PGPH S102(DSC)

দুবছৰীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম

(চি বি চি এচ; এন ই পি ২০২০ অনুসৰি)

প্ৰথম ষান্মাসিক

অধিবিদ্যাঃ পাশ্চাত্য (Metaphysics: Western)

দর্শন/সমাজবিজ্ঞান

সূৰ্যকুমাৰ ভূঞা সমাজ বিজ্ঞান অধ্যয়ন সত্ৰ

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় : বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

১. অধ্যাপক সৌৰভপ্ৰাণ গোস্বামী, দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
২. ড° সাবিত্রী দেবী, সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, কটন বিশ্ববিদ্যালয়
৩. ড° নব প্ৰসাদ নাথ, সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, নগাঁও মহাবিদ্যালয় (স্বায়ত্ব

শাসিত)

সমন্বয়ৰক্ষী: ড° তেজসা কলিতা, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	**প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য**
	ভাষান্তৰকাৰী
১	ড° বনজিত শর্মা, বঙাইগাঁও কলেজ — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
২, ১১	ড° চন্দনা ডেকা, এচ আৰ এম বিশ্ববিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৩	ড° ৰমলা শর্মা, নগাঁও বিশ্ববিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৪	ড° চাৰু দাস, অর্য্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৫, ৯	ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য, KKHSOU — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৬	ড° মানসী বৰা, নগাঁও ছোৱালী মহাবিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৭	ড° ৰূপজ্যোতি দত্ত, গৱেষক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
৮	ড° কৰবী গোস্বামী, নাৰেংগী আঞ্চলিক মহাবিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
১০	ড° পল্লৱী শর্মা, এন.ই.এফ. কলেজ — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
১২	ড° পল্লবী শর্মা, আউনি আতি বিশ্ববিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
১৩	ড° সীমা বৰুৱা, কটন বিশ্ববিদ্যালয় — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
১৪	ড° নমিতা কলিতা, বটদ্রাবা শ্রীশ্রী শংকৰেদৱ কলেজ — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU
১৫	ড° হাসান আলী আহমেদ, ইন্দিৰা গান্ধী কলেজ — ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU

সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, সহকাৰী অধ্যাপক, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয়বস্তু সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, ড° ভাস্কৰ ভট্টাচায্য, KKHSOU

ভাষা সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU, ড° দিপু বসুমতাৰী, KKHSOU

গাঁথনিক সম্পাদনা: ড° তেজসা কলিতা, KKHSOU

এটা Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 লাইচেঞ্চৰ (আন্তঃৰাষ্ট্রীয়) অধীনত উপলব্ধ: *http://creative commons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/*

প্রকাশক: ৰেজিষ্ট্রাৰ, কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ।

আগষ্ট, ২০২৫ **ISBN নং: ৯৭৮-৯৩-৮৭৯৪০-৩১-৪**

কৃষ্ণ কান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এই স্ব-শিক্ষণ সামগ্রী (SLM)

প্রধান কার্যালয়: পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী – ৭৮১০১৭

ৰেশম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী – ৭৮১০২২

বিষয়সূচী

অধ্যায় ১: অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধানৰ প্ৰকৃতি, অধিবিদ্যাৰ যুক্তি
অধিবিদ্যাৰ উপ-বিভাগ সমূহ, অধিবিদ্যাৰ প্ৰকৃতি, অধিবিদ্যা সম্ভৱনে?

অধ্যায় ২: সামান্য ধাৰণাগতবাদ
সামান্য, সামান্য স্বভাৱ আৰু বিশেষ বস্তুৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্ক, ধাৰণাগতবাদ

অধ্যায় ৩: সামান্য বাস্তৱবাদ (প্লেটো আৰু এৰিষ্টটল)
সামান্য, ইয়াৰ স্বভাৱ আৰু তত্ত্বসমূহ, বাস্তৱবাদ, প্লেটোৰ বাস্তৱবাদ, এৰিষ্টটলৰ বাস্তৱবাদ

অধ্যায় ৪: নামবাদ
সার্বজনীন বস্তুৰ সমস্যা, বিমূর্ত বস্তু আৰু সার্বজনীন বস্তু—তাৰ বিৰুদ্ধৰ যুক্তি সমূহ, নামবাদৰ বিভিন্ন ৰূপ

অধ্যায় ৫: ব্যক্তিতাদাত্ম্য বা অনন্যতা
দেহৰমানদণ্ড, স্মৃতিৰমানদণ্ড, জঁপলসার্ত্রৰ আত্ম-পৰিচয় বিষয়ক দৃষ্টিভংগী, সমালোচনামূলক মূল্যায়ন

অধ্যায় ৬: 'কাৰণতা': অনিবার্য-সংযোগাতত্ত্ব আৰু সতত সংযোগ
কাৰণৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা, এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগী, ডেভিড হিউমৰ দৃষ্টিভংগী, জন ষ্টুৱার্ট মিলৰ বিশ্লেষণ, ফ্রান্সিছ্ বেকনৰ দৃষ্টিভংগী, কাৰণ আৰু অনিবার্য-সংযোগাতত্ত্ব, সতত সংযোগ

অধ্যায় ৭: কাৰণৰ ভাষাৰ সমকালীন বিশ্লেষণ
কাৰণৰ ধাৰণা, কাৰণৰ ভাষাৰ বিশ্লেষণ, ভাৰতীয় দার্শনিক চিন্তাত কাৰণতা

অধ্যায় ৮: দেশ আৰু কাল
দেশৰ ধাৰণা, জ্ঞানগত আৰু ধাৰণাগত দেশ, দেশৰ ধাৰণাৰ উৎস, কালৰ ধাৰণা, জ্ঞানগত আৰু ধাৰণাগত কাল, কালৰ ধাৰণাৰ উৎস, দেশ আৰু কালৰ বিষয়গততা আৰু বস্তুগততা

অধ্যায় ৯: দেহ-মনৰ সম্পৰ্ক
ডেকার্টৰ মন-দেহ সম্পৰ্কৰ দৃষ্টিভংগী, স্পিনোজাৰ দৃষ্টিভংগী, লাইবুনিজৰ দৃষ্টিভংগী, ষ্ট্ৰ'চনৰ মন-দেহ সম্পৰ্কৰ দৃষ্টিভংগী

অধ্যায় ১০: দ্রব্য
পদার্থ কি? এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগী, যুক্তিবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগী, অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ দৃষ্টিভংগী, সমকালীন দৃষ্টিভংগী

অধ্যায় ১১: অৱভাস আৰু সত্তা
ব্ৰেডলিৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে মতামত, ৰাছেলৰ দৃষ্টিভংগী, প্লেটোৰ দৃষ্টিভংগী, ব্ৰেডলিৰ পুনৰ দৃষ্টিভংগী, বাৰ্কলিৰ প্ৰতিক্ৰিয়া, থমাচ্ ৰীডৰ প্ৰতিক্ৰিয়া

অধ্যায় ১২: কাণ্ট আৰু ৰাইলৰ শ্ৰেণী বিভাগ সমস্যা
কাণ্টৰ দাৰ্শনিক চিন্তাত শ্ৰেণীৰ সমস্যা, আত্মোপলব্ধিৰ সংশ্লেষণাত্মক ঐক্য আৰু প্ৰবৰ্গবোৰ, স্কিমেটিজম, ৰাইলৰ দাৰ্শনত শ্ৰেণীৰ সমস্যা, শ্ৰেণীগত ভ্ৰান্তিৰ ধাৰণা, ৰাইলৰ দৃষ্টিভংগী

অধ্যায় ১৩: এৰিষ্টটলৰ কাৰণ তত্ত্ব
কাৰণৰ চাৰিটা ধৰণ, আকাৰ আৰু উপাদান, সম্ভাৱনা আৰু কাৰ্যকাৰণতা, এৰিষ্টটলৰ কাৰণ তত্ত্ব আৰু আধুনিক বিশ্লেষণৰ তুলনামূলক আলোচনা

অধ্যায় ১৪: ব্যক্তিৰ ধাৰণা
লক্ৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণা, হিউমৰ দৃষ্টিভংগী, ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা, ৰেনে ডেকার্ট আৰু 'No Ownership Doctrine', (মালিকীস্বত্ববিহীন তত্ত্ব) ব্যক্তিৰ প্ৰাথমিক ধাৰণা, ষ্ট্ৰ'চনৰ তত্ত্বৰ মূল্যায়ন আৰু সমালোচনা

অধ্যায় ১৫: ভাষা আৰু সত্তা
ভাষা আৰু ভাষাৰ প্ৰকৃতি, সত্তা আৰু সত্তাৰ প্ৰকৃতি, ভাষা আৰু সত্তাৰ পৰস্পৰ সম্পৰ্ক

পাঠ্য বিষয় পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দৰ্শনৰ স্নাতোকোত্তৰ প্ৰথম ষান্মাসিকৰ প্ৰথম পাঠ্যক্ৰমটো হৈছে "অধিবিদ্যাঃ পাশ্চাত্য"। এই পাঠ্যক্ৰমটো শিক্ষাৰ্থীসকলক বস্তু তত্ত্বৰ তাত্বিক জ্ঞানৰ গভীৰ বুজন দিবলৈ তৈয়াৰ কৰা হৈছে। দৰ্শনৰ স্নাতকোত্তৰ শিক্ষাৰ্থী হিচাপে অধিবিদ্যাৰ বিভিন্ন তত্ত্ব আৰু চিন্তাৰ সঠিক আৰু গভীৰ জ্ঞান অৰ্জন কৰা অতি আৱশ্যক। অধিবিদ্যা হৈছে দৰ্শনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শাখা। 'বাস্তৱ' বা 'সত্তা'ৰ দৰ্শন বা তত্ত্বৰ ৰূপত, ই সেই মৌলিক প্ৰশ্নৰ সৈতে জড়িত, য'ত সোধা হয় — সত্যতা বা সত্তাই কি? জ্ঞানৰ প্ৰক্ৰিয়াত ই নিজকে আংশিক বা সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ কৰে নে নাই? এই প্ৰশ্ন আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্নৰ দিশে লৈ যায় — এইটো হ'ল, আমি যি জগত জানো তাক আৰু যি জগত বাস্তৱতাক মাজত কোনো পাৰ্থক্য আছে নে নাই? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় উত্থাপন কৰে, যিটো

প্রযুক্তিভাৱে 'অৱভাস আৰু সত্তা' বুলি জনা যায়। এইটো অধিবিদ্যাৰ যিকোনো অনুসন্ধানৰ মূল বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়, কাৰণ ইয়াত ভাববাদ, বাস্তৱবাদ, অজ্ঞেয়বাদ, আৰু সন্দেহবাদ-ৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়বোৰ জড়িত। সেইবাবে, দৰ্শনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ শাখা হিচাপে বস্তুতত্ত্ব যিকোনো দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ মূল অংশ গঠন কৰে। পুনৰ, 'জ্ঞানতত্ত্ব' বা জ্ঞানৰ তত্ত্ব বস্তুতত্ত্বৰ সৈতে ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত বুলি পোৱা যায়, কাৰণ আমি ''বাস্তৱ' বা 'সত্তা'ৰ তত্ত্বৰ অনুসন্ধান আৰম্ভ কৰিব নোৱাৰো যেতিয়ালৈকে আমি আমাৰ দাবীক ন্যায়সঙ্গত প্ৰমাণ নকৰোঁ আৰু জ্ঞানৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সেই অনুসন্ধানৰ সম্ভৱপনা প্ৰমাণ নকৰোঁ। যদি ধৰা হয় যে আমি 'বাস্তৱ' বা 'সত্তা'ক জানিবই নোৱাৰোঁ, তেনেহ'লে বাস্তৱৰ স্বভাৱৰ অনুসন্ধান কৰাটো অৰ্থহীন হৈ পৰে। সেয়েহে, আমাৰ জ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু বৈধতাৰ বিষয় আৰু বাস্তৱ বা সত্তাৰ অনুসন্ধান – এই দুয়োটাই একে অনুসন্ধানৰ দুখন দিশ।

এই পাঠ্যক্ৰমটোৰ মুঠ পোন্ধৰটা অধ্যায় **আছে।**

এই পাঠ্যক্ৰমটোৰ **প্ৰথম অধ্যায়টো** হ'ল **'অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধানৰ প্ৰকৃতি: অধিবিদ্যাৰ যুক্তি'**। এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পাছত শিক্ষাৰ্থীয়ে তত্ত্ববিদ্যা কি সেই বিষয়ে বুজি পাব আৰু অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধানৰ অৰ্থ উপলব্ধি কৰিব। অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধান আৰু অ-অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধানৰ মাজৰ পাৰ্থক্য বুজিব পাৰিব। এইটো অধ্যায়ত এইটো প্ৰশ্নৰো উত্তৰ বিচাৰ কৰা হৈছে যে অধিবিদ্যা সম্ভৱ হয়নে?

এই পাঠ্যক্ৰমটোৰ **দ্বিতীয় অধ্যায়টো** হ'ল **'সামান্যৰ: ধাৰণাগতবাদ'**। এই অধ্যায়টোৱে সামান্যৰ মুখ্য পৰিসৰ সমূহ আলোচনা কৰিছে। এইটো পঢ়াৰ পাছত শিক্ষাৰ্থীয়ে সামান্যৰ প্ৰকৃতি আৰু সেইটো ব্যক্তিগত বস্তুসমূহৰ সৈতে কিদৰে জড়িত সেইটো বুজিব পাৰিব। ধাৰণাগতবাদ সামান্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দৃষ্টিভংগী। এই অধ্যায়টোৰ জৰিয়তে আপুনি ধাৰণাগতবাদৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

এই পাঠ্যক্ৰমটোৰ **তৃতীয় অধ্যায়** হ'ল **'সামান্য: বাস্তৱবাদ (প্লেটো আৰু এৰিষ্টটল)'**। এই অধ্যায়টোৱে সামান্যৰ সমস্যাটো আপোনালোকক পৰিচয় কৰাই যিটো অভিজ্ঞতা, চিন্তা আৰু ভাষাৰ পৰা উদ্‌ভূত হৈছে। সাধাৰণ অভিজ্ঞতাত দেখা যায় যে প্ৰতিটো বস্তু নিৰ্দিষ্ট দেশ আৰু কালত অৱস্থিত থাকে। যেনে—এখন টেবুল, এখন টেবুল, ৰঙা ৰং, এটা গৰু, এখন গছ আদিয়ে নিৰ্দিষ্ট দেশ আৰু কাল অৱস্থিত থাকে। এইবোৰ একে নহয়, আৰু একে আনৰ পৰা পৃথক। এই অধ্যায়টোৱে বিশেষকৈ বাস্তৱবাদ আৰু প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ মতৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

চতুৰ্থ অধ্যায়টোৰ নাম হ'ল **'নামতত্ত্ব'**। এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পাছত, শিক্ষাৰ্থীয়ে বুজিব পাৰিব যে নামতত্ত্ব হৈছে এনে এটা তত্ত্ব, যাৰ মতে সত্তা মাথোঁ বিশেষবস্তু সমূহেৰে গঠিত। ই যিকোনো সাধাৰণ সত্তা—যেনেঃ গুণ, প্ৰজাতি বা অন্যান্য শ্ৰেণী—ৰ বাস্তৱ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। "Nominalism" শব্দটো লেটিন শব্দ "nomen" অৰ্থাৎ "নাম"ৰ পৰা আহিছে। নামতত্ত্বৰ মতে, নামৰ বাহিৰে কিছুমান সাধাৰণ বস্তু বুলি কিছু নাই।

পঞ্চম অধ্যায়টোৰ নাম হ'ল **'ব্যক্তি তাদাত্ম্য বা অনন্যতা'**। এই অধ্যায়টোৱে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ সমস্যাটোৰ সৈতে আপোনাক পৰিচয় কৰাই, যিটো হৈছে এটা দাৰ্শনিক

অনুসন্ধান—ব্যক্তি সকলক পুনঃ-পৰিচয় কৰোঁতে কি চিনাক্তকৰণৰ আধাৰ গ্ৰহণ কৰা হয়। কিছুমান দাৰ্শনিকৰ মতে, আমি কেতিয়াও এই সমস্যাৰ বিষয়ে চিন্তা নকৰো, কাৰণ 'একৰূপতা' আৰু 'পৰিবৰ্তন' এই দুয়োটাই একে সময়তে একে লগে থকাটো অসম্ভৱ। কিন্তু আন কিছুমানে কয় যে এই দুয়োটা একে লগে থকাটো সম্ভৱ। এই সন্দৰ্ভত দাৰ্শনিক সকলে ব্যক্তিগত পৰিচয় বুজিবলৈ দুটা মানদণ্ড গ্ৰহণ কৰে—(i) দেহগত পৰিচয় আৰু (ii) স্মৃতি-ভিত্তিক পৰিচয়। এতিয়া আমি এইদুয়োটা মানদণ্ড বেলেগে বেলেগে আলোচনা কৰিম।

ষষ্ঠ অধ্যায়টোৰ নাম হ'ল **'কাৰণতা': অনিবাৰ্য-সংযোগাতত্ত্ব আৰু সতত সংযোগ'**। এই অধ্যায়টোত কাৰণ আৰু কাৰণজনিত সংযোগৰ আলোচনা কৰা হৈছে। সাধাৰণভাবে মানুহে ভাবে যে কাৰণ হৈছে এক শক্তি বা বল যিয়ে এটা ফলাফল উৎপন্ন কৰে। কিন্তু পদাৰ্থবিজ্ঞান এই ধাৰণাটোৰ উন্নতি ঘটাই আৰু কাৰণত্বক শক্তি সংৰক্ষণৰ তত্ত্বৰ পৃষ্ঠভূমিত ব্যাখ্যা কৰে। শক্তি সংৰক্ষণৰ অৰ্থ হ'ল—বিশ্বৰ মুঠ শক্তিৰ পৰিমাণ স্থিৰ থাকে, ইয়াৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি বা হ্ৰাস নহয়, কেৱল ইয়াৰ ৰূপান্তৰণ ঘটে।

সপ্তম অধ্যায়টো হৈছে **'কাৰণগত-ভাষাৰ আধুনিক বিশ্লেষণ'**। এই অধ্যায়টোৱে কাৰণত্বৰ ধাৰণাটোক আলোচনা কৰে। সাধাৰণতে কাৰণ আৰু ফলাফলৰ সম্পৰ্কক কাৰণত্ব বুলি কোৱা হয়। কাৰণত্বৰ এটা সাধাৰণ সংজ্ঞা হ'ল: যদি 'C', তেন্তে 'E'। এইটো হৈছে ' সতত সংযোগ'ৰ এটা সূত্ৰ যাক ডেভিড হিউমে সমৰ্থন কৰিছিল। এই সূত্ৰ অনুসৰি, 'C' কাৰণ 'E' বুলিবলৈ অৰ্থ হ'ল—'C' সদায় 'E' ৰ সৈতে সংযুক্ত থাকে বা 'C'ৰ পিছত নিয়মীয়া কৈ 'E' আহে। হিউমে কাৰণ-সম্পৰ্ক বৰ্ণনা কৰোঁতে মনোবিজ্ঞান আৰু দাৰ্শনিক বিশ্লেষণক একেলগে সংযুক্ত কৰে।

অষ্টম অধ্যায়টো হ'ল **'দেশ আৰু কাল'**। এই অধ্যায়টোৱে আপোনাক দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই, যিবোৰ জ্ঞানৰ প্ৰবৰ্গ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। জ্ঞানৰ আটাইতকৈ সৰল ৰূপ হ'ল অবধাৰণ। এটা অবধাৰণত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় থাকে। বিভিন্ন অবধাৰণত বিভিন্ন বিধেয় থাকে। কিছুমান বিধেয় এনে আছে যিসকলো অবধাৰণত উপস্থিত থাকে। এই সকল বিশ্বজনীন ধৰণা, যিবোৰ সকলো অবধাৰণত থাকে, সেইবোৰক 'জ্ঞানৰ প্ৰবৰ্গ' বুলি কোৱা হয়। "প্ৰবৰ্গ" শব্দৰ অৰ্থ হৈছে—কোনোবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে চিন্তা কৰোঁতে যি কথাবোৰ কোৱা হয় বা স্বীকাৰ কৰা হয়।

নৱম অধ্যায়টো হ'ল '**মন আৰু দেহৰ সম্পৰ্ক'**। এই অধ্যায়টোৱে মন আৰু দেহৰ সম্পৰ্ক সন্দৰ্ভত বিভিন্ন দাৰ্শনিকৰ দৃষ্টিভংগী সমূহৰ আলোচনা কৰিছে। ইয়াত আমি আলোচনা কৰিম ডেকার্টে প্ৰস্তাৱ কৰা পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদ, স্পিনোজাৰ সম্মান্তৰবাদ, লাইবনিজৰ পূৰ্ব প্ৰতিষ্ঠিত শৃংখলা, লাইবনিজৰ মন-দেহ সম্পৰ্কৰ ধাৰণাৰ ওপৰত ৰাছেলৰ মতামত, আৰু ষ্ট্ৰ'ছনৰ চেতনা-দেহ সম্পৰ্কৰ দৃষ্টিভংগী আদিৰ বিষয়ে।

দশম অধ্যায়টো হ'ল **'দ্ৰব্য'**। এই আধ্যায়টোৱে বুজায় যে 'দ্ৰব্য' হৈছে অধিবিদ্যাৰ অন্যতম কেন্দ্ৰীয় ধাৰণা, যিয়ে দীৰ্ঘকাল ধৰি দাৰ্শনিক সকলৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিছে। এই সমস্যাটো দাৰ্শনিকতাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা বিদ্যমান। ই ভাৰতীয় তথা পাশ্চাত্য দাৰ্শনিক চিন্তাৰ

ক্ষেত্রত সমানে গুৰুত্ব সহকাৰে আলোচনা কৰা হৈছে। বহু দার্শনিক সমস্যা এই 'দ্রব্য' ধাৰণাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰে।

একাদশ অধ্যায়টো হ'ল **'অৱভাস আৰু সত্তা'**। এই অধ্যায়টোৱে অৱভাস আৰু সত্তাৰ ধাৰণাসমূহ পৰিচয় কৰায় আৰু চেষ্টা কৰে, এই দুয়োটা একে নহয় নে সেয়া বুজিবলৈ। ডেনিয়েল ৱেবষ্টাৰে একেবাৰ কোৱাৰ দৰে— "বিশ্বটো সত্তাতকৈও অধিক **অৱভাস**ৰ দ্বাৰা চলিত হয়, সেইবাবে কিবা জানিব পৰা প্রয়োজনীয় হোৱাৰ লগতে জানে বুলি যেন প্রদর্শন কৰাটোও সমানে প্রয়োজনীয়।" আন কথাত, মানুহে যি ভাবে তাকলৈ অনেক কার্য সম্পন্ন হয়, সেয়ে মানুহে কেনেদৰে নিজৰ ৰূপ পৰিবেশন কৰে, সেয়াই ইচ্ছিত বিশ্বাস গঢ়ি তোলে।

দ্বাদশ অধ্যায়টি হ'ল **'কাণ্ট আৰু ৰাইলৰ শ্রেণীগত ভ্রান্তি বা সমস্যা'**। এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পাছত শিক্ষার্থীয়ে কান্টৰ দার্শনত কার্য শ্রেণীৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব আৰু 'প্রত্যক্ষণৰ সংশ্লেষণাত্মক ঐক্য' আৰু প্রবর্গৰ সম্পর্ক বুজাব পাৰিব। এই অধ্যায়টোৱে 'স্কিমাটিজ্‌ম'ৰ (schematism) বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰাৰ চেষ্টা কৰিব। ইয়াৰ উপৰিও, শিক্ষার্থীয়ে কেৱল কান্টৰ সমস্যাটোক। সমলোচনামূলকভাৱে বুজি উঠাৰ উপৰিও ৰাইলৰ 'শ্রেণীগত ভ্রান্তিৰ' ধাৰণাটোও ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

ত্রৈয়োদশ অধ্যায়টো হ'ল **'এৰিষ্টটলৰ কাৰণত্বৰ ধাৰণা'**। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি বুজিব পাৰি যে এৰিষ্টটল প্রথম ব্যক্তি নহয় যিয়ে প্রাকৃতিক জগতৰ কাৰণসমূহৰ সন্ধানত নিজকে নিয়োজিত কৰিছিল। তেওঁৰ আগৰ পৰাই, নিজা পৃথক ভাৱে, প্রাকৃতিক জগতৰ অনুসন্ধান মানেই আছিল বিভিন্ন প্রাকৃতিক পৰিঘটনাৰ সঠিক কাৰণ বিচাৰি ফুৰা। যাক 'প্রকৃতিৰ অনুসন্ধান' বুলি কোৱা হৈছিল, সেয়া হ'ল—'প্রতিটো বস্তু কিয় সৃষ্টি হয়, কিয় লোপ পায়, কিয় ই আছে'—এই সকলৰ কাৰণ বিচৰা।

চতুর্দশ অধ্যায়টো হ'ল **'ব্যক্তিৰ ধাৰণা'**। এই অধ্যায়টোৱে ব্যক্তিৰ ধাৰণাটো বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৰিচয় কৰায়। এই ধাৰণা মতে, ব্যক্তি হৈছে নৈতিক কর্তৃত্বৰ যোগ্য এক স্বতন্ত্র সত্তা। যদিও ডেকার্ট, লক, কান্ট আৰু ষ্ট্রৱ'ছনৰ মানৱ স্বভাৱৰ ধাৰণাবোৰ একে নহয়, তেওলোকে সকলোৱে ব্যক্তিৰ এটা কার্যকৰী সংজ্ঞাক গ্রহণ কৰিছিল য'ত মানসিক আৰু দেহগত বৈশিষ্ট্য দুয়োটাই অন্তর্ভুক্ত। কোনো নৈতিক কর্তাক দায়িত্ব অর্পণ কৰিবলৈ তেওঁৰ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ সক্ষমতা আৰু সেই সিদ্ধান্ত অনুসৰি কার্য কৰিব পৰা ক্ষমতা দুয়োটাই আৱশ্যক।

পঞ্চদশ অধ্যায়টো হ'ল **'ভাষা আৰু সত্তা'**। এই অধ্যায়টোৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্ক বুজোৱা। অধ্যায়টোক তিনি খণ্ডত বিভক্ত কৰা হৈছে। প্রথম খণ্ডত ভাষাৰ প্রকৃতিৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে; দ্বিতীয় খণ্ডত সত্তাৰ স্বভাৱ তথা অস্তিত্ব তত্ত্বৰ আলোচনা কৰা হৈছে; আৰু তৃতীয় খণ্ডত ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্ক বিশ্লেষণ কৰা হৈছে।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁতথা বাওঁফালে কিছুমান আয়ত্ত কাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰ মূল পাঠত উল্লেখ থকা দৰ্কাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অৰ্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। 'জানি থোৱা ভাল' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্ব পূৰণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্ৰতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত 'অগ্ৰগতি নিৰিক্ষণ' যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতিৰ সম্পৰ্কে স্ব পৰীক্ষণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব। অধ্যয়ণৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰ সমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভ দায়ক। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শিতানত উল্লেখ থকা গ্ৰন্থসমূহ সাৰথি স্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেই খন 'প্ৰসঙ্গপুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰে ই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। আপোনালোকে বিশদ ভাবে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেইকেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অধ্যায় ১: অধিবিদ্যাৰ অনুসন্ধানৰ প্ৰকৃতি, অধিবিদ্যাৰ যুক্তি

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ অধিবিদ্যাৰ উপশাখা সমূহ
১.৪ অধিবিদ্যাৰ স্বৰূপ
১.৫ অধিবিদ্যা সম্ভৱ নে?
১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১.৭ অধিক জানিবলৈ
১.৮ অগ্ৰগতি খতিয়ান
১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- অধিবিদ্যা বুলিলে কি বুজায়, সেয়া জানিব
- অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান কি, সেয়া বুজিব
- অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান আৰু অ-দার্শনিক অনুসন্ধানৰ মাজত পার্থক্য কৰিব
- অধিবিদ্যা সম্ভৱ নে, তাৰ উত্তৰ দিব
- কিছুমান দার্শনিক সমস্যাৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব।

১.২ পৰিচয়

"Metaphysics" শব্দটো গ্ৰীক ভাষাৰ দুটা শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে: 'meta' (অর্থাৎ পিছত) আৰু 'physika' (অর্থাৎ পদার্থবিদ্যা)। অধিবিদ্যা হৈছে অতীন্দ্ৰিয় বা দ্ৰব্য বা সত্তাৰ এক পদ্ধতিগত অধ্যয়ন ।

এইটো এনে এক অধ্যয়ন, যি দৃশ্যমান বা অনুভৱযোগ্য জগতৰ সীমা পাৰ হয় যায়। **এৰিষ্টটলৰ** এই ধৰণৰ অধ্যয়নক প্ৰথম দার্শনিকতা' (first philosophy) বুলি অভিহিত কৰিছিল, যাক পাছত অধিবিদ্যা বুলি জনা যায়। তেওঁৰ 'প্ৰথম দার্শনিকতা' আছিল সকলো বিদ্যমান বস্তুৰ আটাইতকৈ উচ্চ নীতিৰ অধ্যয়ন। ইয়াত তেওঁ ব্যক্তি বস্তু সমূহৰ ওপৰত থকা এক বিশেষতত্ত্বৰ অধ্যয়ন কৰিছিল। অধিবিদ্যা সেইবোৰ বস্তুৰ বিষয়ে হয়, যি সকল স্থিৰ — অর্থাৎ যিবোৰ সলনি নহয়।

অধিবিদ্যাৰ ইতিহাসত এই 'সর্বোচ্চ নীতি' (highest principle) -ক পূব আৰু পশ্চিম উভয়

দিশৰ দাৰ্শনিকতাৰে বিভিন্ন নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। আৰু এই নীতিৰ সংখ্যা সন্দৰ্ভত দাৰ্শনিকসকলৰ মাজত একমত আৰু মতভেদ দুয়োটাই পোৱা যায়। **'Metaphysics'** শব্দৰ কৃত্ৰিম উদ্ভৱৰএটা বৰকৈ আচৰিত আৰু ৰুচিকৰ পটভূমি আছে। **এৰিষ্টটলৰ** 'Physics' নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছত, তেওঁৰ আন কিছুমান লেখা প্ৰকাশৰ বাবে সাজু কৰা হৈছিল। এই প্ৰকল্পৰ সম্পাদক আছিল এলেক্সেণ্ড্ৰিয়াৰ এজন গ্ৰন্থাগাৰিক — ৰ'ডছৰ এণ্ড্ৰনিকাচ, যিয়ে **এৰিষ্টটলৰ** পাণ্ডুলিপি সমূহ অধ্যয়ন কৰিছিল। তেওঁ এই লেখাবোৰক গ্ৰীক ভাষাত 'Metaphysika' নাম দিছিল, যাৰ অৰ্থ — 'Physics'- ৰ পাছত থকা (After the Physics) ।এই গ্ৰন্থাগাৰিকে প্ৰথম দাৰ্শনিকতা বা দাৰ্শনিকজ্ঞান সম্পৰ্কীয় আলোচনা সমূহক 'Physics' — অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতিক তত্ত্বৰ পিছত স্থান দিলে। সেই সময়ৰ পৰাই এই ধৰণৰ দাৰ্শনিক লেখাসমূহক সামূহিক ভাৱে Metaphysics (অধিবিদ্যা) বুলি কোৱা হ'বলৈ ধৰিলে। 'Metaphysics' শব্দটো মূলতে **এৰিষ্টটলৰ** চৈধ্যখন পুথিৰ একেলগে দিয়া নামৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে — যাক আজি আমি 'Aristotle's Metaphysics' হিচাপে চিহ্নিত কৰা। **এৰিষ্টটলৰ** অধিবিদ্যাৰ এই শাখাখনক — যাক আজি 'metaphysics' বুলি জনা হয় — বুজাবলৈ চাৰিতা নাম ব্যৱহাৰ কৰিছিল:

- প্ৰথম দাৰ্শনিকতা (first philosophy)
- প্ৰথম বিজ্ঞান (first science)
- জ্ঞান (wisdom)
- ঈশ্বৰবিদ্যা (theology)

এৰিষ্টটলে প্ৰথম অধিবিদ্যাৰ বিষয়বস্তু হিচাপে "অস্তিত্ব স্বৰূপ" (being as such) আৰু "প্ৰথম কাৰণ সমূহ" (first causes) ক বিবেচনা কৰিছিল। তেওঁৰ Metaphysics গ্ৰন্থৰ 4.1 অধ্যায়ত তেওঁ এক এনে বিজ্ঞান প্ৰস্তাৱ কৰে, যিয়ে অস্তিত্বক অস্তিত্ব হিচাপে অধ্যয়ন কৰে — সেই বিজ্ঞান সমূহৰ বিপৰীতে, যি সকলে কেৱল অস্তিত্বৰ এটা বিশেষ অংশক হে অধ্যয়ন কৰে। এইটো এনে এটা বিজ্ঞান, যিয়ে সৰ্বোচ্চ কাৰণ আৰু নীতি সমূহ সন্ধান কৰে — আৰু এই সকল কাৰণ নিশ্চয়েই এক প্ৰকাৰৰ স্বভাৱ বা প্ৰকৃতিৰ হ'ব লাগিব। এৰিষ্টটলে অধিবিদ্যাক তেওঁ নিজে যাক "প্ৰথম দাৰ্শনিকতা" বা ''ঈশ্বৰবিদ্যা" বুলি কয়, সেইটো "অস্তিত্বক অস্তিত্ব হিচাপে" অধ্যয়ন কৰা এক বিজ্ঞান হিচাপে বৰ্ণনা কৰিছে। এইটো সেই সকল বিজ্ঞানৰ পৰা পৃথক, যি সকলে কেৱল অস্তিত্বৰ কোনো এটা অংশহে অধ্যয়ন কৰে। সাধাৰণ বিজ্ঞান সমূহে কেৱল বিদ্যমান বস্তুসমূহৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জ্ঞান দিয়ে। এইবোৰে সেই বস্তুবোৰৰ অস্তিত্ব বা বাস্তৱতাৰ বিষয়ে কিবা ক'ব নোৱাৰে। সাধাৰণ বিজ্ঞান মূলতঃ বৰ্ণনামূলক বিবৃতি সমূহৰ জৰিয়তে বৈজ্ঞানিক তথ্য প্ৰদান কৰে। এইবোৰ বিজ্ঞানৰ কাম হৈছে কিবা বস্তু এটা কি আৰু ই আন বস্তুৰ সৈতে কেনেদৰে সম্পৰ্কিত, সেই বিষয়ে কোৱা—কিন্তু সেই বস্তুটো আচলতে কি— তাৰ গভীৰ বাস্তৱতা বা মূল অস্তিত্ব বিষয়ে ক'ব নোৱাৰে। অধিবিদ্যা সন্ধান কৰে সৰ্বোচ্চ বা সৰ্বশেষ কাৰণ সমূহ, এনে নীতি বা কাৰণ, যি সকল চিৰন্তন আৰু অপৰিবৰ্তনীয়। **এৰিষ্টটলে** দাৰ্শনিকতা বৰ্ণনা কৰাৰ পাছত এই কথাটোৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে — যে "Metaphysics হৈছে প্ৰথম নীতি **(first principles)**-ৰ বিজ্ঞান।" সপ্তদশ আৰু অষ্টাদশ শতিকাৰ যুক্তিবাদী দাৰ্শনিক সকলে অধিবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰটো অধিক

বিস্তৃত কৰিছিল। তেওঁলোকে এইটো কেৱল ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব আৰু স্বভাৱৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বুলি নাভাবিলে, বৰঞ্চ মন আৰু দেহৰ পাৰ্থক্য, আত্মাৰ অমৰতা, আৰু ইচ্ছা শক্তিৰ স্বাধীনতা আদি বিষয়ো অধিবিদ্যাৰ অন্তৰ্গত বুলি বিবেচনা কৰিলে। কাণ্টে বিশ্বাস কৰিছিল যে অধিবিদ্যাৰ জ্ঞানৰ এটা বৈধ আৰু যুক্তিসঙ্গত ধৰণ থাকিব পাৰে। এই জ্ঞানৰ উদ্দেশ্য হৈছে — আমাৰ পৃথিৱীৰ বিষয়ে চিন্তাৰ ভিতৰত কাৰ্যৰত আটাইতকৈ সাধাৰণ গঠনবোৰ চিহ্নিত কৰা। এই কাণ্টীয় ধাৰণাটো অধিবিদ্যাৰ বিষয়ে), আজিও আধুনিক দাৰ্শনিক সকলৰ মাজত যথেষ্ট জনপ্ৰিয়। এই সকল দাৰ্শনিকৰ মতে, অধিবিদ্যাৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে — আমাৰ ধাৰণা গত গাঠনিক পদ্ধতি বা **ধাৰণাগত প্ৰণালীৰ** বৰ্ণনা বা বৈশিষ্ট্য নিৰ্ধাৰণ কৰা। এই দাৰ্শনিকসকল সচৰাচৰ কাণ্ট ৰ সৈতে একমত — যে পৃথিৱীৰ নিজ গঠন (structure of the world as it is in itself) আমাৰ বাবে অগ্ৰাহ্য বা অজানযোগ্য, আৰু দাৰ্শনিক সকলে কেৱল এই পৃথিৱীৰ বিষয়ে আমাৰ চিন্তাৰ গঠন-টোৱেই বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব। **অধিবিদ্যাৰ আন এটা নাম হ'ল অস্তিত্বতত্ত্ব (Ontology)**। 'Ontology' শব্দটো গ্ৰীক ভাষাৰ দুটা শব্দৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে: 'onto' (অৰ্থাৎ অস্তিত্ব) আৰু 'logos' (অৰ্থাৎ আলোচনাৰ শাস্ত্ৰ বা বিজ্ঞান)। সেয়ে, 'Ontology' বুলিলে বুজায় — 'অস্তিত্বৰ তত্ত্ব' বা 'বিশুদ্ধ অস্তিত্বৰ বিজ্ঞান'। এই শাখাই 'বাস্তৱতা' (reality)-ৰ স্বভাৱৰ বিষয়ে অনুসন্ধান কৰে। ই এইকথা জানিব বিচাৰে যে —সত্তা এটা নে বহুটা। এই প্ৰশ্নৰ আধাৰত দাৰ্শনিক চিন্তাত (একত্ববাদ), (দ্বৈত্ববাদ), (বহুবাদ) আদি বিভিন্ন ধাৰাৰ উৎপত্তি হৈছে। Ontology — জগতৰ স্বভাৱৰ বিষয়ে গভীৰভাৱে অনুসন্ধান কৰে, য'ত পদাৰ্থ, জীৱন, আত্মা, ঈশ্বৰ অথবা নৰম সত্য আদিৰ অধ্যয়ন অন্তৰ্ভুক্ত হয়।

১.৩ অধিবদ্যাৰ উপ-শাখাসমূহঃ

অধিবিদ্যাৰ ক্ষেত্ৰ এৰিষ্টটলে আঁকা সীমাৰ পৰাই এতিয়া বহুগুণে বিস্তৃত হৈছে। পৰম্পৰাগত দৃষ্টিত অধিবিদ্যাৰ অন্তৰ্গত অধ্যয়নসমূহত নিজত্বৰ দাৰ্শনিকতা (Philosophy of Self), এসকেটোলজী (Eschatology), কসমোগনি (Cosmogony), কসম'লজি (Cosmology), আৰু অণ্টলজী (Ontology) অন্তৰ্ভুক্ত।

- **আত্ম-দৰ্শন (Philosophy of Self):**

  এই অধ্যয়নে আত্ম-দাৰ্শনিক বিশ্লেষণ আৰু শৰীৰৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। শৰীৰৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্ক নথকা অৱস্থাত। ই সম্ভৱপৰ অন্য জগতৰ স্বভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

- **কসমোগনি(Cosmogony):**
  এইটো হৈছে সৃষ্টিৰ অধ্যয়ন। ইয়াত বিশ্ব কিদৰে সৃষ্টি হ'ল, সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। লগতে, কোনো বস্তুৰ সৃষ্টি হোৱাৰ কোনো উদ্দেশ্য আছে নে নাই, সেই বিষয়ে অনুসন্ধান কৰা হয়।

- **কসম'লজি(Cosmology):**
  এই শাখাই অনুসন্ধান কৰে — পৃথিৱী বা বিশ্ব এটা নে বহুটা।
  অস্তিত্ববাদ (Ontology):
  এইটো হৈছে সত্তাৰ অধ্যয়ন। যিহেতু এই শাখাই চৰম সত্তাৰ বিজ্ঞানৰ সৈতে সম্পৰ্কিত, সেইবাবে বহু সময়ত অধিবিদ্যাৰ সমাৰ্থক হিচাপে 'অণ্টলজী' শব্দটোও ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

অধিবিদ্যাবিদে অস্তিত্বৰ স্বভাৱৰ এটা বিশ্লেষণ প্ৰদান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে; কিন্তু এই ধৰণৰ বিশ্লেষণ বহু ধৰণৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা কৰিব পৰা যায়, আৰু এই বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰ ভিত্তিত দাৰ্শনিকতাৰ বিভিন্ন উপ-শাখা গঠন হৈছে। আধুনিক অধিবিদ্যাৰ উপ-শাখাবোৰ A. E. Taylor ৰ ''Elements of Metaphysics" (1978) আৰু মাইকেল হেল'ক্সৰ ''Metaphysics: A Contemporary Introduction" (1998) গ্ৰন্থত দিয়া ব্যাখ্যাৰ ভিতৰত পোৱা যায়।Loux ৰ মতে, আমি অস্তিত্বক এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা অধ্যয়ন কৰিব পাৰো — যে সেইটো কেৱল অস্তিত্ব হিচাপে অস্তিত্ব। যিহেতু এইটো অস্তিত্বক অধ্যয়ন কৰাৰ আটাইতকৈ সাধাৰণ দৃষ্টিভংগী, সেইবাবে এই শাখাটোকে সাধাৰণ দাৰ্শনিকতা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু যুক্তিবাদীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে আমি অস্তিত্বক অধিক নিৰ্দিষ্ট দৃষ্টিভংগীৰ পৰা অধ্যয়ন কৰিব পাৰো। যেতিয়া আমি এনে দৃষ্টিভংগীৰ পৰা অধ্যয়ন কৰোঁ, তেতিয়া আমি সেই উপ-শাখাবোৰৰ অন্তৰ্গত হ'লো, যাক যুক্তিবাদীসকলে বিশেষ দাৰ্শনিকতা বুলি কৈছিল। আমি অস্তিত্বক পৰিবৰ্তনশীল বস্তু সমূহৰ ক্ষেত্ৰত বিবেচনা কৰিব পাৰো, অৰ্থাৎ অস্তিত্বক পৰিবৰ্তনশীল হিচাপে ধৰি অধ্যয়ন কৰিব পাৰো। এই ধৰণৰ অধ্যয়ন হৈছে কসম'লজী। আমি অস্তিত্বক যুক্তি সম্পন্ন জীৱৰ ক্ষেত্ৰত বিবেচনা কৰিব পাৰো, যেনে আমাৰ দৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰপৰা অস্তিত্বক অধ্যয়ন কৰিলে, আমি সেই বিশেষ দাৰ্শনিকতাৰ শাখাটোৰ অন্তৰ্গত হ'লো, যাক যুক্তিবাদী সকলে যুক্তিবাদী মনোবিজ্ঞান বুলি কৈছিল। অৱশেষত, আমি অস্তিত্বক ঈশ্বৰীয় ক্ষেত্ৰত কেনেদৰে প্ৰকাশ পায়, সেই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা অধ্যয়ন কৰিব পাৰো। এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা অস্তিত্ব অধ্যয়ন কৰা মানে হৈছে প্ৰাকৃতিক ঈশ্বৰবিদ্যা অংশ গ্ৰহণ কৰা। টেইলৰে পুনৰ অধিবিদ্যাক তিনিটা উপ-শাখালৈ বিভাজন কৰিছে অন্টলজী বা অস্তিত্বৰ সাধাৰণ তত্ত্ব, কসম'লজী বা প্ৰকৃতিৰ দাৰ্শনিকতা, আৰু ৰেচনেল ছাইক'লজী বা মনৰ দাৰ্শনিকতা। তেওঁৰ মতে, অধিবিদ্যা সেই সকল ব্যষ্টিগত বস্তুৰ স্বভাৱৰ বিশ্বজনীন ধাৰণা সমূহৰ অৰ্থ আৰু বৈধতাৰ সৈতে সম্পৃক্ত, যিবোৰ আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ ভৌতিক পৃথিৱী গঠন কৰে। এইটোকে অন্টলজী বুলি কোৱা হয়। এটা বস্তুৰ স্বভাৱক উপলব্ধি কৰিবলৈ, সেই বস্তুটোৰ অভিজ্ঞতাৰ সৈতে জড়িত — বিস্তৃতি, উত্তৰাধিকাৰ, স্থান, সময়, সংখ্যা, পৰিমাণ, গতি, পৰিৱৰ্তন, গুণ, পদাৰ্থ, শক্তি, কাৰণতা আদিৰ ৰূপত বিষয়বোৰ বিশ্লেষণ কৰিব লাগে। আন এক ভাষাত ক'বলৈ গ'লে, কোনো এক নিৰ্দিষ্টধৰণৰ অস্তিত্বক চিহ্নিত কৰাৰ আগতে, 'অস্তিত্ব' বুলি জানিব পৰা সকলো বস্তুৰ ওপৰত প্ৰযোজ্য গুণবোৰ কি, সেইটো বুজা প্ৰয়োজন।এইটো হৈছে অস্তিত্বৰ সাধাৰণ ৰূপত অভিজ্ঞতাৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক। সেইকাৰণে, অন্টলজীয়ে এইটো অনুসন্ধান কৰে যে কেনেদৰে অস্তিত্বক অভিজ্ঞতাৰ পৰা অপ্ৰত্যাহাৰ যোগ্য বুলি ক'ব পৰা যায় আৰু একে সময়তে কেনেকৈ সেই অস্তিত্ব

অভিজ্ঞতাৰো ওপৰেৰে যায়। পুনৰ অধিবিদ্যাই সেইসকল বিশ্বজনীন বিশ্লেষণাত্মক ধৰ্মসমূহৰ অৰ্থ আৰু বৈধতাৰ বিষয়টোলৈও কাম কৰে, যাৰ জৰিয়তে আমি অভিজ্ঞতাৰ অধীনমনৰ স্বভাৱ আৰু ইয়াৰ আনৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ। এই "আন" বোলাবোৰে ভৌতিকজগতৰ অন্য বস্তুসমূহ অথবা অন্য মন বা আত্মাসকলক বুজায়। অভিজ্ঞতাৰ জগতত থকা সামগ্ৰীৰ বিষয়বস্তু দুটা গোটত বিভক্ত হৈ পৰে — কেবল বস্তু আৰু এনে বস্তু যিবোৰ অনুভৱশীল আৰু উদ্দেশ্য সন্মত। যি অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানে বাহ্যিক প্ৰকৃতিৰ আটাইতকৈ সাধাৰণ গুণ বৈশিষ্ট্যসমূহকলৈ আলোচনা কৰে, তাক **Cosmology** বুলি জনা যায়। পুনৰ, যি অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানে চেতন মনৰ আটাইতকৈ সাধাৰণ গুণ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, তাক বুদ্ধিবাদী মনোবিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে বাহ্যিক প্ৰকৃতি আৰু মনক পৃথকভাৱে বিবেচনা কৰা মানে এইটো নহয় যে পদাৰ্থ আৰু মনৰ মাজত এক নিৰপেক্ষ, সম্পূৰ্ণ ভিন্নতা আছে। এই ভিন্নতা স্থায়ী হ'ব নে নহ'ব, সেই সিদ্ধান্ত দাৰ্শনিক বিশ্লেষণৰ বিষয়। এইবোৰৰ উপৰিও, টেইলৰে অধিবিদ্যাৰ এখন প্ৰাচীন (কান্টৰ আগৰ) উপ-শাখাৰ কথাও কয় — বুদ্ধিবাদী ধৰ্মতত্ত্ব, যি ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব আৰু গুণাৱলী সম্পৰ্কীয় তত্ত্বৰ সৈতে জড়িত। কাৰণ ঈশ্বৰ সম্পৰ্কীয় কিছু কথা সাধাৰণ দাৰ্শনিক নীতিৰ আধাৰত উপলব্ধি কৰিব পাৰি, যাক বিশেষ ধৰ্মীয় প্ৰকাশৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰাকৈ বুজা যায়। জে. এন. সিঙাই অধিবিদ্যাৰ তিনি খন মৌলিক অংশৰ কথা কৈছে — প্ৰকৃতিৰ তত্ত্ববিদ্যা, আত্মা বা মনৰতত্ত্ববিদ্যা, আৰু পৰম সত্তাৰ তত্ত্ববিদ্যা। প্ৰকৃতিৰ তত্ত্ববিদ্যায় পদাৰ্থ, সময়, স্থান, কাৰণতা, জীৱন, বিকাশ, যান্ত্ৰিকতা আৰু উদ্দেশ্যবাদৰ স্বভাৱৰ অনুসন্ধান কৰে। আত্মাৰ তত্ত্ববিদ্যায় আত্মাৰ স্বভাৱ, উৎস আৰু গন্তব্য আৰু ইয়াৰ দেহৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত গৱেষণা কৰে। ঈশ্বৰৰ তত্ত্ববিদ্যায় ঈশ্বৰৰ স্বভাৱ, গুণাবলী আৰু তেওঁৰ জগত আৰু আত্মাসকলৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত গৱেষণা কৰে। এইটোই ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণসমূহ আলোচনা আৰু বিশ্লেষণ কৰে। **পি. এফ. ষ্ট্ৰ'চনে** অধিবিদ্যাক দুই প্ৰকাৰত ভাগ কৰিছে:

১. **বৰ্ণনামূলক অধিবিদ্যা**
২. **সংস্কাৰমূলক অধিবিদ্যা**

বৰ্ণনামূলক অধিবিদ্যাই মানৱ চিন্তাৰ মৌলিক প্ৰণালী বিশ্লেষণ কৰে। ই মানুহে কেনেকৈ বাস্তৱতা বুজিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা মৌলিক শ্ৰেণীবোৰৰ অধ্যয়ন কৰে। **সংস্কাৰমূলক অধিবিদ্যাই** কিন্তু আমাৰ বৰ্তমানৰ চিন্তন- প্ৰণালী সলনি কৰি নতুন এক মৌলিক প্ৰণালী সৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

১.৪ অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ স্বভাৱঃ

অধিবিদ্যা কি, সেই কথা সহজে ক'ব নোৱাৰি। দাৰ্শনিক সকলেও অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ স্বভাৱ সন্দৰ্ভত একমত নহয়। এইটো অধ্যয়নৰ এটা শাখা, যি জগত, জীৱন, ঈশ্বৰ আৰু বাস্তবতাৰ প্ৰকৃত স্বভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু ইয়াক নিৰ্ধাৰণ

কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। এইটো সত্তাৰ স্বভাৱৰ ওপৰত অনুসন্ধান কৰে। সত্তা বা অস্তিত্বৰ অধ্যয়ন হিচাপে, এইটো অধিবিদ্যাৰ এটা অবিচ্ছেদ্য অংশ। আমাৰ চিন্তনে দেখুৱায় যে বস্তুবোৰ সদায় যিদৰে দেখা যায়, সেয়া সদায় সঁচা নোহোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। এইটো বুজায় যে প্ৰকট আৰু বাস্তৱ বস্তুৰ মাজত এক পাৰ্থক্য আছে। প্ৰতিটো বস্তুৰ দুটা দিশ থাকে — এটা বাহ্যিক আৰু আনটো আভ্যন্তৰীণ। বাহ্যিক দিশটো, অৰ্থাৎ যিদৰে এটা বস্তু আমাৰ আগত প্ৰকাশ পায়, সেয়া সদায় পৰিবৰ্তনশীল। কিন্তু আভ্যন্তৰীণ দিশটো, অৰ্থাৎ কোনো বস্তুৰ মূল স্বভাৱ, সেয়া অপৰিবৰ্তনশীল। কোনো বস্তুৰ এই অপৰিবৰ্তনশীল দিশটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব, কাৰণ যদি আমি সেয়া অস্বীকাৰ কৰোঁ, তেন্তে সেই বস্তুৰ প্ৰকাশক ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। আমাৰ পৰিবৰ্তনশীল অৱস্থাবোৰৰ পাছত থকা এটা স্থায়ী, অপৰিবৰ্তনশীল বাস্তৱতাক স্বীকাৰ কৰা আৱশ্যক, যাতে সেই সত্যবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। সেয়া অৰ্থত, কোনো বস্তুক সম্পূৰ্ণ ৰূপে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ইন্দ্ৰিয়গত আৰু অতি প্ৰীয় দিশ দুয়োটাৰো বিবেচনা কৰাটো প্ৰয়োজন। অধিবিদ্যা বা বস্তুবোৰৰ অতি প্ৰীয় দিশৰ সৈতে জড়িত। দাৰ্শনিক প্ৰৱণতা এই কথাত নিহিত যে ইন্দ্ৰিয়- অভিজ্ঞতাৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা এটা জগত আছে। এইটো বাস্তবতা বা এনে এটা মূলনীতিৰ অধ্যয়ন, যি ইন্দ্ৰিয়-অভিজ্ঞতাৰে জানিব পৰা বস্তুবোৰৰ সীমা অতিক্ৰম কৰে। আন এটা কথাত, এইটো ইন্দ্ৰিয়গত ঘটনাবলীৰ ওপৰৰ বাস্তবতাৰ অধ্যয়ন। ইন্দ্ৰিয়-অভিজ্ঞতাৰ জ্ঞানৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা জগতক জানিবলৈ এজন ব্যক্তিৰ ইন্দ্ৰিয়-বহিৰ্ভূত জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয়। যুক্তি, যি ইন্দ্ৰিয়-অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, আৰু প্ৰজ্ঞা, যি জ্ঞানৰ এটা অ-যুক্তিগত ৰূপ — এই দুয়োটা হৈছে ইন্দ্ৰিয়-বহিৰ্ভূত জ্ঞানৰ ক্ষমতা। দাৰ্শনিক প্ৰশ্নই এইটো অনুসন্ধান কৰে যে এই দুটা জ্ঞান- ক্ষমতাসত্যেই ইন্দ্ৰিয়-অতীত জগতটোৰ কোনো বস্তু ধৰা পেলাবলৈ সক্ষম হয়, যদি এনে এটা জগত সত্যত থাকে। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'লঃ প্ৰথমতে, অধিবিদ্যাত্মক উদ্দেশ্য হৈছে — কেবল সত্যৰ সন্ধান, নিজেই সত্যৰ বাবে। অধিবিদ্যাৰ বিষয়বস্তু হৈছে — অ-পদাৰ্থীয় সত্তা। এই অধ্যয়নৰ শাখাটোৰ সৈতে ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কে দাৰ্শনিকতাৰ এক বিশেষ গৌৰৱজনক স্থিতি সৃষ্টি কৰে। অন্য শাখা সকলৰ দৰে অধিবিদ্যাই ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্বক অন্ধ ভাবে গ্ৰহণ নকৰে; ই সেই অ-পদাৰ্থীয় সত্তা আছে বুলি প্ৰমাণ দিবই লাগে, যাতে ইয়াৰ অধ্যয়নৰ অৰ্থ হয়। সেয়ে, প্ৰাকৃতিক জগতৰ বাহিৰত "Unmoved Mover" — অৰ্থাৎ এটা অচল চালক আছে বুলি প্ৰমাণ কৰাৰ প্ৰয়াসো অধিবিদ্যাৰ এক অংশ। দ্বিতীয়তে,অধিবিদ্যাই কোনো বস্তুৰ ধাৰণাটোক বুজাৰ এটা বিকল্প পন্থা আগবঢ়ায় —যাক কেৱল এটা গুণ বা বিধেয়ৰ অন্তিম বিষয় হিচাপে নহয়, বৰং এনে এটা বস্তু হিচাপে ধৰা হয় যি পৰিৱৰ্তনৰ মাজতো অটুটভাৱে অৱস্থিত থাকে। "অন্তত কোনটো বস্তু সঁচাকৈয়ে বাস্তৱ**?**" —এই প্ৰশ্নটো গণিব পাৰি, বিশ্বটো যাৰ পৰা গঠিত, সেই অন্তিম পদাৰ্থটো কি? বুলি। দাৰ্শনিক অনুসন্ধানে ফেন'মেনা (প্ৰতিভাস) আৰু নৌমেনা (তত্ত্বসত্তা), অৰ্থাৎ প্ৰকাশ আৰু বাস্তৱতাৰ মাজত পাৰ্থক্য স্থাপন কৰে। এটা বস্তু সদায় যিদৰে দেখা যায়, সেয়া সেইদৰে নহ'বও পাৰে। যিদৰে বস্তুটো প্ৰতিভাত হয়, সেয়া তাৰ প্ৰকৃত স্বভাৱৰ সৈতে একে নহবও পাৰে। বস্তু বোৰৰ পিছত থকা বাস্তৱতা দেখা নাযায়, এই বাস্তৱতা প্ৰকাশৰ আঁৰত থাকে, আৰু দাৰ্শনিকতা

আমাক সেই বাস্তৱতা উপলব্ধি কৰাত সক্ষম কৰে — যি সদায় আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্বাধীন। সেয়ে, দার্শনিকতা বস্তুবোৰক ''সত্তা" বা ''অস্তিত্ব" হিচাপে বিবেচনা কৰে আৰু এই সত্তা বা অস্তিত্ব হিচাপে তেওঁলোকৰ যি গুণ বা বৈশিষ্ট্য থাকে, সেয়া নিৰূপণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই অনুসন্ধানৰ জৰিয়তে অধিবিদ্যা কেৱল "অস্তিত্ব" ৰ ধাৰণাটোৱেই নহয়, বৰং ''ঐক্য", ''স্বত্বা", ''পার্থক্য", ''সাদৃশ্য", আৰু ''অসাদৃশ্য" যেনে অতি সাধাৰণ ধাৰণাবোৰো বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে — যি বোৰ সকলো বস্তুতেই প্ৰযোজ্য।

তৃতীয়তে, অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ স্বভাৱ সংশয়বাদী। কিন্তু এইটো সাধাৰণ লোকে মানি চলা সংশয়বাদী চিন্তা ধাৰাৰ পৰা ইয়াৰ পদ্ধতি আৰু নৈতিক উদ্দেশ্যৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ ভিন্ন। দার্শনিক অনুসন্ধান (অন্ধ বিশ্বাসী) নহয়। ই কাৰণ বিহীন ভাৱে কিবা এটা অগ্ৰাহ্য নকৰে। এজন সংশয়বাদক তেওঁৰ অন্তিম লক্ষ্য — নিশ্চিত সত্যৰ উপলব্ধি — লাভ কৰাৰ পূৰ্বৰ এটা প্ৰাৰম্ভিক পর্যায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য হ'ল — ইয়াত সমালোচনাৰ উপস্থিতি। এই অনুসন্ধানে বাহ্যিক জগতৰ জ্ঞানৰ অনুমান আৰু ফলাফল সমূহৰ সমালোচনামূলক পর্যালোচনা কৰে। এইটো হৈছে অন্য দার্শনিকসকলৰ অনুমান আৰু উপসংহাৰৰ পর্যালোচনাৰ এটা প্ৰক্ৰিয়া — যাতে বিভিন্ন দার্শনিক মতৰ সমন্বয় ঘটাই এখন অধিক বিস্তৃত দৃষ্টিভংগী উপস্থাপন কৰিব পৰা যায়। এইটো হৈছে ''সত্তা" আৰু তাৰ সংশ্লিষ্ট বিষয়বোৰৰ ওপৰত এটা সমালোচনামূলক অনুসন্ধান। ইয়াৰ এই সমালোচনা মূলক স্বভাৱে তাক এক সংশ্লেষণাত্মক ৰূপ দিয়াটো প্ৰয়োজনীয় কৰি তোলে। চতুর্থতে, অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান কল্পনাশীল নহয়, ই অনুমানমূলক। অধিবিদ্যাই প্ৰায়ে দার্শনিক সংশ্লেষণৰ বাবে অনুমানৰ সহায় লয়। এই প্ৰক্ৰিয়াটো সাধাৰণ জ্ঞানৰ টুকুৰা টুকুৰা যোগ কৰাৰ দৰে নহয়। তাৰ বিপৰীতে, ই বিভিন্ন অভিজ্ঞতাৰ উপসংহাৰৰ সংশ্লেষণৰ জৰিয়তে এখন দৃষ্টিভংগীৰ গঠন। এইদৰে, দার্শনিক অনুসন্ধান গঠনমূলক আৰু সেই বাবেই ইয়াত সর্বাধিক মৌলিক ধাৰণাসমূহ জড়িত থাকে, যেনে: বাস্তৱতা, অস্তিত্ব, পদার্থ, কাৰণ-কার্য্যসম্পর্ক, সাধাৰণ ধর্ম আদি। ই ইন্দ্ৰিয়গত অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত নহয়। ই এনে এটা বাস্তৱতা বুজিবলৈ সহায় কৰে, যি প্ৰতিভাসৰ আঁৰত থাকে। ই যুক্তিগত অন্ত দৃষ্টিৰ বা বিশ্লেষণৰ ওপৰত আধাৰিত। এই অনুসন্ধান প্ৰথম নীতি (first principle)- ৰ পোহৰত আলোচনা কৰে আৰু আগতীয়াকৈ একো গ্ৰহণ কৰে। এইটো আবেগ-ভিত্তিক নহয়; সম্পূৰ্ণ ৰূপে বৌদ্ধিক।

পঞ্চমতে, অধিবিদ্যা অধ্যয়নৰ ধর্ম আৰু কল্পনাশীল সাহিত্যৰ সৈতে কিছু সাদৃশ্য আছে, কাৰণ এইটো বাস্তৱতাৰ অর্থ বিচাৰ কৰা এখন অনুসন্ধান। ধর্ম আৰু কল্পনাশীল সাহিত্য দুয়োটাৰ উদ্দেশ্য হ'ল — কেৱল বাহ্যিক প্ৰতিভাসৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি তাৰ তলত থকা বাস্তৱতা ব্যাখ্যা কৰা। এইদৰে, দার্শনিক অনুসন্ধানো চূড়ান্ত বাস্তৱতাৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষভাৱে সম্পৃক্ত। কিন্তু একে সময়তে, দার্শনিক অনুসন্ধান ধর্ম আৰু কল্পনাশীল সাহিত্যৰ পৰা ইয়াৰ মনোভাৱ আৰু পদ্ধতিৰ ক্ষেত্ৰত পৃথক। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান ধর্মৰ দৰে নহয়; ই একেবাৰে বৈজ্ঞানিক মনোভাৱ গ্ৰহণ কৰে। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ উদ্দেশ্য হ'ল বৌদ্ধিক তৃপ্তি। ইয়াৰ পদ্ধতি হৈছে — কোনো তাৎক্ষণিক প্ৰজ্ঞা বা বিশ্লেষণন কৰা অনুভৱৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰা। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান আমাৰ ধাৰণাসমূহৰ

সমালোচনামূলক আৰু পদ্ধতিগত বিশ্লেষণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়েহে ইয়াৰ মনোভাৱ আৰু পদ্ধতি অনুসৰি,অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰৰ অন্তৰ্গত।

ষষ্ঠতে, যদিও কোৱা হয় যে অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰৰ অন্তৰ্গত, **তথাপি** ই সেই সকলোবিজ্ঞানৰ পৰা বহুত পৰ্যন্ত পৃথক যিবোৰ কোনো এটা বিশেষ শাখাৰ অধ্যয়নৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। বিজ্ঞানৰ কোনো শাখাৰ দৰে, অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান কোনো এক বিশেষ দিশৰ বিষয়বস্তুৰ সৈতে সম্পৃক্ত নহয়। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান কেবল কোনো এটা বিশেষ বিষয়ৰ সৈতে জড়িত এখন স্বতন্ত্ৰ শাখা নহয়; বৰঞ্চ, ই এখন বিশ্বজনীন বিজ্ঞান — যি সকলো বস্তুৰ ওপৰত চিন্তা কৰে। এই দৃষ্টিভংগীৰ অধীনত, অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানে সেইসকলো বস্তু পৰীক্ষা কৰে যিবোৰ অন্য বিজ্ঞানে অধ্যয়ন কৰে। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ বিশেষত্ব অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানে সেই সকলো বস্তু পৰীক্ষা কৰে যিবোৰ অন্য বিজ্ঞানে অধ্যয়ন কৰে। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ বিশেষত্ব হৈছে ইয়াৰ পৰীক্ষা কৰাৰ "পদ্ধতি" — ই বস্তুবোৰক পৰীক্ষা কৰে এজন ''সত্তা" হিচাপে, অৰ্থাৎ সিহঁতৰ অস্তিত্ব থকা বস্তুহিচাপে। এই অনুসন্ধান সাংখ্যিক বা পৰিমাণগত **নহয়** বাবে, ই গণিতৰ পৰা পৃথক। একে সময়তে, ই প্ৰযোজ্য বিজ্ঞান সমূহৰ পৰা, লগতে যুক্তি আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ পৰা বেলেগ। অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানে কোনো নতুন তথ্য বা ঘটনাৰ সংযোজন নকৰে। ই কেৱল সহায় কৰে — কোনো তথ্য বা ঘটনাক কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব লাগে, সেইটো উপলব্ধি কৰাত। টেইলৰৰ মতে, অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ প্ৰশ্নটো হৈছে — কোনো এক বিশেষ প্ৰক্ৰিয়াৰ বাস্তৱতা কেনেকুৱা, সেইটো বিস্তাৰিতভাৱে জানিবলৈ নহয়; বৰঞ্চ, সকলো বাস্তৱতা, স্বৰূপতে, কোন সাধাৰণ চৰ্তসমূহত খাপ খাই, সেইটো জানিবলৈ। সপ্তমতে, অধিবিদ্যা বা পৰমতত্ত্ব এক জটিল অধ্যয়নৰ শাখা। ইয়াৰ প্ৰথমটো জটিলতা হৈছে — অধিবিদ্যাৰ সমস্যা সমূহৰ সাধাৰণতা আৰু সাধাৰণ স্বভাৱ। স্পষ্টকৈ ক'ব নোৱাৰি যে অধিবিদ্যাত ঠিক কোন বিষয়টো অধ্যয়ন কৰা হয়। এই অসুবিধাটো সেয়েহে দেখা দিয়ে, কিয়নো অধিবিদ্যাৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বস্তুবা বিষয় ভিত্তিক ইয়াৰ একমাত্ৰ অধ্যয়ন বস্তু হিচাপে চিনাক্ত কৰা নাযায়। ইয়াৰ উপৰিও, অধিবিদ্যাৰ সমস্যা সমূহ স্বভাৱগত ভাৱে ভৌতিক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ সহায়ৰ পৰা বিচ্ছিন্ন। এই সমগ্ৰ পদ্ধতি নিৰ্ভৰ কৰে ধাৰণাসমূহৰ কঠোৰ আৰু পদ্ধতিগত মানসিক বিশ্লেষণৰ ওপৰত। টেইলৰে কয় — মেটাফিজিক্‌ছ একমাত্ৰ বিজ্ঞান হিচাপে, বা যুক্তিবিদ্যাৰ সৈতে একক ভাৱে, অস্তিত্বত থাকে।" অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধানৰ ফলাফল পোৱা যায় কেৱল চিন্তাৰ নিজৰ প্ৰচেষ্টাৰ দ্বাৰা।

১.৫ অধিবিদ্যা **সম্ভৱনে?**

ডেভিড হিউমৰ সময়ৰে পৰা এনে দাৰ্শনিকসকল আছিল যিসকলে **অধিবিদ্যাক** ''অসম্ভৱ" বুলি মতপোষণ কৰিছে। এই অসম্ভৱতাৰ কথা ক'ব পাৰি দুটা কাৰণত—প্ৰথম হয় অধিবিদ্যাৰ প্ৰশ্নবোৰ অৰ্থহীন, নাইবা সেইবোৰৰ উত্তৰ দিয়া অসম্ভৱ। হিউমৰ মতে, এটা উক্তি হয় ইন্দ্ৰিয়গত হ'ব পাৰে, নাইবা নিৰ্দিষ্ট হ'ব পাৰে। কিন্তু অধিবিদ্যাৰ উক্তি

একোটা নহয় নির্দিষ্ট, না অনুভৱ জড়িত। তেওঁ যুক্তি দিয়ে যে কেৱল গণিত আৰু বিজ্ঞানৰ উক্তি হে সম্ভৱ। অধিবিদ্যাক অস্বীকাৰ কৰা হিউমৰ এই মতৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত কাণ্টে অধিবিদ্যাৰ অৱস্থিতি সমালোচনামূলকভাৱে পৰীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰিছিল। অধিবিদ্যাৰ সম্ভাৱনাৰ বিষয়ে এই দৰ্শনৰ অধ্যয়নৰ বিকাশত দুটা সংস্কৰণ পোৱা যায়—এটা হ'ল দুৰ্বল সংস্কৰণ, আনটো হ'ল শক্তিশালী সংস্কৰণ। অধিবিদ্যা অসম্ভৱ বুলি কোৱা দুৰ্বল মতটো কাণ্টিয়ান দৰ্শনত পোৱা যায়। কাণ্টৰ মতে, অধিবিদ্যা বিজ্ঞান হিচাপে সম্ভৱ নহয়। তেওঁৰ ধাৰণা যে যথাৰ্থতে জ্ঞান সম্ভৱ নহয়, যেতিয়ালৈকে সংবেদনশীলতা **(sensibility)**ৰ দ্বাৰা লাভ কৰা অনুভূতি **(impression)** বোৰ বুদ্ধিয়ে পৰিচালনা নকৰে প্ৰবৰ্গৰ সহায়ত। ইয়াক নির্দিস্ত প্ৰবৰ্গৰ সহায়ত সুসংগঠিত ভাৱে সজোৱা নহয়। প্ৰবৰ্গৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি কেৱল যেতিয়া ইন্দ্ৰিয়জ অনুভূতি বা ইন্দ্ৰিয়জ সামগ্ৰী মনত উপস্থাপন কৰা হয়। এইবোৰ কেৱল অনুভৱৰ সীমাৰ ভিতৰতহে বৈধ। এইটোৱেই হ'ল দুৰ্বল বা মধ্যমীয়া সংস্কৰণ যিয়ে কয় যে অধিবিদ্যা যদিও অনুভৱৰ বাহিৰত, তথাপি ই সম্ভৱ নহয়। কাণ্টিয়ান ব্যাখ্যাত, অধিবিদ্যা প্ৰতিভাসমূলক **(phenomena)** ৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভৱ যদিও বাস্তৱসত্তা **(noumena)** ৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। আনহাতে, কলিনমেকগিনে তেওঁৰ '*Problems in Philosophy: The Limits of Inquiry*' (১৯৯৩) নামৰ গ্ৰন্থত যুক্তি দিয়ে যে মানৱ মন একবৃহৎ সংখ্যক দাৰ্শনিক প্ৰশ্নৰ সন্তোষজনক সমাধান কৰিবলৈ অক্ষম। মেকগিনে বিশেষ কৈ অধিবিদ্যাৰ প্ৰশ্নবোৰ মানৱ মনৰ সীমাৰ দ্বাৰা সমাধান কৰিব নোৱাৰা কথাকে উল্লেখ কৰিছে।

অধিবিদ্যা অসম্ভৱ বুলি কোৱা শক্তিশালী মত তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদী সকলৰ মাজত পোৱা যায়। তেওঁলোকৰ মতে, অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰ অৰ্থহীন। তেওঁলোকে কয় যে এটা উক্তিৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণ ৰূপে ইয়াৰ সম্ভাৱ্য অনুভৱৰ বিষয়ে কৰা ভৱিষ্যৎবাণীত নিহিত হৈ থাকে। অধিবিদ্যাৰ উক্তিয়ে অনুভৱৰ বিষয়ে কোনো ভৱিষ্যৎবাণী নকৰে। তেওঁলোকে আৰু কয় যে এটা বাস্তৱ উক্তি**ৰ** বিধেয়ক ই কিছুমান জানি থকা তথ্যক **(fact)** ক সূচায়। তথ্যই অনুভৱৰ অধীনত থকা কথাকে বুজায়। গতিকে, বাস্তৱ উক্তিবোৰ কেৱল সেইবোৰ বিষয়ৰ সৈতেহে জড়িত যিবোৰ অনুভৱৰ আধাৰত সহজে সত্যাপন কৰিব পাৰি। গতিকে, তেওঁলোকে সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰ অৰ্থহীন।

তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদী মতে, কোনো বাক্য জ্ঞানগতভাৱে **(cognitive)** অৰ্থ পূৰ্ণ হ'বলৈ হ'লে ই বিশ্লেষণাত্মক বা অনুভৱজৰ্ষিত ভাৱে সত্যাপন যোগ্য হ'ব লাগিব। কোনো বাক্যৰ ''জ্ঞানগত," ''বাস্তৱ," ''বৰ্ণনামূলক," **বা** ''আক্ষৰিক" অৰ্থ থাকিবলৈ হ'লে ই এনে উক্তি প্ৰকাশ কৰিব লাগিব যাক প্ৰত্যক্ষ অনুসন্ধান সত্য বা মিথ্যা বুলি প্ৰমাণ কৰিব পাৰি। সত্যাপন নীতিৰ মতে, পৰম্পৰাগত দৰ্শনৰ বহুতো বাক্য জ্ঞানগত ভাৱে অৰ্থহীন, কাৰণ সেইবোৰে ঈশ্বৰ, আত্মা আদি সত্যাপন অযোগ্য অস্তিত্বৰ বিষয়ে কয়। পৰম্পৰাগত দৰ্শনত অধিবিদ্যাৰ নির্ণয়ৰ ৰূপত পোৱা বাক্যবোৰ মিছানহয়, কিন্তু অৰ্থহীন। কেৱল অৰ্থপূৰ্ণ উক্তিহে বৈজ্ঞানিক বিবেচনাৰ বাবে গ্ৰহণযোগ্য আৰু জ্ঞানৰমৰ্যাদা পাব পাৰে। অৰ্থপূৰ্ণতা কেৱল বিশ্লেষণাত্মক বা সংশ্লেষণাত্মক

উক্তিলৈহে সীমাবদ্ধ আছিল। এই জোখমাখ অনুসৰি, অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰ বিশ্লেষণাত্মক নহয়, আৰু ই অনুভৱজৰ্ষিত সত্যাপনৰ অধীনত নহয়। গতিকে, অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰক অৰ্থহীন বুলি গণ্য কৰিব লাগিব।

প্ৰত্যক্ষবাদীসকলৰ মতে, এটা উক্তিৰ অৰ্থ সত্যাপনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰকৰে। কিন্তু অধিবিদ্যা**ই** সূচোৱা বস্তুবোৰ সত্যাপন কৰিবনোৱাৰি। এনে উক্তিৰ সত্যতা বা মিছা নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। গতিকে, অধিবিদ্যা সম্ভৱ নহয়। প্ৰত্যক্ষবাদী সকলে অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰৰ অৰ্থহীন চৰিত্ৰ দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে। অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰ ভ্ৰমাত্মক উক্তি হোৱা হেতুকে সেইবোৰ কেৱল ভ্ৰমাত্মক সমস্যাৰ সৈতে হে জড়িত। অধিবিদ্যাৰ বিজ্ঞান ইয়াৰ প্ৰকৃতিগত ভাৱেই অসম্ভৱ, বা যদি সম্ভৱও হয়, তেন্তে ই নিষ্ফল, অতিৰিক্ত, আৰু অগ্ৰগতিহীন।

A. J. Ayer (এয়াৰৰ) মতে, অধিবিদ্যাবিদ সকলে এনে বাক্য সৃষ্টি কৰে যিবোৰ এটা বাক্যৰ আক্ষৰিক অৰ্থ পূৰ্ণ হোৱাৰ চর্ত পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। এয়াৰ এজন প্ৰতি-অধিবিদ্যাবাদী, আৰু তেওঁ সত্যাপন নীতিৰ সহায়ত অধিবিদ্যাক খণ্ডন কৰিব বিচাৰে। ৰাল্‌শৰ মতে, অধিবিদ্যাৰ ব্যৱস্থাই দাৰ্শনিকসকলৰ কল্পনা প্ৰসূত বিশ্ব-চিত্ৰক ধাৰণ কৰে।

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল, যদি আমি প্ৰত্যক্ষবাদী সকলৰ দৰে সত্যাপন নীতিক কঠোৰ ভাৱে মানি চলো, তেন্তে বিজ্ঞানৰ বহুতো নিয়ম অৰ্থহীন হ'ব পাৰে। অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰক অনুভৱৰ দ্বাৰা চূড়ান্ত ভাৱে সত্যাপন কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু ই অনুভৱৰ তথ্যৰ দ্বাৰা সত্যাপন কৰিব পাৰি। যুক্তিবাদী প্ৰত্যক্ষবাদীসকলে অনুভৱক কেৱল ইন্দ্ৰিয়জ অনুভৱৰ সৈতে জড়িত কৰি ভুল কৰে। নৈতিক, ধাৰ্মিক, অন্তৰ্জ্ঞান আদি আন ধৰণৰ অনুভৱও আছে। দৰ্শনে প্ৰতীতিমূলক ঘটনাক কেৱল ঘটনা হিচাপে নেদেখি, বাস্তৱতাৰ প্ৰতিফলন হিচাপে চাব বিচাৰে। গতিকে, অধিবিদ্যা অসম্ভৱ বুলি কোৱাটো যুক্তিযুক্ত নহয়। যুক্তিবাদী প্ৰত্যক্ষবাদীসকলৰ সমালোচনা কৰি ৰাইজ মানে কয়— ''অধিবিদ্যা অৰ্থহীন বুলি কোৱাটোৱেই অৰ্থহীন।" যুক্তিটো হ'ল— অধিবিদ্যাক অস্বীকাৰ কৰা উক্তিটোৱেই অৰ্থহীন, কাৰণ ই সত্যাপনযোগ্য নহয়। ৰাল্‌শৰ মতৰ বিৰোধিতা কৰি ক'ব পাৰি যে যেতিয়া অধিবিদ্যাবিদ সকলে কয় যে বাস্তৱতা যুক্তি সংগত, তেওঁলোকে কেৱল এটা দৃষ্টিভংগী আগবঢ়োৱা নাই, বৰঞ্চ বাস্তৱতাৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে এক দাবী কৰিছে। অধিবিদ্যাৰ সম্পৰ্কীয় মতভেদই ইয়াৰ অস্পষ্টতা নুবুজায়, বৰঞ্চ ইয়াৰ জটিল আৰু বহুমুখী বিষয়বস্তুকেই সূচায়। প্ৰতিজন দাৰ্শনিকে এটা বাস্তৱতাক তেওঁৰ নিজস্ব দৃষ্টিকোণৰ পৰা ব্যাখ্যা কৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: অধিবিদ্যা কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: কোনে অধিবিদ্যাক ''প্ৰথম দৰ্শন" (First Philosophy) বুলি গণ্য কৰিছে?

.....

প্ৰশ্ন ৩: কোনে ভাবিছিল যে অধিবিদ্যাত বৈধ ধৰণৰ জ্ঞান সম্ভৱ?

.....

প্ৰশ্ন ৪: "অস্তিত্ববাদ" কি?

.....

প্ৰশ্ন ৫: 'Elements of Metaphysics' গ্ৰন্থৰ লেখক কোন?

.....

প্ৰশ্ন ৬: বস্তুৰ "অতিন্দ্ৰীয় দিশ"ৰ সৈতে কি সম্পৰ্কিত?

.....

প্ৰশ্ন ৭: প্ৰতিভাসমূলক আৰু বাস্তৱ সত্তাৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰে কোনে?

.....

প্ৰশ্ন ৮: ''Problems in Philosophy: The Limits of Inquiry" গ্ৰন্থৰ লেখক কোন?

.....

প্ৰশ্ন ৯: কাৰ মতে, অধিবিদ্যাত্মক ব্যৱস্থাই দাৰ্শনিকসকলৰ বিশ্বৰ কল্পনা প্ৰসূত চিত্ৰ ধাৰণ কৰে?

.....

প্ৰশ্ন ১০: দৰ্শনে প্ৰতিভাসমূলক ঘটনাবোৰক কেনেদৰে চাবলৈ চেষ্টা কৰে?

.....

১.৬ অধ্যায়টিৰ আমি কি কি শিকিলোঁ

- "মেটাফিজিক্স" (অধিবিদ্যা) শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'মেটা' (পৰৱৰ্তী/অতিক্ৰমী) আৰু 'ফিজিকা' (প্ৰকৃতি বিজ্ঞান) ৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। অধিবিদ্যা হ'ল নুমেনা (বাস্তৱ সত্তা), সাৰ্বজনীন সত্তা বা পৰমসত্তাৰ এক সুসংগঠিত অধ্যয়ন।
- অধিবিদ্যাক তত্ত্ববাদ (Ontology) বুলিও কোৱা হয়। 'তত্ত্ববাদ' শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'অন্টো' (সত্তা) আৰু 'লোগছ' (বিজ্ঞান/বিচাৰ) ৰ পৰা আহিছে। গতিকে, তত্ত্ববাদে ''সত্তাৰ বিজ্ঞান" বা ''শুদ্ধ সত্তাৰ তত্ত্ব"ক সূচায়। ই বাস্তৱতাৰ স্বৰূপৰ গৱেষণা কৰে।
- অধিবিদ্যাৰ পৰিসৰ এৰিষ্টটলে দিয়া সীমা অতিক্ৰম কৰিছে। পৰম্পৰাগত অধিবিদ্যাই আত্মদৰ্শন, অন্তিমতত্ত্ব, বিশ্ব-

উৎপত্তিতত্ত্ব (Cosmogony), বিশ্ববিজ্ঞান (Cosmology) আৰু তত্ত্ববাদৰ (Ontology) ৰ অধ্যয়ন কৰে।

- 'আত্ম দৰ্শন' ই আত্মাৰ দাৰ্শনিক বিশ্লেষণ আৰু শৰীৰৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰে। অধিবিদ্যাবিদ সকলে সত্তাৰ স্বৰূপৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়; কিন্তু এই ব্যাখ্যা দিয়াৰ বাবে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী আছে, আৰু এই দৃষ্টিভংগীসমূহৰ লগত অধিবিদ্যাৰ উপ-শাখাসমূহ জড়িত হৈ আছে।
- বাস্তৱতা বা সত্তাৰ সাধাৰণ অধ্যয়ন হিচাপে ই দৰ্শনৰ এক অবিচ্ছেদ্য অংগ। আমাৰ পৰ্যবেক্ষণে দেখুৱায় যে বস্তুবোৰ সদায় দেখা দিয়াৰ দৰে নহয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰতীয়মান (apparent) আৰু পৰমাৰ্থিক (real) বস্তুৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে।
- তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদীসকলোৰ মতে, কোনো বাক্য জ্ঞানগত অৰ্থ বহন কৰিবলৈ হ'লে ই বিশ্লেষণাত্মক বা অনুভৱজৰ্ষিত ভাৱে সত্যাপন যোগ্য হ'ব লাগিব।
- কোনো বাক্যৰ ''জ্ঞানগত", ''তথ্যপূৰ্ণ", ''বৰ্ণনামূলক" বা ''আক্ষৰিক" অৰ্থ থাকিবলৈ হ'লে ই এনে উক্তি প্ৰকাশ কৰিব লাগিব যাক প্ৰত্যক্ষ পৰ্যবেক্ষণৰ দ্বাৰা সত্য বা মিছা প্ৰমাণ কৰিব পাৰি।

অধিবিদ্যাৰ উক্তিবোৰ অনুভৱৰ দ্বাৰা চূড়ান্ত ভাৱে সত্যাপন কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু অনুভৱৰ তথ্যৰ দ্বাৰা পৰীক্ষা কৰিব পাৰি। তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদী সকলে অনুভৱক কেৱল ইন্দ্ৰিয়জ অনুভৱৰ সৈতে সীমাবদ্ধ কৰি ভুল কৰে।

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১. টেইলৰ, এ. ই. ১৯৭৮। *Metaphysics*, লণ্ডন: অক্সফৰ্ড ইউনিভাৰ্ছিটি প্ৰেছ
২. মেকগিন, ক'লিন, ১৯৯৩। *Problems in Philosophy: The Limits of Inquiry*, অক্সফৰ্ড: ব্লেকৱেল
৩. লুক্স, মাইকেলজে. ১৯৯৮। *Metaphysics: A Contemporary Introduction*, নিউয়ৰ্ক: ৰাউটলেজ

১.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: নুমেনা (বাস্তৱসত্তা), সাৰ্বজনীন সত্তা বা বাস্তৱতাৰ এক সুসংগঠিত অধ্যয়ন।
উত্তৰ ২: এৰিষ্টটল।
উত্তৰ ৩: কাণ্ট।
উত্তৰ ৪: সত্তাৰতত্ত্ব বা শুদ্ধ সত্তাৰ বিজ্ঞান'।
উত্তৰ ৫: এ.ই. টেলৰ।
উত্তৰ ৬: অধিবিদ্যা।
উত্তৰ ৭: অধিবিদ্যাত্মক অনুসন্ধান।
উত্তৰ ৮: মেকগিন।
উত্তৰ ৯: ৰাল্ছ।

উত্তৰ ১০: দৰ্শনে প্ৰতিভাসমূলক ঘটনাবোৰক কেৱল ঘটনা হিচাপে নেদেখি, বাস্তৱতাৰ প্ৰতিফলন হিচাপে চাবলৈ চেষ্টা।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. 'Metaphysics' (অধিবিদ্যাক) শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ লিখক।
প্ৰশ্ন ২. 'Ontology' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ উল্লেখ কৰক।
প্ৰশ্ন ৩. 'Metaphysics' নামৰ কিতাপ খন কোনে লিখিছে?
প্ৰশ্ন ৪. 'প্ৰথমদৰ্শন' বা 'ধৰ্মতত্ত্ব' বুলিলে কি বুজায়?
প্ৰশ্ন ৫. 'Metaphysics: A Contemporary Introduction' নামৰ কিতাপ খনৰ লেখক কোন?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত৷ লিখক):

প্ৰশ্ন ১. Metaphysics (অধিবিদ্যাক) কিয় তত্ত্ববিদ্যা বুলি কোৱা হয়?
প্ৰশ্ন ২. Taylor-এ metaphysics কেনেদৰে উপ-শাখালৈ বিভাজন কৰিছে?
প্ৰশ্ন ৩. Metaphysics- এ কেনেদৰে বিশ্বজনীন বিশেষণৰ অৰ্থ আৰু বৈধতা সম্বন্ধে আলোচনা কৰে?
প্ৰশ্ন ৪. Cosmology বুলিলে কি বুজায়?
প্ৰশ্ন ৫. J.N. Sinha-এ উল্লেখ কৰা metaphysics-ৰ তিনিটা মুখ্য অংশ কি কি?

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. অধিবিদ্যা বুলিলে কি বুজায়?
প্ৰশ্ন ২। অধিবিদ্যা কেনেদৰে উপ-শাখালৈ বিভাজন কৰা হৈছে? আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। অধিবিদ্যা-ৰ স্বভাৱ কি? আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। অধিবিদ্যা সম্ভৱনে? সমালোচনামূলকভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ২: সামান্যঃ ধাৰণাবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সামান্য
২.৪ সামান্যৰ স্বভাৱ আৰু ইয়াৰ বিশেষৰ সৈতে সম্পৰ্ক
২.৫ ধাৰণাবাদ
২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
২.৭ অগ্রগতি পৰীক্ষা
২.৮ অগ্রগতি খতিয়ান
২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- **সামান্য** বুলিলে কি বুজায় সেয়া বুজিব পাৰিব
- **সামান্য আৰু বিশেষৰ** মাজত থকা সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- **ধাৰণাবাদ** বুলিলে কি বুজায় সেয়া বুজিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৱে আপোনাক বিশ্বজনীন ধাৰণাটোৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিব। এই অধ্যায়টোৱে বিশ্বজনীন কি আৰু ইয়াৰ বিশেষৰ সৈতে সম্পৰ্ক কি সেইবোৰ আলোচনা কৰিব। অধ্যায়টোৱে মূলতঃ ধাৰণাবাদৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিবলৈ চেষ্টা কৰিব।

২.৩ সামান্য (Universals)

অধিবিদ্যাতব্যৱহাৰ হোৱা 'বিশ্বজনীন' শব্দটোৱে এটা নির্দিষ্ট শ্রেণী বা ধৰণৰ সকলো সুনির্দিষ্ট বিশেষৰ মাজত থকা সাধাৰণ ধাৰণাক বুজায়। সুনির্দিষ্ট বস্তুবোৰ স্থান আৰু সময়ৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ, কিন্তু বিশ্বজনীন ধাৰণাটো কোনো একেটা স্থান বা সময়ত সীমাবদ্ধ নহয়; ই বহুতো সুনির্দিষ্ট বিশেষৰ মাজত বিভিন্ন স্থান আৰু সময়ত বিদ্যমান থাকে।

উদাহৰণস্বৰূপে, বহুতো সদাচৰণ থাকে। সেইবোৰৰ মূলে এটা সাধাৰণ উপাদান থাকে, আৰু সেইটোৱেই হৈছে 'সদগুণ' নামৰ বিশ্বজনীন ধাৰণা। সেইদৰে, ন্যায় হৈছে এনে

এক বিশ্বজনীন ধাৰণা যি সকলো ন্যায়সংগত কার্য্যৰ মাজত বিৰাজ কৰে। সৌন্দর্য্য, মানৱতা আদিও একেদৰে বিশ্বজনীন ধাৰণা।"

২.৪ সামান্যৰ স্বভাৱ আৰু ইয়াৰ বিশেষ বস্তুৰ সৈতে সম্পর্ক:

বিশ্বজনীনৰ ধাৰণাটো আন এটা ধৰণেৰেও প্রস্তুত কৰিব পাৰি। ইয়াত এইটো লক্ষ্য কৰিব পাৰি যে ভাষাত সাধাৰণ শব্দ ('টেবুল', 'ঘোঁৰা', 'অপ্রীতি', 'সৌন্দর্য্য' আদি) থাকে। এই সাধাৰণ শব্দবোৰ একে ধৰণৰ বস্তু বা কার্য্যৰ যিকোনো এটাক বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। এ.ডি. ৱুজলীয়ে (A.D. Woozley) উল্লেখ কৰিছে যে ব্যক্তিগত নাম (যেনে- জন, ছক্রেটিছ, ৱিলিয়াম আদি) আৰু নির্দেশক শব্দ (যেনে- এই, সেই, ইয়াত, তাত আদি) বাদ দিলে ইংৰাজী ভাষাৰ বাকী সকলো শব্দেই সাধাৰণ শব্দ। আমি সাময়িকভাৱে ক'ব পাৰো যে বিশ্বজনীন হৈছে সেয়া যি একে নামেৰে মাতা সকলো বস্তুৰ মাজত সাধাৰণভাৱে থাকে।

অন্য কথাত ক'বলৈ হ'লে, বিশ্বজনীন হৈছে সাধাৰণ শব্দেৰে সূচোৱা ধাৰণা। এ.ডি. ৱুজলীয়ে (A.D. Woozley) লক্ষ্য কৰিছে যে বিশ্বজনীনৰ এই সাময়িক সংজ্ঞাটোত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ সমস্যা আছে, যাক দুটা প্রশ্ন হিচাপে প্রস্তুত কৰিব পাৰি:
১. এটা গোটৰ বস্তুবোৰৰ মাজত সাধাৰণ নাম নাথাকিলেও বিশ্বজনীন থাকিব পাৰেনে?
২. কোনো উদাহৰণ নথকাকৈয়ে বিশ্বজনীন থাকিব পাৰেনে?

যদি আমি বিশ্বজনীনৰ সংজ্ঞা হিচাপে শ্রেণীৰ সকলো সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ মাজত থকা সাধাৰণ উপাদানক ধৰোঁ, তেন্তে উভয় প্রশ্নৰ উত্তৰ হ'ব এক স্পষ্ট 'নাই'। ইয়াত এইটো মন কৰিবলগীয়া যে দর্শনত বিশ্বজনীনৰ বিভিন্ন ধাৰণা আছে, ফলত সকলো দার্শনিকে মানি লোৱা একক সংজ্ঞা নাই। বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ সুনির্দিষ্ট বিশেষবস্তুৰ সৈতে সম্পর্ক বুজিবলৈ আমি তিনিটা তত্ত্ব জানিব লাগিব। প্রতিটো তত্ত্বই বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কৰ নিজা ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। এই তত্ত্ববোৰক সাধাৰণতে এটা তত্ত্বসমূহৰ গোট হিচাপে প্রস্তুত কৰা হয়। সেইবোৰ হ'ল - বাস্তৱবাদ, নামবাদ আৰু ধাৰণাবাদ।

এ.ডি. ৱুজলীয়ে (A.D. Woozley) বিশ্বজনীনৰ বাস্তৱবাদী তত্ত্ববোৰৰ বিষয়ে লিখিছে। নামবাদী তত্ত্ববোৰক কেতিয়াবা সাদৃশ্য তত্ত্ব বুলিও কোৱা হয়। বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ সম্পর্কীয় বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগী নামবাদী তত্ত্বৰ পৰা বহুল পৰিমাণে পৃথক।

প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলে বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ সম্পর্কৰ নিজা নিজা ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। প্লেটোৱে বাস্তৱবাদী তত্ত্বৰ এটা ৰূপ দাঙি ধৰিছিল, আনহাতে এৰিষ্টটলে ইয়াৰ বেলেগ ৰূপ প্রস্তুত কৰিছিল।

প্লেটোৰ মতে, বিশ্বজনীন হৈছে এক স্বতন্ত্র সত্তা। বিশ্বজনীনবোৰৰ অস্তিত্বৰ বাবে মনৰ প্রয়োজন নাই। ইয়াৰ অস্তিত্বৰ বাবে সুনির্দিষ্ট বস্তুবোৰৰো কোনো আৱশ্যক নাই।

বিশ্বজনীনবোৰ নিজা এক সুকীয়া জগতৰ অন্তর্গত যি স্থান আৰু সময়ৰ পৰা সম্পূর্ণৰূপে পৃথক। সুনির্দিষ্ট বস্তুবোৰ হৈছে বিশ্বজনীনৰ প্রতিলিপিমাত্র। কিন্তু সুনির্দিষ্ট বস্তু নাথাকিলেও বিশ্বজনীনবোৰৰ অস্তিত্ব অব্যাহত থাকিব। অৱশ্যে সমালোচকসকলে উল্লেখ কৰে কৰে যে প্লেটোৱে বিশ্বজনীন আৰু সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ মাজৰ সম্পর্কৰ সন্তোষজনক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পৰা নাই।

এৰিষ্টটলৰ বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীৰ সুকীয়া ব্যাখ্যা আছিল। তেওঁ প্লেটোৰ ৰহস্যজনক স্বতন্ত্র বিশ্বজনীনৰ ধাৰণাটো গ্রহণ কৰিব পৰা নাছিল। তেওঁ এই স্বতন্ত্র বিশ্বজনীনৰ ধাৰণাটোক সম্পূর্ণৰূপে অগ্রাহ্য কৰিছিল। এৰিষ্টটলৰ মতে, বিশ্বজনীন হৈছে কোনো স্বতন্ত্র সত্তা নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে এক বিশেষ গুণ বা ধর্ম। ই সুনির্দিষ্ট বস্তুবোৰৰ এটা অবিচ্ছেদ্য অংগ।

এৰিষ্টটলৰ মতে, বুদ্ধিবাদী দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিশ্বজনীনবোৰ সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰশীল, আৰু সুনির্দিষ্ট বস্তুবোৰো বিশ্বজনীনৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। ভাষিক সাদৃশ্য বিচাৰিলে আমি ক'ব লাগিব যে প্লেটোৰ বিশ্বজনীনবোৰ বিশেষ্য পদৰ দৰে, আনহাতে এৰিষ্টটলৰ বিশ্বজনীনবোৰ বিশেষণ পদৰ দৰে (ৰুজলীয়ে লিখিছে, ''ই সম্পূর্ণ বিৱৰণ নহ'লেও আমাৰ প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে ই যথেষ্ট") । সমালোচকসকলে উল্লেখ কৰে কৰে যে এই তত্ত্বই বিশ্বজনীন আৰু সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ মাজৰ সম্পর্কৰ সন্তোষজনক ব্যাখ্যা দিব পৰা নাই।

এই দৃষ্টিভংগীৰ প্রতি অসন্তুষ্টিৰ ফলত বিশ্বজনীনৰ নামবাদী তত্ত্ব উদ্ভৱ হ'ল। নামবাদৰ মতে, বিভিন্ন সুনির্দিষ্ট বস্তুৱে ইটোৱে সিটোৰ সৈতে সাদৃশ্য ৰাখে, আৰু সেয়েহে সুবিধাৰ বাবে একে নামেৰে অভিহিত কৰা হয়। বিভিন্ন মেকুৰীৰ মাজত সাদৃশ্য থাকে, সেয়েহে সিহঁতক ''মেকুৰী" বুলি কোৱা হয়। গতিকে নামবাদী তত্ত্বই একে শ্রেণীৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত জোৰ দিয়ে।

নামবাদী তত্ত্বৰ মতে বিভিন্ন সুনির্দিষ্ট বস্তুৱে ইটোৱে সিটোৰ সৈতে সাদৃশ্য ৰাখে। এই সাদৃশ্যৰ বাবেই একে নাম প্রয়োগ কৰা হয়।

ধাৰণাবাদে আকৌ কয় যে বিশ্বজনীন হৈছে কেৱল মনৰ দ্বাৰা গঠিত এক ধাৰণা। কিন্তু এই তত্ত্বকো বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ সুনির্দিষ্ট বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কৰ চূড়ান্ত তত্ত্ব হিচাপে গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি।

এনেদৰে বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ বিভিন্ন ধৰণে বুজা আৰু উপস্থাপন কৰা হয়।

এতিয়া বিশ্বজনীনৰ তৃতীয় তত্ত্ব **ধাৰণাবাদ** সম্পর্কে আলোচনা কৰোঁ আহক।

২.৫ ধাৰণাবাদ (Conceptualism) ঃ

ইয়াত আমি বিশ্বজনীনৰ ধাৰণাবাদী তত্ত্ব সম্পর্কে আলোচনা কৰিম। এই দার্শনিক তত্ত্বখনে বিশ্বজনীনতাক ব্যাখ্যা কৰে এক মানসিক ধাৰণাৰূপে, যি বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত থকা সাধাৰণতা মানুহৰ মনত গঠন হোৱা ধাৰণাৰ জৰিয়তে বুজায়। ধাৰণাবাদক কেতিয়াবা মধ্যযুগীয় বাস্তৱবাদ আৰু নামবাদৰ মাজৰ এক মধ্যস্থতাবাদী মতবাদ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ই নামবাদৰ দৰে নহয়, বৰং অধিক ব্যাপক আৰু তথ্যপূর্ণ। কিন্তু এই তত্ত্বকো বিশ্বজনীনৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ বিশেষ বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কৰ চূড়ান্ত ব্যাখ্যা হিচাপে গ্রহণ কৰা নহয়। এই তত্ত্বৰ মতে, বিশ্বজনীন হৈছে এক বিধেয়, কিন্তু এই বিধেয়বোৰ বস্তুৰ ক্ষেত্রত সত্য বা মিথ্যা হ'ব পাৰে কেৱল এইবাবে যে সিহঁতে মানসিক ধাৰণাক প্রতিনিধিত্ব কৰে। মনৰ সৃষ্টি হিচাপে, বিশ্বজনীন ধাৰণাবোৰ একে সময়তে বহুতো বিশেষ বস্তুৰ দ্বাৰা সাকাৰ কৰিব পাৰি। এইবোৰ হৈছে মানসিক প্রতিচ্ছবি বা ধাৰণা, যি বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা গঠন কৰা হয়। ইয়াৰ মুখ্য কার্য্য হৈছে শ্রেণীবিভাজনৰ নীতি হিচাপে কাম কৰা। ''ধাৰণাবাদে মানে যে বিশ্বজনীন ধাৰণা আছে, কিন্তু সেইবোৰ মনৰ সৃষ্টি।" ধাৰণাবাদে মানুহৰ মনত বিমূর্ত্ত আৰু বিশ্বজনীন ধাৰণাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে (যি ইয়াৰ নামৰ কাৰণে), কিন্তু ই স্বীকাৰ নকৰে যে এইমানসিক বস্তুবোৰৰ আমাৰ মনৰ বাহিৰত কোনো ভিত্তি আছে নে নাই। এই ধাৰণাবোৰৰ এক আদর্শগত মূল্য আছে; ইয়াৰ বাস্তৱ মূল্য নাই, বা অন্ততঃ আমি নাজানোঁ যে ইয়াৰ বাস্তৱ মূল্য আছে নে নাই। জিউলা ক্লিমাই (Gyula Klima) মধ্যপন্থী বাস্তৱবাদ আৰু ধাৰণাবাদৰ মাজৰ পার্থক্য বর্ণনা কৰি কয়: মধ্যপন্থী বাস্তৱবাদীসকলে "বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত বাস্তৱ বিশ্বজনীনৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে", আনহাতে ধাৰণাবাদীসকলে "বিশ্বজনীনক কেৱল বা প্রধানতঃ মনৰ ধাৰণা হিচাপেহে স্বীকাৰ কৰে।" লকে ধাৰণাবাদক বিশ্বজনীনৰ এক তত্ত্ব হিচাপে স্পষ্টভাৱে সমর্থন কৰিছে, যি নিঃসন্দেহে তেওঁৰ অন্যান্য দার্শনিক মতবাদৰ সৈতে সুসংগত। এই ক্ষেত্রত তেওঁ তেওঁৰ সমসাময়িক আৰু পূর্বৱর্তী বহুতো দার্শনিকৰ পৰা পৃথক। বিশেষকৈ ডেকার্টে (Descartes) ৰ ধাৰণাবাদৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি, যি সম্ভৱতঃ তেওঁৰ যুক্তিবাদী দর্শনৰ (rationalism) কিছু উপাদানৰ সৈতে বিৰোধী। ইয়াৰ উপৰি, লকে তেওঁৰ ''(Essay)'' গ্রন্থত এই তত্ত্বৰ এক গভীৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে আৰু কঠোৰ পৰীক্ষাৰ সমুখত দাঙি ধৰিছে। লকে লিখিছে: **''সাধাৰণ আৰু বিশ্বজনীন ধাৰণাবোৰ বস্তুৰ বাস্তৱ অস্তিত্বৰ অংশ নহয়; এইবোৰ হৈছে বুদ্ধিৰ সৃষ্টি, যি নিজৰ প্রয়োজনৰ বাবে নির্মাণ কৰে, আৰু ই কেৱল চিহ্ন (শব্দ বা ধাৰণা) সম্পর্কীয়।"** অন্য কথাত, এক ধাৰণাবাদী হিচাপে লকে বাস্তৱবাদীসকলৰ মতবাদ প্রত্যাখ্যান কৰে আৰু ধাৰণাবাদী স্থান দখল কৰে, যি এই মতৰ দ্বাৰা চিহ্নিত: **''সাদৃশ্য হৈছে এক প্রাথমিক, দ্বি-পদ সম্পর্ক যাক অভেদৰ ভিত্তিত আৰু বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি।"** সংক্ষেপত ক'বলৈ গেলে, ধাৰণাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ মতে, যি বিশেষ বস্তুবোৰে একে প্রজাতিৰ সৈতে মিলে, সেইবোৰৰ মাজত থকা সাদৃশ্যক কোনো বাস্তৱ উপাদানৰ পুনৰাবৃত্তিৰ জৰিয়তে বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। যদিও এই তত্ত্ব সুসংগঠিত যেন লাগে, ইয়ো সমস্যাগ্রস্ত। কেতিয়াবা ধাৰণাবোৰ ভুল প্রয়োগ কৰা হয়, যেনে—ঘোঁৰাক গাধ বুলি কোৱা। এনে ভুল প্রয়োগে সাধাৰণতাৰ গভীৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে। ধাৰণাবাদে কেৱল শুদ্ধ ধাৰণা প্রয়োগৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিব লাগে। ইয়াত এটা প্রশ্ন উত্থাপন কৰিব

পাৰি: **''কিয় 'ক'লা'ৰ ধাৰণাটো p আৰু q ৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়, কিন্তু তৃতীয় ব্যক্তি r ৰ ক্ষেত্ৰত নহয়?"**ধাৰণাবাদীয়ে ইয়াৰ উত্তৰত ক'ব পাৰে যে p আৰু q ৰ মাজত একে গুণ আছে, যিটো r ৰ নাই। নহ'লে, 'ক'লা' ধাৰণাটো প্ৰয়োগ কৰাৰ অধিকাৰ কেৱল প্ৰাসংগিক ব্যক্তিসকলেহে দিব পাৰে। কিন্তু কেৱল p আৰু q ৰ মাজত সাদৃশ্য থকাটো উল্লেখ কৰিলে সমস্যাৰ সমাধান নহয়, কিয়নো সেইটোৱেই হৈছে আমাৰ ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া কথাটো।ধাৰণাবাদীয়ে এতিয়া ক'ব পাৰে যে p আৰু q ৰ মাজত একে গুণ আছে। কিন্তু যদি এইটোৱে প্ৰাথমিক তথ্যকে পুনৰ উল্লেখ কৰা নহয়, তেন্তে ইয়াৰ অৰ্থ হ'ব যে কোনো এক সত্তা p আৰু q উভয়তে আছে—যি পুনৰ বাস্তৱবাদলৈ উভতি যোৱাৰ দৰে হ'ব। সমালোচকসকলৰ মতে, ধাৰণাবাদে নিজা শক্তিত কোনো সমস্যাৰ সমাধান কৰিব নোৱাৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: 'অধিবিদ্যাৰ' আন এটা নাম হ'ল _____ (শূন্যস্থান পূৰণ কৰক)?

.....

প্ৰশ্ন ২: ''Leviathan" কিতাপখন কোনে লিখিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৩: 'সামান্যবাদ' বোৰৰ স্বভাৱ জিবলৈ কিমানটা মতবাদ আছে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: 'অধিবিদ্যা' বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

প্ৰশ্ন ৫: বাস্তৱবাদ কি বুজাই দিয়া।

.....

প্ৰশ্ন ৬: নামবাদ কি বুজাই দিয়া।

.....

প্ৰশ্ন ৭: ধাৰণাবাদ কি বুজাই দিয়া।

.....

২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- এৰিষ্টটলে 'প্রথম দর্শন' বুলি অধিবিদ্যা বুজাইছে। ''Metaphysics" শব্দৰ অর্থ হৈছে "পদার্থ বিজ্ঞানৰ পিছৰ"। এৰিষ্টটলৰ মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ ৰচনাবোৰ সংগ্রহ কৰোঁতে, তেওঁৰ ''প্রথম দর্শন" সম্পর্কীয় গ্রন্থবোৰ পদার্থ বিজ্ঞানৰ গ্রন্থৰ পিছত ৰখা হৈছিল। গতিকে, ''Metaphysics" শব্দই এই ব্যৱস্থাপনাকেই সূচায়।
- সাদৃশ্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা বাবে নামবাদী তত্ত্বক ''সাদৃশ্য তত্ত্ব" (Resemblance Theory) বুলিও কোৱা হয়।
- ধাৰণাবাদ হৈছে বিশ্বজনীনৰ এনে এক তত্ত্ব যি দাবী কৰে যে বিশ্বজনীনবোৰ জ্ঞানী মনৰ দ্বাৰা গঠিত চিন্তা বা ধাৰণাৰূপে বিদ্যমান।
- **অন্যান্য দুটা তত্ত্ব:**
  - **নামবাদ:** ইয়াৰ মতে বিশ্বজনীনবোৰ কেৱল সাধাৰণ নামহে।
  - **বাস্তৱবাদ:** ইয়াৰ মতে বিশ্বজনীনবোৰ মন-স্বতন্ত্রভাৱে বিদ্যমান।
- টমাছ হবছ নামবাদৰ সমর্থক আছিল।
- তেওঁ দুটা ধৰণে তেওঁৰ ধাৰণা প্রকাশ কৰিছিল: ক) 'লিভিয়াথান' গ্রন্থত তেওঁ লিখিছিল: ''বিশ্বজনীন হিচাপে নামবিহীন পৃথিৱীত একো নাই, কিয়নো নাম দিয়া বস্তুবোৰ প্রত্যেকেই স্বতন্ত্র আৰু একক।" খ) আন এখন গ্রন্থত তেওঁ লিখিছিল: ''এজন মানুহে বহুতো মানুহৰ যিকোনো এজনক, আৰু এজন দার্শনিকে বহুতো দার্শনিকৰ যিকোনো এজনক সাদৃশ্যৰ ভিত্তিত সূচায়।"
- যেতিয়া লকে লিখিছে যে ''Genuas আৰু Species আৰু সেইবোৰৰ essence ৰ মূল কথাটো মানুহৰ মনত থকা বিমূর্ত ধাৰণাৰ বাহিৰে আন একো নহয়", তেতিয়া তেওঁ ওপৰত উল্লেখ কৰা কাৰণসমূহৰ বাবে ধাৰণাবাদৰ প্রতি নিজৰ সমর্থনৰ ইংগিত দিছে।

২.৭ অধিক জানিবলৈ

১. চক্রৱর্তী, কে. ডি. (২০০০) ।*Fundamental Questions of Epistemology and Metaphysics.* OMSONS PUBLICATIONS.

২. কুকলক, এলিছনছাৰা। (২০১৩)।*Conceptualism and Objectivity in Locke's Account of Natural Kinds.*ডক্টৰেলথিছিছ, হার্ভার্ড বিশ্ববিদ্যালয়।
URL: http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:11181128

৩. মাৰিচি. মেকলিওডআৰুএৰিকএম. ৰুবেনষ্টেইন।*Universals*, Internet Encyclopedia of Philosophy.
URL: https://www.iep.utm.edu/universa/

৪. আর্মষ্ট্রং, ডি. এম. (১৯৮৯) ।*Universals: An Opinionated Introduction.* Westview Press.

২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: প্রথম দর্শন।
উত্তৰ ২: থ'মাছ হবছ (Thomas Hobbes)।
উত্তৰ ৩: তিনিটা তত্ত্ব – বাস্তৱবাদ, নামবাদ আৰু ধাৰণাবাদ।
উত্তৰ ৪: অধিবিদ্যা হৈছে দর্শনৰ সেই শাখা যিয়ে সত্তাক সত্তা হিচাপে অধ্যয়ন কৰে। এইটো এনে এক বিষয় যাক প্রায়ে বাস্তবতাৰ অধ্যয়ন বুলি বুজা হয়।
উত্তৰ ৫: বাস্তৱবাদ হৈছে দার্শনিক তত্ত্ব যি মতে সার্বজনীন সত্তা বাস্তৱ সত্তা। সেইবোৰ সার্বিক সত্তা। বাস্তৱবাদক এনে দার্শনিক তত্ত্ব হিচাপে বুজিব পাৰি যিয়ে বস্তুনিষ্ঠ সামান্যৰ ধাৰণা স্বীকাৰ কৰে।
উত্তৰ ৬: নামবাদ হৈছে সেই দার্শনিক তত্ত্ব যি কয় যে বিভিন্ন বিশেষ বস্তুৰে ইটোৰে সিটোক সাদৃশ্য দেখুৱায়। এই সাদৃশ্যৰ বাবেই একেটা নাম সেইবোৰত প্রয়োগ কৰা হয়।
উত্তৰ ৭: ধাৰণাবাদ হৈছে সামান্যৰ সেই তত্ত্ব যিয়ে কয় যে সার্বজনীন সত্তাসমূহ জ্ঞানী মনৰ দ্বাৰা গঠিত ধাৰণা বা চিন্তা হিচাপে থাকে।

২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

A. অতি চুটিপ্রশ্ন

প্রশ্ন ১. মধ্যমীয় বাস্তৱবাদ আৰু ধাৰণাবাদৰ পার্থক্য কোনে বর্ণনা কৰিছে ।
প্রশ্ন ২.সার্বজনীনৰ অর্থ কি?
প্রশ্ন ৩.সামান্যবাদৰ তিনিটা তত্ত্ব কি কি?
প্রশ্ন ৪. সাদৃশ্য তত্ত্বৰ আন এটা নাম কি?
প্রশ্ন ৫.কাৰ মতে সার্বজনীন সত্তা বাস্তৱ?

B. চুটিপ্রশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্রশ্ন ১.সামান্যৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।
প্রশ্ন ২.নামবাদী তত্ত্বই কিয় কয় যে বিভিন্ন বিশেষ বস্তুৰে ইটোৰে সিটোক সাদৃশ্য দেখুৱায়? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৩.ধাৰণাবাদৰ ওপৰত লকৰ মত চমুকৈ আলোচনা কৰক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্রশ্ন ১. সামান্যৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ বিশেষ বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ মতৰ মাজত পার্থক্য আছে নে?
প্রশ্ন ২। সামান্যৰ স্বৰূপ আৰু ইয়াৰ বিশেষ বস্তুৰ সৈতে সম্পর্ক বর্ণনা কৰক।
প্রশ্ন ৩। ধাৰণাবাদৰ তত্ত্বটো বর্ণনা কৰক।
প্রশ্ন ৪। ধাৰণাবাদ কিয় এক সন্তোষজনক তত্ত্ব নহয়?

*****

অধ্যায়৩: সামান্যবাদ: বাস্তববাদ (প্লেটো আৰু এৰিষ্টটল)

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য
৩.২ পৰিচয়
৩.৩ সামান্য: ইয়াৰ প্ৰকৃতি আৰু তত্ত্বসমূহ
৩.৪ বাস্তববাদ
৩.৪.১ প্লেটোৰ বাস্তববাদ
৩.৪.২ এৰিষ্টটলৰ বাস্তববাদ
৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৩.৬ অধিক জানিবলৈ
৩.৭ অগ্ৰগতি খতিয়ান
৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্নসমূহ

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- সামান্যৰ সমস্যাটো বুজিবলৈ।
- সামান্য আৰু বিশেষৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বুজিবলৈ।
- সামান্যৰ বিভিন্ন তত্ত্ব বুজিবলৈ।
- বাস্তববাদ বুজিবলৈ।
- প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগী বুজিবলৈ

৩.২ পৰিচয়

এইঅধ্যায়টোৱেআপোনাক সামান্যৰ সমস্যাৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়ে, যাৰ উৎপত্তি হৈছে আমাৰ অভিজ্ঞতা, চিন্তা আৰু ভাষাৰ পৰা। এটা সাধাৰণ অভিজ্ঞতা যে বিশেষ বস্তুবোৰ স্থান আৰু কালত বিদ্যমান। বিশেষ বস্তু যেনে এখন চকী, এখন মেজ, ৰঙা ৰং, এজনী গৰু, এজোপা গছ আদি এটা নিৰ্দিষ্ট স্থান আৰু নিৰ্দিষ্ট সময়ত থাকে। সেইবোৰ ইটোৰ পৰা সিটো পৃথক আৰু একেনহয়।অৱশ্যে, আমি প্ৰতিটো বস্তুক বেলেগ বেলেগ নামেৰে নেমাতো, যেনে আমি আমাৰ বন্ধুবৰ্গক তেওঁলোকৰ নামেৰে মাতোঁ। ৰঞ্চ আমি সেইবোৰক গোট খুৱাই এটা সমূহীয়া নাম দিওঁ, যিয়ে সূচায় যে সেইবোৰ এটা নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। এতিয়া, প্ৰশ্ন ওপজে: কি কাৰণে সেইবোৰ এটা নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ অধীনত আহে? কি কাৰণে আমি সেইবোৰক এটা গোটত বান্ধিবলৈ চেষ্টা

কৰোঁ? উদাহৰণস্বৰূপে, কিয় সকলো গৰুকেই 'গৰু' বুলি নামকৰণ কৰা হয়, তাৰ অসংখ্য পার্থক্য সত্ত্বেও? এইটোৱে নেকি এটা সার্বজনীন সাৰাংশ, যি শ্রেণীটোৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সমানভাৱে বিতৰণ হৈছে? নে কেৱল সেইবোৰৰ মাজৰ সাদৃশ্য? সামান্যৰ সমস্যাই মূলতঃ এই প্রশ্নবোৰৰ সৈতে জড়িত।

৩.৩ সামান্য: ইয়াৰ প্রকৃতি আৰু তত্ত্বসমূহ

প্রকৃতিত, আমি বস্তুবোৰৰ জ্ঞান দুটা প্রধান ৰূপত লাভ কৰোঁ—ইন্দ্রিয়গত আৰু ধাৰণাগত। ইন্দ্রিয়গত জ্ঞান এটা বস্তুক নির্দিষ্ট স্থান আৰু সময়ৰ ভিতৰত দর্শায়। এইদৰে আমি বহু বস্তুৰ বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰোঁ—যেনে এখন চেয়াৰ, এখন টেবুল, ৰঙা ৰং, এটা গৰু আদিৰ বিষয়ে। আনহাতে, ধাৰণাগত জ্ঞান কোনো নির্দিষ্ট স্থান বা সময়ৰ লগত সীমাবদ্ধ নহয়। ই বস্তুবোৰক সামান্যিকভাৱে উপলব্ধি কৰায়। কিন্তু এই ধাৰণাগত চিন্তা নোহোৱাকৈ আমি বিশেষ বস্তুবোৰৰ বিষয়ে ভাবিবও নোৱাৰোঁ। যদিও আমি বিশেষ বস্তুবোৰ চাব পাৰো, স্পর্শ কৰিব পাৰো, তথাপিও আমি সেইবোৰৰ বিষয়ে ভাবোতে বা কথা পাতোতে সাধাৰণ ধাৰণাবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবই লাগে। কাৰণ, আমি এইবোৰক এক নির্দিষ্ট শ্রেণীৰ অন্তর্গত বুলি উপলব্ধি কৰোঁ। বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত কিবা এটা সাধাৰণ গুণ থাকে, যাৰ বাবে সেইবোৰক একেটা শ্রেণীৰ অন্তর্গত হিচাপে গোটাই একেটা নাম দিয়া হয়। যেনে ৰঙা, ধুৱা, হালধীয়া, নীলা, সেউজীয়া আদি ৰংবোৰৰ মাজতো কিবা এটা সাধাৰণ গুণ থাকে, যাৰ বাবে এইবোৰক "ৰং" নামৰ একেটা শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। এনে ধৰণে, গৰু, কুকুৰ, মেকুৰী, ঘোঁৰা আদিৰ মাজতো কিবা এটা সাধাৰণ গুণ থাকে, যাৰ বাবে এইবোৰক "প্রাণী" নামৰ একেটা শ্রেণীত অন্তর্ভূক্ত কৰা হয়। এই সাধাৰণ গুণবা বৈশিষ্ট্য—যি একে শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ ভিতৰত পোৱা যায়—তাকেই সামান্য বা সাধাৰণতা বুলি কোৱা হয়। সেইদৰে, সামান্য বুলিলে বুজোৱা হয়: ''এটা বস্তু বা গুণ, যি এক নির্দিষ্ট শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সাধাৰণভাৱে ভাগ পোৱা যায়, আৰু যাৰ আধাৰত সেইবোৰ একেটা শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয় আৰু একেটা নামৰে সম্বোধন কৰা হয়।" এতিয়া যি জটিল প্রশ্নসমূহ সাধাৰণতে দার্শনিকসকলৰ মনত সদায় গুঞ্জৰিত হৈ থাকে, সেইবোৰ হ'ল—এটা বস্তুৰ (বা বিশেষ বস্তুসমূহৰ) গোটত প্রকৃততে কি সাধাৰণ ধর্ম থাকে? সামান্য বুলিলে কিমান ধৰণৰ বস্তু বুজায়? সামান্য বস্তুতকৈও বাস্তৱভাৱে বিদ্যমান নে—নে কেৱল একেধৰণৰ বস্তুবোৰৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰ ভিত্তিত আমি ব্যৱহাৰ কৰা শব্দটোৱেই সামান্য? দার্শনিকসকলে এই প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ নিজ নিজ দৃষ্টিভংগীৰে দিয়ে। আৰু তেওঁলোকৰ দৃষ্টিভংগী ভিন্ন হোৱাৰ বাবে, সামান্যৰ স্বৰূপ সম্পর্কে আমি বিভিন্ন তত্ত্ব পাওঁ—যেনে বাস্তৱবাদ, ধাৰণাবাদ, নামবাদ আদি। এই তত্ত্ববোৰে ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দর্শনত নিজৰ স্থান সাব্যস্ত কৰিছে। বাস্তববাদ অনুসৰি, সামান্য মস্তিষ্কৰ বাহিৰে থকা বস্তু—অর্থাৎ ইয়াৰ স্বতন্ত্র বাস্তৱতা আছে। সামান্য বুলিলে বুজোৱা হয় এটা শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ ভিতৰত সমানে অৱস্থিত থকা মৌলিক স্বত্বা বা স্বভাৱ। ধাৰণাবাদ তত্ত্বৰ মতে, সামান্য হ'ল মস্তিষ্কত গঠিত এটা ধাৰণা— এটা বিশুদ্ধ মানসিক সত্তা। মানসিকতাৰ বাহিৰৰ বস্তুসমূহত কোনো ধৰণৰ সামান্য নাই। আনহাতে, নামবাদ তত্ত্ব অনুসৰি, সামান্য বুলিলে আমি মাথোঁ শব্দ বা নাম বুজাওঁ। এই তত্ত্বত সামান্য বাস্তৱ বা মানসিক বস্তু নহয়,

বৰঞ্চ এটা নাম মাথোঁ, যাক আমি বহু পৃথক বিশেষ বস্তুৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰোঁ বুলি সার্বজনীন ৰূপ দিয়া হয়।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: তলত দিয়া বাক্যসমূহ সঠিক নে ভুল বুলি উল্লেখ কৰক –?

a) নাৰীসত্তা এটা সার্বজনীন গুণ। (সত্য/অসত্য)

b) গছ, গৰু, টেবুল আদিৰ দৰে বস্তুবোৰ বিশেষ বস্তু নহয়। (সত্য/অসত্য)

c) ইন্দ্রিয়গত জ্ঞান একে স্থান আৰু সময়ৰ অংশত থকা বিশেষ বস্তুৰ জ্ঞান দিয়ে। (সত্য/অসত্য)

d) ধাৰণাগত জ্ঞান বস্তুটোৰ কোনো বিশেষত্বৰ উল্লেখ নকৰাকৈ উপস্থাপন কৰে। (সত্য/অসত্য)

e) বাস্তববাদৰ তত্ত্ব অনুসাৰে সামান্য মনত নির্ভৰশীল। (সত্য/অসত্য)

প্রশ্ন ২: সামান্যতা কি বুজাই লিখা।?

.....

প্রশ্ন ৩: বিশেষ বস্তু বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৪: সামান্যৰ মুখ্য তত্ত্বসমূহ উল্লেখ কৰা।

.....

প্রশ্ন ৫: ধাৰণাবাদ বুলিলে কি বুজা যায়?

.....

প্রশ্ন ৬: এটা বাক্যত নামবাদৰ সংজ্ঞা দিয়া?

.....

৩.৪ বাস্তববাদঃ

বাস্তৱবাদে মত পোষণ কৰে যে সার্বজনীন সত্তা জ্ঞানী মনৰ পৰা স্বাধীনভাৱে বিদ্যমান। ইয়াৰ এক বস্তুনিষ্ঠ বাস্তৱতা আছে। সার্বজনীন হৈছে এনে এক সাৰাংশ যি এটা শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সমানভাবে বিৰাজমান। অৱশ্যে, এই তত্ত্বই ইয়াৰ সমর্থকসকলৰ হাতত বিভিন্ন ৰূপ লৈছে, কিয়নো তেওঁলোকে নিজস্ব দার্শনিক দৃষ্টিভংগী

অনুসৰি মতামত আগবঢ়াইছে। কেতবোৰে সার্বজনীন সত্তাক স্বতন্ত্র বুলি গণ্য কৰে, আনহাতে কেতবোৰে ইয়াক বিশেষণাত্মক বুলি বিবেচনা কৰে যদিও সিহঁত সকলোৱে বাস্তৱবাদৰ মূল ধাৰণাত একমত। এইদৰে, আমি এই তত্ত্বৰ সমর্থক বহু দার্শনিক পোৱা যায় যিবোৰ ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দুয়োটা শিবিৰৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে। সেইসমূহ হৈছে- ন্যায়-বৈশেষিক আৰু মীমাংসা দর্শন, প্লেটো, এৰিষ্টটল, চেইণ্ট অগষ্টিন, চেইণ্ট থমাছ একুইনাছ, বার্ট্রেণ্ড ৰাছেল, জি. ই. মূৰ আৰু এছ. এলেকজেণ্ডাৰ। ইয়াত অৱশ্যে আমি বাস্তৱবাদৰ প্রধান প্রতিষ্ঠাপক প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰ মতবাদসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰিম।

৩.৪.১ প্লেটোৰ বাস্তববাদ

— এইপ্লেটোৱে চূড়ান্ত বাস্তববাদৰ সমর্থন কৰে। তেওঁৰ মতে, সামান্য হৈছে এটা স্বতন্ত্র অস্তিত্ব থকা বাস্তব বস্তু, যি মনৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰি এটা অ-কাশতীত আৰু অ-স্থাপনতীত জগতত থাকে। এই সামান্য স্থান আৰু সময়ৰ জগতত থকা বিশেষ বস্তুবোৰত যি-কি নহওক, তাৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত নহয়। যদিও যুক্তিগতভাৱে বিশেষ বস্তুবোৰৰ অস্তিত্ব সামান্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, তথাপি সামান্যবোৰৰ অস্তিত্ব বিশেষ বস্তুবোৰৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি পৃথিৱীৰ ক'তো নিখুঁত বর্গ পোৱা নোযায়, তেও প্লেটোৰ মতে 'নিখুঁত বর্গত্ব' নামৰ সামান্য সামান্যৰ অতিলৌকিক জগতত অৱশ্যে আছে। প্লেটোৰ মতে, সামান্য হৈছে এক আদর্শ (model), যাৰ অনুকৰণত বিশেষ বস্তুবোৰ গঢ় লয় তেওঁৰ "Idea"-ৰ মতবাদত, প্লেটোৱে সার্বজনীন সত্তাসমূহৰ অস্তিত্বৰ কথা প্রকাশ কৰে, যিবোৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা সম্পূর্ণ পৃথক। প্লেটোৰ মতে, যিকোনো এক প্রকাৰৰ বস্তুৰ মাজত কিবা এটা সাধাৰণ সাৰ থাকিবই লাগিব। তেওঁৰমতে, কিবা এটা বস্তু টেবুল বুলি ক'ব পাৰি কেৱল তেতিয়াহে, যেতিয়া ইয়াত সেই ''টেবুলত্ব"ৰ সাৰ থাকিব, যি সকলো টেবুলৰ মাজত সাধাৰণভাৱে দেখা যায়। এখন টেবুলৰ আকৃতি, আকাৰ আৰু ৰং আদি ক্ষেত্রত আন টেবুলৰ পৰা পার্থক্য থাকিলেও, ইয়াত এটা একেটা স্বৰূপ বা সাৰ থাকিবই লাগিব—যিয়ে ইয়াক টেবুল হিচাপে চিনাক্ত কৰে আৰু চেয়াৰ, খাট, দর্জা আদি অন্য বস্তুৰ পৰা পৃথক কৰে। এইদৰে, প্লেটোৰ মতে আমি যেতিয়া বিশেষ বস্তুৰ এটা শ্রেণীক একে নাম দিওঁ, তেতিয়া সেই সকলোবোৰৰ বাবে এটা একেটা ''Form" বা ''স্বৰূপ" অনুমান কৰোঁ। এই কথা কেৱল নামবিশেষ দ্বাৰা চিনাক্ত বস্তুবোৰ (যেনে: চেয়াৰ, টেবুল, খাট, গছ আদি) ৰ ক্ষেত্রতেই নহয়, গুণবিশেষৰ ক্ষেত্রতো খাটে। যেনে: "ধুনীয়া", "অসুন্দৰ", "ডাঙৰ", "সৰু" আদি গুণৰ ক্ষেত্রতো প্লেটোৰ মতে সেই গুণবোৰৰ এটা সাধাৰণ সাৰ বা স্বৰূপ থাকিবই লাগিব। যেনে: সকলো অসুন্দৰ বস্তুৰ মাজত 'অসুন্দৰতা'ৰ এটা সাধাৰণ ফর্ম থাকিবই লাগে। এইবোৰ বস্তুগত আৰু বাস্তৱ সাৰবোৰক প্লেটোৱে ''Ideas" বা ''Forms" ''ধাৰণা'' নামেৰে অভিহিত কৰে।
সেয়ে প্লেটোৰ মতে, সার্বজনীনবোৰ আৰু ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুবোৰৰ মাজত এক পৰিপূর্ণ ভিন্নতা আছে। সার্বজনীনবোৰ বস্তুসমূহৰ স্বভাৱত থকা আদর্শ, আৰু বিশেষ বস্তুবোৰ সেই আদর্শৰ প্রতিচ্ছবিস্বৰূপ। 'Form' বা সার্বজনীনবোৰনিজস্ব অস্তিত্ব থকা বস্তু।

প্লেটোৰ মতে, সার্বজনীনবোৰ হৈছে পদার্থ। পদার্থ অর্থ হৈছে এনে এটা বস্তু যাৰ পূর্ণ অস্তিত্ব নিজতেই থাকে আৰু যি অন্য কিছুৰ পৰা নিজৰ বাস্তৱতা লাভ নকৰে। ই অন্য বস্তুবোৰৰ আধাৰ, কিন্তু ইয়াৰ নিজস্ব বাহিৰে অন্য কোনো আধাৰ নাই। এই অর্থত, সার্বজনীনবোৰ স্ব-সৃষ্টি আৰু স্ব-নির্ধাৰিত; সেইবোৰ চূড়ান্ত আৰু পৰম বাস্তবতা। আনহাতে, বিশেষ বস্তুবোৰ স্ব-সৃষ্টি বা স্ব-নির্ধাৰিত নহয়; সিহঁত আপেক্ষিক, কাৰণ সিহঁতে অস্তিত্বৰ বাবে অন্য কিছুমান বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

বিশেষ বস্তুবোৰৰ বিপৰীতে, সার্বজনীনবোৰ চিন্তাৰ বিষয়। কিন্তু ইয়াত চিন্তা বুলিলে মোৰ বা তোমাৰ চিন্তা বা ঈশ্বৰৰ চিন্তা বুজোৱা নহয়। কিয়নো এইটো ভাবিব নোৱাৰি যে মানুহৰ চিন্তাই বিশ্ব সৃষ্টি কৰিছে। এইবোৰ কোনো ব্যক্তিগত ভাবনা নহয়, ই বস্তুগত চিন্তা, যাৰ নিজৰ স্বতন্ত্র বাস্তৱতা আছে। সার্বজনীন বা আদর্শ এটা একতা। ই বহু বস্তুৰ মাজত এক। উদাহৰণস্বৰূপে, ঘোৰাৰ ভাব একেটা, কিন্তু ঘোৰা বহু থাকে। প্রতিটো শ্রেণীৰ বাবে এটা একমাত্র সার্বজনীন ভাব থাকে। সার্বজনীনবোৰঅপৰিবর্তনীয় আৰু অবিনাশী, কিন্তু বিশেষ বস্তুবোৰ সদায় পৰিবর্তনশীল আৰু নাশযোগ্য। বর্তমান, সার্বজনীনবোৰ ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জ্ঞানৰ জৰিয়তে লাভ নোহোৱাৰ বাবে, প্রাসংগিক প্রশ্ন হৈছে—আমি এইবোৰ কেনেদৰে জানো? প্লেটোৰ উত্তৰ যদিও এক ধৰণৰ পৌৰাণিক কল্পনা। প্লেটোৰ মতে, আত্মাই বর্তমান দেহত জন্ম লোৱাৰ আগতে দেহহীন জগতত (তাঁৰ ভাষাত, নিখুঁত Form বা Idea-ৰ জগতত) সার্বজনীনবোৰৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল। আমি যেতিয়া বর্তমান জীৱনত একে ধৰণৰ বস্তুবোৰ দেখি, তেতিয়া আমি পৃথিৱীৰ জীৱনত পাহৰি থকা সেই Form বা আদর্শবোৰ মনত পেলাও। পুনৰ 'Timaeus' নামৰ গ্রন্থত প্লেটোৱে কৈছে যে ঈশ্বৰে এই জগতৰ বস্তুবোৰ সৃষ্টি কৰে Form বা আদর্শৰ আধাৰত। ঈশ্বৰে বস্তু সৃষ্টি কৰাৰ সময়ত 'আদর্শক' আদর্শ ৰূপে গ্রহণ কৰে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে যে এই 'Idea' বা 'Form' বোৰ কেৱল ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুবোৰৰ পৰা নহয়, ঈশ্বৰৰ পৰা বেলেগেও অস্তিত্ব ৰাখে। সেয়ে, এই 'Idea' বা 'Form'বোৰ যেন আকাশত তর্জনীহীনভাৱে ওলাই থকা বস্তুবোৰ। প্লেটোৱে সার্বজনীন আদর্শবোৰৰ মাজত এক শৃংখলাৰ ধাৰণাও আগবঢ়াইছিল, য'ত কিছুমান আদর্শ উচু আৰু কিছুমান নিম্ন স্তৰৰ বুলি বিবেচিত। যি দৰে বহু ব্যক্তিগত বস্তুৰ ওপৰত এটা একক 'Idea' বা আদর্শ থাকে, যি সেইবোৰৰ মাজত সাধাৰণ গুণ হিচাপে থাকে, ঠিক তেনেদৰে বহু নিম্ন আদর্শৰ ওপৰত এটা উচ্চ আদর্শ থাকে, যি সেইবোৰৰ মাজৰ সাধাৰণ উপাদান। পুনৰ, সেই উচ্চ আদর্শ আৰু আন কিছুমান আদর্শৰ ওপৰত আৰু একোটাউচ্চ আদর্শ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, বগা, ক'লা, সেউজীয়া, নীলা, হালধীয়া আদি আদর্শবোৰ 'ৰং' নামৰ এটা একক আদর্শৰ অন্তর্গত। মিঠা, তেঁতৰা, তিতা আদিৰ আদর্শবোৰ 'স্বাদ' নামৰ একক আদর্শৰ অন্তর্গত। এতিয়া, এই 'ৰং' আৰু 'স্বাদ' দুয়োটাই একোটা আৰু উচ্চ আদর্শ, অর্থাৎ 'গুণ' নামৰ আদর্শৰ অধীনস্থ। এইদৰে, আদর্শবোৰে এটা তির্যক গঠন বা pyramid গঠন কৰে, যাৰ শীর্ষবিন্দু আছে। এই সকলোবোৰ আদর্শৰ ওপৰত থাকে একোটা সর্বোচ্চ আদর্শ, যি সকলো আদর্শৰ শ্রেষ্ঠ আৰু চূড়ান্ত ৰূপ। এইটো হৈছে একেবাৰে অন্তিম আৰু সর্বাধিক বাস্তৱ সত্তা। এইটো নিজৰ, আন আদর্শবোৰৰ আৰু সমগ্র বিশ্বজগতৰ আধাৰ। প্লেটোৱে এই সর্বোচ্চ আদর্শক "সুমংগলৰ আদর্শ" (Idea of Good) বুলি কয়। এইদৰে আমি দেখি

যে যদিও আদর্শবোৰ বহুবিধ, তেওলোকে শেষত এখন একক আদর্শত মিলিত হয়। সংক্ষেপত, এই আদর্শবোৰে এটা সংগঠিত ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে, যাৰ চূড়ান্ত ৰূপ হৈছে সেই সর্বোচ্চ আদর্শ—একতাৰ সর্বোচ্চ প্রকাশকৰিম।

৩.৪.২এৰিষ্টটলৰ বাস্তববাদ

এৰিষ্টটলে ৰহস্যময় স্বতন্ত্র সার্বজনীন সত্তাৰ ধাৰণাক প্রত্যাখ্যান কৰে। তেওঁ এক মধ্যমীয়া বাস্তৱবাদৰ পোষকতা কৰে। তেওঁৰ মতে, সার্বজনীন সত্তা একেবাৰে স্বতন্ত্র নহয়, বৰঞ্চ ই এক ধর্ম যি বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত বিৰাজ কৰে। প্লেটোৱে সার্বজনীন সত্তাক বিশেষ্য হিচাপে গণ্য কৰে, আনহাতে এৰিষ্টটলে ইয়াক বিশেষণ হিচাপে বিবেচনা কৰে। এৰিষ্টটলৰ মতে, সার্বজনীন আৰু বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত এক যুক্তিসঙ্গত আন্তঃনির্ভৰশীলতা আছে। যেনেকৈ চকী নাথাকিব যদি প্রতিটো চকীয়ে 'চকীত্ব'ৰ ধর্ম নধৰে, তেনেকৈ 'চকীত্ব'ৰ ধর্মও নাথাকিব যদি চকী নাথাকে।

এৰিষ্টটলে প্লেটোৰ সামান্যৰ তত্ত্বক তীব্রভাৱে সমালোচনা কৰি (ধাৰণা) বোৰক অতিৰিক্ত বুলি গণ্য কৰে। তেওঁৰ প্লেটোৰ (ধাৰণা) তত্ত্বৰ প্রতি আপত্তিবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰ:

১. প্লেটোৱে ব্যাখ্যা কৰিবলগীয়া বস্তুৰ সংখ্যা অযথা দুগুণ কৰিলে। (ধাৰণা)বোৰৰ সংখ্যা বিশেষ বস্তুৰ সংখ্যাৰ সমান, যিবোৰৰ কাৰণ হিচাপে (ধাৰণা)বোৰেই দায়ী। প্লেটোৰ মতে, প্রতিটো বস্তুৰে এক স্বতন্ত্র সত্তা আছে যি একে নামেৰে বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা পৃথক। এনে ধাৰণাই কোনো সমস্যাৰ সমাধান নকৰে,কিয়নো ই একে প্রশ্নবোৰক নতুন স্তৰত পুনৰাবৃত্তি কৰে। বিশেষ বস্তুবোৰৰ ক্ষেত্রত উত্থাপন হোৱা প্রশ্নবোৰ (ধাৰণা) বা ফর্মৰ ক্ষেত্রতো উত্থাপন কৰিব পাৰি। গতিকে, কেৱল বস্তুৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰাটো কোনো সমস্যাৰ সমাধান হ'ব নোৱাৰে।

২. প্লেটোৰ (ধাৰণা)বোৰে বস্তুৰ অস্তিত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই। দর্শনৰ মূল সমস্যা হৈছে কিয় বস্তুবোৰৰ অস্তিত্ব আছে সেইটো ব্যাখ্যা কৰা। প্লেটোৰ তত্ত্ব অনুসৰি আমি এইটো ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰো। যদিহে আমি ধৰি লওঁ যে 'বগা'ৰ (ধাৰণা) আছে, তেন্তে ই কেনেকৈ বগা বস্তু সৃষ্টি কৰে সেইটো বুজিব নোৱাৰো।

৩. বস্তুৰ অস্তিত্ব ব্যাখ্যা কৰিলেও, ইয়াৰ গতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ বাকী থাকে। বস্তুৰ জগত হৈছে পৰিবর্তন, গতি, জীৱন আৰু হৈ থকাৰ জগত। কিন্তু প্লেটোৰ (ধাৰণা)বোৰে এই কথাখিনি ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰে। প্লেটোৰ মতে, 'বগা'ৰ (ধাৰণা)য়ে বগা বস্তু সৃষ্টি কৰে, 'সৌন্দর্য্য'ৰ (ধাৰণা)য়ে সুন্দৰ বস্তু সৃষ্টি কৰে ইত্যাদি। কিন্তু যিহেতু (ধাৰণা)বোৰ নিজেই অপৰিবর্তনীয়, গতিহীন, গতিকে যিবোৰ বস্তু ইয়াৰ প্রতিলিপি সেয়াও একে হ'ব। এনেদৰে জগতখন স্থিৰ হৈ পৰিব, যিটো অসম্ভৱ।

৪. প্লেটোৱে (ধাৰণা) আৰু বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজৰ সম্পর্ক সঠিকভাৱে ব্যাখ্যা কৰা নাই। তেওঁ মত পোষণ কৰে যে বিশেষ বস্তুবোৰ ধাৰণাৰ ''প্রতিলিপি" আৰু সিহঁতে ধাৰণাত ''অংশগ্রহণ" কৰে। এৰিষ্টটলৰ মতে, এনে যুক্তি একোটা খালী ৰূপকত কথা কোৱাৰ দৰে হে।

৫. প্লেটোৰ মতে যিবোৰ (ধাৰণা) অইন্দ্রিয় হ'ব লাগে, সেয়া প্রকৃততে ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য। প্লেটোৱে ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতখন ব্যাখ্যা কৰিবলৈ এটা অইন্দ্রিয় নীতিৰ আৱশ্যকতা অনুভৱ কৰে। কিন্তু তেনে নীতি নাপাই, তেওঁ ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুবোৰকে পুনৰ গ্রহণ কৰি সিহঁতক অইন্দ্রিয় বুলি বিবেচনা কৰে। প্রকৃততে, গৰু আৰু গৰুৰ (ধাৰণা), মানুহ আৰু মানুহৰ (ধাৰণা)ৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই, কেৱল এক অর্থহীন আৰু অনাৱশ্যক ''সাধাৰণতে" বা ''স্বৰূপতে" যাৰ দ্বাৰা ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুক বেলেগ ৰূপ দিয়া হয়। এৰিষ্টটলৰ মতে, আইডিয়াবোৰ জনপ্রিয় ধর্মৰ মানৱাকাৰী দেৱতাসমূহৰ দৰে। এইবোৰ প্রকৃতিৰ শাশ্বতীকৃত বস্তুৰ বাহিৰে আন একো নহয়। তেওঁ প্লেটোৰ ধাৰণাক পৰিবর্তন কৰি কয় যে বস্তুবোৰ ধাৰণাৰ প্রতিলিপি নহয়, ববঞ্চ ধাৰণাবোৰহে বস্তুৰ প্রতিলিপি।

৬. প্লেটোৰ এই মত যে ধাৰণাবোৰে বিশেষ বস্তুৰ সৃষ্টি কৰে, সেয়া সত্য বুলি কব নোৱাৰি কিয়নো ধাৰণাবোৰ পৰিবর্তনহীন আৰ্হি হিচাপে কোনো গতিশীলতাৰ নীতি নথকাৰ বাবে নিমির্ত্ত কাৰন হিচাপে কাম কৰিব নোৱাৰে। প্লেটোৱে কাৰণক অন্তিম কাৰণ (final cause) হিচাপে স্বীকাৰ কৰিলেও সমস্যাৰ সমাধান নহয়, কিয়নো ই কার্যকাৰণ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই।

৭. প্লেটোৱে যুক্তিগত ভুল কৰে যেতিয়া ফর্ম বা (ধাৰণা)ক একেলগে এক ব্যক্তিগত সত্তা আৰু এক ধর্ম হিচাপে গণ্য কৰে। ফর্মবোৰক ব্যক্তিগত সত্তা হিচাপে গণ্য কৰা হয় কিয়নো সিহঁতৰ পৃথক অস্তিত্ব আছে, আৰু সিহঁতক ধর্ম হিচাপে গণ্য কৰা হয় কিয়নো সিহঁত সার্বজনীন। কিন্তু প্রশ্ন হ'ল: একেটা বস্তু কেনেকৈ একেলগে ব্যক্তিগত সত্তা আৰু ধর্ম হ'ব পাৰে? এৰিষ্টটলে যুক্তি দিয়ে যে কোনো "সাধাৰণ" বস্তুৰ বাবে ব্যক্তিগত সত্তা বা 'প্রাথমিক সত্তা' হোৱা অসম্ভৱ, কিয়নো ব্যক্তিগত সত্তা বা প্রাথমিক সত্তা হৈছে এনে এক বস্তু যি কোনো এক বিশেষ বস্তুৰে স্বকীয়, আনহাতে 'সাধাৰণ' হৈছে এনে এক বস্তু যি এক গোটৰ বস্তুৰ বাবে সমান। এৰিষ্টটলৰ মতে, সত্তা হৈছে উদ্দেশ্য য'ত গুণাবলী ন্যস্ত কৰা হয়। ই আন কিছুমানৰ গুণ নহয়। গতিকে, যদি ফর্ম বা আইডিয়াবোৰক ব্যক্তিগত সত্তা হিচাপে গণ্য কৰা হয়, তেন্তে সিহঁত সার্বজনীন হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো সত্তাই গুণ ধাৰণ কৰে। আকৌ, যদি ফর্মবোৰক সার্বজনীন হিচাপে গণ্য কৰা হয়, তেন্তে সিহঁত ব্যক্তিগত সত্তা হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো সাধাৰণ গুণে কেতিয়াও ''এই-এটা" নুবুজাই, ''এই-ধৰণৰ" বস্তুকহে বুজায়। সেয়েহে ফর্মক একেলগে ব্যক্তিগত সত্তা আৰু সার্বজনীন বুলি গণ্য কৰাটো যুক্তিগতভাৱে অসম্ভৱ।

৮. এৰিষ্টটলৰ ''তৃতীয় মানুহ" যুক্তি উল্লেখযোগ্য। এই যুক্তি মতে: এজন ব্যক্তি-বিশেষ মানুহ 'মানুহ'ৰ ধাৰণাৰ সৈতে সাদৃশ্য থকাৰ বাবে, এটা নতুন তৃতীয় ধাৰণাৰ (তৃতীয় মানুহ) অস্তিত্ব থাকিব লাগে য'ত এই ব্যক্তি-বিশেষ আৰু 'মানুহ'ৰ ধাৰণা উভয়ে অংশগ্রহণ কৰে। ইয়াৰ ফলত এক অসীম পুনৰাবৃত্তি (infinite regress) ৰ সৃষ্টি হয়।

৯. যদি ধাৰণাবোৰে বস্তুৰ সাৰাংশ হয়, তেন্তে সেইবোৰ বস্তুৰ ভিতৰতেই থাকিব লাগে, বাহিৰত নহয়। কিন্তু প্লেটোৱে ধাৰণাবোৰক বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰি এক অইন্দ্রিয়, অকালিক, ৰহস্যময় জগতত স্থাপন কৰিছে। প্লেটোৱে যেতিয়া কয় যে বিশেষ ঘোঁৰাবোৰৰ বাহিৰেও এক ''সাধাৰণ ঘোঁৰা" স্বতন্ত্রভাৱে অস্তিত্বশীল,

তেতিয়া তেওঁ এক অযৌক্তিকতাত পর্যৱসিত হয়। প্লেটোৰ ধাৰণা তত্ত্ব স্ব-বিৰোধী কিয়নো

ই সার্বজনীনক বাস্তৱ আৰু বিশেষক অবাস্তৱ বুলি আৰম্ভ কৰি, শেষত সার্বজনীনক বিশেষৰ স্তৰলৈ নামি আহে।

১০. যদিহে ধৰি লওঁ যে ধাৰণাবোৰ স্বতন্ত্রভাৱে থাকে, তেন্তে কোনবোৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰদৰে থাকে আৰু কোনবোৰত নাথাকে সেইটো কোৱা সম্ভৱ নহয়। নিশ্চিতভাৱে, সকলো বিশেষ বা ব্যক্তি-বিশেষৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰদৰে থাকিব নোৱাৰে (যেনে: ব্যক্তি-বিশেষ মানুহ) । ''সকলো মানুহৰ সাৰাংশ একে" বুলি কোৱাটো অযৌক্তিক, কিয়নো যিবোৰ বস্তুৰ সাৰাংশ একে, সেইবোৰ বস্তু নিজেই একেটা হ'ব লাগে। সাৰাংশক বহু আৰু ভিন্ন বুলি ধৰাটোও অসঙ্গত।

প্লেটোৰ ধাৰণা বিৰুদ্ধেৰ এই সকলো সমালোচনা দুটা প্রধান শ্রেণীত বিভক্ত কৰিব পাৰি:

১. প্লেটোৱে ধাৰণাবোৰক পৰিপূর্ণ আৰু স্বতন্ত্র সত্তা হিচাপে গঠন কৰি এক অনাৱশ্যকীয় দ্বিত্বৰ সৃষ্টি কৰিছে।

২. প্লেটোৱে দ্রব্য) আৰু গুণৰ শ্রেণীসমূহক মিশ্রিত কৰিছে।

এনেদৰে এৰিষ্টটলে প্লেটোৰ এই মতবাদ প্রত্যাখ্যান কৰে যে সার্বজনীনবোৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা পৃথকভাৱে অস্তিত্বশীল। সার্বজনীন হৈছে আমাৰ অভিজ্ঞতাত পোৱা বস্তুতকৈ উচ্চতৰ কোনো বাস্তৱতানহয়। ই হৈছে এক সাধাৰণ ধর্ম যি একে শ্রেণীৰ বহু বস্তুত বিৰাজ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'গৰু'ৰ ধাৰণাটো হৈছে সকলো গৰুৰ মাজত থকা সাধাৰণ উপাদান। ‘গৰু'ৰ ধাৰণাটোৱেই হৈছে ‘গৰুত্ব' নামৰ ধর্মটো। এই ‘গৰুত্ব' গৰুবোৰৰ পৰা পৃথকভাৱে থাকিব নোৱাৰে, যেনেকৈ কোমলতা কোমল বস্তুবোৰৰ পৰা পৃথক হ'ব নোৱাৰে।

সার্বজনীনটো বিশেষত বাস্তৱ এই অর্থত যে ই বিশেষ বস্তুবোৰত নিজকে প্রকাশ কৰে। প্লেটোৰ বিপৰীতে এৰিষ্টটলে মত পোষণ কৰে যে ব্যক্তি-বিশেষ মানুহজন সার্বজনীন মানুহৰ অপূর্ণ প্রতিলিপি নহয়। তেওঁ এজন প্রকৃত মানুহ। তেওঁক মানুহ বুলি কোৱা হয় কিয়নো তেওঁত মানুহৰ কিছুমান মৌলিক ধর্ম বিৰাজ কৰে। এই মৌলিক ধর্মবোৰেই হৈছে মানুহৰ প্রকৃতি। একেদৰে, বস্তু এটাৰ বিশেষ প্রকৃতি সেই বস্তুৰ ধর্মসমূহৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়। যিহেতুসার্বজনীনবোৰ স্বতন্ত্রভাৱে থাকিব নোৱাৰে, সেয়েহে ইহঁতক সত্তা বুলি কব নোৱাৰি। আকৌ ইহঁত সম্পূর্ণৰূপে বিশেষ সত্তাও নহয়, কিয়নো সম্পূর্ণ বিচ্ছিন্ন বস্তুৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। যদি গৰুত্ব গৰুবোৰৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে নাথাকে, তেন্তে গৰুবোৰো গৰুত্বৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে থাকিব নোৱাৰে। যদি আমি গৰুৰ পৰা ইয়াৰ অন্য গৰুবোৰৰ সৈতে থকা সাধাৰণ ধর্মবোৰ আতৰাই দিওঁ, তেন্তে আমি একোৱেই নাপাম, কিয়নো সকলো ধর্মই আতৰি যাব। এৰিষ্টটল আৰু প্লেটো উভয়ে মানে যে সার্বজনীনৰ জ্ঞান বুদ্ধিৰ দ্বাৰা অর্জন কৰা হয়। কিন্তু প্লেটোৱে ইয়াক অভিজ্ঞতাপূর্ব বুলি গণ্য কৰে, য'ত এৰিষ্টটলে ইয়াক ইন্দ্রিয়-অভিজ্ঞতাৰ পৰা বিমূর্তনৰ দ্বাৰা অর্জন কৰা বুলি কয়। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে এৰিষ্টটলৰ সামান্যৰ তত্ত্ব প্লেটোৰ তত্ত্বতকৈ অধিক মধ্যসীমা তদুপৰি, এৰিষ্টটলৰ তত্ত্ব অধিক মিতব্যয়ী, কিয়নো তেওঁ দুটাৰ সলনি এটা জগতৰ কথাহে স্বীকাৰ কৰে। প্লেটোৰ তত্ত্ব হৈছে universalia ante rem (বিশেষবোৰৰ পৰা স্বতন্ত্র সার্বজনীন), আৰু এৰিষ্টটলৰ তত্ত্ব হৈছে universalia in rebus (বস্তুবোৰৰ ভিতৰত থকা সার্বজনীন)। এৰিষ্টটলৰ সামান্যৰ তত্ত্ব ভাৰতীয় ন্যায়-বৈশেষিক দর্শনৰ

সামান্য তত্ত্বৰ সৈতে কিছুমান দিশত সাদৃশ্যপূর্ণ। এৰিষ্টটলৰ দৰে ন্যায়-বৈশেষিকদর্শনেও মত পোষণ কৰে যে সার্বজনীনবোৰ বিশেষবোৰৰ পৰা স্বতন্ত্রভাৱে নিজা জগতত নাথাকে। সার্বজনীনবোৰ বিশেষ বস্তুবোৰত বাস কৰে আৰু ইহঁতৰ শ্রেণীবিভাজনৰ ভিত্তি হিচাপে কাম কৰে। অৱশ্যে, এৰিষ্টটল আৰু ন্যায় দর্শনৰ মাজত এক সূক্ষ্ম পার্থক্য আছে। এৰিষ্টটলৰ মতে সার্বজনীনবোৰৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা পৃথক কোনো অস্তিত্ব নাথাকে। কিন্তু ন্যায় দর্শনে, প্লেটোৰ দৰেই, মত পোষণ কৰে যে সার্বজনীনবোৰৰ অস্তিত্বগতভাৱে স্বতন্ত্রতা আছে, যদিও সিহঁতৰ জ্ঞানৰ বাবে সিহঁত বিশেষবোৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৭:বাস্তৱবাদৰ মূল মতবাদ কি?

প্রশ্ন ৮: বাস্তৱবাদৰ কেইজনমান সমর্থকৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ৯: প্লেটোৰ বাস্তৱবাদ সম্পর্কীয় মত চমুকৈ উল্লেখ কৰা।

.....

প্রশ্ন ১০: প্লেটোৰ মতে ধাৰণাবোৰ কেনেকৈ জানিব পাৰি?

.....

প্রশ্ন ১১: এৰিষ্টটলৰ বাস্তৱবাদৰ সংজ্ঞা দিয়া।

.....

প্রশ্ন১২: তলত দিয়া উক্তিবোৰ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখা। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
ক) প্লেটোৱে সার্বজনীনবোৰক গুণ হিচাপে গণ্য কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
খ) এৰিষ্টটলে সার্বজনীনবোৰক বিশেষণ হিচাপে বিবেচনা কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
গ) প্লেটোৰ মতে, সার্বজনীনবোৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ বাহিৰত এক পৃথক জগতত থাকে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
ঘ) এৰিষ্টটলৰ তত্ত্ব হৈছে universalia in rebus। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

কার্য্যকলাপ ৩.১
আপোনাৰ মতে কোনজনৰ দৃষ্টিভংগী বেছি বিশ্বাসযোগ্য—প্লেটোৰ নে এৰিষ্টটলৰ?
উত্তৰ:

.....

.
(এই ঠাইত আপোনাৰ মতামত লিখক)

৩.৫ অধ্যায়টিৰ আমি কি কি শিকিলোঁ

- ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি এইটো বুজিব পাৰিছোঁ যে সামান্যতাৰ সমস্যা এক অতি জটিল বিষয়।
- ইয়াত আলোচনা কৰা দুয়োটা মতাদর্শই নিজ নিজ দৃষ্টিকোণৰ পৰা শুদ্ধ যেন লাগে, যদিও কোনোটোৱেই সমালোচনাৰ ঊর্ধ্বত নহয়।
- অৱশ্যে, সামান্যৰ সাধাৰণতে গৃহীত সংজ্ঞাটো হ'ল - সার্বজনীন হৈছে এনে এক বস্তু যি এটা নির্দিষ্ট শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সাধাৰণ আৰু সমভাৱে বিতৰিত, আৰু যিয়ে তেওঁলোকক একে শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰি একে নামেৰে নামকৰণ কৰাৰ ভিত্তি হিচাপে কাম কৰে।
- বাস্তৱবাদৰ মতে, এই সাধাৰণ উপাদানটো মনৰ পৰা স্বাধীন আৰু ইয়াৰ এক বস্তুনিষ্ঠ বাস্তৱতা আছে।
- প্লেটোৰ বাবে সামান্য এক অস্থানিক আৰু অকালিক জগতত থাকে, আনহাতে এৰিষ্টটলৰ বাবে ই বিশেষ বস্তুবোৰৰ ভিতৰত থাকে।
- সামান্যৰ সমস্যাটো আমাৰ অভিজ্ঞতা, চিন্তা আৰু ভাষাৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে।
- সামান্যই বস্তুবোৰক একত্রিত কৰাৰ ভিত্তি প্রদান কৰে। ই বিচ্ছিন্ন বিশেষ বস্তুবোৰৰ মাজত একতা স্থাপন কৰে।
- বাস্তৱবাদ, ধাৰণাবাদ আৰু নামবাদ হৈছে সামান্যৰ কেইটামান মুখ্য তত্ত্ব।
- বাস্তৱবাদ হৈছে সেই তত্ত্ব যি মতে সার্বজনীনবোৰৰ স্বতন্ত্র বাস্তৱতা আছে। এই তত্ত্বৰ প্রধান সমর্থক হৈছে প্লেটো আৰু এৰিষ্টটল।

- প্লেটোৰ মতে সার্বজনীনবোৰ স্বতন্ত্র সত্তা, কিন্তু এৰিষ্টটলৰ মতে সেয়া বিশেষণাত্মক। প্লেটোৰ মতে সার্বজনীনবোৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ পৰা পৃথকভাৱে থাকে, কিন্তু এৰিষ্টটলৰ মতে এইটো অসম্ভৱ।

৩.৬অধিক জানিবলৈ

১. এৰণ, আৰ. আই. (১৯৫২): *সামান্যৰ তত্ত্ব*: অক্সফর্ড।

২. এডমেন, আই. (সম্পাদিত) (১৯৫৬): *প্লেটোৰ ৰচনাৱলী*: দ্য মডার্ণ লাইব্রেৰী: নিউয়র্ক।

৩. শর্মা, ডঃ ৰমলা (২০১৩): *সামান্যৰ তত্ত্ব*: এন. এল. পাব্লিকেশ্বন্স: গুৱাহাটী।

৪. ৰেৰিংটন, জে. (সম্পাদিত) (১৯৬১): *এৰিষ্টটলৰ অধিবিদ্যা*: এভৰিমেন্স লাইব্রেৰী: লণ্ডন।

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: ক) সঁচা খ) মিছা গ) সঁচা ঘ) সঁচা ঙ) মিছা।

উত্তৰ ২: সাধাৰণতে 'সাধাৰণ' বুলি কোৱা হয় তেনেকুৱা এক বস্তুক, যি কোনো নির্দিষ্ট শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সর্বসাধাৰণভাৱে ভাগ বতৰা হোৱা গুণ বা লক্ষণ হিচাপে

বিদ্যমান থাকে, আৰু যাৰ আধাৰত সেই সদস্যবোৰক একে শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰি একে নাম দিয়া হয়।

উত্তৰ ৩: বিশেষ বস্তুবোৰ হৈছে সেইবোৰ, যিবোৰ নির্দিষ্ট স্থান আৰু সময়ত অস্তিত্ব ৰাখে। উদাহৰণস্বৰূপে: এখন খুৰুচি, এখন টেবুল, ৰঙা ৰং, এটা গৰু, এখন গছ আদিৰ কথা ক'ব পাৰি।।

উত্তৰ ৪: বাস্তৱবাদ, ধাৰণাবাদ আৰু নামবাদ।

উত্তৰ ৫: ধাৰণাবাদ মতে, সাধাৰণ বুজাবলগীয়া বস্তু হৈছে মনত থকা এক ধাৰণা; ই একমাত্র মানসিক সত্তা। মানসিকতাৰ বাহিৰত থকা বস্তুবোৰত কোৱাকৈ কোনো সাধাৰণ গুণ নাথাকে।

উত্তৰ ৬: নামবাদ মতে, সাধাৰণ বস্তুবোৰ মাথোঁ শব্দ বা নামহে। এইবোৰক বহু ধৰণৰ বিশেষ বস্তুৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰাতহে ইহঁত সাধাৰণ হৈ পৰে।

উত্তৰ ৭: বাস্তৱবাদৰ মূল তত্ত্ব হৈছে যে সাধাৰণ বস্তুবোৰ জ্ঞানলাভকাৰী মনৰ পৰা স্বাধীনভাৱে বিদ্যমান থাকে। ই এক বস্তুগত বাস্তৱতা ৰাখে। ই এনে এক সাৰতত্ব, যি এটা শ্রেণীৰ সকলো সদস্যৰ মাজত সমভাবে বিদ্যমান থাকে।

উত্তৰ ৮: ন্যায়-ৱৈশেষিক আৰু মীমাংসা, প্লেটো, এৰিষ্টটল, চেন্ট আগষ্টিন, চেন্ট থমাচ একুইনাছ, বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, জি. ই. মুৰ আৰু এছ. আলেক্সাণ্ডাৰ ৰিয়েলিজমৰ সমর্থক।

উত্তৰ ৯: প্লেটোৰ বাস্তৱবাদ হৈছে চূড়ান্ত বা উগ্র বাস্তৱবাদ । তেওঁৰ মতে, এটা সাধাৰণ বস্তু হৈছে এক সত্তা, যি মনৰ পৰা স্বাধীনভাৱে, অন-স্থানিক আৰু অন-কালিক পৃথক জগতত বিদ্যমান থাকে। ই স্থান আৰু সময়ৰ জগতৰ বিশেষ বস্তুবোৰৰ সৈতে যা-তা হ'লেও প্রভাৱিত নহয়। বিশেষ বস্তুবোৰে সাধাৰণ বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, কিন্তু বিপৰীতটো নহয়।

উত্তৰ ১০: প্লেটো মতে, 'ধাৰণা' বা ৰূপৰ জ্ঞান 'স্মৰণৰ তত্ত্ব'ৰ জৰিয়তে হয়। তেওঁ কৈছিল যে আত্মাই এই সাধাৰণ ৰূপ বা ধাৰণা শৰীৰত প্রৱেশ কৰাৰ পূর্বে অশৰীৰীক জগতত অৱস্থান কৰিছিল। বর্তমান জীৱনত এনেধৰণৰ বস্তুবোৰ দেখি আমি অতীত জীৱনত পাহৰি যোৱা সেই (ধাৰণা) মনত পেলাওঁ।পৰে।

উত্তৰ ১১: এৰিষ্টটলে এটা মধ্যপন্থী বাস্তৱবাদৰ পক্ষে মত দিয়ে। তেওঁ প্লেটোৰ দৰে ধর্মজগতত অৱস্থিত অদ্ভুত সাধাৰণ বস্তুৰ তত্ত্ব অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁৰ মতে, এটা সাধাৰণ বস্তু কোনো সত্তা নহয়, বৰঞ্চ বিশেষ বস্তুৰ গুণ। তেওঁ মতে, সাধাৰণ আৰু বিশেষ বস্তুৰ মাজত যৌক্তিক আন্তঃনির্ভৰশীলতা আছে।

উত্তৰ ১২: ক) মিছা খ) সঁচা গ) সঁচা ঘ) সঁচা।

৩.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

A. অতি চুটিপ্রশ্ন

প্রশ্ন ১. ৰাছেল বাস্তৱবাদৰ সমর্থক নেকি?

প্রশ্ন ২. কোনখন ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাই বাস্তৱবাদৰ সমর্থন কৰে?

প্রশ্ন ৩.সাধাৰণৰ কোন তত্ত্বই এটা শ্রেণীৰ সকলো বিশেষ বস্তুৰ ভিতৰত একে ৰূপত

সাৰতত্ব বিদ্যমান বুলি স্বীকাৰ কৰে?
প্রশ্ন ৪. বিশেষ বস্তু বুলিলে কি বুজায়?
প্রশ্ন ৫.এটা সাধাৰণৰ উদাহৰণ দিয়ক।
প্রশ্ন ৬.বিশেষ বস্তু কিছুমান উদাহৰণ দিয়ক।
প্রশ্ন ৭.প্লেটোৰ মতে ধাৰণাবোৰ কেনেধৰণে জনা যায়, সেই তত্ত্বৰ নাম কি?
প্রশ্ন ৮.এৰিষ্টটলৰ মতে, সাধাৰণ কি বিশেষ বস্তুৰ পৰা পৃথককৈ অস্তিত্ব ৰাখে নেকি?
প্রশ্ন ৯.এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগীৰ সৈতে মিল থকা ভাৰতীয় তত্ত্বখনৰ নাম কি?
প্রশ্ন ১০."Idea of Good" নামৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত দার্শনিকজন কোন?

B. চুটিপ্রশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. সামান্যবাদৰ ক'ত সংজ্ঞা দিয়ক।
প্রশ্ন ২.বাস্তৱবাদ বুলিলে কি বুজায়?
প্রশ্ন ৩.সাধাৰণ আৰু বিশেষৰ মাজত পার্থক্য লিখক।
প্রশ্ন ৪. প্লেটোৰ ''Idea of Good" সন্দর্ভত চুটি টোকা লিখক।
প্রশ্ন ৫.এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগী কেনেকৈ ন্যায়-ৱৈশেষিকৰ সৈতে মিল খায়, লিখক।
প্রশ্ন ৬.প্লেটো আৰু এৰিষ্টটলৰদৃষ্টিভংগীৰ কিছুমান পার্থক্য উল্লেখ কৰক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. প্লেটোৰ সাধাৰণৰ তত্ত্ব সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ২। এৰিষ্টটলৰ কেনেকৈ প্লেটোৰ ধাৰণা তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰিছিল, লিখক।
প্রশ্ন ৩। এৰিষ্টটলৰ বাস্তৱবাদৰ এটা বিস্তৃত বিৱৰণ দিয়ক।
প্রশ্ন ৪। কিহৰ অর্থত এৰিষ্টটলৰবাস্তৱবাদ প্লেটোৰতকৈ অধিক মিতব্যয়ী?
প্রশ্ন ৫.সামান্যতাৰ ক্রমবিন্যাস (Hierarchy of Universals) বুলিতে কি বুজায়? প্লেটোৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৃষ্ঠভূমিত আলোচনী কৰক।

*****

অধ্যায় ৪: নামবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ সামান্যৰ সমস্যা
৪.৪ বিমূর্ত বস্তু আৰু সামান্যঃ তাৰ বিৰুদ্ধৰ যুক্তিসমূহ
৪.৫ নামবাদৰ বিভিন্ন ৰূপ
৪.৬ সমালোচনা
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৪.৮ অধিক জনাৰ বাবে
৪.৯ অগ্রগতি খতিয়ান
৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- নামবাদ কিহৰ বাবে বুজোৱা হয় আৰু ই কেনেদৰে সামান্যৰ সমস্যাৰ সৈতে সম্পর্কিত
- বিমূর্ত বস্তু আৰু বিমূর্ত সামান্যতাৰ ধাৰণাসমূহ কেনেদৰে গঠিত হয় সেয়া বুজিব
- নামবাদীসকলে কেনেকৈ সামান্যতা নাথাকিব পাৰে বুলি যুক্তি দিয়ে সেয়া জানিব
- নামবাদৰ বিভিন্ন ধৰণ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- প্রস্তাৱ বচন আৰু সম্ভাৱ্য বিশ্ব সম্পর্কে নামবাদৰ ভিতৰত থকা পার্থক্য বুজিব
- নামবাদৰ সমালোচনামূলক আলোচনা উপস্থাপন কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

নামবাদ হৈছে এটি দর্শনিক মতবাদ, যাৰ অনুসৰি বাস্তৱতা কেৱল বিশেষ বস্তুবোৰেৰে গঠিত। এই মতবাদে গুণ, প্রজাতি, বা অন্যান্য শ্রেণীসমূহৰ দৰে কোনো সাধাৰণ সত্ত্বাৰ বাস্তৱ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। "নামবাদ" শব্দটো লেটিন শব্দ "nomen" অর্থাৎ "নাম" পর্যন্ত আহৰণ কৰা হৈছে। নামবাদৰ মতে, নামৰ বাহিৰে কোনো সাধাৰণ বস্তু নাই। নামবাদৰ অন্ততঃ দুটা ধৰণ পোৱা যায়। এটা ধৰণত ই বিমূর্ত বস্তুসমূহক

অস্বীকাৰ কৰে; আনটোত ই সামান্যতাক অস্বীকাৰ কৰে। দার্শনিকসকলে সাধাৰণতে বিমূর্ত বস্তু বা সামান্যতাৰ অস্তিত্ব অনুমান কৰা প্রয়োজনীয় বুলি বিবেচনা কৰে। এইদৰে, নামবাদে কোনো নহয় কোনো ৰূপত মধ্যযুগৰ পৰাই দার্শনিক আলোচনা তথা দর্শনৰ অস্তিত্বৰ তত্ত্ববিদ্যাৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। নামবাদ হৈছে দর্শনৰ অন্যতম গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন – "সামান্যতাৰ সমস্যা" – ৰ সমাধানৰ সৈতে সম্পর্কিত এটি মতবাদ। এই বিষয়টো প্রাচীন কালত বিশেষকৈ মধ্যযুগত বহুল আলোচিত আছিল আৰু আধুনিক তথা সমকালীন দার্শনিক চিন্তাতো এতিয়াও সমানভাৱে গুৰুত্বপূর্ণ।

৪.৩ সামান্যতাৰ সমস্যাঃ

নামবাদ সামান্য সমস্যাৰ প্রতিক্রিয়াত উদ্ভৱ হৈছিল। সামান্য সমস্যা হৈছে আমাৰ মানসিক ধাৰণাসমূহৰ বাহ্যিক বাস্তৱৰ সৈতে মিলৰ সমস্যা। বাহ্যিক বস্তুবোৰ নির্দিষ্ট, ব্যক্তিগত, আৰু সিহঁত সকলো বিবিধতাৰ পৰা পৃথক; আনহাতে আমাৰ ধাৰণা বা মানসিক প্রতিনিধিত্বে আমাক বিশেষ নির্ধাৰণৰ পৰা মুক্ত বাস্তৱতা প্রদান কৰে— সেইবোৰ হৈছে বিমূর্ত আৰু সামান্য। গতিকে, প্রশ্নটো হৈছে এইটো নির্ণয় কৰা যে মনৰ ধাৰণাসমূহে সিহঁতে প্রতিনিধিত্ব কৰা বস্তুৰ সৈতে কিমানখিনি মিল ৰাখে; আমি যি ফুলৰ ধাৰণা কৰোঁ সিয়ে প্রকৃতিত থকা ফুলক কিমানখিনি প্রতিনিধিত্ব কৰে; অর্থাৎ, আমাৰ ধাৰণাসমূহ বিশ্বাসযোগ্য নে আৰু ইয়াৰ এক বস্তুনিষ্ঠ বাস্তৱতা আছে নে নাই।

যিটোক সচৰাচৰ ''সামান্যতাৰ সমস্যা" বুলি কোৱা হয়, সেইটো গ্রীক প্রাচীনকালৰে পৰা চলি অহা বুজাবুজি আৰু ব্যাখ্যা কৰাৰ চেষ্টাৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। সামান্যতাবাদ সম্পর্কে সাধাৰণতে দুটা ধৰণৰ প্রশ্ন আছে, যিবোৰক ক্রমে 'তত্ত্ববিদ্যা' (ontological) আৰু বিদ্যামূলক 'জ্ঞানমূলক' (epistemological) হিচাপে ভাগ কৰা হয়। প্রথমটো গোট অর্থ (Meaning) আৰু উল্লেখ (reference)ৰ সমস্যাৰ সৈতে জড়িত, আৰু ই সাধাৰণ শব্দৰ অর্থ (বা তাৎপর্য্য) ক কি ধৰণৰ ''বাস্তৱতা" **বা** "তত্ত্ববিদ্যামূলক স্থিতি" (ontological status) দিয়া হয়, সেই বিষয়ে আলোচনা কৰে।

সামান্য ধাৰণাটোৰ উৎপত্তি হৈছে সাধাৰণ শব্দৰ ব্যৱহাৰ স্পষ্ট কৰাৰ বাবে কৰা বিভিন্ন উদ্দেশ্যৰ চেষ্টাৰ পৰা। কিন্তু এই ধাৰণাটোৱে পোনপটীয়াকৈ আন কেইটামান প্রশ্নৰ সৃষ্টি কৰে—যেনে ''অস্তিত্ব" **বা** "তত্ত্ববিদ্যামূলক স্থিতি"ৰ প্রকৃতি, আৰু সামান্যবোৰ কিভাবে বস্তুনিষ্ঠ সৈতে জড়িত, সেই সম্পর্কীয় প্রশ্ন। এই অন্তর্বস্তুগত বিষয়সমূহৰ ওপৰত বিভিন্ন মতবাদক সাধাৰণতে তিনিটা প্রধান ভাগত ভগোৱা হয়:

১. **বাস্তৱবাদ**— (চৰম আৰু মধ্যমৱর্তী),
২. **ধাৰণাবাদ**,
৩. **নামবাদ**।

বাস্তৱবাদী মতবাদ অনুসৰি, সামান্যবোৰ ''বস্তুনিষ্ঠভাৱে বাস্তৱ", অর্থাৎ সিহঁতৰ অস্তিত্বমানৱ মনৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। কিন্তু প্লেটোৱে সমর্থন কৰা চৰম বাস্তৱবাদে কয় যে সামান্যবোৰ স্বতন্ত্রভাৱে অস্তিত্ব ৰাখে, সময়-স্থানৰ কোনো নির্দিষ্ট বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। আনহাতে, এৰিষ্টটলৰ মধ্যমৱর্তী বাস্তৱবাদে মত পোষণ কৰে যে সামান্যবোৰ কেৱল নির্দিষ্ট বস্তুৰ মাজেহে থাকে।

সামান্যতত্ত্ব দ্বিতীয় মতবাদটোক **''ধাৰণাবাদ"** বোলা হয়। এই মতবাদ অনুসৰি, সামান্যবোৰ হৈছে নির্দিষ্ট বস্তুবোৰৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাৰ এটা পদ্ধতি মাত্র, আৰু ই মানৱ মনৰ বাহিৰত বা স্বতন্ত্রভাৱে অস্তিত্ব নাথাকে।

শেষত, সামান্যতাবাদ সম্পর্কীয় তৃতীয় মতবাদটোক **''নামবাদ"** বোলা হয়। সাধাৰণতে ইয়াক এনে এক মতবাদ হিচাপে বর্ণনা কৰা হয় যিয়ে কয় যে শব্দবোৰেই হৈছে সামান্য, আৰু এটা সাধাৰণ পদেৰে নির্দেশিত বস্তুবোৰৰ মাত্র একেটা সাধাৰণ নামহে সর্বসাধাৰণ ধর্ম। অর্থাৎ, বস্তুবোৰৰ সর্বসাধাৰণ ধর্ম হৈছে এটা সাধাৰণপদ। যিবোৰ বস্তুৰ এটা সাধাৰণ ধর্ম আছে, সেইবোৰক দিয়া সাধাৰণ নামেই হৈছে সেই ধর্ম। অৱশ্যে, কোনো ব্যক্তিয়ে একেধৰণে এই মতবাদ ধাৰণ কৰিছে নেকি সেইটো সন্দেহজনক। পৰম্পৰাগতভাৱে নামবাদী হিচাপে শ্রেণীভুক্ত কৰা চিন্তাবিদসকল (যেনে হবছ) ইয়াৰ অস্বীকাৰ নকৰে যে বস্তুবোৰক এটা সাধাৰণ নাম দিয়াৰ কাৰণ সম্পূর্ণৰূপে ইচ্ছাধীন নহয়, কিয়নো সেইবোৰৰ মাজত কিছুমান সাদৃশ্য থাকে। যিটো সিহঁতে অস্বীকাৰ কৰে সেয়া হ'ল—এটা সাধাৰণ পদেৰে নির্দেশিত প্রতিটো বস্তুৰে এনে এক ধর্ম আছে যি সকলো বস্তুত একে। সিহঁতে শ্রেণীবিভাজনৰ পৰম্পৰাগত চৰিত্র, অধিকাংশ শব্দৰ প্রয়োগৰ অনির্দিষ্ট পৰিসৰ, আৰু অভিজ্ঞতাৰ বৌদ্ধিক সংগঠনত ভাষাই পালন কৰা ভূমিকাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

নামবাদী প্রবণতা থকা সাম্প্রতিক চিন্তাবিদসকলে সামান্য অন্তর্বস্তুগত সমস্যাটোক প্রায়েই কেৱল যুক্তিমূলক ব্যাকৰণৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা আলোচনা কৰে।

সামান্য সমস্যাৰ দ্বিতীয় গোটটো হৈছে জ্ঞানতাত্ত্বিক সমস্যা। ইয়াত এই সামগ্রিক প্রশ্নটো আলোচনা কৰা হয় যে, সাধাৰণ পদবোৰৰ ব্যৱহাৰ কেৱল তেতিয়াহে বুজিব পাৰি যেতিয়া ইয়াৰ কিছুমানে সামান্যতাবাদক প্রতিনিধিত্ব কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয়, এইটো মানি চলাৰ ভিত্তি কি? অৱশ্যে, যি দার্শনিকসকলে এই প্রশ্নটো আলোচনা কৰে, সিহঁতে সাধাৰণতে বহুতো সুনির্দিষ্ট প্রশ্নৰ এক সমষ্টিৰ কথা আলোচনা কৰে। ইয়াৰে কিছুমান প্রশ্ন হৈছে প্রায়োগিক মনোবিজ্ঞানৰ।

দার্শনিকসকলে এই সম্পর্কত বিভিন্ন বিষয় উত্থাপন কৰিছে, আৰু ইয়াৰে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন হ'ল—

(১) জ্ঞান অর্জন আৰু চিন্তা প্রকাশ কৰোতে সাধাৰণ পদবোৰে কি কার্য্য কৰে?

(২) সাধাৰণ পদবোৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ আৰু ইয়াৰ অর্থ বুজাৰ সক্ষমতাৰ বাবে ইন্দ্রিয়গত বা আত্মনিষ্ঠ অভিজ্ঞতাৰ কি কি পূর্বআবশ্যকতা আছে?

(৩) সাধাৰণ পদবোৰৰ ব্যৱহাৰৰ সৈতে কি মানসিক প্রক্রিয়া জড়িত থাকে, আৰু মনৰ ছবি, ধাৰণা বা অন্যান্য মানসিক ঘটনাবোৰ—যিবোৰ সকলোৱে নির্দিষ্ট অস্তিত্ব—কিদৰে সামান্য প্রসংগ লাভ কৰে?

(৪) সাধাৰণ পদবোৰৰ ব্যৱহাৰে ইয়াক সঠিকভাৱে প্রয়োগ কৰা বস্তুবোৰৰ এটা একে সর্বসাধাৰণ চৰিত্র আছে বুলি ধৰি লয় নেকি?

(৫) সামান্য বাস্তৱতা স্পষ্টভাৱে নির্ধাৰণ কৰাৰ বাবে কোনো মানদণ্ড আছে নেকি?

(৬) সামান্যতাবাদ বা অন্যান্য বিমূর্ত সত্তাৰ অস্তিত্বৰ ধাৰণাবোৰ বিজ্ঞানৰ সেইবোৰ তত্ত্বৰ সৈতে তুলনাযোগ্য নেকি যিবোৰে ''অদৃশ্য" সত্তাৰ অস্তিত্বৰ কথা কয়? আৰু এনে ধাৰণাৰ বৈধতা বা গ্রহণযোগ্যতা মূল্যায়ন কৰাৰ ভিত্তি কি?

৪.৪ বিমূর্ত বস্তু আৰু সামান্য: ইয়াৰ বিৰুদ্ধে যুক্তিসমূহঃ

বিমূর্তবস্তুসমূহঃএটা অর্থত, যিটো তাৰ আটাইতকৈ পৰম্পৰাগত অর্থ, নামবাদ (Nominalism) বুজাই সামান্যৰ প্রত্যাখ্যান। আন এটা অধিক আধুনিক অর্থত, এইটো বুজাই বিমূর্ত বস্তুসমূহৰপ্রত্যাখ্যান। এই দুয়োটা অর্থ পৃথক বুলি কোৱা মানে হৈছে যে "সামান্য" আৰু "বিমূর্ত বস্তু" শব্দ দুটাৰ অর্থ একে নহয় বুলি ধৰি লোৱা। যদিও বিভিন্ন দার্শনিকে সামান্য আৰু বিমূর্ত বস্তু বুলি বিভিন্ন কথা বুজায়, তথাপি সাধাৰণ ব্যৱহাৰ অনুসৰি এটা সামান্য বস্তু হৈছে এনে বস্তু যিটো বিভিন্ন সত্তাৰ দ্বাৰা বাস্তৱ ৰূপত দেখা পোৱা যায়, আৰু এটা বিমূর্ত বস্তু হৈছে এনে বস্তু যিটো স্থানীয় বা কালগত নহয়। সেয়ে ইয়াত (অতিমানে কমেও) নামবাদৰ দুটা প্রকাৰ দেখা যায়— এটা হৈছে এনে নামবাদ, যিয়ে কয় যে কোনো সামান্য বস্তু নাই; আৰু আনটো হৈছে এনে নামবাদ, যিয়ে কয় যে কোনো বিমূর্ত বস্তু নাই। সামান্যৰ ক্ষেত্রত বাস্তববাদৰ মতবাদ হৈছে যে সামান্য বস্তু উপস্থিতি, আৰু প্লেটোনিজম বুলিয়ে বুজায় যে বিমূর্ত বস্তু উপস্থিতি আছে। এইদৰে, নামবাদৰ এটা প্রকাৰই কয় যে কেৱল বিশেষ বস্তুসমূহেই আছে আৰু সকলো বস্তু বিশেষ, আৰু আনটো প্রকাৰ কয় যে কেৱল দ্রব্য বস্তুসমূহেই আছে আৰু সকলো বস্তু দ্রব্য। নামবাদ দুয়োটা অর্থতে বাস্তৱবাদ-বিৰোধী ধাৰাৰ এটা ৰূপ। কাৰণ, নামবাদৰ এটা প্রকাৰ সামান্য বস্তুৰ অস্তিত্ব আৰু সেয়ে ইয়াৰ বাস্তৱতা অস্বীকাৰ কৰে, আৰু আনটো প্রকাৰ বিমূর্ত বস্তুসমূহৰ অস্তিত্ব আৰু সেয়ে ইয়াৰ বাস্তৱতা অস্বীকাৰ কৰে। নামবাদে যিবিলাক সত্তাক অসহজ বা অশ্রুতিকৰবুলি গণ্য কৰে, যেনে গুণধর্ম, সংখ্যা, সম্ভাব্য জগতসমূহ আৰু বচনযুক্তি (propositions) আদিৰ ক্ষেত্রত, সেইবোৰ সামান্য বা বিমূর্ত বস্তু বুলি ধৰা হয়। সেয়ে কেৱল গুণ, সংখ্যা, সম্ভাব্য জগত, বাক্যযুক্তি আদিৰ প্রত্যাখ্যান কৰিলেই নামবাদী হোৱা নাযায়—নামবাদী হ'বলৈ তেওঁলোকক সেইবাবে প্রত্যাখ্যান কৰিব লাগিব, কিয়নো সেইবোৰ সামান্য বা বিমূর্ত বস্তু হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

বিমূর্ত বস্তু বুলিলে কি বুজা যায়?

এই শব্দটোৰ কোনো একক মান্য সংজ্ঞা নাই। সাধাৰণতে এইটো ধৰা হয় যে বিমূর্ত বস্তু হৈছে এনে বস্তু যি স্থান-কালত অৱস্থিত নহয় আৰু কার্যকাৰণৰ দিশৰ পৰা নিষ্ক্রিয়। ''অস্থান-কালিক আৰু কার্য-অক্ষম বস্তু" বুলি কোৱা হৈছে এটা যুক্তিসংগত বাখ্যা— অন্তত স্থান-কালিক বস্তু, কাৰণ, কার্যক্ষমতা আৰু সংশ্লিষ্ট ধাৰণাসমূহ যিমান পৰিস্কাৰ, তেতিয়ালৈকে।

সামান্য:

সামান্য সম্পর্কে নামবাদীয়ে সামান্য বস্তু অস্বীকাৰ কৰে—কিন্তু সামান্য বস্তু মানে কি? সামান্য সম্পর্কে যিসকল দর্শনশাস্ত্রী বাস্তৱবাদী (realist) হিচাপে বিবেচিত, তেওঁলোকে সাধাৰণতে গুণ (যেনে উজ্জ্বলতা), সম্পর্ক (যেনে মধ্যবতী হোৱাটো), আৰু প্রকাৰ (যেনে সোণ)ক সামান্য হিচাপে বিবেচনা কৰে। সেয়ে প্রশ্ন হৈছে—এই সামান্য বস্তুবোৰ ক'ত থাকে? এইবোৰ কি সেইবোৰ বস্তুৰ ভিতৰতে থাকে যিবোৰে সিহঁতক প্রতিফলিত কৰে? নে সিহঁতৰ বাহিৰত? সামান্য বস্তুবোৰ তেওঁলোকৰ প্রতিফলিত বস্তুৰ বাহিৰত থাকে বুলি ক'লে তাক *ante rem realism* বুলিব পাৰি। যদি সামান্য বস্তুবোৰ তেওঁলোকৰ প্রতিফলিত বস্তুৰ বাহিৰত থাকে, তেন্তে ধাৰণা কৰা হয় যে সিহঁত স্থান আৰু সময়ৰ বাহিৰত থাকে। এনে অৱস্থাত, সিহঁতৰ কার্যক্ষমতা নথকা বুলি ধৰা হ'লে, সামান্যবোৰ বিমূর্ত বস্তু হয়। আনহাতে, সামান্য বস্তুবোৰ তেওঁলোকৰ প্রতিফলিত বস্তুৰ ভিতৰত থাকে বুলি ক'লে তাক *in re realism* বুলিব পাৰি। যদি সামান্যবোৰ তেওঁলোকৰ প্রতিফলিত বস্তুৰ ভিতৰত থাকে, আৰু সেই প্রতিফলিত বস্তুবোৰ স্থান বা সময়ৰ ভিতৰত থাকে, তেন্তে ধাৰণা কৰিব পাৰি যে সামান্যবোৰ স্থান বা সময়ৰ ভিতৰত থাকে, যাৰ ফলত সিহঁত মৃত বস্তু হিচাপে গণ্য হব পাৰে।এই ক্ষেত্রত সামান্যবোৰ একে সময়তে একাধিক ঠাইত থাকিব পাৰে, কিয়নো *in re* সামান্যবোৰ যিসকল ঠাইত থাকে, সেই ঠাইত সম্পূর্ণ ৰূপে উপস্থিত থাকে। যেনে, যদি উজ্জ্বলতা *in re* ৰূপে থাকে, তেন্তে এনে বস্তু নিজৰ পৰা ছ' মিটাৰ আঁতৰত থাকিব পাৰে। সেয়ে, *ante rem* আৰু *in re realism* উভয়তে, সামান্য বস্তুবোৰৰ স্থানৰ সৈতে থকা সম্পর্ক সাধাৰণ অভিজ্ঞতাৰ বস্তু যেনে ঘৰ, ঘোঁৰা, মানুহ ইত্যাদিৰ ক্ষেত্রত যিমান দেখা যায়, তাৰ পৰা একেবাৰে ভিন্ন। কিয়নো এনে বস্তুবোৰ স্থান আৰু সময়ত সীমাবদ্ধ আৰু একে সময়তে একাধিক ঠাইত থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু সামান্যবোৰ স্থানত নাথাকিবও পাৰে, আৰু থাকিলেও একে সময়তে একাধিক ঠাইত থাকিব পাৰে।

বিমূর্ত বস্তু আৰু সামান্য বস্তুৰ বিৰুদ্ধে তর্কসমূহঃ

বিমূর্ত বস্তু অস্বীকাৰ কৰা চিন্তাবিদসকলে সদায় তর্কৰ আধাৰত এই অস্বীকৃতি প্রদান কৰা নাই। উদাহৰণস্বৰূপে, গুডমেন (Goodman) আৰু কুইন (Quine)-এ তেওঁলোকৰ '*Steps toward a Constructive Nominalism'* নামৰ গ্রন্থত গণিতত ব্যৱহৃত বিমূর্ত বস্তুসমূহ অস্বীকাৰ কৰা হৈছে এটা মৌলিক অন্তর্দৃষ্টিৰ (intuition) আধাৰত (1947, পৃষ্ঠা 105)। বিমূর্ত বস্তু অনুমান নকৰাৰ এটা তর্ক হৈছে ওকহেমৰ ৰেজৰ (Ockham's Razor)-ৰ ওপৰত আধাৰিত। এই নীতি অনুসৰি, অনাৱশ্যকভাৱে সত্তা বা সত্তাৰ প্রকাৰ

বৃদ্ধি কৰা উচিত নহয়। সেই অনুসৰি, যদি প্ৰমাণ দেখুৱাব পাৰি যে কিছুমান জড় বস্তুয়ে সাধাৰণতে বিমূর্ত বস্তুৰ সৈতে সংলগ্ন হৈ তাত্ত্বিক ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে, তেন্তে বিমূর্ত বস্তু অনুমান কৰাৰ পৰা বিৰত থাকিব লাগে। বিমূর্ত বস্তুৰ বিৰুদ্ধে আন এখন প্ৰচলিত আৰু ব্যাপকভাৱে আলোচিত যুক্তি হৈছে এটি জ্ঞানতাত্ত্বিক ব্যক্তি তৰ্ক। এই তৰ্কটো এই ধাৰণাৰ ওপৰত আধাৰিত যে, যদি বিমূর্ত বস্তুবোৰ কাৰণগতভাৱে নিষ্ক্ৰিয় (causally inert) হয়, তেন্তে আমি কেনেকৈ এইবোৰ সম্পৰ্কে জ্ঞান বা বিশ্বাস লাভ কৰোঁ, সেইটো বুজা কঠিন। এইবোৰ যক্তি আৰু বিমূর্ত বস্তু অস্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰেৰণা সমূহৰ অনেকবোৰেই *ante rem* সামান্য বস্তুবোৰ—যিবোৰ স্থান-সময়ৰ বাহিৰত অস্তিত্ববান বুলি কোৱা হয়—অস্বীকাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। কিন্তু ওকহেমৰ ৰেজৰ যুক্তিটো স্থান-বুলি সামান্য বস্তুৰ ক্ষেত্ৰতো ব্যৱহাৰ কৰা যায়। সামান্য বস্তুৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান বিশেষ যুক্তি আছে। এইবোৰৰ অন্যতম হৈছে এই যে, এনে বস্তু অনুমান কৰিলে এটা বিপজ্জনক অনন্ত প্ৰক্ৰিয়া ফালে (vicious infinite regress) দেখা দিয়ে। ধৰা হ'ল, সামান্য বস্তু আছে—একক গুণযুক্ত (monadic) আৰু সম্পৰ্কীয় (relational) উভয় প্ৰকাৰৰ। আৰু যদি কোৱা হয় যে কোনো বস্তুয়ে কোনো সামান্য বস্তু প্ৰতিফলিত কৰে, বা কিছুমান বস্তুয়ে কোনো সম্পৰ্কীয় সামান্য প্ৰতিফলিত কৰে, তেন্তে এই প্ৰতিফলনৰ বাবে দৃষ্টান্তকিৰন নামৰ এক সম্পৰ্ক প্ৰয়োজন হয়। সামান্য বস্তুৰ বিৰুদ্ধে আন কিছুমান তৰ্ক এনে ধাৰণাৰ ওপৰত আধাৰিত যে—সম্পূৰ্ণৰূপে পৃথক বস্তুসমূহৰ মাজত আবশ্যকীয় সংযোগ থাকিব নোৱাৰে, আৰু একে অংশৰে গঠিত একাধিক পৃথক বস্তু থাকিব নোৱাৰে।

৪.৫ নামবাদৰ বিভিন্ন ৰূপ

যিহেতু সামান্যতাবাদ সম্পৰ্কীয় নামবাদীসকল কেৱল বিশেষ বস্তুবোৰত হে বিশ্বাস কৰে, সেয়েহে সামান্য সত্তা যেনে ধৰ্ম বা জন আৰু সম্পৰ্কৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে সিহঁতে দুটা কৌশল গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।প্ৰথম কৌশল: এনে সত্তাৰ অস্তিত্ব সম্পূৰ্ণৰূপে অস্বীকাৰ কৰা। দ্বিতীয় কৌশল: এনে সত্তাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা, কিন্তু সেয়া সামান্য নহয় বুলি যুক্তি দিয়া।

সামান্য সম্পৰ্কীয় নামবাদৰ প্ৰকাৰসমূহ:

বাস্তৱবাদী আৰু নামবাদীসকল এ সামান্যতাৰ বিষয়ে উত্তৰ বিচৰাৰ সময়ত এটা মূল প্ৰশ্ন হ'ল—**''এটা বৰ্গাকাৰ বস্তু কিয় বৰ্গাকাৰ?"** গুণ সম্পৰ্কীয় এটা জনপ্ৰিয় নামবাদী তত্ত্ব হ'ল **''ট্ৰোপ তত্ত্ব" (Trope Theory)**, যিটো ডোনাল্ড ৱিলিয়ামছ (১৯৫৩), কেইথ কেম্পবেল (১৯৯০), আৰু ডগলাছ এষ্ট্ৰিং (২০১১) আদি দাৰ্শনিকসকলে সমৰ্থন কৰিছে। ট্ৰোপ তত্ত্বই ধৰ্মৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ নকৰে, কিন্তু ধৰ্মবোৰক এক বিশেষ ধৰণৰ সত্তা হিচাপে গণ্য কৰে, যাক **''ট্ৰোপ"** বোলা হয়। ট্ৰোপবোৰ হ'ল বিশেষ বস্তু, ঠিক যিদৰে একোজন ব্যক্তি বা এটা বিশেষ আপেল একোটা বিশেষ বস্তু। সামান্যতাবাদ সম্পৰ্কীয় নামবাদৰ আন দুটা প্ৰকাৰ হ'ল—

বিধেয়াত্মক নামবাদ (Predicate Nominalism)

ধাৰণা নামবাদ (Concept Nominalism)

এজন বাস্তৱবাদীয়ে স্বীকাৰ কৰে যে 'স্কাৰলেট' (scarlet) প্ৰেডিকেটটো এটা ৰঙচুৱা (scarlet) বস্তুত প্ৰযোজ্য হয়, কিয়নো স্কাৰলেটনেছ (scarletness) এটা ট্ৰোপ।বিধেয়াত্মক নামবাদ (Predicate Nominalism) মতে, ''স্কাৰলেটনেছ" (scarletness) বুলি একো নাই। এই তত্ত্ব অনুসৰি, এটা বস্তু স্কাৰলেট (ৰঙচুৱা) হোৱাৰ কাৰণ হ'ল যে "স্কাৰলেট" (''scarlet") বিধেয়ৰো তাত প্ৰযোজ্য হয়। একেদৰে, ধাৰণা নামবাদ মতেও স্কাৰলেটনেছ বুলি একো নাই—এটা বস্তু স্কাৰলেট হোৱাৰ কাৰণ হ'ল যে সি ''স্কাৰলেট" ধাৰণাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। এই দুয়ো মতৰ মতে, যদি কোনো ভাষী বা চিন্তাকাৰী নাথাকিলহেঁতেন, তেন্তে কোনো বস্তুৱেই স্কাৰলেট নহ'লহেঁতেন। এই কাৰণতে বহুতেঅ **ষ্ট্ৰিচ নামবাদ (Ostrich Nominalism)** নামৰ আন এটা মতৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। কোৱাইনে (Quine) আদি দাৰ্শনিকে সমৰ্থন কৰা এই মতবাদ মতে, কোনো বস্তু স্কাৰলেট হোৱাৰ বাবে কোনো গভীৰ কাৰণ নাই—সি কেৱল স্কাৰলেট হৈয়েই আছে (ডেভিট ১৯৮০, ৯৭)। কিন্তু বহুৰ মতে, ''স্কাৰলেট হোৱা" এটা **তাত্ত্বিকভাৱে চৰম সত্য** হ'ব নোৱাৰে; স্কাৰলেট বস্তুবোৰ স্কাৰলেট হোৱাৰ বাবে কোনো কাৰণ থাকিবই লাগিব।

আন এটা তত্ত্ব হ'ল **মেৰিঅ'লজিকেল নামবাদ (Mereological Nominalism)**। ইয়াৰ মতে, "স্কাৰলেট হোৱা" ধৰ্মটো হ'ল সকলো স্কাৰলেট বস্তুৰ সমষ্টি, আৰু এটা বস্তু স্কাৰলেট হোৱাৰ কাৰণ হ'ল যে সি এই সমষ্টিৰ এটা অংশ। এটা সমষ্টি (বা মেৰিঅ'লজিকেল যোগফল) এটা বিশেষ বস্তু। কিন্তু এই তত্ত্বৰ এটা অসুবিধা হ'ল যে ই **বিস্তৃত ধৰ্ম (extensive properties)**, যেনে ভৰ আৰু আকৃতি,ৰ ক্ষেত্ৰত সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, বৰ্গাকাৰ বস্তুৰ সমষ্টিৰ প্ৰতিটো অংশ নিজে বৰ্গাকাৰ নহয়।আন এটা তত্ত্ব হ'ল **শ্ৰেণী নামবাদ (Class Nominalism)**, যাৰ এটা ৰূপ লুইছ (Lewis, ১৯৮৩) আদিয়ে সমৰ্থন কৰিছিল। এই মত মতে, শ্ৰেণীবোৰ (classes) বিশেষ বস্তু (particulars), সেয়া বিমূৰ্ত হওক বা নহওক। শ্ৰেণী নামবাদৰ মতে, ধৰ্মবোৰ হ'ল বস্তুৰ শ্ৰেণী। গতিকে, ''স্কাৰলেট হোৱা" ধৰ্মটো হ'ল সকলো স্কাৰলেট বস্তুৰ শ্ৰেণী।

এই তত্ত্বৰ এটা সমস্যা হ'ল যে দুটা শ্ৰেণীৰ সদস্য একে হ'ব নোৱাৰে, কিন্তু একে দৃষ্টান্ত থকা দুটা ধৰ্ম যে একে হ'বই, তাৰ কোনো নিশ্চয়তা নাই। সেয়েহে, গুণবোৰক শ্ৰেণীৰ সৈতে চিনাক্ত কৰাটো সঠিক নে নাই, সেইটো নিশ্চিত নহয়।

নামবাদৰ আন এটা ৰূপ হ'ল **সাদৃশ্য নামবাদ (Resemblance Nominalism)**। এই মত মতে, স্কাৰলেট বস্তুবোৰ সাদৃশ্য থকাৰ বাবেই স্কাৰলেট নহয়, বৰঞ্চ সিহঁত স্কাৰলেট হোৱাৰ কাৰণেই সিহঁতৰ মাজত সাদৃশ্য আছে। কিন্তু সাদৃশ্য নামবাদে সাদৃশ্যক এক স্বতন্ত্ৰ সত্তা (reify) হিচাপে গণ্য নকৰে। যেতিয়া **a** আৰু **b** ৰ মাজত সাদৃশ্য থাকে, তেতিয়া তাত তিনিটা সত্তা (**a**, **b**, আৰু সিহঁতৰ সাদৃশ্যৰ সম্পৰ্ক) নাথাকে—কেৱল **a** আৰু **b** ৰ বাহিৰে আন একো নাই। ৰাছেল (Russell, ১৯১২, ৯৬-৯৭) আদিয়ে যুক্তি দিয়ে যে সাদৃশ্য নামবাদে **সাদৃশ্য প্ৰগতি (resemblance regress)**ৰ সমস্যাৰ

সন্মুখীন হয়। কিন্তু এই প্রগতিয়ে ধৰি লয় যে সাদৃশ্যবোৰ একোটা সত্তা, যিয়ে ইজনে সিজনৰ সৈতে মিলে। সাদৃশ্য নামবাদে সাদৃশ্যক সত্তা হিচাপে নধৰে, গতিকে এই সমস্যাই দেখা নিদিয়ে।

অমূর্ত **ৰ**স্তুসমূহ সম্পর্কীয় নামবাদ সাধাৰণতে দুটা প্রকাৰৰ: বচন সম্পর্কীয় নামবাদ আৰু সম্ভাব্য জগত সম্পর্কীয় নামবাদ। বচন সম্পর্কীয় নামবাদক আকৌ দুটা ভাগত ভগাব পাৰি: কিছুমানে বচনক গঠনযুক্ত সত্তা বুলি গণ্য কৰে, আনহাতে কিছুমানে গঠনবিহীন সত্তা বুলি ভাবে।

গঠনবিহীন বচনৰ সর্বাধিক জনপ্রিয় ধাৰণাসমূহে বচনক সম্ভাব্য জগতৰ সমষ্টি বা সম্ভাব্য জগতৰ পৰা সত্য মানলৈৰ কার্য্য হিচাপে গণ্য কৰে। জর্জ বিলাৰৰ মতে বচন হ'ল এক স্বকীয়, অপৰিবর্তনীয় গভীৰ সত্তা।

গঠনযুক্ত বচনৰ ধাৰণাসমূহক ৰাছেলীয় আৰু ফ্রেগীয় সংস্কৰণত ভগাব পাৰি। ফ্রেগীয় মত মতে বচন হ'ল এক বিশেষ গঠনৰ জটিল সত্তা যাৰ উপাদানবোৰ হ'ল অর্থ। ৰাছেলীয় ধাৰণা মতে বচন হ'ল বিশেষ বস্তু, ধর্ম আৰু সম্পর্কৰে গঠিত জটিল সত্তা।

এটা নামবাদী বিকল্প হ'ল দেখুওৱা যে বচনৰ সৈতে জড়িত ভূমিকাবোৰ প্রকৃততে মূর্ত বস্তুৰে পালন কৰে। ইয়াত এটা সাধাৰণ ধাৰণা হ'ল বাক্যেই বচনৰ ভূমিকা পালন কৰে। আন এটা নামবাদী বিকল্প হ'ল বচন আৰু তেওঁলোকৰ তাত্ত্বিক ভূমিকা পালন কৰা যিকোনো সত্তাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা। যদি এনে হয়, তেন্তে বচনৰ অস্তিত্বক সূচোৱা আপাতদৃষ্টিত সত্য বাক্যবোৰ মিছা হ'ব। গতিকে বচন সম্পর্কীয় এই ধৰণৰ নামবাদ হ'ল একপ্রকাৰৰ কল্পনাবাদ। উদাহৰণস্বৰূপে, ''নেষ্টোৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে দেৱতাসকলে মানুহক সকলো বস্তু একেলগে নিদিয়ে" - এই বাক্যটো সত্য নহয় কিয়নো (ক) 'that'-খণ্ডবোৰ প্রসংগকাৰী পদ, (খ) ইয়াৰ প্রসংগ হ'ল এটা বচন, (গ) কিন্তু কোনো বচন নাই। গতিকে বচন সম্পর্কীয় আলোচনা এক কল্পনামূলক কথন।

সম্ভাব্য জগত সম্পর্কীয় নামবাদে সম্ভাব্য জগতক বিমূর্ত বিষয়ক হিচাপে নলয়। কিছুমান দার্শনিকে যেনে এলভিন প্লাণ্টিংগাই ভাবে যে সম্ভাব্য জগতবোৰ হ'ল সম্ভাব্য আৰু সর্বাধিক অৱস্থা। আনহাতে ডেভিদ লুইছে কয় যে ''প্রকৃত" শব্দটো সূচকাত্মক - প্রতিজন ব্যক্তিৰ বাবে কেৱল নিজৰ জগতটোহে প্রকৃত। গতিকে লুইছে প্রতিটো সম্ভাব্য জগত প্রকৃততে অস্তিত্বশীল বুলি গণ্য নকৰে।

অমূর্ত বস্তু সমূহ সম্পর্কীয় নামবাদ (Nominalism about Abstract Objects):

অমূর্ত **ৰ**স্তুসমূহ সম্পর্কীয় নামবাদ সাধাৰণতে দুটা ধৰণৰ হয়। সেইবোৰ হৈছে — বচন সম্পর্কীয় নামবাদ আৰু সম্ভাৱনীয় জগতসমূহ (possible worlds) সম্পর্কীয় নামবাদ। **বচনৰ নামবাদ** — ইয়াক পুনৰ ভাগ কৰা যায়: এক অংশত আছে সেইবোৰ যি বচনত গঠিত সত্তা বুলি লয় আৰু আন অংশত আছে যি বচনত অগঠিত সত্তা হিচাপে ধৰে। প্রত্যেক ধাৰণাই তত্বসমূহৰ এক গোট উপস্থাপন কৰে। অগঠিত বচনৰ আটাইতকৈ

জনপ্রিয় ধাৰণাবোৰ হৈছে সেইবোৰ, যি বচনক সম্ভাৱনীয় জগতৰ এটা অংশ বুলি ধৰে বা সম্ভাৱনীয় জগতৰ পৰা সত্য-মূল্যলৈ এটা কার্য বুলি ভাবে। অন্য কিছুমান তত্বত অগঠিত বচনক স্বতন্ত্র, অৱপৰিবর্তনীয়, আৰু অন্তর্নিহিত অর্থযুক্ত সত্তা হিচাপে ধৰা হয়। জর্জ বেইলাৰে (George Bealer) এনে এটা ধাৰণা আগবঢ়াইছে, যাৰ মতে এইবোৰ বচন হৈছে sui generis ধৰণৰ অন্তর্নিহিত সত্তা। গঠিত বচনসমূহৰ ক্ষেত্রত, দুটা প্রধান ধৰণ পার্থক্য কৰা যায় — ৰাছেলিয়ান আৰু ফ্রেগিয়ান। এই দুইটোই বিভিন্ন তত্বৰ গোট। সাধাৰণতে ফ্রেগিয়ান তত্বসমূহ বচনক এটা গঠিত জটিল সত্তা বুলি লয়, যাৰ উপাদানসমূহ হৈছে অর্থ বা sense। ৰাছেলিয়ান ধাৰণামতে, এটা বচন হৈছে গঠনবিশিষ্ট এটা জটিল সত্তা, যাৰ উপাদান হৈছে বিশেষ বস্তু, গুণ, আৰু/বা সম্পর্ক। এইবোৰৰ সংযোজনে গঠিত গোটবোৰ অৱ্যক্ত বস্তু হিচাপে ধৰা হয়। নামবাদীৰ এটা বিকল্প হৈছে এইটো প্রমাণ কৰা যে বচনৰ সৈতে জড়িত ভূমিকা আচলতে মূর্ত বস্তুবোৰে পালন কৰে। ইয়াৰ এটা সাধাৰণচিন্তাধাৰা হৈছে — বাক্যসমূহে বচনৰ ভূমিকা পালন কৰে। কুইনে (Quine) এই ধাৰণাক গ্রহণ কৰিছিল। নামবাদীৰ আন এটা বিকল্প হৈছে — বচন নামে কোনো বস্তু নাই, আৰু এনে কোনো বস্তু নাই যিয়ে বচনৰ তাত্ত্বিক ভূমিকা পালন কৰে। সেয়ে, এনে নামবাদ অনুযায়ী, যিসকল বাক্য বচনৰ অস্তিত্ব সাৱটি সঁচা বুলি মনে কৰা হয়, সেইবোৰ মিছা হয়। এই ধৰণৰ নামবাদক **কাল্পনিকতাবাদ** বোলা হয়, আৰু বিশেষকৈ ই **অর্থগত কাল্পনিকতাবাদ (semantic fictionalism)** হিচাপে জনাজাত (Balaguer, 1998)। সেই অনুসৰি, 'Nestor believed that the gods do not give men all things at the same time' — এই বাক্যটো সঁচা নহয়, কাৰণ:

(ক) 'that'-ধৰণৰ বাকাংশবোৰ (যেনে — 'that the gods do not give men all things at the same time') হৈছে একবচন প্রতিনিধি পদ (referential singular terms),
(খ) যদি ইয়াৰ কোনো প্রতিনিধি বস্তু থাকে, সেইটো বচন,
(গ) আৰু বচন বুলি কোনো বস্তু নাই।

সেয়ে বচন সম্পর্কীয় সকলো আলোচনা কল্পনাৰ অংশ।

সম্ভাৱনীয় পৃথিৱীসমূহ সম্পর্কীয় নামবাদ — কিছুমান দার্শনিকৰ মতে সম্ভাৱনীয় জগতসমূহ হৈছে অৱ্যক্ত বস্তু, সেয়ে সম্ভাৱনীয় জগত সম্পর্কীয় নামবাদী জনে ই মানি নোৱাৰে যে ইবোৰ অৱ্যক্ত বস্তু। এই নামবাদীত কিছুমানে বিশ্বাস কৰে যে জগত বুলি একো নাই। সম্ভাৱনীয় পৃথিৱীৰ স্বভাৱ সম্পর্কে তীব্র বিতর্ক আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, এলভিন প্লানটিঙাই (Alvin Plantinga) ভাবিছে যে সম্ভাৱনীয় জগত মানে হৈছে এনে বিষয়সমূহ (states of affairs), যি সম্ভাৱনীয় আৰু সর্বোচ্চ দুয়ো হয়। ষ্টেলনেকাৰে (Stalnaker) এই সম্পত্তিসমূহক অৱ্যক্ত বস্তু বুলি গ্রহণ কৰে।

আন এটা বিকল্প হৈছে সম্ভাৱনীয় জগতমূহক ধৰা — সম্ভাৱনীয়তা আৰু সামঞ্জস্য থকা বচনসমূহৰ সর্বাধিক সামঞ্জস্যপূর্ণ গোট হিচাপে। আৰ. এম. এডামছ (R.M. Adams, 1974) এ এনে তত্বৰ ৰূপ দিছিল। কিন্তু যদি বচনবোৰে অৱ্যক্ত বস্তু হিচাপে গণ্য হয়, তেন্তে এই তত্ব অনুযায়ী সম্ভাৱনীয় জগতসমূহো অৱ্যক্ত বস্তু হৈ পৰে।লুইছৰ (Lewis) মতে 'actual' শব্দটো হৈছে এটা সূচক বিশেষণ (indexical predicate), যাৰ অর্থ হৈছে — প্রত্যেক পৃথিৱীৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা কেৱল সেই পৃথিৱীটোহে বাস্তৱিক (actual),

আনবোৰ নহয়। এইদৰে, প্লানটিঙা, এডামছ, আৰু ষ্টেলনেকাৰৰ বিপৰীতে, লুইছে প্ৰত্যেক সম্ভাৱনীয় জগত বাস্তৱভাৱে অস্তিত্ব ৰাখে বুলি নুবুজায়।

৪.৬ সমালোচনাঃ

এৰিষ্টটলৰ মতে, বৈজ্ঞানিক জ্ঞানৰ বস্তুবোৰ বাধ্যতামূলক আৰু সামান্য। কিন্তু নামবাদীসকলে মানৱ মস্তিষ্কৰ বাহিৰত বাস্তৱ সামান্য বস্তুৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগীত, যদি সামান্য বস্তুবোৰ কেৱল মানসিক ধাৰণা হিচাপেহে থাকে, তেন্তে বিজ্ঞানে বাস্তৱতা নহয় কেৱল মানৱ চিন্তাৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰে—যি এক অযৌক্তিক ধাৰণা। এই কাৰণেই হেইমেৰিকে (Heimeric) যুক্তি দিয়ে যে নামবাদীসকলে কেৱল তর্কবিজ্ঞানৰ সৈতেহে জড়িত থাকিব পাৰে, যি মানৱ ধাৰণাৰ সৈতে সম্পৰ্কিত; কিন্তু মানৱ মনৰ বাহিৰৰ বাস্তৱ বস্তুসমূহৰ সৈতে জড়িত যিকোনো বিজ্ঞানৰ সৈতে নহয়।

নামবাদৰ **প্ৰধান প্ৰতিষ্ঠাপকসকল**ৰ ভিতৰত উইলিয়াম অৱ অকহেম (William of Ockham), জন বাৰ্ডিয়ান (John Buridan), আৰু মাৰ্চিলিয়াছ অৱ ইংহেন (Marsilius of Inghen) উল্লেখযোগ্য। হেইমেৰিকে অকহেমক নামবাদৰ পথপ্ৰদৰ্শক বুলি গণ্য কৰে, যিয়ে এৰিষ্টটলীয় দৰ্শনক বিকৃত কৰি এটা বিৰোধী চিন্তাধাৰাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সাধাৰণতে, **এলবাৰ্টবাদীসকলে** (Albertists) এৰিষ্টটলৰ ব্যাখ্যাত নামবাদী লেখকসকলৰ উল্লেখ নকৰাকৈয়ে তেওঁলোকৰ মতবাদ উপেক্ষা কৰিছিল। নামবাদৰ বিৰুদ্ধে **থমবাদী** (Thomists) আৰু **স্কটবাদী** (Scotists) সকলে প্ৰবল বিতর্ক কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, ১৪৮০ চনত ক'লন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ধৰ্মতত্ত্ব অনুষদত এনে এখন বিতর্ক অনুষ্ঠিত হৈছিল। নামবাদ কেৱল ক'লনতে নহয়, আন ঠাইতো এৰিষ্টটলীয় দৰ্শন আৰু খ্ৰীষ্টান ধৰ্মমতৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বাবে বিতর্কৰ সৃষ্টি কৰিছিল। বহু এলবাৰ্টবাদীৰ বাবে নামবাদে খ্ৰীষ্টান ধৰ্মতত্ত্বক সঠিকভাৱে বুজিবলৈ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰত্যাহ্বান হিচাপে দেখা দিছিল।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: নামবাদৰ মুখ্য সমস্যাটো কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: সামান্য বস্তুসমূহৰ 'বাস্তৱবাদী' দৃষ্টিভংগীটো কি?

.....

প্ৰশ্ন ৩: বিধেয়াত্মক বুলিলে কি বুজোৱা হয়?

.....

প্রশ্ন ৪: অমূর্ত বস্তু (Abstract Object) বুলিলে কি বুজোৱা হয়?

.....

প্রশ্ন ৫: নামবাদ বিভিন্ন ৰূপ কি কি?

.....

৪.৭অধ্যায়টিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- নামবাদ হৈছে দর্শনৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ সমস্যা - সার্বজনিনতাৰ সমস্যা সমাধানৰ সৈতে জড়িত তত্ত্ব। প্রাচীন কালৰ পৰাই বিশেষকৈ মধ্যযুগত এই বিষয় আলোচনাৰ কেন্দ্রবিন্দু আছিল আৰু আধুনিক দর্শনতো ইয়াৰ গুৰুত্ব কমা নাই।
- নামবাদৰ মূলতঃ দুটা ৰূপ আছে:
    - (১) ই অপ্রকৃত বস্তু (যেনে সংখ্যা, ধাৰণা) অস্বীকাৰ কৰে
    - (২) ই সার্বজনিন সত্তা (universals) অস্বীকাৰ কৰে
- নামবাদৰ উদ্ভৱ হৈছিল সার্বজনিনতাৰ সমস্যাৰ উত্তৰ হিচাপে। এই সম্পর্কে দুটা মুখ্য প্রশ্ন:
    - (ক) অধিবিদ্যা - সার্বজনিন সত্তাৰ অস্তিত্ব সম্পর্কীয়
    - (খ) জ্ঞানতত্ত্ব - সার্বজনিন জ্ঞানৰ সম্ভাৱনা সম্পর্কীয়
- পৰম্পৰাগত নামবাদে সার্বজনিন সত্তাৰ অস্তিত্ব নাকচ কৰে। আধুনিক নামবাদে অপ্রকৃত বস্তুৰ অস্তিত্ব নাকচ কৰে।
- নামবাদৰ দুটা মুখ্য শাখা:
    - (১) যি সার্বজনিন সত্তাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে
    - (২) যি অপ্রকৃত বস্তুৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে
- দুয়োটা ৰূপতে নামবাদ হৈছে এক প্রকাৰৰ বাস্তৱতাবিৰোধী (anti-realist) মত:
    - (১) প্রথমটোৱে সার্বজনিন সত্তাৰ বাস্তৱতা অস্বীকাৰ কৰে
    - (২) দ্বিতীয়টোৱে অপ্রকৃত বস্তুৰ বাস্তৱতা অস্বীকাৰ কৰে

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

১. ব্রেণ্ড, ৰিচার্ড বি., *"বাস্তৱবাদ আৰু নামবাদৰ ভাষাসমূহ (Languages of Realism and Nominalism)"*, *Philosophy and Phenomenological Research*, খণ্ড ১৭ (১৯৫৭)।

২. নাগেল, ই. আৰু ব্রেণ্ড, ৰ., *"অর্থ আৰু জ্ঞান (Meaning and Knowledge)"*, *Harcourt Brace and World, Inc.*, ১৯৬৫।

৩. শ্রীবাস্তৱ, জে.এছ., *"যুক্তিবিদ্যাৰ পৰা অধিবিদ্যালৈ (From Logic to Metaphysics)"*, *Horizon Publishers*, এলাহাবাদ, ১৯৯২।

৪. অলষ্টন, ৱিলিয়াম পি., *"ভাষাৰ দৰ্শন (Philosophy of Language)"*, *Prentice-Hall of India, Pvt. Ltd.*, নিউ দিল্লী, ১৯৮৮।

৪.৯ অগ্ৰগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: নামবাদ (Nominalism) হৈছে এনে এক তত্ত্ব যাৰ মতে বাস্তৱতা কেৱল বিশেষ বস্তুৰে গঠিত। ই যিকোনো সাধাৰণ সত্তা যেনে গুণ প্ৰজাতি (species), বা অন্যান্য শ্ৰেণীৰ বাস্তৱ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে।

উত্তৰ ২: বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগী অনুসৰি, সাৰ্বজনিন সত্তা "বস্তুনিষ্ঠভাৱে বাস্তৱ", অৰ্থাৎ ইহঁতৰ অস্তিত্ব মানৱ মনৰ উপস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।

উত্তৰ ৩: বিধেয়াত্মক নামবাদ অনুসৰি, **ৰঙা বৰ্ণতা** (scarletness) বুলি একো নাই। এই তত্ত্বমতে, এটা বস্তু ৰঙা হয় কেৱল এই কাৰণত যে 'ৰঙা' (scarlet) বিধেয়টো ইয়াৰ ওপৰত প্ৰযোজ্য হয়।

উত্তৰ ৪: বিভিন্ন দাৰ্শনিকে **সাৰ্বজনিন সত্তা** আৰু অমূৰ্ত **বস্তুৰ** বিভিন্ন সংজ্ঞা দিয়ে; কিন্তু সাধাৰণ ব্যৱহাৰ অনুসৰি:

- **সাৰ্বজনিন সত্তা** হৈছে এনে এক সত্তা যাক বিভিন্ন বস্তুৱে দৃষ্টান্তীকৰণ (instantiate) কৰিব পাৰে।

অমূৰ্ত বস্তু হৈছে এনে এক সত্তা যি দেশ বা কাল সাপেক্ষ নহয়।

উত্তৰ ৫: গুণ সম্পৰ্কীয় নামবাদৰ এটা জনপ্ৰিয় তত্ত্ব হৈছে **ট্ৰোপ তত্ত্ব** (Trope Theory)। ইয়াৰ উপৰিও, সাৰ্বজনিন সত্তাৰ বিৰুদ্ধে নামবাদৰ অন্যান্য ৰূপ যেনে:

- **বিধেয়াত্মক নামবাদ**
- **ধা�ৰণানামবাদ**

  আন এটা মত হৈছে **অষ্ট্ৰিচ নামবাদ** (Ostrich nominalism), যিটো কুৱাইন (Quine) আদি দাৰ্শনিকে মানে। এই মত অনুসৰি, কোনো বস্তু ৰঙা হোৱাৰ বাবে কোনো কাৰণ নাই—সেয়া কেৱল ৰঙা।
- **অমূৰ্ত বস্তুৰ নামবাদ** মূলতঃ দুই প্ৰকাৰৰ:
- **উক্তি সম্পৰ্কীয় নামবাদ**
- **সম্ভাব্য জগত সম্পৰ্কীয় নামবাদ**।

৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. নামবাদ সাৰ্বজনীনতাৰ তত্ত্ব হিচাপে কোন কালছোৱাত গুৰুত্বপূৰ্ণ আছিল?

প্ৰশ্ন ২."Nominalism" শব্দটো কোনটা শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে?

প্রশ্ন ৩.এৰিষ্ট'টলৰ মতে সার্বজনীন সত্তাবোৰ ক'ত বিৰাজ কৰে?
প্রশ্ন ৪. ধাৰণাবাদ সার্বজনীনতাৰ এটা তত্ত্ব নেকি?
প্রশ্ন ৫.এটা অমূর্ত বস্তু দেশ-কাল সাপেক্ষ নেকি?

B. চুটিপ্রশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. নামবাদৰ বিভিন্ন ৰূপসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।
প্রশ্ন ২.''সার্বজনীন সত্তা" আৰু ''অপ্রকৃত বস্তু"ৰ মাজত পার্থক্য নিৰূপণ কৰক।
প্রশ্ন ৩.উক্তি সম্পর্কীয় নামবাদ আৰু সম্ভাব্য জগত সম্পর্কীয় নামবাদৰ মাজত পার্থক্য দেখুওৱা।
প্রশ্ন ৪. ট্রোপ তত্ত্ব (Trope Theory) কি?
প্রশ্ন ৫.চৰম বাস্তৱবাদে (Extreme Realism) সার্বজনীন সত্তাৰ বিষয়ে কি মত পোষণ কৰে?

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. সার্বজনীনতাৰ সমস্যা সম্পর্কে আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ২। অমূর্ত বস্তু আৰু সার্বজনীন সত্তাৰ বিষয়ে সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাক।
প্রশ্ন ৩। নামবাদৰ বিভিন্ন ৰূপসমূহ কি কি? বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ৫: ব্যক্তি পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য
৫.২ পৰিচয়
৫.৩ দেহগত মানদণ্ড
৫.৪ স্মৃতি মানদণ্ড
৫.৫ জঁ-পল ছার্ত্রেৰ আত্ম-পৰিচয় সন্দর্ভত দৃষ্টিভংগী
৫.৬ সমালোচনামূলক মূল্যাংকন
৫.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৫.৮ অধিকজানিবলৈ
৫.৯ অগ্রগতিখতিয়ান
৫.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- দেহগত মানদণ্ড বুজাবলৈ
- স্মৃতিৰ মানদণ্ড বর্ণনা কৰিবলৈ
- জঁ-পল ছার্ত্রৰআত্ম-পৰিচয় সম্পর্কীয় দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিবলৈ।
- আত্ম-পৰিচয়ৰ ওপৰত সমালোচনামূলক মূল্যায়ন লিখিবলৈ।

৫.২ পৰিচয়

ব্যক্তি পৰিচয় সমস্যা হৈছে মানুহৰ পুনৰ পৰিচয় (re-identification) সম্পর্কে দার্শনিক অনুসন্ধান। কিছুমান দার্শনিকৰ মতে আমি কেতিয়াও এই সমস্যাটোৰ বিষয়ে চিন্তা নকৰোঁ, কাৰণ 'একেই থকা' আৰু 'পৰিবর্তন' একে সময়তে সাঙোৰ খুৱাব নোৱাৰি। আনহাতে, আন কিছুমান দার্শনিকৰ মতে এই দুখনেই একে সময়তে সম্ভৱ। এই ক্ষেত্রত, দার্শনিকসকলে ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ৰহস্য উন্মোচনৰ বাবে মূলত দুটা মানদণ্ড গ্রহণ কৰিছে —

i) দেহগত পৰিচয়
ii) স্মৃতিৰ পৰিচয়

এতিয়া আমি এই দুখন মানদণ্ডৰ বিষয়ে একে একে আলোচনা কৰিম যাতে ব্যক্তি পৰিচয় সমস্যাটো বুজিব পৰা যায়।

৫.৩ দেহগত মানদণ্ডঃ

দেহগত মানদণ্ডৰ মতে, ব্যক্তি পৰিচয় দেহগত পৰিচয়ৰ আধাৰত সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। আধ্যাত্মিকতা সম্পৰ্কে লিখা এটা প্ৰবন্ধত এফ. এইচ. ব্ৰাডলীয়ে যুক্তি দিছে যে আত্ম-পৰিচয়ৰ বাবে দেহগত পৰিচয় এটা আৱশ্যক মানদণ্ড। **B.A.O. উইলিয়ামছে** '*Personal Identity and Individuation*' নামৰ গ্ৰন্থত ব্যক্তি পৰিচয় দেহৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আগবঢ়াইছে। **ব্ৰোডলিৰ দৰে উইলিয়ামছেও** কৈছে, "দেহগত পৰিচয় সদায় ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ এক আৱশ্যক চর্ত।" কিন্তু A.J. আয়াৰে এই মতৰ লগত একমত নহয়। তেওঁৰ মতে, ব্যক্তি পৰিচয় দেহগত পৰিচয়ৰ আধাৰত সংজ্ঞায়িত কৰিব নোৱাৰি। আত্ম বা ব্যক্তি দেহৰ সৈতে একে নহয়, যদিও আত্মৰ পৰিচয় দেহৰ পৰিচয়ৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। দেহ হৈছে আমাক চিনাক্ত কৰাৰ এক উপায়, কিন্তু আত্মপৰিচয়ৰ ক্ষেত্ৰত যি চিনাক্ত হয়, সেয়া দেহ নহয়।

ষ্ট্ৰ'ছন আৰু আয়াৰৰ দৰে কিছু দার্শনিক আছে, যিয়ে পৰোক্ষভাৱে দেহগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ডৰ সৈতে একমত। ষ্ট্ৰ'ছনৰ মতে, ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো "তুলনামূলকভাৱে কম গুৰুত্বপূর্ণ" । তেওঁ এই ধাৰণাটো এই গৱেষণাপত্ৰত যুক্তি দিয়া হৈছে যে 'ব্যক্তি'ৰ ধাৰণাটো এক মৌলিক দার্শনিক সংজ্ঞা। তেওঁ উল্লেখ কৰে যে এজন ব্যক্তিক তেওঁৰ দেহগত বৈশিষ্ট্য আৰু আন বৈশিষ্ট্যৰ জৰিয়তে চিনাক্ত কৰা যায়। তেওঁ বিশেষ চেতনাৰ প্ৰাথমিক অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে আৰু দেহক ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ মানদণ্ড হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাযায়।

ষ্ট্ৰ'ছনৰ দৰে, আয়াৰেও ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো এক ভিন্ন ধৰণত আলোচনা কৰে। তেওঁ ব্যক্তি পৰিচয় সমস্যা গ্ৰহণ নকৰে। আয়াৰে ধাৰণা নকৰে যে কোনো শাৰীৰিক দেহৰ পৰা স্বাধীনভাৱে ধাৰণা বা অনুভূতি সম্ভৱ। কোনো নির্দিষ্ট নীতি নাই যাৰ জৰিয়তে এই স্বতন্ত্ৰ অনুভূতিসমূহক চিনাক্ত বা একেলগ কৰা যায়। স্মৃতি হৈছে অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিৰ সৈতে জড়িত। কিন্তু ইয়াত বৃত্তাকাৰ যুক্তিৰ (circularity) অভিযোগ উঠিব পাৰে, কিয়নো স্মৃতিয়ে এটা ঘটনাৰ চিন্তা কৰাৰ লগতে ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ ধাৰণাও সূচায়।"

দেহৰ পৰিচয়ৰ ওপৰত ব্যক্তি পৰিচয় নির্ভৰ কৰে — এই দৃষ্টিভংগী সমালোচনাৰ যোগ্য, কাৰণ দেহহীন অস্তিত্ব (disembodied existence) ৰ ক্ষেত্ৰত দেহগত মানদণ্ড অকার্যকৰ হৈ পৰে। আয়াৰে *ভাৱে ষ্ট্ৰ*'ছন "অভিজ্ঞতাৰ ৰাশিৰ এখন ছবিৰে" বিভ্ৰান্ত হৈছিল, য'ত প্ৰতিটো অভিজ্ঞতা নিজ নিজ গৰাকীলৈ সংযুক্ত কৰিব লাগে। কিন্তু এই ধাৰণাটো ভুল, কাৰণ — "অভিজ্ঞতা বিশেষ এটা দেহৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে নে?" — এই প্ৰশ্নটো ব্যক্তি পৰিচয়ৰ প্ৰসংগত তুলি নোলোৱাই ভাল। এজন ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতা সেই ব্যক্তিৰ উল্লেখ নকৰাকৈ গণনা কৰিব নোৱাৰি। আয়াৰৰ মতে, এজন ব্যক্তিক তেওঁৰ দেহৰ আধাৰত চিনাক্ত কৰা হয়। এটা অভিজ্ঞতাই তেওঁলোকৰ নিজৰ দেহৰ বোধ দাঙি

ধৰে, যিটো অভিজ্ঞতাৰ ঘটনাৰ বাবে এটা আৱশ্যক চর্ত। দেহ নাথাকিলে অভিজ্ঞতাৰ উদয় হোৱাৰ কোনো প্রশ্নই নাথাকে। সেয়ে, আয়াৰে এই মত আগবঢ়াইছে যে এজন ব্যক্তিৰ দেহ অভিজ্ঞতাৰ বাবে তৎক্ষণাৎ আৱশ্যক। কিন্তু এইটো কোৱা নাযায় যে মোৰ অভিজ্ঞতা আন এজন ব্যক্তিৰ অৱস্থা বা আচৰণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। যদিও, এজন ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতাই আন অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলাব পাৰে। আনৰ আচৰণৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হ'বলৈ, সেই আচৰণ চাব লাগিব, যিটো অভিজ্ঞতা লাভৰ বাবে আৱশ্যক বুলি গণ্য কৰা হয়।

এয়াৰৰ মতে, ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকৰ দেহৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰা হয়। এটা অভিজ্ঞতাই ব্যক্তিৰ নিজৰ দেহক সূচায়, যাৰ অভিজ্ঞতাৰ ঘটনাৰ বাবে অপৰিহার্য অৱস্থা। যেতিয়া দেহৰ অস্তিত্ব নাথাকে, তেতিয়া অভিজ্ঞতাৰ ঘটনাৰ কোনো প্রশ্নই নুঠে। সেয়েহে এয়াৰৰ দৃষ্টিভংগী হ'ল যে, অভিজ্ঞতাৰ বাবে ব্যক্তিৰ দেহ পোনপটীয়াভাৱে অপৰিহার্য। কিন্তু এইটো ক'ব নোৱাৰি যে মোৰ অভিজ্ঞতাবোৰ আন এজন ব্যক্তিৰ অৱস্থা বা আচৰণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। অৱশ্যে, এজনৰ অভিজ্ঞতাই আন ধাৰণাক প্রভাৱিত কৰিব পাৰে। আনৰ আচৰণৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হ'বলৈ, ব্যক্তিজনে আনৰ আচৰণ লক্ষ্য কৰিব লাগিব, যিটো মোৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ বাবে অপৰিহার্য বুলি গণ্য কৰা হয়। এয়াৰ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে, দেহৰ অৱস্থাবোৰে ব্যক্তিৰ সত্তাৰ এই সংজ্ঞা পোনপটীয়াভাৱে আৱশ্যক কৰে। আয়াৰে ভৌতিকবাদী (physicalist) মতবাদ গ্রহণ নকৰে, যি মতবাদে ব্যক্তিসকলক কেৱল দেহ বুলি গণ্য কৰে। তেওঁ এইটোও গ্রহণ নকৰে যে মানসিক ঘটনাবোৰ ভৌতিক ঘটনা। তেওঁ মানসিক ঘটনাৰ এক পৃথক সত্তা আৰু অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে, কিন্তু দেহৰ পৰা স্বতন্ত্র নহয়। একেদৰে, তেওঁ স্বীকাৰ কৰে যে **স্মৃতিয়ে** ব্যক্তিৰ সত্তা নির্ধাৰণত অংগীস্বাৰ লয়, কিন্তু ই না অপৰিহার্য, না পর্যাপ্ত চর্ত বা নির্ণায়ক। দেহৰ সত্তাৰ অবিহনে স্মৃতি স্বতন্ত্রভাৱে ব্যক্তিগত সত্তাৰ নির্ণায়ক হ'ব নোৱাৰে। বার্ণার্ড উইলিয়ামছ, টেৰেন্স পেনেলহাম আদি দার্শনিকেও এই মতবাদ সমর্থন কৰে যে ব্যক্তিগত সত্তা দেহৰ সৈতে জড়িত। এয়াৰৰ দেহাত্মক সত্তাৰ তত্ত্বই অদেহী অস্তিত্ব বা ব্যক্তিৰ সম্ভাৱনা সম্পূর্ণৰূপে বাদ দিয়ে। কিন্তু ধর্মীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা, মৃত্যুৰ পিছৰ অদেহী অস্তিত্ব বা পৰজীৱন স্বীকার্য। এই প্রসংগত এন্থনি ফ্লুৱে কৈছে:"এজন অদেহী ব্যক্তি কাল্পনিক ব্যক্তিৰ দৰেই এক বিশেষ প্রকাৰৰ ব্যক্তি নহয়, আৰু অদেহী অৱস্থা ব্যক্তিৰ বাবে অস্তিত্বহীনতাৰ দৰেই এক অসাধ্য অৱস্থা।"

(ফ্লু, এ: "Can a man witness his own funeral?", ব্লেকষ্টোন সম্পাদিত *Meaning and Existence*, পৃষ্ঠা ৬১৪). স্মৃতিৰ নিকষই ইয়াক যুক্তিসংগতভাৱে অপৰিহার্য বা সম্পূর্ণ চর্ত বুলি গণ্য নকৰে। দেহাত্মক সত্তা আৰু স্মৃতিৰ মাজৰ স্থিৰ সম্পর্ক ধাৰণা নকৰাকৈ স্মৃতিৰ মানদণ্ড স্বতন্ত্রভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে, **দেহাত্মক সত্তা হৈছে মৌলিক**।

বার্নার্ড উইলিয়ামছে তেখেতৰ 'Personal Identity and Individuation' গ্রন্থত এই দৃষ্টিভংগীটো শুমেকাৰৰ আগতেই এক ভিন্ন কিন্তু সমর্থনযোগ্য শৈলীত আলোচনা কৰিছে। তেখেতে চার্লছ নামৰ এজন ব্যক্তিৰ উদাহৰণ দিছে, যিজনে গাই ফক্সৰ কার্য্য আৰু অভিজ্ঞতা স্মৰণ কৰা বুলি দাবী কৰে। উইলিয়ামছে এই ক্ষেত্রত মত পোষণ কৰে

যে যদি এনে সম্ভৱ হয়, তেন্তে চাৰ্লছৰ গাই ফক্সৰ কাৰ্য্য আৰু অভিজ্ঞতাৰ দৰে পৰিবৰ্তন হ'ব লাগিব। একেদৰে, চাৰ্লছৰ ভাতৃ ৰবাৰ্টৰো একে ধৰণৰ পৰিবৰ্তন হ'ব পাৰে বুলি কল্পনা কৰিব পাৰি। আৰু দুয়োজনে গাই ফক্সৰ কাৰ্য্য আৰু অভিজ্ঞতা নিজৰ বুলি স্মৰণ কৰিব পাৰে। কিন্তু কথাটো হ'ল যে দুয়ো একে সময়তে গাই ফক্স হ'ব নোৱাৰে। যদি এনে হয়, তেন্তে গাই ফক্স একে সময়তে দুটা ঠাইত থাকিব, যিটো একেবাৰে অবাস্তৱ। ইয়াৰ উপৰি, যদি দুয়ো গাই ফক্সৰ সৈতে একে হয়, তেন্তে তেওঁলোকো পৰস্পৰৰ সৈতে একে হ'ব, যিটোও অবাস্তৱ। (Proceedings of the Aristotelian Society, 1956-57)

জড়বাদ (Materialism) হৈছে এক দাৰ্শনিক মতবাদ, য'ত মূল্য আৰোপ কৰা হয় জড় বস্তুলৈ, নৈতিক বা সৌন্দৰ্য্যগুণলৈ নহয়। ব্যক্তিগত সত্তাৰ এই তত্ত্বটো বিশেষকৈ দুটা ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰা হয়:

১) মনৰ দৰ্শন

২) মাৰ্ক্সবাদী দৰ্শন

প্ৰথমটোৱে কয় যে কেৱল পদাৰ্থই অস্তিত্বশীল আৰু মন আৰু পদাৰ্থৰ পৰিবৰ্তনক পদাৰ্থৰ পৰিবৰ্তনৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। দ্বিতীয়টোৱে সমাজৰ পৰিবৰ্তনৰ কাৰকক বুজায়। জড়বাদৰ কঠোৰ অৰ্থত মন সম্পূৰ্ণৰূপে মস্তিষ্কৰ জড়কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। এই প্ৰসংগত বিভিন্ন দাৰ্শনিক গোটৰ বিভিন্ন মতামত পোৱা যায়।

প্ৰথম গোটটো হৈছে ডেভিদ আৰ্মষ্ট্ৰংৰ দৰে জড়বাদীসকলৰ, যিয়ে মত পোষণ কৰে যে মন সম্পূৰ্ণৰূপে মস্তিষ্কৰ জড় কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। তেওঁলোকে ইয়াৰ উপৰি বিশ্বাস কৰে যে সকলোবোৰ মানৱ বিজ্ঞানক পদাৰ্থ বিজ্ঞানলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি।

দ্বিতীয় গোটটোৱে ব্ৰেন্টানোৰ মতবাদ অনুসৰণ কৰি কয় যে মনৰ দুই ধৰণৰ কাৰ্য্যৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। প্ৰথমটো হৈছে তথ্য প্ৰক্ৰিয়াকৰণ, যি প্ৰাকৃতিক নিয়মৰ অধীনত থাকে, আনহাতে দ্বিতীয়টো হৈছে অভিপ্ৰায়তা (Intentionality), যি ভৌতিক নিয়মৰ কিছুমান সীমাৰ পৰা মুক্ত।

কিছুমান দাৰ্শনিকে শৰীৰৰ মানদণ্ড (Body Criterion) একেবাৰে মানদণ্ড বুলি গণ্য নকৰে, কাৰণ কিছুমান ক্ষেত্ৰত মানৱ শৰীৰ ব্যক্তি হিচাপে নাথাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, কোমাত থকা এজন ব্যক্তি জৈৱিকভাৱে জীয়াই থাকিলেও কোনো শাৰীৰিক বা মানসিক কাৰ্য্য কৰিবলৈ অক্ষম হয়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: ব্যক্তি পৰিচয়ৰ দুটা মানদণ্ড কি কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: দুজন দাৰ্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰক, যি দেহগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ডক সমৰ্থন কৰে৷

.....

প্ৰশ্ন ৩: ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ক্ষেত্ৰত বস্তুবাদৰ দৃষ্টিভংগী কি? (প্ৰায় ২০টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)।

.....

প্ৰশ্ন ৪: তলৰ উক্তিসমূহ সত্য নে মিথ্যা নিৰ্ধাৰণ কৰক:

(ক) দেহগত মানদণ্ড হৈছে আত্ম পৰিচয়ৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড। (সত্য নে মিথ্যা)

(খ) বাৰ্নাৰ্ড উইলিয়ামছ দেহগত মানদণ্ডক সমৰ্থন কৰে। (সত্য নে মিথ্যা)

(গ) এৰিষ্টটলে ব্যক্তি পৰিচয়ত দেহগত মানদণ্ডক সমৰ্থন কৰে। (সত্য নে মিথ্যা)

প্ৰশ্ন ৫: বস্তুবাদৰ দুটা নিৰ্দিষ্ট ক্ষেত্ৰ কি কি?

.....

প্ৰশ্ন ৬: ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ক্ষেত্ৰত বস্তুবাদৰ কঠোৰ অৰ্থ কি বুজা যায়? (প্ৰায় ২০টা শব্দত উত্তৰ দিয়ক)৷

.....

কাৰ্য্যকালাপ: ৩.১

১: আপুনি কি দেহগত পৰিচয়ৰ মানদণ্ডহে ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড বুলি কোৱা মতৰ সৈতে একমত? আলোচনা কৰক।

উত্তৰ:

৫.৪ স্মৃতিৰ মানদণ্ডঃ

স্বীকাৰ কৰা হৈছে যে ব্যক্তিগত সত্তাক স্মৃতিৰ (memory) দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। প্ৰস্তাৱ কৰা হৈছে যে স্মৃতি হৈছে আত্ম-পৰিচয়ৰ এটা নিৰ্ণায়ক চৰ্ত। এজন ব্যক্তিয়ে জানিব পাৰে যে সেয়ে একেটা ব্যক্তি যিয়ে কোনো ঘটনা প্ৰত্যক্ষ কৰিছে, সহ্য কৰিছে বা অনুভৱ কৰিছে, শৰীৰৰ বিষয়ে নজনা হ'লেও। গতিকে, যেতিয়া কোনোৱে শাৰীৰিক নিৰ্ণায়ক প্ৰয়োগ নকৰে, তেতিয়া তেওঁ আন এটা নিৰ্ণায়ক প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব যি কেৱল স্মৃতি হ'ব পাৰে।

লকে কয় যে সচেতনতাই হৈছে ব্যক্তিগত সত্তা গঠন কৰা মূল উপাদান। তেওঁ যুক্তি দিয়ে যে কেৱল সচেতনতাৰ দ্বাৰাহে আমি নিজকে চিনাক্ত কৰিব পাৰোঁ। এই সচেতনতাই বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন অনুভূতি, উপলব্ধি, চিন্তা আৰু ইচ্ছাক একেটা ব্যক্তিৰ বুলি চিনাক্ত কৰে আৰু বিভিন্ন সময়ত আত্মাৰ একেৰূপতা প্ৰমাণ কৰে।

লকে স্পষ্টভাৱে কয় যে আধ্যাত্মিক পদাৰ্থ বা আত্মাৰ অস্তিত্বে ব্যক্তিগত সত্তা নিৰ্ধাৰণ নকৰে, কাৰণ যদি আত্মাৰ অস্তিত্ব থাকে, তেন্তে সম্ভৱতঃ এই পদাৰ্থটো পুনৰ্জন্ম ল'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ধৰা হওক যে A ব্যক্তিৰ চক্ৰেটিছৰ আত্মা আছে, কিন্তু

চক্রেটিছৰ কোনো কার্য্য বা চিন্তাৰ সচেতনতা নাই; তেন্তে লকে যুক্তি দিয়ে যে A ব্যক্তি চক্রেটিছৰ সৈতে একে নহয়।
লকেৰ মতামতৰ সৈতে এক পৰিবৃত্ত যুক্তি (circularity reasoning) জড়িত হৈ আছে যে স্মৃতিয়েই একমাত্র নির্ণায়ক। বাট্লাৰে (Butler) প্রথমবাৰৰ বাবে এই পৰিবৃত্ত যুক্তিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। বাট্লাৰে লকৰ মতামত খণ্ডন কৰি কয় যে স্মৃতিক একমাত্র নির্ণায়ক হিচাপে স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি, কাৰণ ব্যক্তিগত সত্তাৰ সচেতনতাই ব্যক্তিগত সত্তাৰ অস্তিত্বক পূর্বধাৰণা কৰে। এইয়াই হৈছে পৰিবৃত্ত আপত্তি (circularity objection) ।

ডেকার্টে কয় যে ব্যক্তিৰ ধাৰণাটো একাধাৰে বিস্তৃত আৰু চিন্তাশীল । চিন্তাশীল সত্তা হিচাপে সি অবিস্তৃত আৰু শাৰীৰিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিস্তৃত। গতিকে, ডেকার্টেৰ মতে, মন আৰু শৰীৰ পৃথক কৰিব পাৰি। লকে ডেকার্টেৰ দৃষ্টিভংগীৰ সৈতে একমত যে এটা বস্তু যি শৰীৰত থাকে। তেওঁৰ মতে, ব্যক্তি হৈছে 'এজন চিন্তাশীল, যুক্তিসংগত, আৰু আত্ম-পর্যালোচনাক্ষম সত্তা' যিয়ে নিজকে বিভিন্ন সময় আৰু স্থানত একেটা বুলি বিবেচনা কৰে। ডেকার্টেৰ দৰে তেওঁ মন আৰু শৰীৰৰ অবিভাজ্যতাৰ কথা স্বীকাৰকৰা নাছিল। লকেৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল সময়ৰ সৈতে ব্যক্তিৰ সত্তাৰ একেৰূপতা নির্ধাৰণৰ নির্ণায়ক উদ্ভাৱন কৰা।

লকে এ ব্যক্তি চিনাক্ত কৰিবৰ বাবে নির্ণায়কৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। ডেকার্টৰ বিপৰীতে তেওঁ ব্যক্তি আৰু সেই ব্যক্তিৰ পুনৰ চিনাক্তকৰণৰ বাবে প্রয়োজনীয় নির্ণায়কৰ মাজত পার্থক্য কৰিছিল। এই সম্পর্কত লকে দুধৰণৰ প্রশ্ন উত্থাপন কৰিছিল:
১) ব্যক্তি কি?
২) আমি ব্যক্তিক কেনেকৈ চিনাক্ত কৰোঁ?
লকেৰ মতে, ব্যক্তি হৈছে ''এজন চিন্তাশীল, বুদ্ধিমান সত্তা, যি যুক্তি আৰু পর্যবেক্ষণৰ অধিকাৰী, আৰু যিয়ে নিজকে বিভিন্ন সময় আৰু স্থানত একেটা চিন্তাশীল সত্তা হিচাপে বিবেচনা কৰিব পাৰে" (১৬৯০, ॥, অধ্যায় ২৭, খণ্ড ৯)। যদিও ব্যক্তিৰ এই সংজ্ঞাই ব্যক্তিৰ আভ্যন্তৰীণ গুণক সূচায় আৰু চিনাক্তকৰণৰ নির্ণায়কৰ প্রয়োজন নাই, তথাপি তেওঁ দ্বিতীয় প্রশ্নটোৰ প্রতি গুৰুত্ব দিয়ে - অর্থাৎ, বিভিন্ন পৰিস্থিতিত একেটা ব্যক্তিক কেনেকৈ চিনাক্ত কৰিব পাৰি?
লকে তেওঁৰ 'An Essay Concerning Human Understanding' গ্রন্থত এই প্রশ্নৰ উত্তৰ এনেদৰে দিছে:
''কিয়নো, একেটা সচেতনতাই হে এজন ব্যক্তিক নিজৰ বাবে নিজ কৰি ৰাখে, ব্যক্তিগত সত্তা কেৱল ইয়াৰ ওপৰতহে নির্ভৰকৰে" এই উক্তিৰ জৰিয়তে লকে কয় যে সচেতনতাৰ ধাৰাবাহিকতাই ব্যক্তিৰ সত্তাৰ একেৰূপতা নির্ধাৰণ কৰে। লকে এই বাক্যটো এনেদৰে সম্পূর্ণ কৰে:
"ই একেটা স্বতন্ত্র পদার্থত সংলগ্ন হৈ থাকক বা কেইবাটাও পদার্থৰ ধাৰাবাহিকতাই ইয়াৰ অস্তিত্ব ৰক্ষা কৰক" (১৬৯০, অধ্যায় ২৭, খণ্ড ১০)।
ডেকার্ট, হিউম আৰু কান্টে ব্যক্তিগত সত্তাৰ একমাত্র চাবিকাঠি হিচাপে সচেতনতাকে স্বীকাৰ কৰিছে। বেছিভাগ আধুনিক দার্শনিক আৰু মনোবৈজ্ঞানিকে যুক্তি দিব যে

'আপুনি কোন' এই ধাৰণাটো আপোনাৰ নাথাকিব যদি আপুনি কেতিয়াবা আত্ম-সচেতন নহয়। আনহাতে, আপুনি আত্ম-সচেতন হ'বই নোৱাৰে যদি আপোনাৰ কিছু পৰিচয়ৰ ধাৰণা নাথাকে। এই দুটা ধাৰণা ইমানেই আন্তঃসম্পৰ্কিত যে এটাক আনটোৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। বহুতো দাৰ্শনিকে যুক্তি দিছে যে কেৱল আত্ম-সচেতনতাইহে নিজৰ ব্যক্তিত্ব জানিবলৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়, বৰঞ্চ ই এনে এক স্থায়ী আত্ম (enduring self) স্থাপন কৰাৰ বাবেও গুৰুত্বপূৰ্ণ যি সদায় একেটা ব্যক্তিয়েই থাকে। ডেকার্টে এনে এজন দাৰ্শনিকৰ উদাহৰণ যিয়ে আত্ম-চিনাক্তকৰণৰ বাবে আত্ম-সচেতনতাৰ নিৰ্ণায়ক মানি চলে।

''মই কোন?" এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ডেকার্টে কয় যে মই এনে এক সত্তা যি ইচ্ছা কৰে, পোহৰ আৰু শব্দ উপলব্ধি কৰে, উষ্ণতা অনুভৱ কৰে। ডেকার্টৰ মতে আত্মাৰ ধাৰণা হৈছে চিন্তা বা সচেতনতা, যাক মানৱ সাৰাংশ বুলি গণ্য কৰা হয়। সাধাৰণতে প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে ইয়াৰ অধিকাৰী আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই প্ৰতিজনে নিজকে চিনাক্ত কৰে। ডেকার্টে তেওঁৰ সন্দেহৰ ধাৰণাৰে দেখুৱাব বিচাৰে যে ব্যক্তিগত সত্তাৰ ক্ষেত্ৰত শৰীৰৰ ধাৰণাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ নহয়। গতিকে তেওঁ সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে মোৰ শৰীৰে মোক এক পৰিচয় প্ৰদান নকৰে; বৰঞ্চ তেওঁ দাবী কৰে যে আত্মাৰ ধাৰণাইহে মোক এক পৰিচয় প্ৰদান কৰে। ইয়াৰ পৰা ইয়াক বুজা যায় যে মোৰ আত্মাৰ বিশেষ দিশসমূহ - মই পুৰুষ নে মহিলা, ক'লা নে বগা, ডাঙৰ নে চাপৰ, ধুনীয়া নে অবয়ৱসম্পন্ন, শক্তিশালী নে দুৰ্বল - এইবোৰ কেৱল মোৰ শৰীৰৰ সৈতে জড়িত আৰু প্ৰকৃততে এইবোৰ মোৰ পৰিচয়ৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয় নহয়। ''মোৰ আত্ম-পৰিচয় মোৰ মনত আছে, চিন্তা কৰা, সন্দেহ কৰা, অনুভৱ কৰা, উপলব্ধি কৰা, কল্পনা কৰা আৰু বৰ্ণনা কৰাত। মই মূলতঃ 'এনে এক সত্তা যি চিন্তা কৰে'।" (ডেকার্ট)

মেডিটেচন VI-ত ডেকার্টে উল্লেখ কৰে যে আত্ম-পৰিচয় সচেতনতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আমাৰ পৰিচয় আমাৰ শৰীৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, যি একেই থাকে, আৰু সেয়েহে মানৱ পৰিচয় পৃথিৱীৰ অন্য যিকোনো বস্তুৰ পৰিচয়ৰ পৰা পৃথক।

ডেকার্টৰ দৰে জন লকেও মানি চলে যে আত্ম-সচেতনতাই হৈছে আত্ম-পৰিচয়ৰ একমাত্ৰ চাবিকাঠি। ডেকার্টৰ বিপৰীতে তেওঁ ভাবে যে আত্ম-পৰিচয় আমাৰ একে চিন্তাশীল পদাৰ্থ অৰ্থাৎ আত্মাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। কিয়নো লকৰ মতে, আমাৰ জীৱনৰ গতিত আমাৰ আত্মা নতুন আত্মাৰে সলনি হ'ব পাৰে যেনেকৈ গছৰ বৃদ্ধিৰ গতিত ইয়াৰ কোষসমূহ নতুন কোষৰে সলনি হয়। গছজোপা একেটা গছজোপাই থাকে কিয়নো একেটা জীৱন ইয়াৰ শাৰীৰিক গঠনৰ পৰিবৰ্তন সত্ত্বেও বৰ্তি থাকে। আৰু যি এজন ব্যক্তিক একেটা ব্যক্তি কৰি ৰাখে সেয়া হৈছে যে একেটা সচেতনতা আৰু স্মৃতি বৰ্তি থাকে। গতিকে লকে আত্মা আৰু সচেতনতাৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰাত ডেকার্টৰ পৰা পৃথক হয়। আমাৰ সচেতনতাকেই আমি আমাৰ 'আত্ম' বুলি কওঁ।

যদিও লকৰ তত্ত্বই ডেকার্টৰ ব্যক্তিগত সত্তাৰ তত্ত্বতকৈ কিছু সুবিধা প্ৰদান কৰে - অৰ্থাৎ এক স্থায়ী অপদাৰ্থিক আত্মা নোহোৱাকৈয়ে সচেতনতাৰ ধাৰণাটো সম্ভৱ, তথাপি ইয়াৰ

কিছু অসুবিধাও আছে। যদিও আমি আমাৰ অতীতৰ অভিজ্ঞতাসমূহ স্মৰণ কৰিব পাৰোঁ, তথাপি আমাৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাবোৰ পাহৰাৰো সম্পূৰ্ণ সম্ভাৱনা থাকে। গতিকে প্ৰশ্নটো হ'ল - আমি আমাৰ লগত ঘটা প্ৰতিটো ঘটনা স্মৰণ কৰিব পাৰোনে? মানুহৰ বাবে জীৱনত ঘটা প্ৰতিটো ঘটনা স্মৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এজন অতি ভাল স্মৃতি শক্তিৰ ব্যক্তিয়েও জন্মৰ সময়ৰ কথা, খোজ কঢ়া শিকাৰ কথা বা ২০০১ চনৰ ৩ জুনত ৰাতিপুৱাৰ আহাৰ কি খোৱা হৈছিল স্মৰণ কৰিব নোৱাৰে। কোনোবাই দাবী কৰিব পাৰেনে যে তেওঁ জীৱনৰ আগৰ প্ৰতিটো ঘটনা স্মৰণ কৰি ৰাখিছে? সেয়েহে, স্মৃতিৰ নিৰ্ণায়ক ব্যক্তিগত সত্তাৰ ক্ষেত্ৰত এক সন্তোষজনক নিৰ্ণায়ক নহয়।

আমাৰ স্মৃতিসমূহ সদায় সঠিক নহয়। কেতিয়াবা আমি কেতিয়াও নঘটা ঘটনাও স্মৰণ কৰোঁ। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি স্মৰণ কৰোঁ যে এই কিতাপখন মোৰ বন্ধুৰ হাতত আছিল, কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ মই আলমাৰী খোলোতে কিতাপখন মোৰ আলমাৰীতেই আছিল। গতিকে এই ক্ষেত্ৰত স্মৃতিৰ নিৰ্ণায়কে কেতিয়াবা আমাক প্ৰতাৰণা কৰে। আকৌ, আমি বিভ্ৰান্তিকৰ আৰু বিকৃত স্মৃতিৰ কথা ক'ব পাৰোঁ। এনে ধৰণৰ স্মৃতিয়ে ব্যক্তিগত সত্তাৰ নিৰ্ণায়ক হিচাপে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। এইবোৰক প্ৰকৃত স্মৃতি বুলি গণ্য কৰা নহয়; বৰঞ্চ ইয়াক আভাসমূলক স্মৃতি বুলি গণ্য কৰা হয় যিয়ে আত্ম-পৰিচয় নিশ্চিত কৰে। এই ক্ষেত্ৰত আমি এটা উপায় বিচাৰিব লাগিব যিয়ে প্ৰকৃত স্মৃতি আৰু আভাসমূলক স্মৃতিৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰিব পাৰে। যদি আমি ইয়াক কৰিব পাৰোঁ, তেন্তে স্মৃতিৰ নিৰ্ণায়কটো পৰিবৃত্ত (circular) হ'ব। আকৌ, প্ৰকৃত আৰু আভাসমূলক স্মৃতিৰ মাজত পাৰ্থক্য কৰোঁতে আমি এক স্থায়ী, আত্ম-সমান ব্যক্তিৰ অস্তিত্বৰ সন্ধান কৰোঁ। ইয়াই প্ৰশ্নটো উত্থাপন কৰে: আত্ম-পৰিচয় স্মৃতিৰ নিৰ্ণায়কৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিনে? (ইয়াই প্ৰশ্নটো উত্থাপন কৰে: আত্ম-পৰিচয়ৰ ধাৰণাটোৱেই নেকি আমি ব্যাখ্যা কৰিব বিচৰা বস্তু?) গতিকে আমি আত্ম-পৰিচয় ব্যাখ্যা কৰিবলৈ স্মৃতিৰ ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। ইয়াত এনে লাগে যে স্মৃতিৰ নিৰ্ণায়কৰ দ্বাৰা আত্ম-পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰাৰ পৰিৱৰ্তে আমি স্মৃতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ আত্ম-পৰিচয়ৰ ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ। সেয়েহে লকৰ এই ব্যাখ্যাক ''ঘোঁৰাৰ আগত গাড়ী লগোৱা" বুলিব পাৰি - তেওঁ আত্ম-পৰিচয়ৰ দ্বাৰা স্মৃতিক ব্যাখ্যা কৰিছে, স্মৃতিৰ দ্বাৰা আত্ম-পৰিচয় নহয়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৭: আত্ম-পৰিচয়ৰ ক্ষেত্ৰত স্মৃতি মানদণ্ডৰ সমৰ্থন কৰা দুজন দাৰ্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰা।

.....

প্ৰশ্ন ৮: স্মৃতি মানদণ্ডৰ ক্ষেত্ৰত লকৰ দৃষ্টিভংগী লিখা। (প্ৰায় ৪০ শব্দত উত্তৰ দিব)।

.....

প্ৰশ্ন ৯: লকৰ ওপৰত বাটলাৰে তুলি ধৰা চক্রাকাৰ আপত্তিটো কি? (প্রায় ৪০ শব্দত উত্তৰ দিব)।

.....

প্ৰশ্ন ১০: ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ক্ষেত্রত লক আৰু ডেকার্টৰ মাজত কি পার্থক্য আছে? (প্রায় ৮৫ শব্দত উত্তৰ দিব)।

প্ৰশ্ন ১১: তলৰ উক্তিবোৰ সঠিক নে ভুল উল্লেখ কৰা –

(ক) হিউমৰ মতে, ব্যক্তি পৰিচয় মাত্র এক কল্পিত পৰিচয়। (সঁচা/মিছা)

(খ) হিউমে মানুহক মাত্র ধাৰণা বা অভিজ্ঞতাৰ গাঁথনি হিচাপে সংজ্ঞা দিয়ে। (সঁচা/মিছা)

(গ) ডেকার্টে তেওঁৰ '*Meditations VI*' কিতাপত কৈছে যে আত্ম-পরিচয় চেতনাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। (সঁচা/মিছা)

প্ৰশ্ন ১২: স্মৃতি মানদণ্ডৰ এটা অসুবিধা বুজাই লিখা। (প্রায় ১০০ শব্দত উত্তৰ দিব)

.....

প্ৰশ্ন ১৩: তলৰ উক্তিবোৰ সঁচা নে মিছা লিখা –

(ক) এৰিষ্টটলে স্মৃতি মানদণ্ডত বিশ্বাস নকৰিছিল। (সঁচা/মিছা)

(খ) হিউমৰ মতে, "মই কেতিয়াও নিজৰ অস্তিত্ব ধৰা নাপাওঁ যেতিয়া মোৰ কাষত কোনো ধাৰণা নাই, আৰু মই কেতিয়াও কোনো ধাৰণাৰ বাহিৰে আন একো পর্যবেক্ষণ নকৰোঁ।" (সঁচা/মিছা)

(গ) স্মৃতি মানদণ্ডৰ মতে, ব্যক্তি তাদাত্ম্যক স্মৃতিৰ আধাৰত সংজ্ঞা দিয়া যায়। (সঁচা/মিছা)

(ঘ) ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ক্ষেত্রত লকৰ সৈতে চক্রাকাৰ আপত্তি জড়িত। (সঁচা/মিছা)

কার্য্যকালাপ: ৫.2

2: আপুনি কি সমর্থন কৰে যে স্মৃতিই একমাত্র মানদণ্ড? যদি হ'য়, তেন্তে আলোচনা কৰক।

উঃ: .....

৫.৫ জঁ পল চার্ত্রেৰ আত্ম-পৰিচয় সম্পর্কীয় দৃষ্টিভংগী

সমসাময়িক চিন্তাধাৰাৰ ভিতৰত অস্তিত্ববাদ অন্যতম শক্তিশালী এক মতবাদ। এই মতবাদে আত্ম-পৰিচয়ক ব্যক্তিগত পছন্দৰ বিষয় বুলি গণ্য কৰে। ফৰাচী দার্শনিক জাঁ পল ছার্ত্র অস্তিত্ববাদৰ এগৰাকী গুৰুত্বপূর্ণ সমর্থক। ছার্ত্রৰ মতে, আত্ম-পৰিচয়ৰ বাবে কোনো নির্দিষ্ট মানদণ্ড নাই – যিদৰেব্যক্তি বিশেষৰ বাবে নাই, তেনেদৰে সাধাৰণ মানুহৰ বাবেও নাই। ''অস্তিত্বতত্ত্ব সাৰধর্মৰ পূর্বৱর্তী"। মানুহেই নিজৰ বর্তমানৰ বাবে দায়ী। আৰু যেতিয়া আমি কওঁ যে মানুহ নিজৰ বাবে দায়ী, তেতিয়া আমি কেৱল তেওঁৰ ব্যক্তিগত সত্তাকেই নুবুজাওঁ, বৰঞ্চ সকলো মানুহৰ প্রতি দায়বদ্ধতাকো বুজাওঁ।

আত্ম-পৰিচয় সম্পৰ্কে এটা প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিব পাৰি – আত্ম-পৰিচয় এটা পছন্দৰ বিষয়নে? অস্তিত্ববাদীসকলৰ মতে, ব্যক্তিয়েই সিদ্ধান্ত লয় যে কোনবোৰ ঘটনাক তেওঁৰ অস্তিত্বৰ সৈতে জড়িত বুলি গণ্য কৰিব। কিন্তু এই ঘটনাবোৰে আমাৰ পৰিচয় সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰেনে? ছাৰ্ত্ৰৰ মতে, ই সম্ভৱ নহয় – এই ধাৰণা তেওঁ জাৰ্মান অস্তিত্ববাদী মাৰ্টিন হাইডেগাৰৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছে। এজন ব্যক্তিৰ সম্পৰ্কে সত্য ঘটনাবোৰে কেৱল তেওঁৰ অতীত আৰু বৰ্তমানকহে সূচায়। ব্যক্তিগত পৰিচয় বিচাৰ কৰোঁতে আমি কেৱল তেওঁৰ অতীত ঘটনাবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিব নোৱাৰোঁ; ইয়াৰোপৰি তেওঁৰ ভৱিষ্যতৰ আকাংক্ষা, পৰিকল্পনা, ইচ্ছা, আশা আৰু কল্পনাকো বিবেচনা কৰিব লাগিব। ছাৰ্ত্ৰই এইবোৰক ব্যক্তিৰ ''পাৰমার্থিকতা" বুলি কয়। এই দৃষ্টিভংগীয়ে আত্ম-পৰিচয়ৰ প্ৰশ্নটোক অধিক জটিল আৰু অস্পষ্ট কৰি তোলে।

ছাৰ্ত্ৰই তেওঁৰ গ্ৰন্থ **"**Being and Nothingness**"**-ত ''কু-বিশ্বাস" (Bad Faith) ৰ উদাহৰণ দিছে। কু-বিশ্বাস হৈছে নিজকে অস্বীকাৰ কৰা। ই দুই ধৰণে ঘটিব পাৰে–
১. আপুনি আপোনাৰ আত্ম-পৰিচয়ৰ সৈতে জড়িত ঘটনা আৰু কার্য্যক অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে,
২. বা আপুনি ইয়াৰ বিপৰীতমুখী হৈ বিশ্বাস কৰিব পাৰে যে আপোনাৰ কার্য্যই চিৰস্থায়ীভাৱে আপোনাক এজন কাপুৰুষ হিচাপে স্থাপন কৰিছে।

ছাৰ্ত্ৰই এটা উদাহৰণ দিছে: এজন সমলিংগ (homosexual) ব্যক্তিয়ে প্ৰায়ে অত্যাধিক দোষবোধত ভুগে, আৰু তেওঁৰ সমগ্ৰ অস্তিত্ব এই অনুভূতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। তেওঁ ''কু-বিশ্বাস"ত আৱদ্ধ হৈ পৰে। ছার্তই কয়, **''**এজন ব্যক্তি হৈছে যি তেওঁ নহয়, আৰু নহয় যি তেওঁ**"** (One is what one is not, and one is not what one is)। উদাহৰণটোৰ সমলিংগী ব্যক্তিজনে অতীতত সমলিংগী হিচাপে কাম কৰা সত্ত্বেও ইয়াক অস্বীকাৰ কৰে। কিন্তু একে সময়তে, এটা আচল অর্থত তেওঁ সমলিংগী নহয়, কিয়নো ভৱিষ্যতত তেওঁ তেওঁৰ জীৱনশৈলী সলনি কৰিব পাৰে আৰু অতীতৰ পৰিচয় অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে। যেতিয়ালৈকে এজন ব্যক্তি জীয়াই থাকে, তেওঁৰ পৰিচয় তেওঁৰ ইচ্ছা, পৰিকল্পনা, সপোন আৰু আশাৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়। গতিকে, "মই কোন" এই সিদ্ধান্ত লোৱাটোৱে ব্যক্তিগত পৰিচয়ৰ বিষয়টোক নাটকীয় আৰু অধিক জটিল কৰি তোলে।

৫.৬সমালোচনামূলক মূল্যায়ন

চিডনী শ্বুমেকাৰৰ মতে, স্মৃতিৰ দাবীসমূহ সাধাৰণতে সত্য হোৱাটো এটা তর্কীয় সত্য, আকাৰিক সত্য নহয়।

ক) যদি কোনো ব্যক্তিয়ে সঘনাই অঘটিত ঘটনা স্মৰণ কৰাৰ দাবী কৰে, তেন্তে আমি সিদ্ধান্ত ল'ম যে তেওঁ 'স্মৰণ' শব্দটোৰ সঠিক ব্যৱহাৰ নাজানে।

খ) এটা শিশুৱে 'স্মৰণ' শব্দৰ জৰিয়তেহে ভাষা শিকে।

গ) স্মৃতি কোনো নির্ণায়ক নহয়। নির্ণায়ক হ'ল বর্তমান দেখা শৰীৰ আৰু স্মৰণ কৰা শৰীৰৰ মাজৰ গুণগত সাদৃশ্য। স্মৃতিয়ে কেৱল ব্যক্তি পুনর্চিনাক্তকৰণৰ বাবে আংশিক তথ্যহে যোগান ধৰে।

হিউমৰ মতে, ব্যক্তিগত সত্তা হ'ল এক কল্পিত সত্তা। ই কল্পিত কাৰণ স্মৃতিৰ নির্ণায়ক আৰু শাৰীৰিক সত্তা ইয়াৰ লগত অসংগত। হিউমে লকৰ ব্যক্তিগত সত্তাৰ ধাৰণাত কিছুমান মৌলিক ধাৰণা সন্নিৱিষ্ট হৈ থকা বুজিব পাৰিছিল। কিন্তু লকৰ মতৰ বিৰোধিতা কৰি তেওঁ কয় যে, লকে দাবী কৰা কোনো অপদার্থিক সত্তা নাই। হিউমে মানুহক সংজ্ঞা দিছে এক ধাৰণা বা অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টি হিচাপে।

ইয়াক এনেদৰে বিবেচনা কৰিব পাৰি যে এই দুয়োটাই আমাৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ অপৰিহার্য উপাদান। শাৰীৰিক নির্ণায়ক মৌলিক, কিন্তু স্মৃতিৰ নির্ণায়ক অপৰিহার্য কাৰণ স্মৃতিৰ নিজৰ মৌলিক জ্ঞানতাত্ত্বিক স্থিতি। কিন্তু গুৰুত্বপূর্ণ ফলাফল হ'ল যে স্মৃতিক একমাত্র নির্ণায়ক বুলি গণ্য কৰাটো অবান্তৰ। আকৌ, শাৰীৰিক নির্ণায়ক স্মৃতিৰ নির্ণায়কতকৈ শ্রেষ্ঠ বুলি ভবাটোও অবান্তৰ। এই প্রসংগত শ্‌বুমেকাৰৰ মত গুৰুত্বপূর্ণ: "যিদৰে স্মৃতিৰ নির্ণায়ক শাৰীৰিক নির্ণায়কৰ ওপৰত নির্ভৰশীল, ঠিক তেনেদৰে শাৰীৰিক নির্ণায়কো মানসিক নির্ণায়কৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।" শাৰীৰিক নির্ণায়ক স্মৃতিৰ নির্ণায়কতকৈ বহল। শাৰীৰিক নির্ণায়কতকৈ ইয়াৰ প্রকাৰভেদ বেছি। ব্যক্তি এজন শাৰীৰিকভাৱে একে নে নহয় সিদ্ধান্ত ল'বলৈ আমাৰ অধিক উপায় আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰক্ত পৰীক্ষা, আঙুলিৰ ছাপ, ফটো, সাক্ষীৰ সাক্ষ্য আদিৰ দ্বাৰা ব্যক্তি পুনর্চিনাক্ত কৰিব পাৰি। অভিজ্ঞতামূলক আত্মাই ব্যক্তিক চিনাক্ত কৰে। পাৰমার্থিক আত্মাই মানৱ সচেতনতাক সম্ভৱ কৰি তোলে। কি কাৰণত এজন ব্যক্তি মুহূর্তৰ পৰা মুহূর্তলৈ, বছৰৰ পৰা বছৰলৈ একেটা ব্যক্তি হৈ থাকে? শৰীৰৰ দশ-কালৰ ধাৰাবাহিকতা ইয়াৰ উত্তৰৰ অংশ হ'বপাৰে। কিন্তু ডেকার্টৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দার্শনিকসকলে ইয়াক কেতিয়াও পর্যাপ্ত বুলি গণ্য কৰা নাই। গতিকে তেওঁ মত পোষণ কৰে যে আত্ম-সচেতনতাই আত্ম-পৰিচয়ৰ চাবিকাঠি প্রদান কৰে। কিন্তু ইয়াতো সমস্যাৰ সমাধান হোৱা নাই। উদাহৰণস্বৰূপে, জ'নছৰ (Jones) এটা জৰুৰীকালীন মস্তিষ্কৰ অস্ত্রোপচাৰ হ'ল। তেওঁৰ নিজা মস্তিষ্ক আঁতৰাই ব্রাউনৰ (Brown) মস্তিষ্ক স্থাপন কৰা হ'ল। 'জ'নছে' জ'নছৰ দৰেই দেখা গ'ল, একেটা ড্রাইভিং লাইচেন্স বহন কৰিলে, একেটা ঘৰত থাকিল, কিন্তু তেওঁৰ সকলো স্মৃতি আৰু ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য ব্রাউনৰ দৰে হ'ল। তেন্তে তেওঁ এতিয়াও জ'নছ নে ব্রাউন জ'নছৰ শৰীৰত? যদি আপুনি ব্রাউন হ'লহেঁতেন, আপুনি জ'নছৰ শৰীৰত জীয়াই থকাৰ দাবী কৰিব পাৰিলেহেঁতেন নেকি? এই উদাহৰণটোৱে সুন্দৰভাৱে দেখুৱায় যে ন শাৰীৰিক সত্তা, ন স্মৃতিৰ সত্তাই ব্যক্তিগত সত্তাৰ একমাত্র নির্ণায়ক হ'ব নোৱাৰে। ই সূচায় যে ব্যক্তি চিনাক্তকৰণৰ ক্ষেত্রত এই দুয়োটা সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ। আধুনিক ব্যক্তিগত সত্তাৰ তত্ত্বসমূহে স্মৃতি, আত্ম-সচেতনতা বা মনস্তাত্ত্বিক ধাৰাবাহিকতাৰ ধাৰণাক সমর্থন কৰে। কিন্তু উল্লেখযোগ্য যে এৰিষ্টটলে ডেকার্ট আৰু লকৰ দৰে এই নির্ণায়কত বিশ্বাস কৰা নাছিল। এৰিষ্টটলৰ মতে, আত্ম-পৰিচয় মূলতঃ শাৰীৰিক সত্তা আছিল, আত্ম-সচেতনতাৰ কোনো বিশেষ উল্লেখ নথকাকৈ। কাণ্টৰ মতে, আত্মা আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ

সমষ্টি নহয়। ই হ'ল পাৰমার্থিক বান্ধোন যিয়ে এইবোৰ একত্রিত কৰে আৰু যিকোনো অভিজ্ঞতাৰ দৰেই বাস্তৱ। কাণ্টে হিউমৰ সৈতে একমত যে স্থায়ী আত্মা (enduring self) অভিজ্ঞতাৰ বস্তু নহয়। কাণ্টে ডেকার্টৰ সৈতে কিছু ক্ষেত্রত একমত। ডেকার্টে ভাবিছিল যে আমি সদায় আত্ম-সচেতন হৈ থাকিব লাগে। কিন্তু কাণ্টে ইয়াক স্পষ্ট কৰে যে, ''মই চিন্তা কৰোঁ" ('I think') এই সচেতনতাই সকলো অভিজ্ঞতাক সহযাত্রী কৰিবলৈ সক্ষম হ'লেই যথেষ্ট। আমাক সদায় নিজৰ বিষয়ে সচেতন হৈ থাকিবৰ প্রয়োজন নাই, কিন্তু আমাৰ যিকোনো অভিজ্ঞতাৰ মুহূর্তত আত্ম-সচেতন হ'বৰ সক্ষমতা থাকিব লাগে। ডেকার্টৰ মতে, এয়া সম্ভৱ নহয় কাৰণ মানুহ হিচাপে অস্তিত্ব থকাটোৱেই হৈছে আত্ম-সচেতনভাৱে অস্তিত্ব থকা। কিন্তু কান্টে ইয়াৰ বিপৰীতে কয় যে মানুহ হিচাপে অস্তিত্ব থকাটো হৈছে ''আত্ম-সচেতন হ'ব পৰা সক্ষমতা"।

কাণ্টে ডেকার্টৰ এই মতৰ বিৰোধিতা কৰে যে চিন্তাশীল আত্মা এটা চিন্তাশীল বস্তু। কান্টে এই ধাৰণাক অগ্রাহ্য কৰে যে আত্মা আমাৰ অভিজ্ঞতাত নথকাকৈয়া ইয়াৰ পিছত থাকে আৰু ইয়াৰ বাবে দায়ী। তেওঁ কয় যে আত্মাক এটা **ক্রিয়া** হিচাপে চিন্তা কৰিব লাগে। কান্টৰ এই সংশোধিত দৃষ্টিভংগী প্লেটো, খ্রীষ্টান ধর্ম, আৰু আধুনিক চিন্তাধাৰাত আগতেও পোৱা গৈছিল।

আত্মা কেৱল এটা বস্তু হিচাপে কল্পনা কৰা হয়—এটা স্থায়ী বস্তু যি শৰীৰৰ মৃত্যুৰ পিছতো টিকে। কিন্তু কান্টে আত্মাক এটা ক্রিয়া হিচাপে বর্ণনা কৰি পৰম্পৰাগত আত্মাৰ ধাৰণাক দুর্বল কৰে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১৪: চার্ত্রৰ মতে, 'কু-বিশ্বাস' বুলিলে কি বুজায়? (প্রায় ৯০ শব্দত উত্তৰ দিয়ক) ।

.....

প্রশ্ন ১৫: ব্যক্তিত্ব পৰিচয় সন্দর্ভত চার্ত্রৰ মত কি? (প্রায় ৭০ শব্দত উত্তৰ দিয়ক)।

.....

কার্য্যকালাপ: ৫.৩
৩: স্মৃতি আৰু দেহগত মানদণ্ড ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ৰ আলোচনাত সমানে গুৰুত্বপূর্ণ নেকি? আপুনি কি ভাবে? আলোচনা কৰক।
উঃ: .....

৫.৭অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- সাধাৰণতে দার্শনিকসকলে ব্যক্তিৰ পুনঃ-পৰিচয় স্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত দুটা মানদণ্ড গ্ৰহণ কৰে: দেহগত মানদণ্ড আৰু স্মৃতিৰ মানদণ্ড।
- বার্নার্ড উইলিয়ামছ, টেৰেন্স পেনেলহাম আদি দার্শনিকসকলে ব্যক্তিত্ব পৰিচয় দেহৰ পৰিচয়ৰ সৈতে জড়িত বুলি মত প্ৰকাশ কৰে।
- শ্ৰুমেকাৰৰ মতে, স্মৃতি হৈছে এটা নির্ণায়ক (criterion), কিন্তু ইয়াৰ অর্থ এয়ে নহয় যে ই ব্যক্তি তাদাত্ম্য (personal identity) ৰ বাবে তর্কীয়ভাৱে অত্যাৱশ্যকীয় বা সম্পূর্ণ পর্যাপ্ত নির্ণায়ক। শাৰীৰিক সত্তা আৰু স্মৃতিৰ মাজত এক স্থিৰ সম্পর্ক ধাৰণা নকৰাকৈ স্মৃতিৰ নির্ণায়কসমূহ স্বতন্ত্ৰভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে, শাৰীৰিক সত্তাই মৌলিক ।
- ল'কে ব্যক্তিত্ব চিনাক্ত কৰাৰ বাবে মানদণ্ডৰ ধাৰণা আগবঢ়াইছিল। কার্তেছিয়ান ধাৰণাৰ বিপৰীতে তেওঁ "ব্যক্তি" বুলিয়ে কি বুজায় আৰু পুনঃ-পৰিচয় স্থাপন কৰিবলৈ কি মানদণ্ড প্ৰয়োজন, এই দুয়োত পার্থক্য কৰিলে।
- ডেকার্টে তেওঁৰ '*Meditations VI*'-ত উল্লেখ কৰিছে যে আত্ম-পৰিচয় চেতনাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। আমাৰ পৰিচয় আমাৰ দেহৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে, কিয়নো দেহটো সদায় একে নহয়, আৰু এই কাৰণে মানুহৰ পৰিচয় পৃথিৱীৰ অন্য যিকোনো বস্তুৰ পৰিচয়ৰ পৰা পৃথক।
- ডেকার্টে দৰে জন ল'কে বিশ্বাস কৰে যে আত্ম-সচেতনতা হৈছে আত্ম-পৰিচয়ৰ একমাত্ৰ চাবিকাঠি। কিন্তু কার্তেৰ পৰা ভিন্নভাবে তেওঁ কয় যে আত্ম-পৰিচয় একে আত্মাৰ অৱস্থিতিত নির্ভৰ নকৰে। ল'কৰ মতে, মানুহৰ জীৱনত আত্মা প্ৰয়োজন অনুসৰি সলনি হ'ব পাৰে, যেনে এখন গছৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ সময়ত তাৰ কোষবোৰ সলনি হয়, কিন্তু গছটো একেই থাকে কাৰণ তাত একে জীৱন বহমান থাকে।
- দেহগত মানদণ্ড মতে আত্ম-পৰিচয় দেহৰ পৰিচয়ৰ আধাৰত নির্ধাৰণ কৰিব পাৰি। F.H. ব্ৰাডলিয়ে *Spiritualism*-ৰ ওপৰত লিখা এখন প্ৰবন্ধত কৈছে যে দেহগত পৰিচয় আত্ম-পৰিচয়ৰ বাবে এক আৱশ্যক মানদণ্ড। B.A.O. উইলিয়ামছেও তেওঁৰ '*Personal Identity and Individuation*' পুথিত এইটো গম্ভীৰভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে।
- এ.জে. এয়াৰৰ মতে, ব্যক্তিগত সত্তাক শাৰীৰিক সত্তাৰ (bodily identity) দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰিব নোৱাৰি। আত্মা বা ব্যক্তি শৰীৰৰ সৈতে একে নহয়, যদিও আত্মাৰ সত্তা শৰীৰৰ সত্তাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। শৰীৰ হৈছে আমাৰ চিনাক্তকৰণৰ মাধ্যম, কিন্তু ব্যক্তিগত সত্তাৰ ক্ষেত্ৰত যিটো চিনাক্ত কৰা হয় সেয়া শৰীৰ নিজে নহয়।
- **স্মৃতি নির্ণায়কৰ মতে** অনুসৰি, ব্যক্তিগত সত্তাক স্মৃতিৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। এজন ব্যক্তিয়ে জানিব পাৰে যে সেয়ে একেটা ব্যক্তি যিয়ে কোনো ঘটনা প্ৰত্যক্ষ কৰিছে, সহ্য কৰিছে বা অনুভৱ কৰিছে, শৰীৰৰ বিষয়ে নজনা হ'লেও। গতিকে, যেতিয়া শৰীৰ নির্ণায়কে কাম নকৰে, তেতিয়া স্মৃতি নির্ণায়ক প্ৰয়োগ কৰিব লাগে।

- স্মৃতিৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড হিচাপে গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ল'কৰ মতৰ সৈতে চক্ৰীয় যুক্তিৰ সমস্যা জড়িত। প্ৰথমবাৰৰ বাবে বাটলাৰে এই আপত্তি উত্থাপন কৰিছিল। তেওঁ ল'কৰ সেই মত খণ্ডন কৰিছিল, কাৰণ নিজৰ আত্ম-পৰিচয়ৰ চেতনাই ব্যক্তিত্ব পৰিচয়ক পূৰ্বেই অনুমান কৰে—এইটো এক চক্ৰীয় যুক্তি।
- দেহ আৰু স্মৃতি, দুয়ো ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণাৰ অপৰিহাৰ্য অংশ। কেৱল স্মৃতিকেই পৰিচয়ৰ একমাত্ৰ মানদণ্ড হিচাপে গ্ৰহণ কৰাটো অযৌক্তিক। আকৌ, দেহগত মানদণ্ডটো স্মৃতিৰ তুলনাত ভাল বুলি ধৰাটোও অযৌক্তিক। এই ক্ষেত্ৰত চুমেকাৰৰ মত বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ: "যিদৰে স্মৃতিৰ মানদণ্ডটো দেহগত পৰিচয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, তেনেদৰে দেহগত মানদণ্ডটো মানসিক মানদণ্ডৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।"
- অস্তিত্ববাদ মতে, আত্ম-পৰিচয় হৈছে ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ বিষয়। অস্তিত্ববাদৰ অন্যতম গম্ভীৰ সমৰ্থক হৈছে জঁ পল ছাৰ্ত্ৰ, যিয়ে বিশ্বাস কৰে যে আত্ম-পৰিচয়ৰ বাবে ব্যক্তি বা মানুহৰ বাবে কোনো নিৰ্দিষ্ট মানদণ্ড নাই। ব্যক্তি তাদাত্ম্য বিচাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ মত অনুসৰি, মানুহৰ ভবিষ্যৎলৈ থকা প্ৰক্ষেপ, আকাংক্ষা, পৰিকল্পনা, উদ্দেশ্য, আশা আৰু কল্পনাক ধৰি বিবেচনা কৰিব লাগিব।
- 'Bad faith' (কু-বিশ্বাস) অৰ্থ হৈছে—এজন ব্যক্তিৰ অতীত আচৰণৰ প্ৰেক্ষাপটত বৰ্তমান অৱস্থাৰ সৈতে তুলনা কৰি নিজৰেই পৰিচয় অস্বীকাৰ কৰা।

৫.৮ অধিক জানিবলৈ

১. **চ'লমন, চি. ৰবাৰ্ট** (২০০৮). *দৰ্শনৰ পৰিচয়* (Introducing Philosophy). নিউয়ৰ্ক: অক্সফৰ্ড ইউনিভাৰ্ছিটি প্ৰেছ

২. **ৰবাৰ্টছ, ফ্ৰান্সিছ** (২০০৩). *দাৰ্শনিক কাৰ্য্যপুস্তিকা* (The Philosophy Workbook). এডিনবাৰ্গ: এডিনবাৰ্গ ইউনিভাৰ্ছিটি প্ৰেছ

৩. **হ'স্পাৰ্ছ, জন** (১৯৭১). *দাৰ্শনিক বিশ্লেষণৰ পৰিচয়* (An Introduction to Philosophical Analysis). নৱ দিল্লী: এলায়েড পাব্লিছাৰ্ছ প্ৰাইভেট লিমিটেড

৪. **গোস্বামী, সৌৰপ্ৰাণ**. *ব্যক্তিৰ ষ্ট্ৰ'চনীয় ধাৰণা* (The Strawsonian Concept of Person). গুৱাহাটী: অন্বেষা বুক হাউছ।

৫.৯অগ্ৰগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: দেহগত আৰু স্মৃতিৰ মানদণ্ড।

উত্তৰ ২: বার্নার্ড উইলিয়ামছ, টেৰেন্স পেনেলহাম।

উত্তৰ ৩: ই এই মত সমৰ্থন কৰে যে কেৱল পদাৰ্থেই অস্তিত্ববান, আৰু মন আৰু পদাৰ্থক পদাৰ্থৰ পৰিবৰ্তনৰ মাধ্যমত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

উত্তৰ ৪: ক) সত্য খ) সত্য গ) সত্য।

উত্তৰ ৫: ক) মনৰ দাৰ্শনিকতা আৰু মার্ক্সবাদী দাৰ্শন।

উত্তৰ ৬: কঠোৰ বস্তুবাদৰ মতে, মগজুৰ দৈহিক কাৰ্যকলাপ বা কাৰ্যই মনক সম্পূৰ্ণভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

উত্তৰ ৭: জন লক, ডেকার্টে৷

উত্তৰ ৮: লকৰ মতে, আমি আমাৰ আত্মচেতনাৰ জৰিয়তে নিজকে চিনাকি কৰিব পাৰোঁ। এই আত্মচেতনা হৈছে বিভিন্ন অনুভূতি, জ্ঞান, ভাবনা আৰু ইচ্ছাৰ অভিজ্ঞতা, যিবোৰ ব্যক্তিৰ অন্তর্গত আৰু যিয়ে বিভিন্ন সময়ত আত্মৰ একে হোৱাৰ প্রমাণ দিয়ে।

উত্তৰ ৯: 'স্মৃতি'ক আত্ম পৰিচয়ৰ একমাত্র মানদণ্ড হিচাপে গ্রহণ কৰা **লক**ৰ মতৰ ওপৰত বাটলাৰে 'চার্কুলাৰিটি'ৰ আপত্তি উত্থাপন কৰে। বাটলাৰৰ মতে, আত্মচেতনা মানে ব্যক্তিত্বৰ চেতনা, আৰু এই চেতনা ইতিমধ্যে আত্ম পৰিচয়ৰ অনুমান কৰে। সেয়েহে এইটো এক চক্রীয় যুক্তি।

উত্তৰ ১০: ডেকার্টৰ দৰে জন লকও বিশ্বাস কৰে যে আত্ম-চেতনাই আত্ম-পৰিচয়ৰ একমাত্র চাবিকাঠি। কিন্তু ডেকার্টৰ পৰা বেলেগকৈ, লোকৰ মতে আত্ম-পৰিচয় আমাৰ চিন্তাশীল বস্তু, অর্থাৎ আত্মাৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। লোকৰ মতে, জীৱনত আমাৰ আত্মা নতুন আত্মাৰে পৰিবর্তিত হ'ব পাৰে, যেনে এটা গছৰ বৃদ্ধি প্রক্রিয়াত ইয়াৰ কোষবোৰ নতুন কোষেৰে পৰিবর্তিত হয়। সেয়া সত্ত্বেও গছটো একে গছ হৈ থাকে কিয়নো একে জীৱনটো ইয়াত অৱস্থিত থাকে। সেয়েহে, লোক দেকার্টৰ পৰা বেলেগ, আত্মা আৰু আত্ম-চেতনাৰ মাজত পার্থক্য কৰে। আমাৰ আত্ম-চেতনাই হৈছে সেই 'নিজ' যাক আমি চিনি পাওঁ।

উত্তৰ ১১: ক) সত্য খ) সত্য গ) সত্য ঘ) সত্য ঙ) সত্য৷

উত্তৰ ১২: জনলকৰ তত্ত্বটো সমস্যামুক্ত নহয়। যদিও আমি অতীতৰ অভিজ্ঞতা মনত ৰাখিব পাৰোঁ, তথাপিও আমাৰ নিজৰ অভিজ্ঞতা পাহৰি যাবলৈ যথেষ্ট সম্ভাৱনা থাকে। সেয়া হলে প্রশ্ন আহে—আমি আমাৰ জীৱনত সংঘটিত সকলো কথা মনত ৰাখিব পাৰোঁনে? এটা মানুহৰ বাবে জীৱনৰ সকলো ঘটনা মনত ৰাখাটো সম্ভৱ নহয়। এজন ভাল স্মৃতি থকা লোকেও নিজৰ জন্ম, খোজ চলিব শিকিবলৈ, বা ২০০১ চনৰ জুন মাহৰ ৩ তাৰিখে ব্রেকফাষ্টত কি খাইছিল—এইবোৰ মনত ৰাখে নে? সেয়েহে, ব্যক্তি তাদাত্ম্যৰ ক্ষেত্রত স্মৃতিৰ মানদণ্ড এটা সন্তোষজনক মানদণ্ড নহয়।

উত্তৰ ১৩: ক) সত্য খ) সত্য গ) সত্য ঘ) সত্য ঙ) সত্য

উত্তৰ ১৪: 'Bad faith' অর্থ হৈছে–নিজৰ অতীত জীৱনৰ ঘটনাবোৰ অস্বীকাৰ কৰি নিজেই নিজৰ পৰিচয় অস্বীকাৰ কৰা। ছার্ত্রৰ মতে, "One is what one is not, and one is not what one is." ছার্ত্রে 'bad faith'ৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ এগৰাকী সমলিঙ্গ প্রেমীৰ উদাহৰণ দিয়ে। এজন ব্যক্তি সমলিঙ্গ প্রেমী, যদি তেওঁৰ সকলো অতীত আচৰণ আৰু ইচ্ছা সমলিঙ্গ প্রেমীকেই প্রতিফলিত কৰে। কিন্তু যেতিয়া তেওঁ নিজৰ সেই আচৰণবোৰ অস্বীকাৰ কৰে, তেতিয়া তেওঁ 'bad faith'-ত পৰে।

উত্তৰ ১৫: ছার্ত্রৰ মতে, আত্ম-পৰিচয়ৰ বাবে কোৱা কোনো নির্দিষ্ট মানদণ্ড নাই—ব্যক্তিগত বা সামূহিকভাৱে। তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে কেৱল বস্তুগত তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আত্ম-পৰিচয় নির্ধাৰণ কৰা সম্ভৱ নহয়। এই দৃষ্টিভংগী তেওঁ মার্টিন হাইডেগাৰৰ পৰা গ্রহণ কৰিছিল। এজন ব্যক্তিৰ পৰিচয় বিচাৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত, কেৱল তথ্য নহয়, তেওঁৰ ভবিষ্যৎৰ প্রক্ষেপ, আকাংক্ষা, পৰিকল্পনা, উদ্দেশ্য, আশা আৰু কল্পনাবোৰো বিবেচনা কৰিব লাগিব।

৫.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতিচুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. ব্যক্তি পৰিচয়ৰ কি কি মানদণ্ড আছে?
প্ৰশ্ন ২.দেহগত মানদণ্ডৰ সমৰ্থক কোন?
প্ৰশ্ন ৩.দেহগত মানদণ্ড বুলিতে কি বুজা যায়?
প্ৰশ্ন ৪.স্মৃতিৰ মানদণ্ড সমৰ্থন কৰা তিনি জন দাৰ্শনিকৰ নাম উল্লেখ কৰক।
প্ৰশ্ন ৫.স্মৃতিৰ মানদণ্ড বুলিতে কি বুজা যায়?
প্ৰশ্ন ৬.'Bad faith' বুলিলে কি বুজা যায়?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. স্মৃতিৰ মানদণ্ডৰ ওপৰত সংক্ষেপে মন্তব্য কৰক।
প্ৰশ্ন ২. দেহগত মানদণ্ড বুলিলে কি বুজা যায়? সংক্ষেপে আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩.ছার্ত্ৰৰ 'bad faith' ধাৰণাটোৰ ওপৰত সংক্ষেপে আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪. **জন**লকৰ ব্যক্তি পৰিচয়ৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত সংক্ষেপে মন্তব্য কৰক।

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. ডেকার্টৰ স্মৃতিৰ মানদণ্ড সম্পৰ্কীয় মত আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। দেহগত মানদণ্ড ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। 'Bad faith' সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। ব্যক্তি পৰিচয় সম্পৰ্কে ছার্ত্ৰৰ বিশ্লেষণ আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫। ব্যক্তি পৰিচয় সম্পৰ্কে জন লকৰ মত আলোচনা কৰক।

D. দীঘলপ্ৰশ্ন (প্ৰত্যেকটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০ শব্দত দিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. স্মৃতিৰ মানদণ্ড বুলিলে কি বুজা যায়? আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। দেহগত মানদণ্ড ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। স্মৃতিৰ মানদণ্ডৰ কি অসুবিধা আছে? ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। আপুনি কি এই মত গ্ৰহণ কৰে যে দেহগত মানদণ্ড, স্মৃতিৰ মানদণ্ডতকৈ অধিক সন্তোষজনক? ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫। স্মৃতিৰ মানদণ্ডত থকা অসুবিধাসমূহ কি কি? আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায়৭: কাৰণৰ ভাষাৰ সমকালীন বিশ্লেষণ

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ কাৰণসত্তাৰ ধাৰণা
৭.৪ কাৰণাত্মক ভাষাৰ বিশ্লেষণ
৭.৫ হিউম এজন সংশয়বাদী আছিল নেকি?
৭.৬ ভাৰতীয় দৰ্শনত কাৰণসত্তা
৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৭.৮ অগ্রগতি খতিয়ান
৭.৯ অধিক জানিবলৈ
৭.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- কাৰণসত্তাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ
- কাৰণসত্তাৰ স্বভাৱ বুজিবলৈ
- কাৰণমূলক সম্পর্কৰ ওপৰত বিভিন্ন মতামত বর্ণনা কৰিবলৈ
- ভাৰতীয় দৰ্শনত কাৰণসত্তাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ
- কাৰণসত্তাৰ ক্ষেত্রত ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দৃষ্টিভংগীৰ তুলনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৭.২পৰিচয়

এই অধ্যায়তকাৰণাত্মকতাৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰা হৈছে। সাধাৰণতে, কাৰণ আৰু পৰিণামৰ মাজৰ সম্পর্ককে কাৰণাত্মকতা বোলা হয়। কাৰণাত্মকতাৰ এক সহজ সংজ্ঞা হ'ল—যদি **'C'** (কাৰণ) হয়, তেন্তে **'E'** (পৰিণাম) হ'ব। এইটো ডেভিড হিউমে আগবঢ়োৱা **'সতত-সংযোগ'** ৰ সূত্র। এই সূত্রমতে, **'C'**য়ে **'E'** ক সৃষ্টি কৰে বুলি ক'ব পাৰি যেতিয়া **'C'** আৰু **'E'** সদায় একেলগে ঘটে বা **'C'**ৰ পিছত **'E'** নিয়মিতভাৱে আহে। হিউমে ইয়াত কাৰণ-পৰিণামৰ সম্পর্ক বর্ণনা কৰিছে, আৰু এই বর্ণনাত মনোবিজ্ঞান আৰু দার্শনিক বিশ্লেষণ জড়িত হৈ আছে।
হিউমে তেওঁৰ *Treatise* (গ্রন্থ)ৰ পৃষ্ঠা ১৭০ত কাৰণৰ দুটা সংজ্ঞা দিছে:
(ক) "কাৰণ হ'ল এটা বস্তু যি আন এটা বস্তুৰ আগত আৰু ওচৰত থাকে, আৰু য'ত প্রথমটোৰ সদৃশ যিকোনো বস্তু দ্বিতীয়টোৰ সদৃশ বস্তুৰ সৈতে একেধৰণৰ পূর্বৱর্তী আৰু

সংলগ্ন সম্বন্ধত থাকে।"

(খ) "কাৰণ হ'ল এটা বস্তু যি আন এটা বস্তুৰ আগত আৰু ওচৰত থাকে, আৰু ইয়াৰ সৈতে ইমান মিলে যাতে প্ৰথমটোৰ ধাৰণাই দ্বিতীয়টোৰ ধাৰণা গঠন কৰিবলৈ মনক প্ৰেৰণা যোগায়, আৰু প্ৰথমটোৰ অনুভৱে দ্বিতীয়টোৰ ধাৰণাক অধিক জীৱন্ত কৰি তোলে।"

ইয়াত **(ক)** নং সংজ্ঞাটো দার্শনিক বিশ্লেষণৰ ওপৰত আধাৰিত, আনহাতে **(খ)** নং সংজ্ঞাটো মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।

এই অধ্যায় কাৰণাত্মকতা সম্পৰ্কে সমকালীন দার্শনিকসকলৰ বিভিন্ন মতামতও আলোচনা কৰে। লগতে, ই ভাৰতীয় দর্শনত কাৰণ-পৰিণামৰ ধাৰণাকো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

৭.৩ কাৰণসত্তাৰ ধাৰণা

হিউমৰ মতে, কাৰণাত্মকতা হৈছে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিভাগ। তেওঁৰ মতে, বাস্তৱ ঘটনাৰ জ্ঞান আমাৰ কাৰণ-কার্য সম্পৰ্কৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এই কাৰণাত্মকতাৰ বলতেই আমি আমাৰ প্ৰত্যক্ষ অনুভৱৰ পৰা ইন্দ্ৰিয়ত প্ৰত্যক্ষ নোহোৱা বস্তুলৈ আগবাঢ়ো। কাৰণাত্মক নীতিৰ মাধ্যমেই আমি ক্ষণস্থায়ী অনুভৱসমূহক সার্বজনীন নিয়মত বান্ধ খুৱাও। যদি এই নীতি বৈধ হয়, তেন্তে বিজ্ঞানৰ বাবে যুক্তিসংগত ভিত্তি থাকে। নহ'লে হিউমে কয় যে, নির্দিষ্ট জ্ঞানৰ দাবী গ্ৰহণ কৰাৰ কোনো কাৰণ নাথাকে।

হিউমৰ মতে, বাস্তৱ ঘটনা সম্পৰ্কীয় সকলো যুক্তি কাৰণ-কার্য সম্পৰ্কৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। আমি যেতিয়া আমাৰ উপলব্ধি আৰু স্মৃতিৰ পৰা আতঁৰি, ইন্দ্ৰিয় আৰু স্মৃতিৰ প্ৰতিবেদনৰ বাহিৰলৈ যোৱাৰ চেষ্টা কৰো, তেতিয়া আমাৰ জ্ঞান কাৰণ-কার্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন মানুহে যদি এটা নির্জন দ্বীপত ঘড়ী বা যিকোনো যন্ত্ৰ পায়, তেন্তে তেওঁ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব যে সেই দ্বীপত কেতিয়াবা মানুহ আছিল। এনে ক্ষেত্ৰত, আমি সদায় অনুমান কৰো যে বর্তমানৰ ঘটনা আৰু আমি অনুমান কৰা অতীতৰ ঘটনাৰ মাজত এক সম্পৰ্ক আছে। গতিকে, কাৰণাত্মক সম্পৰ্কৰ জ্ঞানে আমাক জনা ঘটনাৰ পৰা অজানা ঘটনালৈ আগবঢ়োৱাত সহায় কৰে।

হিউমে দাবী কৰে যে কাৰণ-কার্যৰ জ্ঞান সম্পূৰ্ণৰূপে অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হয় আৰু ইয়াক অভিজ্ঞতাপূৰ্বযুক্তিৰ পৰা পোৱা নাযায়। কাৰণ হিউমৰ মতে, '২+২=৪' বা 'তিনি গুণ পাঁচে ত্ৰিশৰ আধা'ৰ দৰে বিশুদ্ধ যুক্তিৰ সকলো সিদ্ধান্ত বিশ্লেষণাত্মক (analytic)। কিন্তু কাৰণাত্মক সিদ্ধান্ত সংশ্লেষণাত্মক (synthetic)। বিশ্লেষণাত্মক আৰু অভিজ্ঞতাপূৰ্ব সিদ্ধান্ত অপৰিহার্য, কিন্তু 'ৰুটীয়ে পুষ্টি দিয়ে'ৰ দৰে কাৰণাত্মক সিদ্ধান্ত কেৱল সম্ভাব্য, নিশ্চিত নহয়। ইয়াত, বিধেয়ই (predicate) বিষয়ত (উদ্দেশ্য) এক নতুন চৰিত্ৰ যোগ কৰে যি সদায় সত্য নহ'বও পাৰে। এনে সিদ্ধান্ত কেৱল অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাহে পোৱা যায়।

অধিকন্তু, হিউমে যুক্তি দিয়ে যে কাৰণ আৰু কার্য দুটা সম্পূৰ্ণ পৃথক বস্তু। কাৰণৰ যিমানেই বিশ্লেষণ কৰা নাযাওক কিয়, ইয়াৰ পৰা কার্যৰ কোনো জ্ঞান পোৱা নাযায়।

সিহঁত একে আনটোৰ পৰা সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰ। যদি এজন মানুহক এক সম্পূৰ্ণ নতুন বস্তু দিয়া হয়, তেওঁ ইয়াৰ কাৰণ বা কাৰ্য উলিয়াব নোৱাৰিব। হিউমে কয়, প্ৰতিটো কাৰ্য ইয়াৰ কাৰণৰ পৰা এক পৃথক ঘটনা। গতিকে, ইয়াক কাৰণত বিচাৰি পোৱা নাযায়। কোনো বস্তুত ইয়াৰ বাহিৰত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবলৈ আমাক কোনো কাৰণ নিদিয়ে। আমি যুক্তি দিওঁ যে জুয়ে আমাক উতপ্ত কৰিব আৰু ৰুটীয়ে পুষ্টি দিয়ে কাৰণ আমি এই কাৰণ-কাৰ্যৰ যোৰক সময় আৰু স্থানত ঘনিষ্ঠভাৱে সংযুক্ত হোৱা দেখিছোঁ।

হিউমে কাৰণাত্মকতাৰ পৰা সকলো শক্তি বা কাৰ্যকাৰিতাৰ ধাৰণা আঁতৰাই দিছে। কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ মাজৰ বন্ধন, যি শক্তিয়ে কাৰণৰ পৰা কাৰ্য উৎপন্ন কৰে, সেই শক্তি প্ৰত্যক্ষ নহয় কিন্তু চিন্তাই ইয়াক অনুভৱত যোগ কৰে, গঠন কৰে। যিকোনো দুটা ক্ৰমিক ঘটনাক কাৰণাত্মকভাৱে সম্পৰ্কিত বুলি ধৰা নহয়। কেৱল যেতিয়া আমি আমাৰ অভিজ্ঞতাত এটা নিৰ্দিষ্ট ঘটনা এটা পূৰ্বৱৰ্তী ঘটনাৰ পিছত কেইবাবাৰো ঘটে দেখো, তেতিয়াহে আমি এই দুটা ঘটনাৰ মাজত এক অপৰিহাৰ্য সম্পৰ্ক আছে বুলি বিশ্বাস কৰো। উদাহৰণস্বৰূপে, বিহ খোৱাটো মৃত্যুৰ কাৰণ। আমি কেইবাবাৰো এই দুটা ঘটনা একেৰাহে ঘটে দেখিছোঁ যিয়ে আমাক এই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলৈ সহায় কৰে যে বিহ আৰু মৃত্যুৰ মাজত কাৰণাত্মক সম্পৰ্ক আছে, বিহৰ মৃত্যু ঘটোৱাৰ শক্তি আছে। গতিকে, অপৰিহাৰ্য সম্পৰ্ক বা শক্তি হৈছে আমাৰ কল্পনাৰ প্ৰসূতি।

সেয়েহে, হিউমৰ মতে কাৰণাত্মকতা হৈছে এক অভ্যাসজাত আশাৰ পৰিণতি আৰু ইয়াৰ বাহিৰে একো নহয়। বস্তুবোৰ সংযুক্ত নহয়, কিন্তু আমি সিহঁতক সংযুক্ত বুলি কল্পনা কৰোঁ কাৰণ আমাৰ অভিজ্ঞতাত সিহঁত সদায় একেলগে থাকে। গতিকে, হিউমৰ কাৰণৰ চূড়ান্ত সংজ্ঞা হ'ল— 'কাৰণ হৈছে এটা বস্তু যি আন এটা বস্তুৰ আগত আৰু ওচৰত থাকে আৰু কল্পনাত ইয়াৰ সৈতে ইমান মিলে যাতে প্ৰথমটোৰ উপস্থিতিয়ে মনক দ্বিতীয়টোৰ ধাৰণা গঠন কৰিবলৈ আৰু প্ৰথমটোৰ অনুভৱে দ্বিতীয়টোৰ ধাৰণাক অধিক জীৱন্ত কৰি তোলডেকার্টৰ দাৰ্শনিক আৰু স্কলাষ্টিকসকলৰ বিশ্বাস আছিল যে কাৰণাত্মক সম্পৰ্ক হৈছে এক অপৰিহাৰ্য সংযোগ (necessary connection) ৰ সম্পৰ্ক, যেনেকৈ যুক্তিগত সম্পৰ্ক (logical connections) থাকে। কিন্তু হিউমে তেওঁৰ দুইপ্ৰকাৰৰ যুক্তি**ৰে** ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰিছে—**(ক)** হিউমে দেখুৱাইছে যে কাৰণাত্মক সিদ্ধান্তবোৰ (causal propositions) অভিজ্ঞতাপূৰ্বনহয়,

(খ) হিউমে ইয়াকো স্পষ্ট কৰিছে যে কাৰণত কোনো শক্তি **বা** প্ৰভাৱ নাথাকে, যিটো সাধাৰণতে কেৱল দাৰ্শনিকেই নহয়, সাধাৰণ মানুহেও বিশ্বাস কৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: কাৰণ**ৰ** সংজ্ঞা দিয়া?

.....

প্ৰশ্ন ২: সঁচা বা মিছা বুলি উল্লেখ কৰক–
(i) হিউমে তেওঁৰ 'ট্ৰিটিচ' (Treatise) নামৰ কিতাপখনত কাৰণৰ দুইটা সংজ্ঞা দিছে।
(ii) তেওঁৰ সংজ্ঞা কেৱল দাৰ্শনিক বিশ্লেষণত আধাৰিত।
(iii) হিউমৰ মতে, কাৰণ আৰু কার্য দুটা সম্পূৰ্ণ ভিন্ন বস্তু।

৭.৪ কাৰণাত্মক ভাষাৰ বিশ্লেষণ

সমকালীন পাশ্চাত্য দাৰ্শনিকসকলে কাৰণ-কাৰ্যৰ সম্পৰ্ক বা কাৰণাত্মকতাক নিজস্ব দৃষ্টিভংগীৰে ব্যাখ্যা কৰিছে। সেয়েহে, এই বিশ্লেষণে সমকালীন দৰ্শনত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰিছে। হিউম আছিল এই বিশ্লেষণৰ অগ্ৰদূত। তেওঁৰ মতে, কাৰণাত্মক সম্পৰ্কটো যুক্তিগত অৱধাৰণা (logical entailment) নহয়, কাৰণ কোনো বস্তুৱেই আন এটা বস্তুৰ অস্তিত্ব নিষ্পন্ন কৰিব নোৱাৰে। এনে সম্পৰ্কৰ অস্বীকাৰে কোনো স্ব-বিৰোধিতা সৃষ্টি নকৰে। যদি সম্পৰ্কটো যুক্তিগত নহয়, তেন্তে ই অভিজ্ঞতাসিদ্ধ হ'ব লাগিব। কিন্তু হিউমে জোৰ দি কয় যে, ঘটনাৰ কেৱল নিয়মিত ক্ৰম (regular sequence) বাহিৰে কোনো একক উদাহৰণত আৰু কিহো পৰ্যবেক্ষণ কৰিব পৰা নাযায়। ইয়েই হৈছে সতত-সংযোগ। ঘটনাৰ মাজৰ এই সম্পৰ্কটো বাস্তৱিক বাহ্যিক অপৰিহাৰ্য সংযোগ (real external necessary connection) নহয়, কিন্তু ই আমাক এক মনোবৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা দিয়ে—কিয় আমি কিছু ঘটনাক অপৰিহাৰ্যভাবে সংযুক্ত বুলি ভাবো।

অপৰিহাৰ্য সংযোগৰ ধাৰণাৰ উৎস হৈছে মনৰ এই অনুভূতিপ্ৰসূত গতি (felt passage of the mind) । ই এক প্ৰকাৰৰ মনোবৈজ্ঞানিক আবশ্যকতা (psychological necessity) মাত্ৰ। হিউমৰ মতে, এই "আবশ্যকতা" হৈছে এক প্ৰত্যাশা বা অভ্যাসজাত পৰিবৰ্তনৰ অনুভূতি, যাক **প্ৰাইচে** (Price) **'অৱশ্যে-ভাব'** (of course-ness) বুলি কয়। অপৰিহাৰ্য সংযোগৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে, হিউমে ইয়াক কেৱল "স্বাভাৱিক পৰিবৰ্তন" (habitual transition) হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিছে।
হিউমৰ পৰম্পৰাক অনুসৰণ কৰি **হান্স ৰাইকেনবাখে** (Hans Reichenbach) কয় যে, পুনৰাবৃত্তিয়েই (repetition) কাৰণাত্মক নিয়মক (causal law) কেৱল কাকতিকীয়া ঘটনা (coincidence)ৰ পৰা পৃথক কৰে; গতিকে কাৰণাত্মক সম্পৰ্কৰ অৰ্থ হৈছে নিৰৱচ্ছিন্ন পুনৰাবৃত্তিৰ বৰ্ণনা—ইয়াৰ বাহিৰে অৰ্থৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। সেয়েহে, কাৰণৰ ধাৰণাটো মনুষ্যসুলভ (anthropomorphic) আৰু ই বৰ্জনযোগ্য। **মৰিটজ শ্লিকে** (Moritz Schlick) লক্ষ্য কৰিছে, "দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহৃত 'কাৰণ' শব্দই কেৱল ঘটনাৰ নিয়মিত ক্ৰমকে (regularity of sequence) সূচায়, কাৰণ ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো (verification) ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়।"
হিউমে যুক্তি দিয়ে যে, অভিজ্ঞতাত কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ মাজত কোনো সংযোগ (nexus) নাথাকে, আৰু সেয়েহে কাৰণাত্মক ধাৰণাটো বস্তুনিষ্ঠ বৈধতা (objective validity) হীন বুলি পৰিত্যাগ কৰিব লাগে। তেওঁ কয় যে, আমাৰ অভিজ্ঞতালৈ সীমিত হ'লে কাৰণাত্মকতাৰ শ্ৰেণীটো (category of causality) ন্যায্য, কিন্তু অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰত ইয়াৰ কোনো বৈধতা নাই। হিউমে সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে, কাৰণাত্মক

সম্পর্কক **অপৰিবর্তনীয় ক্রম** (invariable succession) ৰ দ্বাৰা প্রতিষ্ঠাপন কৰিব লাগিব।

হিউমৰ কাৰণাত্মকতাৰ ব্যাখ্যাই **কান্ট** (Kant)ৰ সমালোচনাত্মক দর্শন (critical philosophy)ক উদগনি দিছিল। কান্টৰ মতে, ক্রম (succession) ক ক্রম হিচাপে উপলব্ধি কৰিবলৈ হ'লে ইয়াক সংযুক্ত (connected) হিচাপে উপলব্ধি কৰিব লাগিব। কিন্তু হিউমে উত্তৰ দিলেহেঁতেন যে, তেওঁ একেই কথা মানি লয়; তেওঁৰ একমাত্র যুক্তি হ'ল যে কাৰণাত্মক ধাৰণাৰ উপলব্ধিৰ বাহিৰত কোনো অস্তিত্বগত (ontological) সম্পর্ক নাথাকে। ইয়াতে কান্টে হিউমক সোধে—"হিউমে উত্থাপন কৰা বস্তুনিষ্ঠ বৈধতাৰ (objective validity) প্রশ্নটো অস্তিত্বগত বৈধতাৰ (ontological validity) প্রশ্নৰ সৈতে একে কৰিব পাৰিনে?" **কান্ট আৰু হিউম** উভয়ৰে বাবে **বস্তু** (object) হৈছে জ্ঞান বা অভিজ্ঞতালব্ধ বস্তু। হিউমৰ প্রশ্ন হ'ল—জ্ঞান বা অভিজ্ঞতাৰ ক্ষেত্রত এই শ্রেণীটোৰ (causality) সৈতে খাপ খোৱা কোনো বস্তু আছে নে? সেয়েহে, হিউমে সুসংগত হ'বলৈ হলে কাৰণাত্মকতাৰ বস্তুনিষ্ঠ বৈধতাৰ প্রশ্ন উত্থাপন কৰিব নোৱাৰে।

ৰাইটহেডে কয় যে, "মূলতঃ কান্টৰ উত্তৰ হিউমৰ দৰেই, কাৰণ তেওঁ হিউমৰ দৰে কাৰণাত্মকতাৰ শ্রেণীটো অভিজ্ঞতালৈ সীমাবদ্ধ ৰাখে।" মেকীয়ে **(Mackie)** কয়, "কান্ট আৰু হিউম উভয়ৰে বাবে (প্রতিভাসমূলক) বস্তুৰ কাৰণাত্মকতা হৈছে কেৱল নিয়মিততা (regularity)। এ প্রিয়ৰি (a priori) হ'ব লাগিব সকলো ক্ষেত্রত ব্যাপি থকা এক নিয়মিততা।"

এফ.পি. ৰেমছিয়ে (F.P. Ramsey) যুক্তি দিয়ে যে কাৰণাত্মক নিয়ম (causal laws) ৰ বিশ্বাস যুক্তিগতভাৱে ন্যায্য কৰিব নোৱাৰি, কিন্তু ই যুক্তিসংগত কাৰণ ই এক উপযোগী অভ্যাস যিয়ে সাধাৰণতে সত্য বিশ্বাসলৈ নির্দেশিত কৰে। **এফ. এইচ. ব্রেডলিয়ে** (F.H. Bradley) অধিবিদ্যাগত ভাববাদ দৃষ্টিকোণৰ পৰা কাৰণাত্মকতাৰ সমালোচনা কৰে। তেওঁ কয় যে ই এক সম্পর্ক যিয়ে সম্পর্ক স্থাপন নকৰে। কাৰণ কেতিয়াও কার্যৰ সৈতে অবিচ্ছিন্ন নহয়, কাৰণ তেন্তে কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ পার্থক্য কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰে। আকৌ, কাৰণ কার্যৰ সৈতে বিচ্ছিন্নও নহ'ব পাৰে, কাৰণ কার্য উৎপন্ন কৰিবলৈ কাৰণে আন এটা বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব লাগিব। কিন্তু যদি এই তৃতীয় বস্তুটোক কাৰণ সৃষ্টিকাৰী হিচাপে বিচাৰ কৰা হয়, তেন্তে ইয়াৰ বাবে চতুর্থ এটা বস্তুৰ প্রয়োজন হ'ব, আৰু এনেদৰেই অসীমলৈকে আগবাঢ়িব। গতিকে কাৰণ অবিচ্ছিন্নও নহয়, বিচ্ছিন্নও নহয়।

আলেকজেণ্ডাৰে (Alexander) কয় যে প্রতিটো গতি (movement) ব্যৱস্থাটোৰ ভিতৰত আন প্রতিটো গতিৰ সৈতে অবিচ্ছিন্ন। সময়ৰ ক্রমত যি গতি আন এটা গতিৰ আগত ঘটে আৰু ইয়ালৈ পৰিবর্তিত হয়, সেয়ে কাৰণ আৰু পৰৱর্তীটোৱেই কার্য। কিন্তু ইয়াৰ দ্বাৰা কাৰণটো কার্যত লোপ নাপায়, বৰঞ্চ ই তাত উপস্থিত আন গতিসমূহৰ সৈতে যুক্ত হৈ থাকে।

ব'ছানকুৱে (Bosanquet) তেওঁৰ তর্কীয় ভাৱবাদৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা কাৰণাত্মকতাৰ ধাৰণাৰ বৈধতাৰ প্রতি প্রতিক্রিয়া প্রকাশ কৰে। তেওঁ কয়, কাৰণাত্মকতাৰ ধাৰণাটো যুক্তিগত বিশ্লেষণত টিকি নাথাকে, কাৰণ কাৰণাত্মক সম্পর্কত জড়িত সময়ৰ মৌলিক

উপাদানটো বিৰোধপূর্ণ বুলি পোৱা যায়। গতিকে যদি সময় বাস্তৱ নহয়, তেন্তে কাৰণাত্মকতাৰ কালিক সম্পর্কটোও এক আভাস (appearance) হৈ পৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে, ব'ছানকুৱে কাৰণ-কার্যৰ কালিক সম্পর্কৰ পৰিৱর্তে আধাৰ আৰু পৰিণামৰ যুক্তিগত সম্পর্ক (logical relation) প্রতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰে, কাৰণ ইয়াৰ দ্বাৰাহে কাৰণাত্মকতা যুক্তিসংগতভাৱে বুজিব পাৰি।

আলেকজেণ্ডাৰে ব'ছানকুৱেক সমালোচনা কৰে, কাৰণ আধাৰ আৰু পৰিণামৰ যুক্তিগত সম্পর্ক জ্যামিতিৰ নমুনাত গঠিত। ইয়াৰ উপৰি, আধাৰ আৰু পৰিণামৰ সম্পর্ক কেৱল অস্থায়ী পূর্ববর্তী আৰু অস্থায়ী পৰিণামৰ পটভূমিতহে বুজিব পাৰি।

বার্ট্রাণ্ড ৰাছেলে (Bertrand Russell) ভাবে যে 'কাৰণ' শব্দটো ভ্রান্ত ধাৰণাৰ সৈতে জড়িত। সেয়েহে তেওঁ দার্শনিক শব্দাৱলীৰ পৰা ইয়াক সম্পূর্ণৰূপে বাদ দিবলৈ পৰামর্শ দিয়ে। আধুনিক বিজ্ঞানে 'আদিম' (primitive) কাৰণৰ ধাৰণা ব্যৱহাৰ নকৰে। ৰাছেলে কয় যে কাৰণাত্মকতাৰ ধাৰণাক ফলনমূলক সম্পর্ক বাস্তৱ ধাৰণাই প্রতিস্থাপিত কৰিছে। আলেকজেণ্ডাৰে ৰাছেলৰ তর্কীয় পৰমাণুবাদত হিউমৰ মনোবৈজ্ঞানিক পৰমাণুবাদক যুক্তিগত ৰূপ দিয়াৰ প্রচেষ্টা দেখে।

ষ্টেবিঙে (Stebbing) কাৰণাত্মক সম্পর্কৰ গুণগত নিয়মৰ পৰা ফলনমূলক নির্ভৰশীলৰ পৰিমাণগত নিয়মলৈ আগবাঢ়াৰ কথা কয়। তেওঁ কয় যে দুয়োটা ধাৰণা বিভিন্ন প্রকাৰৰ বাস্তৱতাৰ বাবে উপযুক্ত, কিন্তু ইয়াৰ যুক্তিগত অসুবিধাও আছে।

মিলে (Mill) কয় যে কাৰণ হৈছে 'ধনাত্মক আৰু ঋণাত্মক অৱস্থাৰ সমষ্টি'। মিলৰ ধাৰণাক অনুসৰি কাৰণ হৈছে কার্যৰ বাবে পর্যাপ্ত (sufficient) আৰু অপৰিহার্য (necessary) অৱস্থা। **মেকীয়ে** (Mackie) কয় যে কাৰণ হৈছে 'এটা অসম্পূর্ণ কিন্তু অপৰিহার্য অংশ, যি নিজে অপৰিহার্য নহ'লেও ফলাফলৰ বাবে পর্যাপ্ত'।

এ.চি. ইৰিঙে (A.C. Ewing) কয় যে কাৰণাত্মকত অন্তভুক্তিকৰণ জড়িত থাকে। মূল্যাংকনক কাৰণাত্মকতাৰ বিশ্লেষণত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হ'লে ই factৰ মাজৰ সম্পর্ক হ'ব লাগিব, কিন্তু implicationক propositionৰ মাজৰ সম্পর্ক বুলি গণ্য কৰা হয়। **আৰ.ই. হবার্টে** (R.E. Hobart) কয় যে হিউমৰ মূল কথাই হ'ল— 'এটা বচনেই আন এটা বচন নির্দেশ কৰিব পাৰে, কিন্তু এটা বস্তুৱে আন এটা বস্তু imply কৰিব নোৱাৰে'।

ৰিচার্ড টেইলৰে (Richard Taylor) মত পোষণ কৰে যে কাৰণ আৰু কার্য ইটোৱে সিটোক সময়ৰ আগত বা পিছত নকৰে, বৰঞ্চ ই সমকালীন (contemporaneous)। তেওঁৰ মতে, যি অৱস্থাত কাৰণটো কার্যৰ বাবে পর্যাপ্ত আৰু অপৰিহার্য, সেই একে অৱস্থাত কার্যটোও কাৰণৰ বাবে পর্যাপ্ত আৰু অপৰিহার্য।

জি. এইচ. ভন ৰাইটে (G.H. Von Wright) কাৰণাত্মক অসমতাক 'মানৱ কর্ম' (human action) ৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব বিচাৰে। তেওঁ কয়, 'যেতিয়া মই p কৰি q সৃষ্টি কৰো, তেতিয়া p হৈছে কাৰণ আৰু q নহয়; আৰু যেতিয়া মই q কৰি p সৃষ্টি কৰো, তেতিয়া q হৈছে কাৰণ আৰু p নহয়'।

এয়াৰে (Ayer) কয় যে আমাৰ কৰ্ম ভৱিষ্যতমুখী। তেওঁৰ মতে, "কাৰণাত্মক ক্ৰিয়া, যেনে 'to bring about' ৰ অৰ্থই হৈছে ইয়াৰ ভৱিষ্যতমুখীতা। এটা ঘটনা যি ইতিমধ্যে ঘটিছে, তাক bring about বুলি কোৱা বুদ্ধিহীন নহয়, বৰঞ্চ স্ব-বিৰোধী।"

ডামেটে (Dummett) কয় যে যেতিয়া আমি কওঁ যে কাৰ্য কাৰণৰ আগত হ'ব পাৰে, তেতিয়া আমি quasi-causeৰ কথা কৈছোঁ, full causeৰ নহয়। এইদৰে সমকালীন দাৰ্শনিকসকলে কাৰণাত্মক সম্পৰ্কৰ বিষয়ে নিজস্ব মতামত ব্যাপকভাৱে ব্যাখ্যা।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৩: "আবশ্যকতা হৈছে এক প্ৰত্যাশাৰ অনুভূতি, যি 'অৱশ্যে-ভাব'ৰ (of course-ness) অনুভূতি।" — এই উক্তিটি কোনে কৰিছে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: কাৰণাত্মক সম্পৰ্কৰ বিষয়ে মৰিটজ শ্লিকে (Mortiz Schlick) কি ধৰণৰ পৰ্যবেক্ষণ আগবঢ়াইছে?

.....

প্ৰশ্ন ৫: ব'ছানকুৱে (Bosanquet)ৰ যুক্তিবাদী আদৰ্শবাদ (logical idealism) ৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা কাৰণাত্মকতাৰ ধাৰণাটো উল্লেখ কৰা।

.....

প্ৰশ্ন ৬: ৰিচাৰ্ড টেইলৰে (Richard Taylor) কয় যে কাৰণ আৰু কাৰ্য ইটোৱে সিটোক সময়ৰ আগত বা পিছত নকৰে, বৰঞ্চ ই সমকালীন (contemporaneous)। (সত্য/মিছা)

.....

৭.৫ হিউম এজন সংশয়বাদী আছিল নে?

হিউমে তেওঁৰ গ্ৰন্থ "Enquiry Concerning Human Understanding"ৰ শেষ অধ্যায়ত নিজকে এক সংশয়বাদী (skeptic) হিচাপে ঘোষণা কৰিছে। এজন সংশয়বাদীয়ে জ্ঞানৰ সম্ভাৱনাকেই অস্বীকাৰ কৰে। ই জ্ঞানৰ অৱস্থাসমূহৰ এক অনুসন্ধান। হিউমে কয় যে কাৰণাত্মক সম্পৰ্ক (causal relation) হৈছে কেৱল কল্পনাৰ এক প্ৰসূতি, অভ্যাসৰ বাবে সৃষ্টি হোৱা প্ৰত্যাশাৰ এক পৰম্পৰা। এই সম্পৰ্কৰ কোনো বস্তুনিষ্ঠ ভিত্তি নাই। হ'ব পাৰে যে, অতীতত দুটা ঘটনা পুনঃ পুনঃ একেৰাহে ঘটিছিল, আৰু আমি এটাৰ উপস্থিতিত আনটোৰ প্ৰত্যাশা কৰিছিলোঁ। তথাপি, ভৱিষ্যততো এনে ঘটনাৰ সম্বন্ধ থাকিব বুলি কোনো নিশ্চয়তা নাই। গতিকে, ভৱিষ্যতৰ ঘটনা সম্পৰ্কে আমাৰ সকলো অনুমান অনিশ্চিত, সম্ভাব্য আৰু সন্দেহযুক্ত। বাস্তৱ ঘটনা সম্পৰ্কে আমাৰ সকলো জ্ঞান কাৰণ-

কার্যৰ সম্পর্কৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সেয়েহে, হিউমৰ মতে, বাস্তৱ ঘটনা সম্পর্কে আমাৰ সকলো জ্ঞান অনিশ্চিত আৰু সম্ভাব্য।

কিন্তু যদিও হিউম বাস্তৱ ঘটনাৰ জ্ঞান সম্পর্কে সংশয়বাদী, তেওঁ বাহ্যিক বস্তুৰ বাস্তৱতা আৰু বাস্তৱ ঘটনাৰ জ্ঞানৰ প্রতি আমাৰ প্রাকৃতিক প্রবৃত্তিক সত্য হিচাপে স্বীকাৰ কৰে। বি. ৰাছেলে (B. Russell) যেনেকৈ কয়, "যদি আমি বিশ্বাস কৰো যে জুইয়ে উতপ্ত কৰে বা পানীয়ে পিয়াহ নাশ কৰে, ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ইয়াৰ বিপৰীত চিন্তা কৰাটো আমাৰ বাবে অতি বেদনাদায়ক। আমি বিশ্বাস কৰিবলৈ বাধ্য, কিন্তু কোনো বিশ্বাসৰ যুক্তিগত ভিত্তি নাথাকে।" হিউমে কয় যে তেওঁ এই পৃথিৱীৰ সকলো কথা এজন সাধাৰণ মানুহৰ দৰে উপভোগ কৰে, কিন্তু যেতিয়া তেওঁ দার্শনিক আলোচনা কৰে—তেতিয়া তেওঁ সকলো কথা বিশ্বাস নকৰে, বৰঞ্চ বহুতো স্বীকৃত মতবাদৰ প্রতি সন্দেহ পোষণ কৰে। সেয়েহে, মৰিছে (Morris) লক্ষ্য কৰিছিল যে হিউম "তেওঁ নিজতকৈও কম সংশয়বাদী আছিল। তেওঁ 'মিছা অধিবিদ্যা' (false metaphysics)—যেনে ধর্মতত্ত্বৰ দৰে অতিপ্রাকৃত, অতীন্দ্রিয় বস্তুৰ আলোচনা—সম্পর্কে সংশয়বাদী আছিল।"

নিঃসন্দেহে হিউম এজন সংশয়বাদী আছিল। কিন্তু ক'পেষ্ট'নে (Copestone) যেনেদৰে কয়, "তেওঁৰ সংশয়বাদ আছিল এক সুস্থ প্রতিকাৰক হঠাতবাদ (dogmatism) আৰু উন্মাদনা (fanaticism) ৰ বাবে। আধুনিক যুগৰ মহান দার্শনিক কান্টে (Kant) কয় যে হিউমেই তেওঁক হঠাতবাদী টোপনিৰ পৰা জগাইছিল। হিউমৰ সংশয়বাদ এক অভিজ্ঞতাবাদী (empiricist) ৰ বাবে অগত্যা স্বীকার্য।"

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৩: হিউমে কোনখন কিতাপত নিজকে এজন সংশয়বাদী হিচাপে ঘোষণা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন ৪: হিউমে কি এজন সংশয়বাদী আছিল নে?

.....

৭.৬ভাৰতীয় দর্শনত কাৰণসত্তাৰ ধাৰণা

কার্যকাৰণতাই একাধিক দার্শনিক সমস্যাৰ সূচনা কৰে, যি দার্শনিক অধ্যয়নৰ বিভিন্ন শাখাৰ সৈতে জড়িত। ভাৰতীয় শাস্ত্রীয় দর্শনৰ বিভিন্ন বিদ্যালয়ে 'কাৰণ'ৰ ধাৰণাক যিদৰে বুজিছিল, তাৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতে দেখা যায় যে—
(ক) কিছু ভাৰতীয় দার্শনিক বিদ্যালয়ত কার্যকাৰণতাৰ ধাৰণাক পাশ্চাত্যৰ তুলনাত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল, আৰু
(খ) ভাৰতীয় দর্শনত 'কাৰণ' বা 'কাৰণা'ৰ অর্থ পাশ্চাত্য দর্শনতকৈ বহল।

কার্যকাৰণতাৰ তত্ত্ব সৃষ্টিৰ তত্ত্বৰ এক অংশ। ভাৰতীয় দার্শনিকসকলে সৃষ্টিৰ মাত্র আধাৰেই কেনেদৰে জগতলৈ ৰূপান্তৰিত হয় বা জগত ইয়াৰ এক প্রতিফলন মাত্র, সেই সন্ধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ইয়াৰ পৰাই **সৎকার্যবাদ** আৰু **অসৎকার্যবাদ**ৰ উদ্ভৱ হৈছে। সৃষ্টি বাস্তৱ নে অবাস্তৱ—এই বিষয় ৰামানুজৰ **পৰিণামবাদ** আৰু শংকৰাচার্যৰ **বিবর্তবাদ**ত আলোচনা কৰা হৈছে।

ভাৰতীয় দর্শনৰ প্রায় সকলো বিদ্যালয়তে কার্যকাৰণতাৰ ধাৰণা এক মৌলিক বিষয় আছিল। মনত ৰাখিব লাগিব যে, ভাৰতত দার্শনিক চিন্তাৰ উৎপত্তি হৈছিল বেদ আৰু উপনিষদৰ সৃষ্টিতত্ত্বমূলক চিন্তাৰ পৰা। শ্বেতাশ্বতৰ উপনিষদ আৰু ন্যায়সূত্র (অধ্যায় ৪)ত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ থকাৰ দৰে, আদি কালৰে পৰা বিভিন্ন বিকল্প তত্ত্ব আগবঢ়োৱা হৈছিল। বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ মূল কাৰণ সম্পর্কে কেইটামান মুখ্য দৃষ্টিভংগী আছিল—

(ক) **কাল** (সময়),
(খ) **স্বভাৱ** (নিজস্ব প্রকৃতি),
(গ) **প্রধান** (অপ্রকাশিত পদার্থ),
(ঘ) **ঈশ্বৰ**,
(ঙ) **পৰমাণু**,
(চ) চক্রীয় প্রতীত্যসমুৎপাদ (নির্ভৰশীল উৎপত্তি)।

প্রতীত্যসমুৎপাদ বা বাৰটা শৃংখলাৰ তত্ত্ব হৈছে বুদ্ধৰ সকলো শিক্ষাৰ মূল ভেটি। এই তত্ত্বমতে, বস্তুৰ অস্তিত্ব নির্ভৰশীল বা সাপেক্ষ—ইয়াত ঘটনা, মানসিক আৰু শাৰীৰিক পৰিঘটনাৰ উৎপত্তি এক স্বতঃস্ফূর্ত আৰু সার্বজনীন কার্যকাৰণতাৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয়। ইয়াৰ মতে, 'প্রতিটো বস্তু কোনো না কোনো অৱস্থাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল'। ই এক কার্য-কাৰণ সম্বন্ধ, যি এক নির্দিষ্ট সম্পর্কৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। সকলোৰে অস্তিত্ব সাপেক্ষ, কিয়নো কাৰণ অবিহনে কোনো কার্যৰ উদ্ভৱ নহয়।

কাৰণৰ ধাৰণাৰ প্রাচীনতম সমালোচনা ভাৰতত **সাংখ্য দর্শন**ৰ **সৎকার্যবাদ**ত পোৱা যায়, যি ঐতিহাসিকভাৱে ভাৰতীয় দার্শনিক পদ্ধতিসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্রাচীন। এই মতবাদে কয় যে, যাক আমি 'কার্য' বুলি ধৰোঁ, সি ইতিমধ্যে তাৰ কাৰণত অস্তিত্বশীল; কার্যকাৰণতা হৈছে কেৱল এক অৱস্থাৰ পৰা অন্য অৱস্থালৈ ৰূপান্তৰ, য'ত মূল 'বস্তু'টো অপৰিবর্তিত আৰু স্থিৰ হৈ থাকে। কার্যৰ অর্থ হৈছে বস্তুৰ গুণ বা বৈশিষ্ট্যত মাত্র পৰিবর্তন, অর্থাৎ নতুন অৱস্থাটো হৈছে পূর্বৰ অৱস্থাত সঁচাৰূপে বিদ্যমান আছিল এটা সম্ভাব্য ৰূপৰ প্রকাশ। সাংখ্য মতে, কাৰণ আৰু কার্য ভিন্ন অৱস্থা, সেয়েহে ইহঁত পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক।

ন্যায়-বৈশেষিক সম্প্রদায়ে সাংখ্যৰ বিৰোধিতা কৰি **অসৎকার্যবাদ**ৰ তত্ত্ব আগবঢ়ায়, য'ত কার্য হৈছে এক নতুন সৃষ্টি, গতিকে সংখ্যাগতভাৱে ই কাৰণৰ পৰা পৃথক। এই দর্শনত কার্যকাৰণৰ বর্ণনা সাধাৰণ মানুহৰ ধাৰণাৰ ওচৰত। অভিজ্ঞতাবাদী চিন্তাধাৰাৰ অনুকূলভাৱে, ইয়াত কাৰকসম্পর্কক এক 'অবিচ্ছিন্ন অনুগামী সম্বন্ধ' (invariable sequence) হিচাপে বর্ণনা কৰা হৈছে। উদয়নে কার্যকাৰণতা সম্পর্কে সংশয়বাদীসকলক উত্তৰ দি কয় যে, যদি আমি সকলো ঘটনাক কেৱল 'দৈব বা ইচ্ছাধীন' বুলি নাভাবোঁ, তেন্তে প্রতিটো ঘটনাৰ এক কাৰণগত ব্যাখ্যা আৱশ্যক। এটা নির্দিষ্ট কার্য নির্দিষ্ট

সময়তহে ঘটে, সদায় নহয়। সেয়েহে, ন্যায়-বৈশেষিকে কাৰণৰ এক অভিজ্ঞতাভিত্তিক সংজ্ঞা দিয়ে। উদয়নে কাৰণক সংজ্ঞায়িত কৰে ইয়াৰ 'অনিবার্য পূর্বৱর্তী' (unconditional antecedent) হিচাপে। যদি এটা অনিবার্য পূর্বৱর্তী (যি কার্যৰ উপস্থিতিত সদায় থাকে আৰু কার্যৰ অনুপস্থিতিত সদায় অবর্তমান) ক কাৰণ হিচাপে স্বীকৃতি নিদিয়া হয়, তেন্তে কার্যটো নিষ্কাৰণ হ'ব। গতিকে, কাৰণ হৈছে কার্যৰ এক অনিবার্য আৰু অপরিবর্তনশীল পূর্বৱর্তী, আৰু কার্য হৈছে কাৰণৰ এক অনিবার্য পৰিণাম।

সৎকার্যবাদীসকলে বিশ্বাস কৰে যে কার্য নতুন সৃষ্টি নহয়, বৰঞ্চ ইয়াৰ উপাদান কাৰণত স্পষ্টভাৱে সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। ইয়াত আন এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্ন ওঠে—কার্য হৈছে কাৰণৰ এক বাস্তৱ ৰূপান্তৰ নে অবাস্তৱ প্রতিভাস? যিসকলে কয় যে কার্য নতুন সৃষ্টি নহয়, কিন্তু উপাদান কাৰণত অন্তর্নিহিতভাৱে থকা বস্তুৰ এক প্রকাশ মাত্র, সিহঁতক **পৰিণামবাদী** (Parinamavadin) বোলা হয়। আনহাতে, যিসকলে কার্যক কাৰণৰ মায়াময় প্রতিভাস বুলি কয়, সিহঁত **বিবর্তবাদী** (Vivartavadin)। সাংখ্য, যোগ আৰু ৰামানুজ পৰিণামবাদ মানে। সাংখ্য-যোগৰ দৃষ্টিভংগীক **প্রকৃতি-পৰিণামবাদ** আৰু ৰামানুজৰ মতবাদক **ব্রহ্ম-পৰিণামবাদ** বোলা হয়। পৰিণামবাদ মতে, কাৰণ সঁচাকৈয়ে কার্যলৈ ৰূপান্তৰিত হয়, আনহাতে বিবর্তবাদ মতে এই ৰূপান্তৰ বাস্তৱ নহয়, ই এক বিভ্রম মাত্র।

ন্যায় দর্শনই ডেভিড হিউমৰ দৰে 'শক্তি' বা 'সামর্থ্য'ৰ ধাৰণাক অস্বীকাৰ কৰে; কিন্তু 'অবিচ্ছিন্ন অনুগামী সম্বন্ধ'ৰ তত্ত্ব হিউমৰ দর্শনৰ সৈতে সম্পূর্ণ একে নহয়। হিউমৰ মতে, কাৰণ-কার্যৰ সম্পর্ক হৈছে মানুহৰ মনৰ এক প্রক্ষেপণ, বাহ্যিক বস্তুৰ মাজত ইয়াৰ কোনো বাস্তৱ সম্বন্ধ নাথাকে। এই ধাৰণা বৌদ্ধ দর্শনৰ ওচৰচপুৱা, ন্যায়ৰ নহয়। ন্যায় মতে, অবিচ্ছিন্ন অনুগামী সম্বন্ধ মনৰ দ্বাৰা আৱিষ্কৃত, কিন্তু ইয়াৰ অস্তিত্ব বাহ্যিক বাস্তৱতা (যেনে—সার্বজনীন ধর্ম) ৰ মাজত থাকে।

নব্যন্যায়ত অনুভৱ কৰা হৈছিল যে, কেৱল 'অবিচ্ছিন্ন অনুগামী সম্বন্ধ' এটা নির্দিষ্ট কার্যৰ কাৰণ নির্ণয়ৰ বাবে পর্যাপ্ত নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ধৰা হওক এটা অনন্য জনজাতিৰ প্রতিগৰাকী প্রাপ্তবয়স্ক সদস্যই এক বিশেষ প্রশিক্ষণৰ পিছত এক অনন্য শিল্পকর্ম সৃষ্টি কৰে। যদি দুটা ক্রমিক দেওবাৰে ৬ বজাত শুইৰ পৰা উঠাটো এই কার্যৰ সৈতে অবিচ্ছিন্নভাৱে জড়িত হয়, তেন্তে হিউমৰ মতে ইয়াকো কাৰণ বুলি মানিব লাগিব—যিটো অবাস্তৱ। ইয়াত **অন্যথাসিদ্ধত্ব** (ananyathasiddhatva, অর্থাৎ 'অন্যথা অসিদ্ধ')ৰ দৰে এক সংজ্ঞা নহ'লে প্রাসংগিক কাৰণ আৰু অপ্রাসংগিক কাৰণৰ পার্থক্য কৰা টান। অর্থাৎ, যেতিয়া এটা ঘটনা সংঘটিত হয়, প্রায়বোৰ বস্তুৱেই ইয়াৰ অনাক্রমণৰ জৰিয়তে কাৰণগতভাৱে দায়ী হ'ব পাৰে। গতিকে, অপ্রাসংগিক কাৰণবোৰক বাদ দিয়াৰ প্রশ্নই নুঠে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৭: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

(i) সাংখ্য দৰ্শনৰ কাৰণত্বৰ তত্ত্বক .....বুলি জনা যায়।

(ii) ৰামানুজা আৰু শংকৰে ..... আৰু ..... ক্ৰমে গ্ৰহণ কৰে।

(iii) ..... বুদ্ধদেৱৰ সকলো উপদেশৰ আধাৰভূমি।

(iv) ন্যায়-ৱৈশেষিক দৰ্শন .....-ৰ অনুসৰণ কৰে।

প্ৰশ্ন ৮: প্ৰতীত্যসমুৎপাদৰ অৰ্থ কি?

.....

৭.৭অধ্যায়তিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- **পাশ্চাত্য দৰ্শনত** মূলতঃ সমকালীন চিন্তাবিদসকলে কাৰকসম্পৰ্কক নিজস্ব ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে। একেদৰে, ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পদ্ধতিসমূহেও ইয়াৰ ওপৰত নিজস্ব মতামত আগবঢ়াইছে।
- এই ব্যাখ্যাসমূহৰ পৰা আমি বুজিব পাৰোঁ যে কাৰ্যকাৰণতা কেৱল কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ ক্ৰমিকতা নহয়। কেৱল পূৰ্ৱৱৰ্তী (antecedent) হোৱাটোৱেই কাৰ্যৰ উৎপত্তি বুজাবলৈ অপৰ্যাপ্ত। ই এক **অনিবাৰ্য পূৰ্ৱৱৰ্তী** (necessary antecedence) হ'ব লাগিব।
- এই অনিবাৰ্য পূৰ্ৱৱৰ্তী কেৱল সকাৰাত্মক (positive) নহয়, ৰঞ্চ সকাৰাত্মক আৰু নঞৰ্থক (negative) উভয়েই। দুটা বস্তুৰ মাজত কাৰকসম্পৰ্ক তেতিয়াহে বুলিব পাৰি, যেতিয়া ইহঁতৰ মাজত এনে এক সকাৰাত্মক-নঞৰ্থক সম্বন্ধ থাকে য'ত কাৰণৰ উপস্থিতিয়ে কাৰ্যৰ উপস্থিতি সূচায়। প্ৰতিটো কাৰ্যৰ মাত্ৰ এটাই কাৰণ থাকে।
- **ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলে** কাৰকসম্পৰ্কৰ তত্ত্বৰ সহায়ত **সাধাৰণ** (generic) আৰু **বিশেষ** (specific) ৰূপৰ দ্বিবিধ অভিজ্ঞতাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ বাবে তেওঁলোকে নিজস্ব দৃষ্টিভংগীৰ ভিত্তিত এক মৌলিক কাৰণ (যেনে—প্ৰকৃতি, ব্ৰহ্ম, ঈশ্বৰ আদি) স্থাপন কৰিছে।
- তাৰপিছত, এই মৌলিক কাৰণে কেনেদৰে জগতৰ সূক্ষ্ম আৰু স্থূল পৰিঘটনাসমূহৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হৈছে তাক ব্যাখ্যা কৰোঁতে তেওঁলোকে বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি কৰে, যেনে— **প্ৰতীত্যসমুৎপাদ**, **সৎকাৰ্যবাদ**, **অসৎকাৰ্যবাদ**, **বিবৰ্তবাদ** আদি।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

১. সেনগুপ্তা, ইৰা; *A Short History of Western Philosophy*, নিউ চেন্ট্ৰেল বুক এজেন্সি, লণ্ডন, ২০১২

২. হৰ্বাৰ্ট, আৰ. ই.; *Hume without Skepticism*, Mind, July 1930
৩. চক্ৰৱৰ্তী, ডি. কে.; *Fundamental Questions of Epistemology and Metaphysics*, মন্থন প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৯৩
৪. মছীহ, ৱাই; *A Critical History of Western Philosophy*, মতিলাল বনাৰ্সীদাস প্ৰকাশক, দিল্লী, ১৯৯৪

৭.৯অগ্ৰগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: হিউমে তেওঁৰ 'Treatise' গ্ৰন্থত কাৰণৰ দুটা সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে:
(ক) **কাৰণ** হৈছে এনে এক বস্তু যি আন এটা বস্তুৰ পূৰ্বৱৰ্তী আৰু সংলগ্ন, আৰু য'ত পূৰ্বৱৰ্তী বস্তুৰ সদৃশ সকলো বস্তুৱেই পৰৱৰ্তী বস্তুৰ সদৃশ বস্তুবোৰৰ সৈতে একে ধৰণৰ পূৰ্বৱৰ্তিতা আৰু সংলগ্নতাৰ সম্বন্ধত থাকে। এই সংজ্ঞাটো দাৰ্শনিক বিশ্লেষণৰ ওপৰত আধাৰিত।
(খ) **কাৰণ** হৈছে এনে এক বস্তু যি আন এটা বস্তুৰ পূৰ্বৱৰ্তী আৰু সংলগ্ন, আৰু ইয়াৰ সৈতে ইমানেই সংযুক্ত যে প্ৰথমটোৰ ধাৰণাই মনক দ্বিতীয়টোৰ ধাৰণা গঠন কৰিবলৈ নিৰ্দেশিত কৰে, আৰু প্ৰথমটোৰ অনুভৱে দ্বিতীয়টোৰ এক জীৱন্ত ধাৰণা গঠন কৰে। এই সংজ্ঞাটো মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ ওপৰত আধাৰিত।
উত্তৰ ২: (i) শুদ্ধ, (ii) অশুদ্ধ, (iii) শুদ্ধ।
উত্তৰ ৩: প্ৰাইচে।
উত্তৰ ৪: মৰিৎজ শ্লিকে লক্ষ্য কৰিছে যে দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহৃত 'কাৰণ' শব্দই কেৱল ক্ৰমিকতাৰ নিয়মিততাকেই সূচায়, কিয়নো ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো কথা প্ৰমাণ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ নহয়।
উত্তৰ ৫: যুক্তিবাদী আদৰ্শবাদৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ব'ছান্কেতে কয় যে কাৰ্যকাৰণতাৰ ধাৰণাটো যুক্তিসংগত বিশ্লেষণত টিকি নাথাকে, কিয়নো কাৰকসম্পৰ্কত জড়িত সময়ৰ মৌলিক উপাদানটোৱে স্ব-বিৰোধিতা প্ৰকাশ কৰে। গতিকে, যদি সময় বাস্তৱ নহয়, তেন্তে কাৰ্যকাৰণতাৰ কালিক সম্বন্ধটোও এক আভাসমাত্ৰ হৈ পৰে।
উত্তৰ ৬: শুদ্ধ৷
উত্তৰ ৭:
(i) সৎকাৰ্যবাদ
(ii) পৰিণামবাদ, বিবৰ্তবাদ
(iii) প্ৰতীত্যসমুৎপাদ
(iv) অসৎকাৰ্যবাদ
উত্তৰ ৮: প্ৰতীত্যসমুৎপাদৰ অৰ্থ হৈছে যে প্ৰতিটো বস্তুৰ অস্তিত্ব সাপেক্ষ, কিয়নো কাৰণ অবিহনে কোনো কাৰ্যৰ উদ্ভৱ নহয়।

৭.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতিচুটিপ্ৰশ্ন

প্রশ্ন ১. হিউমে কাৰণৰ দ্বৈত সংজ্ঞাৰ ভিত্তি কি?
প্রশ্ন ২.হিউমৰ মতে কাৰণ আৰু কার্যৰ স্বৰূপ কি?
প্রশ্ন ৩.হিউমে ক'ত নিজকে সংশয়বাদী বুলি ঘোষণা কৰিছে?
প্রশ্ন ৪. ন্যায়-বৈশেষিকৰ কার্যকাৰণতাৰ তত্ত্বটোৰ নাম কি?
প্রশ্ন ৫.ভাৰতীয় দর্শনৰ কোনোবা শাখাই বিবর্তবাদ মানি লয়?

B. চুটিপ্রশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ সম্পর্ক কি?
প্রশ্ন ২.ভাৰতীয় দর্শনত কার্যকাৰণতা সম্পর্কে কিমানটা তত্ত্ব আছে? সেইবোৰ কি কি?
প্রশ্ন ৩.এফ. এইচ. ব্রেডলিৰ কার্যকাৰণতা সম্পর্কে মতামত উল্লেখ কৰক।
প্রশ্ন ৪. **চমু টোকা লিখক:**

(i) **সৎকার্যবাদ**,
(ii) **নির্ভৰশীল উৎপত্তিৰ তত্ত্ব** (dependent origination) ।

প্রশ্ন ৫: ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দর্শনত কার্যকাৰণতাৰ ধাৰণাৰ মাজত কোনো সম্পর্ক আছে নে?

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. পাশ্চাত্য দর্শনত কার্যকাৰণতাৰ ধাৰণাসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ২। হিউম এজন সঁচাৰ্থত সংশয়বাদী আছিল নে?
প্রশ্ন ৩। বুদ্ধৰ সকলো শিক্ষাৰ মূল ভেটি কি? ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৪। ভাৰতীয় দর্শনত কার্যকাৰণতাৰ তত্ত্ববোৰ কি কি? আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৫। সমকালীন পাশ্চাত্য দর্শনৰ বিভিন্ন চিন্তাবিদে কাৰকীয় ভাষাৰ স্বৰূপ কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে, লিখক।

*****

অধ্যায়৮: দেশ আৰু কাল

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ দেশৰ ধাৰণা
৮.৪ প্রত্যক্ষগত আৰু ধাৰণাগত দেশ
৮.৫ দেশৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি
৮.৬ কালৰ ধাৰণা
৮.৭ প্রত্যক্ষগত আৰু ধাৰণাগত কাল
৮.৮ সময়ৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি
৮.৯ দেশআৰু কালৰ বিষয়নিষ্ঠ আৰু বস্তুগত স্বৰূপ
৮.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৮.১১ অধিকজানিবলৈ
৮.১২ অগ্রগতিখতিয়ান
৮.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- জ্ঞানৰ শ্রেণীবিভাগৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- দেশৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিবলৈ
- কালৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিবলৈ
- দেশ আৰু কালৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- দেশ আৰু কালৰ আত্মগত আৰু বস্তুগত পার্থক্য নির্ণয় কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৮.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোত আপোনাক দেশ আৰু কালৰ ধাৰণাৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়া হৈছে, যিবোৰ জ্ঞানৰ প্রকাৰভেদ। জ্ঞানৰ সবাতোকৈ সাধাৰণ ৰূপ হৈছে সিদ্ধান্ত। এটা সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় থাকে। বেলেগ বেলেগ সিদ্ধান্তৰ বেলেগ বিধেয় থাকে। কিছুমান বিধেয় আছে যিবোৰ সকলো সিদ্ধান্ততে সার্বজনীনভাৱে উপস্থিত থাকে। এই সার্বজনীন ধাৰণাবোৰক জ্ঞানৰ প্রকাৰভেদ বোলা হয়। "প্রকাৰভেদ" শব্দই এনে কিছুক সূচায় যাক চিন্তা কৰোতে কোনো বস্তুৰ ওপৰত প্রয়োগ বা স্বীকাৰ কৰা হয়। এটা বস্তুৰ কথা চিন্তা কৰোতে, আমি তাক এনে এক সত্তা হিচাপে চিন্তা কৰোঁ যি দেশৰ কোনো এক

অংশত আৰু কালৰ কোনো এক মুহূর্তত বিদ্যমান। এই সত্তা, দেশ, কাল আদিৰ ধাৰণাবোৰ হৈছে জ্ঞানৰ প্ৰকাৰভেদ।

বিভিন্ন দার্শনিকে বিভিন্ন প্ৰকাৰভেদৰ তালিকা প্ৰদান কৰিছে। এৰিষ্টটলে দহ প্ৰকাৰৰ উল্লেখ কৰিছে, যেনে - সত্তা, পৰিমাণ, সম্বন্ধ, ক'ত (দেশ), কেতিয়া (কাল), অৱস্থান, অধিকাৰ, কর্ম আৰু ভাবপ্ৰৱণতা। কাণ্টে পৰিমাণ, গুণাগুণ, সম্বন্ধ আৰু প্ৰকাৰভেদৰ অধীনত বাৰ প্ৰকাৰৰ তালিকা দিছে। হেগেলে সত্তৰ প্ৰকাৰভেদৰ উল্লেখ কৰিছে। শোপেনহাউৱাৰে সকলো প্ৰকাৰভেদক কার্যকাৰণতালৈ হ্ৰাস কৰিছে। কিন্তু বেছিভাগেই দেশ, কাল, সত্তা আৰু কার্যকাৰণতাক জ্ঞানৰ মৌলিক প্ৰকাৰভেদ হিচাপে স্বীকাৰ কৰে। এই চাৰিটা প্ৰকাৰভেদৰ ভিতৰত দেশ আৰু কালৰ বিষয়ে এই পাঠ্যখণ্ডত আলোচনা কৰা হৈছে।

জানি থোৱা ভাল
সকলো সিদ্ধান্তত জড়িত সার্বজনীন ধাৰণাবোৰক জ্ঞানৰ প্ৰকাৰভেদ (categories of knowledge) বোলা হয়। "প্ৰকাৰভেদ" (category) শব্দই এনে ধাৰণাক সূচায় যি কোনো বস্তুৰ বিষয়ে প্ৰকাশ বা স্বীকাৰ কৰা হয়। এৰিষ্টটলে দহ প্ৰকাৰভেদৰ উল্লেখ কৰিছে, কাণ্টে বাৰ প্ৰকাৰভেদ দিছে, হেগেলে সত্তৰ প্ৰকাৰভেদৰ কথা কৈছে, আৰু শ্বোপেনহাউৱাৰে জ্ঞানৰ প্ৰকাৰভেদক কেৱল এটালৈ হ্ৰাস কৰিছে। কিন্তু বেছিভাগ দার্শনিকে স্থান, কাল, সত্তা আৰু কার্যকাৰণতাক জ্ঞানৰ মৌলিক প্ৰকাৰভেদ হিচাপে স্বীকাৰ কৰে।

৮.৩ দেশৰ ধাৰণা

জগতৰ ধাৰণাত দেশ এটা মৌলিক উপাদান। দেশক ওপৰ, তল, ভিতৰ, বাহিৰ, ওচৰ, দূৰ আদি সম্বন্ধেৰে চিনাক্ত কৰা হয়। আমাৰ বাহিৰৰ জগতখনলৈ চালে আমি ইয়াক এক শাৰীৰিক বস্তুৰ এক পদ্ধতি হিচাপে উপলব্ধি কৰোঁ, য'ত প্ৰতিটো বস্তুৰ এক নির্দিষ্ট পৰিসৰ থাকে। এটা বস্তু য'ত ৰখা হৈছিল তাতকৈ আন এক বিন্দুলৈ গতি কৰিব পাৰে, কিন্তু সি য'তেই গতি কৰক, সি দেশৰ মাজেৰেহে গতি কৰিব লাগিব বা এক নির্দিষ্ট ঠাইত থাকিব লাগিব। প্ৰতিটো বস্তুৱে একোটা ঠাই দখল কৰে। গতিকে, **দেশ**ক আমি এনে এক অৱস্থা হিচাপে ধাৰণা কৰোঁ যিয়ে সসীম বা শাৰীৰিক বস্তুৰ একে সময়তে অস্তিত্ব সম্ভৱ কৰি তোলে; সসীম বস্তুবোৰ সসীম হ'বলৈ ইটোৱে সিটোৰ পৰা পৃথক হ'ব লাগিব। আকৌ, **দেশ**ক আমি বস্তুৰ গতি সম্ভৱ কৰা অৱস্থা হিচাপেও বুজোঁ। ইয়াক এক অন্তর্নিহিত 'অবিচ্ছিন্ন মাধ্যম' হিচাপেও দেখা হয়, যিয়ে সকলো সসীম বস্তু ধাৰণ কৰে আৰু ইহঁতৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ সূচায়। বস্তুবোৰৰ মাজত ওপৰ, তল, সোঁ, বাঁ আদি সম্বন্ধ থাকে। **দেশ** নাথাকিলে এই সম্বন্ধসমূহ সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন। বস্তুৰ মাজৰ সম্বন্ধবোৰ হৈছে **দেশ**গত সম্বন্ধ। গতিকে, শাৰীৰিক বা সসীম বস্তুৰ জগতত **দেশ**ৰ ধাৰণা বা শ্ৰেণী অপৰিহার্য। তদুপৰি, **দেশ**ক আমি পূর্ণ বা খালী, দখলকৃত বা অদখলকৃত, পূর্ণতা বা শূন্যতা হিচাপেও ধাৰণা কৰোঁ। সাধাৰণতে, আমি **দেশ**ক এক প্ৰকাৰৰ পাত্ৰ বা ধাৰক

হিচাপে গণ্য কৰোঁ, য'ত সকলো বস্তু সোমাই থাকে। **দেশ** আৰু বস্তুৰ মাজৰ সম্বন্ধ হৈছে ধাৰক আৰু ধাৰণ কৰা বস্তুৰ সম্বন্ধ। **দেশ** এক মহাশূন্য, য'ত বস্তুবোৰ থাকে আৰু য'ৰ মাজেৰে সিহঁতে গতি কৰে। ইয়াক সাধাৰণতে অসীম বুলি গণ্য কৰা হয়। **দেশ**ৰ সীমা কল্পনা কৰিব পৰা নাযায়। সীমাৰ পিছত হয় কিছুমান বস্তু থাকে নাইবা সম্পূৰ্ণ শূন্যতা থাকে। যদি কিছুমান বস্তু থাকে, তেন্তে সি **দেশ**ৰ ভিতৰতেই হ'ব লাগিব, আৰু যদি কোনো বস্তু নাথাকে, তেন্তে সি খালী **দেশ** হ'ব। গতিকে, **দেশ**ক সসীম হিচাপে কল্পনা কৰিব নোৱাৰি—ই অসীম।

৮.৪ প্ৰত্যক্ষগত আৰু ধাৰণাগত দেশ

যি**দেশ** (Space) অনুভৱ কৰা হয়, তাক **প্ৰত্যক্ষগত দেশ** বুলি কোৱা হয়। আমি দৃষ্টি, স্পৰ্শ বা গতিৰ দ্বাৰা দেশৰ বিভিন্ন অংশ প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ। এই অংশবোৰ বহুতো আৰু ইটোৱে সিটোৰ পৰা পৃথক। আমি যি প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ, সেয়া কেৱল সীমিত দেশ, দেশৰ কিছু অংশ। আমাৰ সংবেদনশীলতাই প্ৰকাশ কৰে যে দৃশ্যমান বস্তুবোৰ বিস্তৃত বা দেশত বিদ্যমান। আমি ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে যি দেশ প্ৰকৃততে প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ, সেয়া হৈছে **প্ৰত্যক্ষগত বা অভিজ্ঞতামূলক দেশ**। দৃষ্টি, স্পৰ্শ বা গতিৰ দ্বাৰা আমি যি বিভিন্ন দেশৰ খণ্ড প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ, সেইবোৰ হৈছে **প্ৰত্যক্ষগত দেশ**, যিবোৰৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য আছে আৰু ইটোৱে সিটোৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি।

এই প্ৰত্যক্ষগত দেশবোৰৰ মাত্ৰা তাত থকা বস্তুবোৰৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভিন্ন হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন ডেস্কে এক নিৰ্দিষ্ট দেশ দখল কৰে আৰু এখন বেঞ্চে আন এটা দেশ দখল কৰে। এনেদৰে, বিভিন্ন বস্তুৱে বিভিন্ন দেশ দখল কৰে। এই বহুতো প্ৰত্যক্ষগত দেশৰ পৰা সাধাৰীকৰণৰ জৰিয়তে ক্ৰমে দেশৰ এক ধাৰণা গঠন হয়। ই হৈছে এক আদৰ্শিত বিস্তৃতি। ই এক বিমূৰ্ত ধাৰণা, য'ত প্ৰত্যক্ষৰ বিশেষ বস্তুবোৰ বৰ্জন কৰা হয়। ই হৈছে বস্তুবোৰৰ সহ-অস্তিত্বৰ ভেটি। বস্তুবোৰক পৰস্পৰ বাহ্যিক আৰু দেশত একেলগে সহ-অস্তিত্বশীল হিচাপে প্ৰত্যক্ষ কৰা হয়। **ধাৰণাগত দেশ**ৰ নিম্নলিখিত বৈশিষ্ট্যবোৰ আছে:

১. **দেশ এক**: বিশেষ দেশবোৰ সকলো একেটা দেশৰ অংশ।
২. **দেশ অসীম**: কিয়নো যদি ই সসীম হ'লহেঁতেন, তেন্তে ইয়াৰ এক সীমা থাকিলহেঁতেন।
৩. **দেশ অসীমভাৱে বিভাজ্য**: যদি ই নহয়, তেন্তে ইয়াৰ কোনো অংশ নাথাকিলহেঁতেন আৰু ইয়াৰ ওপৰত কোনো বিশেষ আকৃতি অংকন কৰিব নোৱাৰিলহেঁতেন। অৱশ্যে, দেশ কেৱল সসীম অংশৰ সমষ্টি নহয়। ই এক অখণ্ড সমগ্ৰ, য'ৰ পৰা বিশেষ দেশবোৰ সীমাবদ্ধতাৰ দ্বাৰা পৃথক কৰা হয়।
৪. **দেশ অবিচ্ছিন্ন**: দেশৰ অংশবোৰ পৰস্পৰৰ সৈতে অবিচ্ছিন্ন। যদি দুটা দেশৰ মাজত ফাঁক থাকে, আমি ভাবো যে সেই ফাঁক দেশেৰে পূৰ্ণ হ'ব।
৫. **দেশ ত্ৰিমাত্ৰিক**: দৈৰ্ঘ্য, প্ৰস্থ আৰু গভীৰতা বা দূৰত্ব। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰৈখিক দেশত কেৱল দৈৰ্ঘ্য থাকে; পৃষ্ঠীয় দেশত দৈৰ্ঘ্য আৰু প্ৰস্থ থাকে; আৰু ঘন দেশত দৈৰ্ঘ্য, প্ৰস্থ আৰু গভীৰতা থাকে।

৬. **বস্তুবোৰ দেশত থাকে**: সহ-অস্তিত্ব হৈছে দেশৰ সবাতোকো প্ৰয়োজনীয় আৰু প্ৰভেদকাৰী গুণ।

এনেদৰে, **ধাৰণাগত দেশ** হৈছে অসীম, সীমাহীন আৰু এক অখণ্ড সমগ্ৰ, যিয়ে প্ৰত্যক্ষৰ সীমিত দেশবোৰ ধাৰণ কৰে। ই এক বিমূৰ্ত ধাৰণা, য'ত প্ৰত্যক্ষৰ বস্তুবোৰ বৰ্জন কৰা হয়। বিন্দু, ৰেখা আদিৰ জ্যামিতিক ধাৰণাবোৰ দেশৰ বিষয়েহে। প্ৰত্যক্ষগত দেশ আৰু ধাৰণাগত দেশৰ মাজত প্ৰকৃত পাৰ্থক্য নাই।

৮.৫ দেশৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি

দেশৰ উৎপত্তিৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে বিভিন্ন মতবাদ প্ৰচলিত আছে। ইয়াৰ সন্দৰ্ভত দুটা চৰম মতবাদ পোৱা যায়:

১. অনুভৱমূলক, প্ৰায়োগিক, বংশানুক্ৰমিক বা পশ্চাত্ত অভিজ্ঞতাভিত্তিক তত্ত্ব (Empirical, experimental, genetic or a posteriori theory)

২. অন্তৰ্দৃষ্টিমূলক, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰাকৃতিক বা অভিজ্ঞতাপূৰ্বতত্ত্ব (Intuitional, rational, naturalistic or a priori theory)

১.অভিজ্ঞতাভিত্তিক মতবাদ

(i) অ-বিবৰ্তনবাদী (Non-evolutional):

এই মতবাদৰ সমৰ্থক হৈছে হিউম, মিল, বেইন, বাৰ্কলি, লক আদি অনুভৱবাদী দাৰ্শনিকসকল। তেওঁলোকৰ মতে, **দেশৰ ধাৰণা** আমাৰ অংগ-প্ৰত্যংগৰ চলাচলৰ সৈতে জড়িত পেশীয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। তেওঁলোকে যুক্তি দিয়ে যে পূৰ্ণৰূপে দখলকৃত বা অদখলকৃত দেশৰ ধাৰণা আমাৰ পেশীৰ অনুভূতিৰ পৰা লাভ কৰা হয়। আমি আমাৰ অংগ-প্ৰত্যংগৰ চলাচলৰ জৰিয়তে বিভিন্ন ধৰণৰ আৰু পৰিমাণৰ পেশীয় অনুভূতি লাভ কৰোঁ, আৰু এই অভিজ্ঞতাবোৰৰ পৰা আমি চলাচলৰ সম্ভাবনাৰ এক সাধাৰণ ধাৰণা গঠন কৰোঁ। **খালী দেশ** হৈছে কেৱল মুক্ত চলাচল বা বাধাহীন পেশীয় ক্ৰিয়াৰ সম্ভাবনা। আনহাতে, দখলকৃত দেশই বাধাপ্ৰাপ্ত চলাচল বা প্ৰতিহত পেশীয় ক্ৰিয়াক সূচায়। হিউমে কয়, "দেশৰ ধাৰণা আমি দৃষ্টি আৰু স্পৰ্শ—এই দুটা ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে লাভ **কৰোঁ।**" গতিকে, এই মতবাদ অনুসৰি, দেশগত গুণবিধ হৈছে পেশীয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা এক বিমূৰ্ত ধাৰণা।

(ii) বিবৰ্তনবাদী (Evolutional):

স্পেন্সাৰ আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলৰ তত্ত্ব মূলতঃ অনুভৱমূলক, কিন্তু ই বিবৰ্তনবাদী মতবাদেৰে পৰিবৰ্ধিত। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে **দেশৰ ধাৰণা** আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে পেশীয় অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰিছিল। এই অভিজ্ঞতা বংশানুক্ৰমে পৰৱৰ্তী প্ৰজন্মলৈ সঞ্চাৰিত হৈছে। ফলত, এই ধাৰণা আমাত সহজাত বা পূৰ্বানুমানভিত্তিক হৈ পৰিছে। গতিকে, দেশৰ ধাৰণা যদিও আমাত সহজাত, ই প্ৰকৃততে আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ সমষ্টিগত অভিজ্ঞতাৰ ফল, যি বংশগতিৰ নিয়ম অনুসৰি আমালৈ স্থানান্তৰিত হৈছে।

(iii)জেমছ, ৰার্ড আৰু তেওঁলোকৰ অনুগামীসকলৰ মতবাদ: জেমছ আৰু ৰার্ডে দেশৰ ধাৰণাক সকলো সংবেদনত স্পষ্টভাৱে পোৱা বিস্তৃতি, গধুৰতা বা আয়তনমূলক গুণৰ পৰা আহৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। জেমছৰ মতে, প্রতিটো সংবেদনত উপলব্ধ বিস্তৃতিয়েই হৈছে দেশৰ মূল সংবেদন, যাৰ পৰা পৰৱর্তী সময়ত আমি দেশ সম্পর্কে লাভ কৰা সঠিক জ্ঞান বিবেচনা, সংযোগ আৰু নির্বাচনৰ প্রক্রিয়াৰে গঠিত হয়।

সমালোচনা:

মিল আৰু বেইনৰ অনুভৱমূলক তত্ত্ব অনুসৰি, দেশৰ ধাৰণা চলাচলৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। কিন্তু **দেশৰ ধাৰণা নোহোৱাকৈ আমি চলাচলক কেনেকৈ বুজিব পাৰোঁ?** চলাচলৰ অর্থ হৈছে স্থানৰ পৰিবর্তন, গতিকে ই কেৱল দেশৰ সৈতে সম্পর্কিত হৈয়েহে বোধগম্য হয়। গতিকে, এই মতবাদে এক **দুষ্ট চক্র (vicious circle)** সৃষ্টি কৰে। একেদৰে, বিবর্তনবাদী তত্ত্বও একেটা কাৰণতে গ্রহণযোগ্য নহয়। ইয়াৰ উপৰি, জেমছে উল্লেখ কৰা **বিস্তৃতিৰ বিশেষ গুণ** নিঃসন্দেহে বাহ্যিক কাৰণৰ দেশীয় বিস্তৃতিৰ ফলত হয়। কিন্তু ইয়াক বুজিবলৈ হ'লে আমাৰ ইতিমধ্যে দেশ আৰু বিস্তৃতিৰ ধাৰণা থাকিব লাগিব।

সত্য হৈছে যে, দেশৰ ধাৰণা হৈছে বস্তুগত জগতক চিন্তা কৰাৰ এক অপৰিহার্য অৱস্থা। দেশৰ ধাৰণাৰ সহায় নোলোৱাকৈ বস্তুগত জগতক কেতিয়াও বুজিব নোৱাৰি। সসীম বস্তুবোৰ পৰস্পৰ বাহ্যিকভাৱে দেশত অস্তিত্বশীল হৈ ইটোৱে সিটোক সীমাবদ্ধ কৰা বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। গতিকে, অনুভৱমূলক ব্যাখ্যাবোৰ সন্তোষজনক নহয়। সেয়েহে, আমি যুক্তিনিষ্ঠ তত্ত্বৰ প্রতি গুৰুত্ব দিব লাগে।

২. অভিজ্ঞতাপূর্ব তত্ত্ববা বুদ্ধিবাদী তত্ত্ব

(i) প্রতিভাসমূলক যুক্তিবাদ (Phenomenalistic Rationalism): কাণ্ট আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলৰ মতে, দেশৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা নহয়, কাৰণ অভিজ্ঞতাই ইয়াক পূর্বধাৰণা কৰে। এই চিন্তাবিদসকলৰ মতে, দেশৰ ধাৰণা হৈছে এক পূর্বানুমানভিত্তিক (a priori) ধাৰণা, যি চিন্তাশীল মনৰ দ্বাৰা আভ্যন্তৰীণভাৱে বিকশিত হয় আৰু ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা প্রদান কৰা সংবেদনশীল সামগ্রীৰ ওপৰত প্রয়োগ কৰা হয়। দেশ হৈছে উপলব্ধিৰ এক পূর্বনির্ধাৰিত ৰূপ। চলাচলে দেশক ব্যাখ্যা নকৰে; বৰঞ্চ দেশেই চলাচলক ব্যাখ্যা কৰে। কাণ্টে নিম্নলিখিত যুক্তিৰে দেশৰ পূর্বানুমানভিত্তিক স্বৰূপ প্রমাণ কৰিছে:

প্রথমতে, দেশ হৈছে অভিজ্ঞতাৰ পৰা সাধাৰণীকৰণৰ দ্বাৰা লাভ কৰা এক বিমূর্ত ধাৰণা নহয়। কাণ্টে যুক্তি দর্শায় যে বস্তুবোৰৰ বাহ্যিকতাৰ উপলব্ধিতেই দেশৰ ধাৰণা সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে। দেশ হৈছে সকলো অভিজ্ঞতাৰ পূর্বধাৰণা। আমি বস্তুৰহিত দেশৰ কল্পনা কৰিব পাৰোঁ, কিন্তু দেশৰহিত বস্তুৰ কল্পনা কৰিব নোৱাৰোঁ।

দ্বিতীয়তে, দেশৰ ধাৰণা হৈছে পূর্বানুমানভিত্তিক। দেশ হৈছে উপলব্ধিৰ এক পূর্বনির্ধাৰিত ৰূপ, যাৰ সহায়ত আমি 'বস্তু-স্বৰূপ' (things-in-themselves) ৰ দ্বাৰা সৃষ্টি

হোৱা বিবিধ সংবেদনক স্থানিক আৰু কালিক জগতত সজাই থওঁ। 'বস্তু-স্বৰূপ'ৰ জগত ন স্থানিক, ন কালিক।

তৃতীয়তে, দেশ অসীম; আৰু যি অসীম, তাক অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা জানিব নোৱাৰি। গতিকে ইয়াৰ জ্ঞান আমাৰ পূৰ্বৰ পৰাই থাকে।

চতুৰ্থতে, জ্যামিতিয়ে দেশৰ ধাৰণাৰ পূৰ্বানুমানভিত্তিক স্বৰূপ প্ৰমাণ কৰে। জ্যামিতি আকৃতিৰ সৈতে সম্পৰ্কিত হোৱা হেতুকে ই দেশৰ বিজ্ঞান। জ্যামিতিক সত্যবোৰ সাৰ্বজনীন আৰু অপৰিহাৰ্য। গতিকে, যদি দেশৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হ'লহেঁতেন, তেন্তে জ্যামিতিৰ সত্য সাৰ্বজনীন আৰু অপৰিহাৰ্য নহ'লহেঁতেন। সেয়েহে দেশৰ ধাৰণাক উপলব্ধিৰ এক পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত ৰূপ হিচাপে গণ্য কৰিব লাগে।

এইদৰে কাণ্টৰ মতে, দেশ হৈছে উপলব্ধিৰ এক পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত ৰূপ, যাক কেৱল প্ৰতিভাস বা আভাস (phenomena) ৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। এই অৰ্থতহে দেশৰ এক প্ৰায়োগিক বাস্তৱতা (empirical reality) আছে। ই 'নুমেনা' (noumena) ৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়। দেশ প্ৰায়োগিকভাৱে বাস্তৱ (empirically real), কিন্তু পাৰমাৰ্থিকভাৱে আদৰ্শগত (transcendentally ideal) ।

(ii) বাস্তৱবাদী যুক্তিবাদ বা অন্তৰ্দৃষ্টিবাদ (Realistic Rationalism or Intuitionalism):

সাধাৰণ বুদ্ধি সম্প্ৰদায়ৰ চিন্তাবিদ যেনে ৰীড, মাৰ্টিনো আদিয়ে এই মতবাদ মানি চলে। তেওঁলোকৰ মতে, আমাৰ বাহিৰত এক বাস্তৱ দেশ আছে আৰু আমি ইয়াক অন্তৰ্দৃষ্টিৰে উপলব্ধি কৰোঁ। তেওঁলোকে যুক্তি দৰ্শায় যে, আমাৰ মনত থকা দেশৰ ধাৰণাৰ সৈতে বাহ্যিক বাস্তৱ দেশৰ মিল আছে।

জনপ্ৰিয় দৃঢ়বাদী বাস্তৱবাদ (Popular Dogmatic Realism) ৰ মতে, আমাৰ দেশৰ ধাৰণা হৈছে বাহ্যিক বাস্তৱ দেশৰ এক সঠিক প্ৰতিবিম্ব। এই বাস্তৱ দেশ আমাৰ উপলব্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে; ইয়াৰ অস্তিত্ব থাকিব যিকোনো মন বা বস্তু নাথাকিলেও। তেওঁলোকে ভাবে যে যদি দেশৰ সকলো বস্তু নাইকিয়া হয়, তেন্তেও দেশৰ অস্তিত্ব অক্ষুণ্ণ থাকিব।

সমালোচনা:

ওপৰত আলোচনা কৰাৰ পিছত স্পষ্ট হৈছে যে অনুভৱমূলক তত্ত্ববোৰ সম্পূৰ্ণ সন্তোষজনক নহয়। পূৰ্বানুমানভিত্তিক তত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত অলপ গভীৰভাৱে চালে দেখা যায় যে ইয়ো কিছু পৰিমাণে সন্তোষজনক। কাণ্টে দেশক মানৱ মনৰ উপলব্ধিৰ ৰূপ হিচাপে গণ্য কৰাটো শুদ্ধ। দেশৰ ধাৰণা চিন্তাশীল সত্তাৰ প্ৰকৃতিত সহজাতভাৱে নিহিত হৈ থাকে আৰু ই সংবেদনশীল সামগ্ৰীৰ পৰা আহৰণ কৰা নহয়, বৰঞ্চ সংবেদনশীল সামগ্ৰীত 'প্ৰয়োগ' কৰা হয়। গতিকে দেশৰ ধাৰণা মৌলিকভাৱে পূৰ্বানুমানভিত্তিক।

এতিয়া প্ৰশ্ন উঠে: আমাৰ দেশৰ ধাৰণাৰ সৈতে অভিজ্ঞতাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই নেকি? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হয় যে অভিজ্ঞতাই এই ধাৰণা সৃষ্টি নকৰে, কিন্তু ইয়াক বিকশিত কৰে। কিন্তু যদি দেশ প্ৰায়োগিকভাৱে বাস্তৱ (কাণ্টৰ মতে), তেন্তে আমি বস্তুবোৰক দেশত কিয় উপলব্ধি কৰোঁ? 'বস্তু-স্বৰূপ'ৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা সংবেদনবোৰ কিয় আমাৰ উপলব্ধিৰ ৰূপক মানি চলে? কাণ্টে এই সমস্যাৰ সমাধান নকৰাকৈ এৰি থৈ গ'ল। হেগেলেই তেওঁৰ বস্তুনিষ্ঠ আদৰ্শবাদত (objective idealism) এই সমস্যাৰ সমাধান কৰিলে। হেগেলৰ মতে, দেশ আৰু কাল কেৱল সসীম মনৰ পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত ৰূপ নহয়, বৰঞ্চ ইয়াৰোপৰি পৰম সত্তাৰ (Divine Mind) ৰূপ, যাৰ প্ৰকৃতি হৈছে এক বস্তুনিষ্ঠ অভিব্যক্তি। পৰম সত্তাই দেশ আৰু কালৰ ৰূপ অনুসৰি জগতক বিকশিত কৰে। জগত আৰু সসীম মন পৰম সত্তাৰ অভিব্যক্তি, সেয়েহে দেশ হৈছে আমাৰ মনৰ ৰূপ আৰু বাহ্যিক জগতৰ ৰূপ। এইদৰে আমি জগতৰ বস্তুবোৰক দেশত উপলব্ধি কৰিব পাৰোঁ। দেশ আদৰ্শগত এই অৰ্থত যে আমাৰ মনত ইয়াৰ ধাৰণা পূৰ্বৰ পৰাই থাকে, কিন্তু ইয়াৰ এক বাস্তৱ স্থানিক-কালিক ক্ৰম (spatio-temporal order) বাহ্যিক জগততো থাকে। গতিকে দেশ উৎপত্তিগতভাৱে মানসিক আৰু বস্তুনিষ্ঠভাৱে বাস্তৱ।

জানি থোৱা ভাল:

সাধাৰণতে, আমি দেশক এক প্ৰকাৰৰ পাত্ৰ বা আধাৰ হিচাপে বিবেচনা কৰোঁ য'ত সকলো বস্তু অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। দেশ হৈছে এক মহাশূন্য, য'ত বস্তুবোৰে অস্তিত্ব ৰাখে আৰু য'ৰ মাজেৰে সিহঁতে গতি কৰে। এনেদৰে, দেশক আমি পূৰ্ণ বা খালী, দখলকৃত বা অদখলকৃত, প্লেনাম বা শূন্যতা হিচাপে ধাৰণা কৰোঁ।যি দেশ অনুভৱ কৰা হয়, তাক প্ৰত্যক্ষগত দেশ বুলি কোৱা হয়। ধাৰণাগত দেশ হৈছে একক, অসীম, অসীমভাৱে বিভাজ্য, অবিচ্ছিন্ন আৰু ত্ৰিমাত্ৰিক। দেশৰ উৎপত্তিৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে বিভিন্ন মতবাদ প্ৰচলিত আছে। ইয়াৰ সন্দৰ্ভত দুটা চৰম মতবাদ পোৱা যায়: অনুভৱমূলক আৰু যুক্তিনিষ্ঠ।অনুভৱমূলক মতবাদ অনুসৰি, দেশৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। যুক্তিনিষ্ঠ মতবাদে যুক্তি দিয়ে যে দেশৰ ধাৰণা হৈছে পূৰ্বানুমানভিত্তিক (a priori), যি চিন্তাশীল মনে আভ্যন্তৰীণভাৱে বিকশিত কৰে আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা প্ৰদান কৰা সংবেদনশীল সামগ্ৰীত প্ৰয়োগ কৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: "Category" শব্দটোৱে কি বুজায়?

.....

প্ৰশ্ন ২: কান্টৰ মতে কিমানটা category আছে?

.....

প্ৰশ্ন ৩: ধাৰণাগত দেশ বুলি কি বুজা যায়?

.....

প্ৰশ্ন ৪: "দেশৰ ধাৰণা মনলৈ দৃষ্টি আৰু স্পৰ্শ এই দুটা ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে আহে।" — এই কথা কোনে কৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৫: কোনে ক'লে যে দেশ হৈছে এটা পূৰ্বধাৰণামূলক (a priori) উপলব্ধিৰ ৰূপ, যাক কেৱল প্ৰকটিত বস্তু বা ৰূপসমূহত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি?

.....

কাৰ্যকলাপ: ৮.১

প্ৰ.১: দেশটো কি ইন্দ্ৰিয়গত নে ধাৰণাগত ?

.....

.....

.....

.....

৮.৬কালৰ ধাৰণা

কালক সাধাৰণতে এটা মৌলিক 'অবিচ্ছিন্নতা' (continuum) হিচাপে ধৰা হয় যিয়ে ঘটনাবোৰ ধাৰণ কৰে আৰু সেইবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক সূচায়। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি বাহ্যিক পৃথিৱীৰ লগতে মনৰ ভিতৰতো পৰিৱৰ্তন অনুভৱ কৰোঁ। **কাল**ৰ অস্তিত্বৰ বাবেই আমি বস্তুৰ পৰিৱৰ্তন আৰু গতি লক্ষ্য কৰিব পাৰোঁ। **কাল** হৈছে ক্ৰমাগত ভাৱে সজ্জিত হোৱা ঘটনাবোৰৰ এক অৱস্থা। **কাল** হৈছে ঘটনাবোৰৰ ক্ৰমিকতাৰ ভিত্তি। গতিকে, **কাল**ৰ ধাৰণাটো সকলো বস্তু আৰু জীৱৰ বাবে মৌলিক। আমি **কাল**ক স্থায়িত্ব, অন্তৰাল আৰু ক্ৰমিকতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰোঁ। এনেদৰে আমি কোনো এটা ঘটনাৰ কথা কওঁ যি এক নিৰ্দিষ্ট **কাল**ৰ বাবে স্থায়ী হয়, অৰ্থাৎ **কাল**ৰ এক নিৰ্দিষ্ট অংশ জোৰা থাকে; আৰু আমি অন্তৰালৰ কথাও কওঁ, অৰ্থাৎ এটা ঘটনা আৰু আন এটা ঘটনাৰ মাজত পাৰ হোৱা **কাল**ৰ দৈৰ্ঘ্য। আমি ইয়াও বুজোঁ যে **কাল**ৰ ক্ৰমত এটা ঘটনাৰ পিছত আন এটা ঘটনা সংঘটিত হয়। এনেধৰণৰ পূৰ্বগামিতা, স্থায়িত্ব, ক্ৰমিকতা আদিৰ সম্পৰ্ককক কালিক সম্পৰ্ক (temporal relation) বুলি জনা যায়। সাধাৰণতে আমি **কাল**ক অসীম বা সীমাহীন বুলি ভাবোঁ।

৮.৭ইন্দ্ৰিয়গত আৰু ধাৰণাত্মক কাল

ইন্দ্ৰিয়গত কাল হৈছে বৰ্তমানৰ এক ক্ষণিক অনুভূতি যিটো ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ কৰা হয়। বাহ্যিক জগতত এটা বস্তুৰ পৰিৱৰ্তনে আন এটা বস্তুৰ আবিৰ্ভাব ঘটায়। মানসিক

ক্ষেত্রতো চিন্তাবোৰ অবিৰতভাৱে সলনি হৈ থাকে। এই পৰিৱর্তনবোৰৰ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে আমি ঘটনাবোৰৰ মাজৰ ক্রমিক সম্পর্কৰ সচেতন হৈ উঠোঁ আৰু ফলত সসীম কালৰ খণ্ডবোৰৰ সৈতে পৰিচিত হওঁ। কাল হৈছে অতি নিকট ভৱিষ্যতৰ সন্ধিস্থল; ই অতি সান্নিধ্য অতীতৰ পৰা উদ্ভৱ হৈ অতি নিকট ভৱিষ্যতলৈ বিকশিত হয়। ই গাণিতিক ক্ষণ নহয়, বৰঞ্চ কালৰ এক স্থায়িত্ব য'ত এটা ঘটনা একক উপলব্ধিৰ দ্বাৰা ধৰা পেলোৱা হয়। অতীতৰ জ্ঞান স্মৃতিৰ দ্বাৰা আৰু ভৱিষ্যতৰ জ্ঞান প্রত্যাশাৰ দ্বাৰা লাভ কৰা হয়।

ধাৰণাত্মক কাল ইন্দ্রিয়গত কালৰ তথ্যৰ পৰা গঠন কৰা হয়। ই হৈছে উপলব্ধি কৰা ধাৰণা আৰু অনুভূতিবোৰৰ ক্রমৰ পৰা সাধাৰণীকৃত এক বিমূর্ত সামান্য ধাৰণা। ই ঘটনাবোৰৰ ক্রমৰ ভিত্তি। ধাৰণাত্মক কালৰ নিম্নলিখিত বৈশিষ্ট্যসমূহ আছে:

১. **কাল একক**। বিশেষ কালবোৰ একেটা কালৰেই অংশ।

২. **কাল উভয় দিশত অসীম**। যদি ই নহলেহেঁতেন, ইৰ আৰম্ভণি আৰু শেষ থাকিলেহেঁতেন। দুয়োটাই কালৰ বিন্দু হ'লহেঁতেন, আৰু সেয়েহে কালৰ ভিতৰত বা বাহিৰত হ'লহেঁতেন। ইয়াৰ অংশ বা মুহূর্তবোৰৰ যোগফলে ই গঠিত নহয়; কিয়নো সসীম অংশৰ কেৱল যোগে, যিমানেই অসীমলৈ নিনিয়ক, অসীমতা দিব নোৱাৰে। সেয়েহে, কাল একক সমগ্র য'ৰ পৰা বিশেষ কালবোৰ সীমাবদ্ধতাৰ দ্বাৰা উৎপন্ন হয়।
৩. **কাল অসীমভাৱে বিভাজ্য**; নহ'লে কালৰ কোনো অংশ বা মুহূর্ত নাথাকিলেহেঁতেন। মুহূর্তবোৰ হৈছে কালৰ অবিভাজ্য একক, যিবোৰ পৰস্পৰৰ সৈতে সহাবস্থান কৰে।

৪. **কাল অবিচ্ছিন্ন**; যদি কালৰ এটা অংশ আৰু আন এটা অংশৰ মাজত ফাঁক থাকিলেহেঁতেন, তেন্তে সেইটো কালেৰে পৰিপূর্ণ হ'লহেঁতেন।

৫. **কালৰ মাত্র এটা মাত্রা আছে**। কাল অতীতৰ পৰা বর্তমানলৈ আৰু বর্তমানৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ অবিচ্ছিন্ন। ই অপৰিবর্তনীয়।
৬. **কাল ঘটনাৰে পৰিপূর্ণ**। সেয়া কালত সংঘটিত হয়। আমি বাহ্যিক বা আভ্যন্তৰীণ ঘটনাৰ ক্রমৰ বাহিৰে কালৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব নোৱাৰোঁ।

সেয়েহে, জ্ঞানৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা ইন্দ্রিয়গত কাল ধাৰণাত্মক কালৰ আগত অহা যদিও, এই দুয়োটা গভীৰত একে।

৮.৮কালৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি

কালৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি সম্পর্কে বিভিন্ন মতবাদ পৰিলক্ষিত হয়।

১. অভিজ্ঞতাবাদী বা অভিজ্ঞতালব্ধ মত

শুদ্ধ অভিজ্ঞতাবাদী যেনে হিউম, মিল, বেইন আদিৰ মতে, কালৰ ধাৰণাটো হৈছে ক্ৰমাগত ঘটনাৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা স্মৃতি আৰু প্ৰত্যাশাৰ দ্বাৰা সাধাৰণীকৃত এক বিমূৰ্ত ধাৰণা। আমি ক্ৰমাগতভাৱে সংঘটিত হোৱা ঘটনাবোৰৰ সন্মুখীন হওঁ। আমি আৰু নথকা ঘটনাবোৰ স্মৰণ কৰোঁ আৰু এতিয়াও নঘটা ঘটনাবোৰৰ প্ৰত্যাশা কৰোঁ। এনেদৰে আমি 'আৰু নাই', 'এতিয়া', আৰু 'এতিয়াও নাই' - অৰ্থাৎ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ পাৰ্থক্য বুজিব পাৰোঁ।

স্পেঞ্চাৰ আৰু তেওঁৰ অনুগামী বিবৰ্তনবাদীসকলেও অভিজ্ঞতাবাদী মত ধাৰণ কৰে যদিও ই বিবৰ্তন তত্ত্বৰ দ্বাৰা পৰিমাৰ্জিত। তেওঁলোকৰ মতে, কালৰ ধাৰণা নিঃসন্দেহে ক্ৰমাগত ঘটনাৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা বিমূৰ্তকৰণ কৰা হৈছে; কিন্তু এই ধাৰণাটো ব্যক্তিগত মনৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা বিমূৰ্ত কৰা নহয়। ই আমাৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ অগণন সাধাৰণীকৰণৰ সঞ্চিত অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে আৰু বংশানুক্ৰমে পৰৱৰ্তী প্ৰজন্মলৈ সঞ্চাৰিত হৈছে।

সমালোচনা: অভিজ্ঞতাবাদী মতবাদ গ্ৰহণযোগ্য নহয় কাৰণ কালৰ ধাৰণাক ঘটনাৰ মাজৰ ক্ৰমৰ বিশেষ অভিজ্ঞতাৰ পৰা সাধাৰণ ধাৰণা হিচাপে ল'ব নোৱাৰি। বৰঞ্চ সময়ৰ ধাৰণাৰ ওপৰতহে ক্ৰমক ব্যাখ্যা কৰা হয়। আকৌ, বিবৰ্তনবাদীসকলে যদিও মতবাদটো পৰিমাৰ্জন কৰিছে, তেওঁলোকে পূৰ্বপুৰুষৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত আধাৰিত হৈও অভিজ্ঞতাবাদৰ অন্তৰ্নিহিত অসুবিধাবোৰ দূৰ কৰিব পৰা নাই। অভিজ্ঞতাবাদী মতবাদৰ বিৰুদ্ধে আগবঢ়োয়া যুক্তিবোৰ বিবৰ্তনবাদী মতবাদৰ বিৰুদ্ধেও সমানে প্ৰযোজ্য।

২. বুদ্ধিবাদী বা অভিজ্ঞতাপূৰ্ব তত্ত্ব

কাণ্ট আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলৰ দৰে প্ৰতিভাসবাদী বুদ্ধিবাদীসকলে যুক্তি আগবঢ়ায় যে, কালৰ ধাৰণাটো চিন্তা প্ৰক্ৰিয়াৰ মৌলিক ধৰ্ম হিচাপে অন্তৰ্নিহিতভাৱে বিদ্যমান থাকে আৰু ই ক্ৰমাগত অভিজ্ঞতাসমূহত প্ৰয়োগ হয়। ই হৈছে এক অপৰিহাৰ্য ধাৰণা, যি মনৰ অন্তৰ্নিহিত শক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। কাণ্টে নিম্নলিখিত যুক্তিৰে কালৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব স্বৰূপ প্ৰমাণ কৰিছে:

প্ৰথম, কালৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰিব নোৱাৰি, কাৰণ প্ৰতিটো অভিজ্ঞতাই কালৰ ধাৰণাক পূৰ্বধাৰণা কৰে। অভিজ্ঞতাই হয় ক্ৰমিকভাৱে নাইবা সমকালীনভাৱে আহে, আৰু এই ক্ৰমিকতা আৰু সমকালীনতাৰ ধাৰণাই কালৰ ধাৰণাকেই সূচায়। গতিকে ই মনৰ অন্তৰ্নিহিত ধৰ্ম হিচাপে থাকিব লাগে।

দ্বিতীয়, আমি কালৰ সৈতে জড়িত ঘটনাবোৰ চিন্তাৰ পৰা আঁতৰাব পাৰোঁ, কিন্তু কালক নিজেই চিন্তাৰ পৰা আঁতৰাব নোৱাৰোঁ। সেয়েহে কালৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাপূৰ্ব।

তৃতীয়, কাল উভয় দিশত অসীম, গতিকে ইয়াক সম্পূৰ্ণৰূপে উপলব্ধি বা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে ই অভিজ্ঞতাপূৰ্ব।

চতুর্থ, কাণ্টে গণিতশাস্ত্ৰৰ জৰিয়তেও কালৰ অভিজ্ঞতাপূর্ব স্বৰূপ প্রমাণ কৰিছে। গণিত হৈছে সময়ৰ বিজ্ঞান, য'ত ক্রমিক মুহূর্তবোৰে সংখ্যা গঠন কৰে। গণিতীয় সত্যবোৰ সার্বজনীন আৰু অপৰিহার্য। কিন্তু কালৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাপূর্ব নহ'লে এইবোৰ তেনেকুৱা নহ'লহেঁতেন।

বাস্তৱবাদী অন্তর্দৃষ্টিবাদীসকলে মত পোষণ কৰে যে, আমাৰ কালৰ ধাৰণাৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা এক বাস্তৱ কাল আমাৰ বাহিৰত বিদ্যমান। এই বাস্তৱ কালক প্রত্যক্ষ জ্ঞানৰ দ্বাৰা উপলব্ধি কৰিব পাৰি। সাধাৰণ ডগমেটিক বাস্তৱবাদে ধাৰণা কৰে যে, আমাৰ কালৰ ধাৰণাটো হৈছে এক বাস্তৱ বস্তুনিষ্ঠ কালৰ সঠিক প্রতিবিম্ব, য'ত কোনো প্রকৃত ঘটনা নঘটাকৈয়েই কালৰ অস্তিত্ব থাকে।

সমালোচনা: কালৰ উৎপত্তিৰ বুদ্ধিবাদী তত্ত্ব সম্পূর্ণৰূপে গ্রহণযোগ্য নহয়। ঘটনাবোৰক আমি যি কালিক কাঠামোত দেখোঁ, সেইটো আমাৰ মনৰ দ্বাৰা প্রয়োগ কৰা হয়। আনহাতে, কালক ইয়াৰ ভিতৰত সংঘটিত হোৱা প্রকৃত ঘটনাবোৰৰ পৰা বিচ্ছিন্নভাৱে চিন্তা কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰোপৰি, কালত ঘটনাৰ সংঘটনে এক স্থায়ী চেতনাৰ ঐক্যক সূচায়, যিয়ে ঘটনাবোৰক তুলনা কৰে, পার্থক্য নির্ণয় কৰে আৰু কালিক সম্পর্ক প্রদান কৰে। এই চেতনা সসীম মনৰ চেতনা হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ সসীম মনৰ উৎপত্তি নিজেই কালৰ ভিতৰত হয়। সেয়েহে ই হ'ব লাগিব এক উচ্চতৰ চৈতন্যৰ ঐক্য, যি কালৰ মাজত নাথাকে কিন্তু কাল সৃষ্টি কৰে; যি অপরিবর্তনীয় কিন্তু পৰিবর্তন সম্ভৱ কৰি তোলে। অন্য কথাত, স্থান আৰু কালত পৰস্পৰ সম্পর্কিত বস্তু আৰু ঘটনাবোৰৰ জগতই এক সম্পূর্ণ পৰম আত্মচৈতন্যৰ অস্তিত্বক ইংগিত কৰে। এইদৰে স্থানৰ দৰে কালৰ উৎপত্তিও মানসিক আৰু ই সম্পূর্ণ বাস্তৱ।

অৱশ্যে, এইটো মনত ৰাখিব লাগিব যে যদিও অভিজ্ঞতাই কালৰ ধাৰণাৰ উৎস নহয়, তথাপি ইয়াৰ বিশদীকৰণ, ব্যাখ্যা আৰু বিকাশত অভিজ্ঞতাই অৰিহণা যোগায়।

৮.৯দেশ আৰু কালৰ আত্মগত আৰু বস্তুগত স্বৰূপ

দেশ আৰু কাল আত্মগত নে বস্তুগত - এই প্রশ্নৰ উত্তৰত বিভিন্ন দার্শনিকৰ মাজত মতভেদ পৰিলক্ষিত হয়। কোনো চিন্তাবিদৰ মতে দেশ আৰু কাল হৈছে উপলব্ধিৰ আত্মগত ৰূপ, আনহাতে অন্য কিছুমানৰ মতে ই মানৱ মনৰ পৰা স্বাধীনভাৱে বাহ্যিকভাৱে অস্তিত্বশীল। আকৌ, কেতবোৰ দার্শনিকৰ মতে দেশ আৰু কাল একেলগে আত্মগত আৰু বস্তুগত উভয়েই।

বস্তুগত মত: সাধাৰণ মানুহে দেশ আৰু কালক আমাৰ মনৰ বাহিৰত স্বাধীনভাৱে অস্তিত্বশীল বুলি গণ্য কৰে। গ্রীক পৰমাণুবাদী লিউচিপাছ আৰু ডেম'ক্রিটাছে দেশ আৰু কালৰ স্বাধীন অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে, এই দুয়োটা অসীম বস্তুৰ দৰে যিয়ে সকলো বস্তু আৰু ঘটনা ধাৰণ কৰে। গেলিলিঅ' আৰু নিউটনেও এই মত সমর্থন কৰিছে। তেওঁলোকে দেশ আৰু কালক ভৌতিক ব্যৱস্থাৰ কাঠামো হিচাপে

বিবেচনা কৰে য'ত বস্তুবোৰে গতি কৰে আৰু পৰিৱৰ্তিত হয়। ভাৰতীয় দৰ্শনত, ন্যায় আৰু বৈশেষিক দাৰ্শনিকসকলে দেশ (দিক্) আৰু কালক দুটা শাশ্বত আৰু সৰ্বব্যাপী বস্তু হিচাপে গণ্য কৰে।

আধুনিক দৰ্শনৰ জনক ডেকার্টে দেশক বিস্তাৰৰ সৈতে অভিন্ন বুলি গণ্য কৰে আৰু ইয়াক পদাৰ্থৰ গুণ হিচাপে বিবেচনা কৰে। ইয়াক প্ৰকৃত বস্তু হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। পদাৰ্থ হ'ল বিস্তৃত, বিস্তাৰহীন পদাৰ্থ সম্ভৱ নহয় আৰু পদাৰ্থহীন বিস্তাৰও অসম্ভৱ। শূন্য দেশ নাই। দেশ পৰিপূৰ্ণ বা প্লেনাম। গতিকে দেশ বা বিস্তাৰ বস্তুগত আৰু মনৰ পৰা স্বাধীন। স্পিনোজাইও এই মত সমৰ্থন কৰিছিল।

আধুনিক যুগত প্ৰফেছাৰ এলেকজেণ্ডাৰে দেশ আৰু কালক চৰম্ব সত্য বুলি গণ্য কৰিছে। এইবোৰ জগতৰ মৌলিক গতিশীল নীতি। দেশ আৰু কাল হৈছে মেট্ৰিক্স য'ৰ পৰা গতি, পদাৰ্থ, জীৱন আৰু মনৰো উৎপত্তি হৈছে। দেশ আৰু কাল দুটা পৃথক সত্য নহয়; ইহঁত একে আনটোৰ বাহিৰে অস্তিত্বশীল নহয়। যদি দেশৰ অৰ্থ আমি বহুতো বিন্দুৰ সহ-অস্তিত্ব বুজোঁ, তেন্তে বিন্দুবোৰ ক্ৰমিক ক্ৰমত সজ্জিত হ'ব লাগিব। গতিকে দেশৰ ধাৰণাই ক্ৰম বা কালক সামৰি লয়। একেদৰে কালৰ ধাৰণাৰ অৰ্থ হৈছে ঘটনাৰ ক্ৰম। যদি এটা ঘটনা আন এটা ঘটনাৰ পিছত আহে, তেন্তে দুয়োটাই দেশত অস্তিত্বশীল হ'ব লাগিব। গতিকে কালৰ ধাৰণাই দেশৰ ধাৰণাকো সামৰি লয়।

কিন্তু দেশ আৰু কাল জ্ঞানী মনৰ পৰা স্বাধীন বুলি ধাৰণাটো অগ্ৰাহ্য। চিন্তাশীল মনৰ বাহিৰত আৰু স্বাধীনভাৱে থকা বস্তু এক চিন্তাৰ অযোগ্য।
আত্মগত মত: লাইবনিজে দেশ আৰু কালক বস্তুগত সত্তা হিচাপে গণ্য কৰে, কিন্তু আমাৰ মনাডৰ সহ-অস্তিত্বৰ এক অস্পষ্ট উপলব্ধি হিচাপেও বিবেচনা কৰে। লাইবনিজৰ মতে, মনাডবোৰ হৈছে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মৌলিক উপাদান। এইবোৰ অ-বিস্তাৰিত আধ্যাত্মিক পৰমাণু। যদি মোনাডবোৰ অ-বিস্তাৰিত, তেন্তে দেশ বস্তুগতভাৱে বাস্তৱ হ'ব নোৱাৰে। একেদৰে, কালো আমাৰ এক অস্পষ্ট উপলব্ধি। প্ৰকৃতিত ঘটা পৰিৱৰ্তনবোৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতে আমি কল্পনা কৰোঁ যে মনাডবোৰে ইজনে সিজনক প্ৰভাৱিত কৰে। ইজনে সিজনক প্ৰভাৱিত কৰাটো সম্ভৱ হৈছে কেৱল কালৰ মাজতহে। গতিকে দেশ আৰু কাল সম্পূৰ্ণৰূপে আপেক্ষিক, দেশ হৈছে সহ-অস্তিত্বৰ ক্ৰম আৰু কাল হৈছে ক্ৰমিকতাৰ ক্ৰম।

অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক বাৰ্কলি, লক, হিউম, মিল আদিয়ে দেশক কেৱল এক বিমূৰ্ত ধাৰণা বা স্পৰ্শ-স্নায়ু অনুভূতিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সহ-অস্তিত্বৰ ধাৰণাৰ পৰা সাধাৰণীকৃত এক সংক্ৰান্তি হিচাপে গণ্য কৰে। একেদৰে কালো হৈছে ঘটনাৰ ক্ৰমিকতাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা মনৰ এক বিমূৰ্ত ধাৰণা। গতিকে দেশ আৰু কাল হৈছে কেৱল মনৰ আত্মগত ধাৰণা।

আত্মগত আৰু বস্তুগত: কাণ্টৰ মতে, দেশ আৰু কাল মনৰ পৰা স্বাধীন কোনো বস্তুগত সত্তা নহয়, আৰু নাইবা গতিৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা সাধাৰণীকৃত কোনো বিমূৰ্ত ধাৰণা। দেশ আৰু কাল অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহৰণ কৰিব নোৱাৰি কাৰণ অভিজ্ঞতাই

ইয়াক পূর্বধাৰণা কৰে। দেশ আৰু কাল হৈছে মনৰ অভিজ্ঞতাপূর্ব ৰূপ, উপলব্ধিৰ এক ৰূপ। ই হৈছে আমাৰ বস্তুবোৰক পাৰস্পৰিক বাহ্যিকতাৰে উপস্থাপন কৰাৰ পদ্ধতি। গতিৰ ধাৰণাই দেশৰ ধাৰণাক পূর্বধাৰণা কৰে। একেদৰে, 'পূর্ব' আৰু 'পৰ'ৰ ক্ৰমত ঘটনাৰ উপলব্ধিয়ে কালৰ ধাৰণাক পূর্বধাৰণা কৰে। মানৱ মন এনে ধৰণৰ যে ই বস্তু-স্বৰূপৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা ছাপবোৰ দেশ আৰু কালত প্ৰদান কৰে। মনৰ ৰূপ হিচাপে দেশ আৰু কাল প্ৰতিভাস বা আভাসলৈ প্ৰযোজ্য। গতিকে ইয়াৰ অভিজ্ঞতাগত বাস্তৱতা আছে। কিন্তু ই বস্তু-স্বৰূপ বা নুমেনালৈ প্ৰযোজ্য নহয়।

হেগেলৰ মতে, দেশ কেৱল সসীম মনৰ এক অভিজ্ঞতাপূর্ব ৰূপ নহয়, বৰঞ্চ ইয়াৰ উপৰিও ই হৈছে ঐশ্বৰিক মনৰ এক ৰূপ যাৰ প্ৰকৃতি হৈছে এক বস্তুগত অভিব্যক্তি। ঈশ্বৰে দেশৰ ৰূপ অনুসৰি বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড সৃষ্টি কৰিছে। মানৱ মন হৈছে ঈশ্বৰৰ সসীম পুনৰুৎপাদন; গতিকে সসীম মনেও দেশৰ ৰূপ অনুসৰি বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ ব্যাখ্যা কৰে। গতিকে দেশৰ কেৱল সসীম মনত আত্মগত অস্তিত্ব নাথাকে, বৰঞ্চ প্ৰকৃতিত ইয়াৰ বস্তুগত অস্তিত্বো আছে।

আধুনিক যুগত আইনষ্টাইনে দেশ আৰু কালৰ আন এক তত্ত্ব আগবঢ়াইছে। এই তত্ত্বক দেশ-কাল আপেক্ষিকতা বুলি জনা যায়। এই মত অনুসৰি, দেশ আৰু কাল দুটা পৃথক আৰু স্বতন্ত্ৰ সত্য নহয়; ইহঁত হৈছে একে সত্যৰ দুটা দিশ যেনে - গতি। গতিশীল বস্তু এটা দেশ আৰু কাল দুয়োটাতে থাকিব লাগিব। এই তত্ত্ব অনুসৰি, দেশ আৰু কাল সম্পূর্ণৰূপে পর্যবেক্ষকৰ গতিৰ সাপেক্ষ। কিন্তু যদিও দেশ আৰু কাল পর্যবেক্ষকৰ গতিৰ সাপেক্ষ, ইহঁত বস্তুৰ বস্তুগত বা বাস্তৱ বৈশিষ্ট্য। গতিকে ইহঁত একেলগে আত্মগত আৰু বস্তুগত।

জানি থোৱা ভাল:
কালক সাধাৰণতে এক মৌলিক 'অবিচ্ছিন্নতা' (continuum) হিচাপে ধৰা হয় যিয়ে ঘটনাবোৰ ধাৰণ কৰে আৰু সেইবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক সূচায়। ইন্দ্ৰিয়গত কাল হৈছে বর্তমানৰ এক ক্ষণিক অনুভূতি যিটো ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা উপলব্ধি কৰা হয়। ধাৰণাত্মক কাল হৈছে একক, অসীম, অসীমভাৱে বিভাজ্য, অবিচ্ছিন্ন আৰু একমাত্ৰিক। এই সম্পর্কে দুটা চৰম্ব মতবাদ পৰিলক্ষিত হয়: অভিজ্ঞতাবাদী আৰু **বুদ্ধিবাদী**।

কিছু চিন্তাবিদে বিশ্বাস কৰে যে দেশ আৰু কাল আত্মগত, আন কিছুমানৰ মতে ই বস্তুগত, আৰু কিছুই ইয়াক আত্মগত আৰু বস্তুগত উভয় বুলি ধাৰণা কৰে। সাধাৰণ মানুহে দেশ আৰু কালক আমাৰ মনৰ বাহিৰত স্বাধীনভাৱে অস্তিত্বশীল বস্তুগত সত্তা হিচাপে গণ্য কৰে। ভাৰতীয় দার্শনিক পদ্ধতিত, ন্যায় আৰু বৈশেষিক দার্শনিকসকলে দেশ (দিক্) আৰু কালক দুটা শাশ্বত আৰু সর্বব্যাপী বস্তু হিচাপে বিবেচনা কৰে।

অভিজ্ঞতাবাদী দার্শনিকসকলৰ মতে দেশ-কাল হৈছে মনৰ আত্মগত ধাৰণা। কাণ্ট আৰু হেগেলে দেশ-কালক আত্মগত আৰু বস্তুগত উভয় বুলি গণ্য কৰে। আধুনিক

যুগত আইনষ্টাইনে দেশ-কালৰ আন এক তত্ত্ব আগবঢ়াইছে। এই তত্ত্বক দেশ-কাল আপেক্ষিকতা (Space-Time Relativity) বুলি জনা যায়।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৬: কালৰ একমাত্র মাত্রাটো কি?

.....

প্রশ্ন ৭: সাধাৰণ মানুহৰ মতে স্থান আৰু কাল বস্তুগতনে?

.....

প্রশ্ন ৮: কোন দার্শনিক পদ্ধতিয়ে স্থান (দিক্) আৰু কালক শাশ্বত আৰু সর্বব্যাপী বুলি গণ্য কৰে?

.....

প্রশ্ন ৯: স্থান-কাল আপেক্ষিকতা তত্ত্ব কোনে আগবঢ়াইছে?

.....

কার্যকলাপ: ৮.২
প্র.১:স্থান আৰু কাল আত্মগত নে বস্তুগত?

.....
.....
.....
.....

৮.১০অধ্যায়তিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

এই পাঠটোত আমি জ্ঞানৰ শ্রেণী হিচাপে স্থান আৰু কালৰ আলোচনা কৰিছোঁ। মুখ্যসমূহ হ'ল

- **"শ্রেণী"** শব্দই কোনো বস্তুৰ বিষয়ত প্রযোজ্য বা সত্য হিচাপে ঘোষণা কৰা ধাৰণাক সূচায়।
- **দেশ**, কাল, পদার্থ আৰু কার্যকাৰণতাক জ্ঞানৰ মৌলিক শ্রেণী হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- সাধাৰণতে আমি **দেশ**ক এক প্রকাৰৰ পাত্র হিচাপে বিবেচনা কৰোঁ য'ত সকলো বস্তু থাকে।
- **দেশ** একক, অসীম, অসীমভাৱে বিভাজ্য, অবিচ্ছিন্ন আৰু ত্রিমাত্রিক।

- কালক সাধাৰণতে এক মৌলিক 'অবিচ্ছিন্নতা' (continuum) হিচাপে ধৰা হয় যিয়ে ঘটনাবোৰ ধাৰণ কৰে আৰু সিহঁতৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক সূচায়।
- কাল একক, অসীম, অসীমভাৱে বিভাজ্য, অবিচ্ছিন্ন আৰু একমাত্ৰিক।
- **দেশ** আৰু কালৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন তত্ত্ব পৰিলক্ষিত হয়।
- **দেশ** আৰু কালৰ আত্মগত/বস্তুগত স্বৰূপ সম্পৰ্কে মতভেদ আছে।
- আধুনিক যুগত **দেশ** আৰু কালক আত্মগত আৰু বস্তুগত উভয় বুলি গণ্য কৰা হয়।

৮.১১ অধিক জানিবলৈ

১. সিনহা, জে.এন.: (১৯৮৫) *Introduction to Philosophy*, নিউ চেণ্ট্রেল বুক এজেন্সি, কলিকতা-৯
২. চেটার্জী, পি.বি.: (১৯৬২) *Outlines of General Philosophy*, বিডন ষ্ট্রিট, কলিকতা-৬
৩. চেটার্জী, এছ.চি.: (১৯৬৪) *The Problems of Philosophy*, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়

৮.১২অগ্রগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: "শ্রেণী" শব্দই কোনো বস্তুৰ বিষয়ত চিন্তা কৰোঁতে তাৰ লগত জড়িত ধাৰণাক সূচায়।

উত্তৰ ২: কাণ্টে পৰিমাণ, গুণ, সম্পৰ্ক আৰু প্ৰকাৰণ - এই চাৰি ভাগত মুঠ বাৰটা শ্রেণীৰ তালিকা দিছে।

উত্তৰ ৩: ধাৰণাত্মক **দেশ** একক, অসীম, অসীমভাৱে বিভাজ্য, অবিচ্ছিন্ন আৰু ত্রিমাত্রিক। ই এক বিমূর্ত ধাৰণা য'ত উপলব্ধিৰ সীমিত **দেশ**সমূহ অন্তর্ভুক্ত হয়। জ্যামিতিক ধাৰণা যেনে বিন্দু, ৰেখা আদি **দেশ** সম্পৰ্কীয় ধাৰণা।

উত্তৰ ৪: ডেভিড হিউম।

উত্তৰ ৫: কাণ্টৰ মতে **দেশ** হৈছে উপলব্ধিৰ এক অভিজ্ঞতাপূর্ব ৰূপ যি কেৱল প্ৰতিভাসলৈ প্ৰযোজ্য।

উত্তৰ ৬: কালৰ একমাত্ৰ মাত্ৰা হৈছে ইয়াৰ অবিচ্ছিন্নতা। কাল অতীতৰ পৰা বৰ্তমানলৈ আৰু বৰ্তমানৰ পৰা ভৱিষ্যতলৈ অবিচ্ছিন্নভাৱে প্ৰবাহিত হয়। ই অপৰিবৰ্তনীয়।

উত্তৰ ৭: হয়, সাধাৰণ মানুহৰ মতে **দেশ** আৰু কাল বস্তুগত।

উত্তৰ ৮: ভাৰতীয় দার্শনিক পদ্ধতিত, ন্যায় আৰু বৈশেষিক দার্শনিকসকলে **দেশ** (দিক্) আৰু কালক দুটা শাশ্বত আৰু সর্বব্যাপী বস্তু হিচাপে গণ্য কৰে।

উত্তৰ ৯: আইনষ্টাইনে আগবঢ়োৱা **দেশ**-কাল আপেক্ষিকতা তত্ত্ব।

৮.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. দেশৰ তিনিটা মাত্ৰা কি কি?
প্ৰশ্ন ২. দেশ অসীমভাৱে বিভাজ্য নে?
প্ৰশ্ন ৩.ঘটনাবোৰৰ ক্ৰমিকতাৰ ভিত্তি হৈছে কাল নে?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. তলত দিয়া বিষয়বোৰৰ ওপৰত টোকা লিখক:
(ক) ইন্দ্ৰিয়গত দেশ
(খ) ধাৰণাত্মক দেশ
(গ) ইন্দ্ৰিয়গত কাল
(ঘ) ধাৰণাত্মক কাল
প্ৰশ্ন ২.দেশ-কাল আপেক্ষিকতা তত্ত্ব কি?

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. দেশৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। কালৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। দেশৰ উৎপত্তিৰ অভিজ্ঞতাবাদী তত্ত্বটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। দেশৰ উৎপত্তিৰ **বুদ্ধিবাদী** তত্ত্বটো আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫। কালৰ উৎপত্তিৰ বিভিন্ন তত্ত্ববোৰ আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৬। কাল আত্মগত নে বস্তুগত? ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায়৯: দেহ মন সম্পর্ক

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য
৯.২ পৰিচয়
৯.৩ ডেকার্টৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী
৯.৩.১ পাৰস্পৰিক ক্রিয়াবাদ (ইণ্টাৰেকশ্যনিছম)
৯.৪ স্পিনোজাৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী
৯.৪.১ সমান্তৰালবাদ (পাৰালেৰিছম)
৯.৫ লেইবনিজৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী
৯.৫.১ ৰাছেলৰ দৃষ্টিভংগী লৈবনিজৰ দেহ মন সম্পর্কৰ ধাৰণা
৯.৬ ষ্ট্ৰ'চনৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী
৯.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
৯.৮ অধিকজানিবলৈ
৯.৯ অগ্রগতিখতিয়ান
৯.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- ডেকার্টেছৰ দেহ মন সম্পর্কীয় মতবাদ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ।
- স্পিনোজাৰ মন আৰু শৰীৰ সম্পর্কীয় দৃষ্টিভংগী বর্ণনা কৰিবলৈ।
- লাইবনিজৰ দেহ মন সমস্যাৰ ব্যাখ্যা সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰিবলৈ।
- ৰাছেলৰ লাইবনিজৰ দেহ মন সম্পর্ক ধাৰণাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ।
- ষ্ট্ৰ'চনৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৯.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টো আপোনাক দেহ মন সম্পর্কৰ সমস্যা সম্পর্কে বিভিন্ন দার্শনিকসকলে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন তত্ত্বৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিব। ইয়াত আমি ডেকার্টেছৰ পাৰস্পৰিক ক্রিয়াবাদ, স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদ, লাইবনিজৰ পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য তত্ত্ব, লাইবনিজৰ দেহ মন সম্পর্ক ধাৰণাৰ ওপৰত ৰাছেলৰ দৃষ্টিভংগী, আৰু ষ্ট্ৰ'চনৰ দেহ মন সম্পর্কৰ তত্ত্ব আদি আলোচনা কৰিম।

৯.৩ ডেকার্টৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী

ডেকার্টেছৰ মন আৰু শৰীৰৰ ধাৰণা তেওঁৰ আত্ম-আৰোপিত সন্দেহৰ পৰা অনুসৰণ কৰে, যি তেওঁৰ দর্শনৰ ভেটি স্বৰূপ। এজন যুক্তিবাদী দার্শনিক হিচাপে ডেকার্টেছৰ মত যে মন আৰু শৰীৰ হ'ল দুটা স্বতন্ত্র সত্তা। দেহ মন সম্পর্কৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্রত আমি বিভিন্ন তত্ত্ব পাইছো যেনে অকেচনেলিজম, স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদ, লাইবনিজৰ পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য তত্ত্ব আৰু বার্কলিৰ আত্মগত আদর্শবাদ। এই সমস্যাটো আধুনিক দর্শনৰ দৃষ্টিভংগীত বেলেগ ৰূপত আজিও বর্তি আছে।

এতিয়া, আমি দেহ মন সম্পর্কৰ সমস্যাত ডেকার্টেছৰ দার্শনিক দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিম। ডেকার্টেছ এজন দ্বৈতবাদী আছিল কাৰণ তেওঁ জ্ঞানক ধাৰণা আৰু বস্তুৰ ধাৰণা হিচাপে বিভক্ত কৰিছিল। লকে দর্শনত এই জ্ঞানতাত্ত্বিক দ্বৈতবাদ প্রথমবাৰৰ বাবে উপস্থাপন কৰিছিল যাক ডেকার্টেছে অনুসৰণ কৰিছিল আৰু বার্কলিয়ে সমালোচনা কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও লকে এজন দ্বৈতবাদী হিচাপে ধাৰণাক প্রাথমিক আৰু গৌণ ধাৰণা হিচাপেও বিভক্ত কৰিছিল যাক বার্কলিয়ে সমালোচনা কৰিছিল। এতিয়া আমি ডেকার্টেছৰ পাৰস্পৰিক ক্রিয়াবাদৰ ধাৰণালৈ আমাৰ মনোনিৱেশ কৰোঁ।

৯.৩.১পাৰস্পৰিক ক্রিয়াবাদ (Interactionaism)

ডেকার্টেছৰমতে, মন আৰু শৰীৰ সম্পূর্ণভাৱে পৃথক দুটা সত্তা। মনৰ মূল বৈশিষ্ট্য হৈছে চিন্তা কৰাৰ ক্ষমতা, আনহাতে শৰীৰৰ মূল বৈশিষ্ট্য হৈছে স্থান ব্যাপি থকা গুণ। মানুহৰ ক্ষেত্রত এই দুয়োটা একেলগে থাকে। তেওঁ মানৱ শৰীৰক এখন যন্ত্রৰ সৈতে তুলনা কৰিছে - যিদৰে যন্ত্রই শক্তিৰ সহায়ত কাম কৰে, তেনেদৰে শৰীৰই হৃদয়ত উৎপন্ন হোৱা শক্তিৰে কাম কৰে। মৃত্যু ঘটে যেতিয়া শৰীৰ যন্ত্রৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ অংশ নষ্ট হয়।

মন আৰু শৰীৰৰ মাজৰ সম্পর্কৰ বাবে ডেকার্টেছে পাৰস্পৰিক ক্রিয়াবাদৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। তেওঁ কয় যে শৰীৰৰ কাম-কাজ কেতিয়াবা মনৰ প্রভাৱত হয়, আকৌ মনৰ কাম-কাজো কেতিয়াবা শৰীৰৰ প্রভাৱত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ইন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে অনুভৱ কৰা, কল্পনা কৰা, স্মৃতি ৰখা আদি মানসিক ক্রিয়াবোৰ শাৰীৰিক বস্তুৰ সৈতে জড়িত। একেদৰে, খোৱা-বোৱা, খেলা, কাম কৰা আদি শাৰীৰিক ক্রিয়াবোৰো মানসিক ক্রিয়াৰ সৈতে জড়িত।

ডেকার্টেছে এই আন্তঃক্রিয়া মস্তিষ্কৰ পিনিয়েল গ্রন্থিৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰিছে। শৰীৰৰ পৰা অহা সংবেদনবোৰ স্নায়ুৰ মাজেৰে পিনিয়েল গ্রন্থিলৈ যায় আৰু মনই এই গ্রন্থিৰ জৰিয়তে শৰীৰক নিয়ন্ত্রণ কৰে। কিন্তু এই ব্যাখ্যাই তেওঁৰ দ্বৈতবাদৰ সৈতে সম্পূর্ণভাবে খাপ নাখায়। তেওঁ কয় যে মন আৰু শৰীৰৰ মাজত কেৱল বাহ্যিক সংযোগ আছে, আভ্যন্তৰীণ কোনো সম্পর্ক নাই। এই অসামঞ্জস্যতা দূৰ কৰিবলৈ তেওঁ ঈশ্বৰৰ ধাৰণা আহৰণ কৰে - ঈশ্বৰেহে মন আৰু শৰীৰক সংযুক্ত কৰে যদিও এই দুয়ো পৃথক সত্তা হৈয়েই থাকে।

ডেকার্টেছৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদৰ আলোচনা কৰোঁতে এপিফিন'মেনেলিজমৰ (উপপৰিঘটনাবাদ) বিষয়েও আলোচনা কৰা হ'ব, যিটোও এক দ্বৈতবাদী তত্ত্ব।

এপিফিন'মেনেলিজম হৈছে এক দ্বৈতবাদী তত্ত্ব যিয়ে কয় যে মন শৰীৰৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। এই তত্ত্বই মানে লয় যে মন সম্পূৰ্ণৰূপে শৰীৰৰ ওপৰত কাৰণগতভাৱে নিৰ্ভৰশীল। গতিকে, মনত যি হয় সেইবোৰ শৰীৰত ঘটা ঘটনাৰ ফলাফল, আৰু মনৰ শৰীৰক প্ৰভাৱিত কৰাৰ কোনো ক্ষমতা নাই। ইয়াৰ দ্বাৰা বুজা যায় যে উপপৰিঘটনাবাদীয়ে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদৰ এটা অংশ মানে লয় - য'ত শাৰীৰিক ঘটনাই মানসিক ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু এই তত্ত্বই আনটো অংশ অস্বীকাৰ কৰে - য'ত মানসিক ঘটনাই শাৰীৰিক ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ই কেৱল মানে লয় যে মনত যি হয় সেইবোৰ শাৰীৰিক ক্ৰিয়াৰ উপজাত মাত্ৰ।

যদিও আমি মন আৰু শৰীৰৰ মাজত আন্তঃক্ৰিয়া দেখো, যেনে ভোক-পিয়াহ, মানসিক ভাৱ-অনুভূতি আদি, তথাপি ডেকার্টেছে এজন ঘোঁৰা আৰু তাৰ চলকৰ উদাহৰণ দি এই সম্পৰ্কটো অস্পষ্ট কৰি ৰাখে। যিদৰে চলকে ঘোঁৰাক তাৰ শক্তিৰে চলায়, তেনেদৰে মনেও শৰীৰক প্ৰভাৱিত কৰে। কিন্তু এই সম্পৰ্কটোত অস্পষ্টতা থাকে, কাৰণ মন আৰু শৰীৰৰ সম্পৰ্ক ঘোঁৰা আৰু চলকৰ সম্পৰ্কতকৈ বেলেগ - ঘোঁৰা আৰু চলকৰ মাজত প্ৰকৃতিগত সাদৃশ্য থাকে, আনহাতে মন আৰু শৰীৰ সম্পূৰ্ণ বেলেগ।

গিলবার্ট ৰাইল (১৯০০-১৯৭৬), এজন ব্ৰিটিছ দার্শনিকে, ডেকার্টেছৰ দ্বৈতবাদক এক "বৰ্গগত ভুল" (categorical mistake) বুলি অভিহিত কৰে। তেওঁৰ মতে, মন (চৈতন্য) আৰু শৰীৰ (বিস্তাৰ) দুটা সম্পূৰ্ণ বেলেগ বৰ্গৰ, গতিকে ইহঁতৰ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষ আন্তঃক্ৰিয়াৰ ধাৰণাই এক ভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি কৰে।

ডেকার্টেছৰ মতে, মানসিক ধাৰণাবোৰে প্ৰত্যক্ষভাৱে শাৰীৰিক বস্তুক সূচোৱা নকৰে, কেৱল প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। শাৰীৰিক বস্তুবোৰৰ প্ৰাথমিক গুণবোৰহে আমি জানিব পাৰোঁ, যেতিয়া গৌণ গুণবোৰ (যাক তেওঁ "অস্পষ্ট ধাৰণা" বুলি কয়) শাৰীৰিক বস্তুৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হয়। গতিকে, ডেকার্টেছৰ মতে শাৰীৰিক বস্তুবোৰে মানৱ শৰীৰৰ জৰিয়তে মানসিক অৱস্থাক প্ৰভাৱিত কৰে।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: তলত দিয়া বিবৃতিবোৰ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক।
ক) ডেকার্টেছৰ মতে, মন আৰু শৰীৰ দুটা স্বতন্ত্ৰ সত্তা। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
খ) লকে জ্ঞানতাত্ত্বিক দ্বৈতবাদৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
গ) লকে পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদৰ তত্ত্ব সমৰ্থন কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
ঘ) ডেকার্টেছৰ মতে, আত্মাৰ আধাৰ হৈছে মস্তিষ্কৰ পিনিয়েল গ্ৰন্থি। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
ঙ) ৰাইলৰ মতে, ডেকার্টেছৰ দ্বৈতবাদে বৰ্গগত ভুলৰ সৃষ্টি কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্ৰশ্ন ২: পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদ বুলিলে কি বুজা? (প্ৰায় ১০৯ শব্দত উত্তৰ দিয়া)
.....

প্ৰশ্ন ৩: ডেকার্টেছৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াবাদৰ সমালোচনামূলক মূল্যায়ন লিখা। (প্ৰায় ৭৩ শব্দত)

.....

কার্য্য ৯.১

প্রশ্ন ১: আপুনি আন্তঃক্রিয়াৰ সমর্থক নে? যদি, হয় আপোনাৰ উত্তৰ সমর্থন কৰিব পৰা কাৰণবোৰ আলোচনা কৰক।

.....
.
.....
.....
..
.....
.

৯.৪ স্পিনোজাৰ দেহ মন সম্পর্কৰ দৃষ্টিভংগী

স্পিনোজাই দেহ মন সম্পর্কৰ বিষয়েও নিজৰ মতবাদ আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ মতে দ্রব্য (Substance) একেটা আৰু অবিভাজ্য, যাৰ পৰা সকলো কিছুৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ডেকার্টেছৰ দৰে মন আৰু শৰীৰক দুটা পৃথক সত্তা হিচাপে নুবুজাই, স্পিনোজাই এই দুয়োটা একেটা দ্রব্যৰ দুটা বিভিন্ন গুণ বুলি কয়। মন হৈছে চিন্তাৰ গুণ (attribute of thought), আনহাতে শৰীৰ হৈছে বিস্তাৰৰ গুণ (attribute of extension)। এই দুয়োটা গুণ একেটা দ্রব্যৰে দুটা ৰূপ মাত্র। স্পিনোজাৰ এই তত্ত্বক সমান্তৰালবাদ (Parallelism) বুলি কোৱা হয়, য'ত মন আৰু শৰীৰৰ ক্রিয়া একে সময়তে সমান্তৰালভাৱে সংঘটিত হয়, কোনো পাৰস্পৰিক ক্রিয়া নোহোৱাকৈয়ে। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া আমাৰ শৰীৰত কিবা ঘটে (যেনে হাতত জুই লাগে), সেই একে সময়তে মনতো বেদনাৰ অনুভূতি হয়। এই দুয়োটা ঘটনা একেটা দ্রব্যৰ দুটা গুণত একে সময়তে প্রকাশ পায়, য'ত এটাই আনটোৰ কাৰণ নহয়। স্পিনোজাৰ এই দৃষ্টিভংগীয়ে দ্বৈতবাদৰ বহুতো সমস্যাৰ সমাধান আগবঢ়ায়, বিশেষকৈ মন আৰু শৰীৰৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়াৰ জটিল প্রশ্নটো।

৯.৪.১সমান্তৰালবাদ (পাৰালেলিজম)

স্পিনোজাৰ মন-দেহ সম্পর্কীয় তত্ত্বক সমান্তৰালবাদ (Parallelism) বুলি জনা যায়। তেওঁ ভাবে যে দেহ আৰু মন, যাক চিন্তা আৰু বিস্তাৰ (thought and extension) হিচাপেও

জনাজাত, একেটা আধ্যাত্মিক বাস্তৱতা অর্থাৎ ঈশ্বৰৰ দুটা গুণ বা দিশ। ইয়াৰ বিপৰীতে ডেকার্টে (Descartes)-এ তেওঁৰ আন্তঃক্রিয়াবাদ (interactionism) তত্ত্বত কৈছে যে মন আৰু দেহ হ'ল দুটা আপেক্ষিক সত্তা (substance), যি ইটোৱে সিটোৰ পৰা সম্পূর্ণ স্বাধীন। স্পিনোজাৰ মতে ডেকার্টৰ আন্তঃক্রিয়াবাদ তত্ত্ব সন্তোষজনক নহয়, কাৰণ তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে সত্তা (Substance) হ'ল এক অখণ্ড সমগ্ৰ। গতিকে, এটাতকৈ বেছি সত্তা থাকিব নোৱাৰে। যদি একাধিক সত্তা থাকে, তেন্তে সিহঁতে ইটোৱে সিটোক সীমাবদ্ধ কৰিব আৰু শেষত সত্তাৰ পৰিচিত ধাৰণাটোৱেই নাশ কৰিব।

সর্বচৈতন্যবাদ (Panpsychism): দর্শনত সর্বচৈতন্যবাদ হ'ল এনে এক মতবাদ য'ত সকলো বস্তুৰে এক মানসিক দিশ আছে বুলি ধৰা হয়।

ফেখনাৰ (Fechner, ১৮০১-১৮৮৭): এগৰাকী জার্মান প্রায়োগিক মনোবৈজ্ঞানিক।

আনহাতে, স্পিনোজাই কয় যে ডেকার্টৰ মতবাদ আন্তঃক্রিয়াবাদৰ সন্দর্ভত স্পষ্ট নহয়। মন আৰু দেহৰ আন্তঃক্রিয়াবাদ তেওঁৰ দ্বৈততাবাদী (dualistic) প্রবণতাৰ বিৰোধী। পৰৱর্তী ডেকার্টবাদীসকলে আকস্মিকতাবাদ (Occasionalism) তত্ত্ব আগবঢ়োৱাৰ লগে লগে তেওঁৰ মতবাদ আৰু দুর্বল হৈ পৰে। এই আকস্মিকতাবাদ তত্ত্ব অনুসৰি, দেহ চিন্তাৰ কাৰণ নহয় আৰু মনো দেহৰ কাৰণ নহয়। বৰঞ্চ, ঈশ্বৰেই তেওঁৰ চিন্তা আৰু ইচ্ছাৰ বাবে এইবোৰ আকস্মিক উপলক্ষ (occasion) হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া আমি কওঁ যে কোনো এজনে কামটো সফলভাৱে কৰিলে, সেয়া তেওঁ নকৰে, কাৰণ ঈশ্বৰেই তেওঁৰ ইচ্ছাক এক উপলক্ষ হিচাপে লৈ পৃথিৱীত পৰিবর্তন সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে, মন আৰু দেহ দুয়ো ঈশ্বৰৰ কার্য আৰু চিন্তাৰ বাবে উপলক্ষ মাত্র। গতিকে, পৰৱর্তী ডেকার্টবাদীসকলৰ এই তত্ত্ব দর্শনৰ ইতিহাসত আকস্মিকতাবাদ (Occasionalism) হিচাপে পৰিচিত। কিন্তু স্পিনোজাই মন-দেহৰ সম্পর্কত ঈশ্বৰৰ হস্তক্ষেপ মানি নলয়। সেয়েহে তেওঁ ডেকার্টৰ দ্বৈততাবাদ (Cartesian dualism) পৰিত্যাগ কৰি সমান্তৰালবাদৰ (Parallelism) তত্ত্বক সমর্থন কৰিলে।

এই তত্ত্ব অনুসৰি, মন আৰু দেহ (বা পদার্থ)ক একেটা সমগ্ৰ আৰু অখণ্ড বাস্তৱতাৰ দুটা দিশ বা গুণ (attributes) হিচাপে গণ্য কৰা হয়। একেটা সত্তাৰ (Substance) গুণ বা দিশ হিচাপে মন আৰু দেহ (বা বিস্তাৰ আৰু চিন্তা) ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত পাৰস্পৰিকভাৱে ক্রিয়া কৰিব নোৱাৰে। সমান্তৰালবাদৰ আন—位প্রতিনিধি ফেখনাৰে (Fechner) মন আৰু দেহক সমান মর্যাদা নিদিয়াৰ লগতে সেইক্ষ্ণ者ৰ মাজত কোনো পার্থক্যও দেখুৱাব বিচৰা নাছিল। কিন্তু স্পিনোজাই মন আৰু দেহৰ মাজত পার্থক্য দেখুৱাই দুইকো সমান মর্যাদা দিছে। ফেখনাৰে এইটো দেখুৱাব বিচাৰিছিল যে প্রতিটো বস্তুৰেই চৈতন্য বা আত্মা ধাৰণ কৰে। ফেখনাৰৰ এই মতামতৰ অর্থ হ'ল, বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ প্রতিটো সত্তাৰেই এক আত্মা আছে। মনৰ এই প্রাধান্য আৰু দেহৰ ওপৰত ইয়াৰ নিয়ন্ত্রণৰ ধাৰণাই ফেখনাৰ আৰু স্পিনোজাৰ সত্তা (Substance) সম্পর্কীয় দৃষ্টিভংগীৰ মাজত এক পার্থক্য সৃষ্টি কৰে। ফেখনাৰৰ দৃষ্টিভংগী সম্পূর্ণৰূপে সর্বচৈতন্যবাদী (panpsychistic); কিন্তু স্পিনোজাৰ দৃষ্টিভংগী সমান্তৰালবাদী (parallelistic), কাৰণ মন

আৰু দেহ সমান্তৰালভাৱে চলে আৰু ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ নকৰে। এই মতবাদে দেখুৱায় যে দেহক মনৰ দ্বাৰা বা মনক দেহৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। গতিকে, মন আৰু পদাৰ্থ হ'ল একেটা বিশ্বজনীন বাস্তৱতাৰ দুটা পৃথক প্ৰকাশ। আকৌ, এইটোও কোৱা হয় যে মন দেহৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে, বা দেহ মনৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ দুইক একেটা বাস্তৱতাৰ দুটা বেলেগ দিশ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। বৰঞ্চ, দুইক একেটা কাৰণৰ ফলাফল বুলি ধৰা হয়—যি হ'ল এক অবিভাজ্য, সমগ্ৰ দ্ৰব্য (Substance)। সেয়েহে, মন আৰু পদাৰ্থ হ'ল একেটা অবিভাজ্য সমগ্ৰৰ দুটা বেলেগ দিশ। এই ভিত্তিত স্পিনোজাৰ তত্ত্বক মনো-দৈহিক সমান্তৰালবাদ (psycho-physical parallelism) বুলিও কোৱা হয়।

যদি মন আৰু দেহৰ মাজত কোনো আন্তঃক্ৰিয়া (interaction) নাথাকে, তেন্তে প্ৰশ্ন ওঠে—সিহঁতৰ সম্পৰ্কটো কেনেকুৱা? স্পিনোজাই এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কয় যে দ্ৰব্য (Substance) আৰু মন (Mind) সমান্তৰালভাৱে প্ৰকাশ পায়। সিহঁত স্বাধীন আৰু অসীম, আৰু ইটোৱে সিটোৰ সহায় নোলোৱাকৈয়ে ঈশ্বৰক (God) নিজা স্বভাৱৰ দ্বাৰা অসীমভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল, মন বা চিন্তাই নিজা স্বভাৱেৰে ঈশ্বৰক স্বাধীনভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, আৰু ঈশ্বৰই নিজা স্বৰূপত বিস্তাৰ (extension, অৰ্থাৎ দেহ) আৰু চিন্তা (mind) দুইকো ধাৰণ কৰে। সেয়েহে, এই দুই একেটা বস্তুৰ অবিভাজ্য দিশ, যেনে এখন চছমাৰ উত্তল (convex) আৰু অবতল (concave) লেন্‌ছ দুটা। একেদৰে, এক দৃষ্টিকোণৰ পৰা ঈশ্বৰ বিস্তৃত (extended), আন এটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা ঈশ্বৰ চিন্তাশীল (thinking)। গতিকে, এই দুই একেটা সত্তাৰ অবিভাজ্য দিশ। যদিও পদাৰ্থ আৰু মন (বা বিস্তাৰ আৰু চিন্তা) এই দুটা দিশে ইটোৱে সিটোক ব্যাহত নকৰাকৈ সমান্তৰালভাৱে চলিব পাৰে, তথাপি এটা আনটো অবিহনে স্বাধীনভাৱে থাকিব নোৱাৰে। সেয়েহে, স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদ (Parallelism) তত্ত্বই বস্তুবাদ (materialism) আৰু আদৰ্শবাদ (idealism) দুইকো বাদ দিয়ে—মনক দেহতকৈ বা দেহক মনতকৈ অগ্ৰাধিকাৰ নিদিয়াকৈ।

স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদৰ ধাৰণাটো সন্তোষজনক নহয়। স্পিনোজাৰ মতে, দ্ৰব্য (Substance) একেদৰে বিস্তৃত (extended) আৰু চিন্তাশীল (thinking)। গতিকে, মানুহে কেৱল সত্তাৰ দুটা দিশ বা গুণ (attributes) হে জানিব পাৰে। সেয়েহে প্ৰশ্ন ওঠে—মানুহে কেৱল পদাৰ্থ আৰু মন এই দুটা দিশহে কিয় জানিব পাৰে, আন দিশবোৰ কিয় নাজানে? এই প্ৰসংগত স্পিনোজাই উত্তৰ দিছে যে মানুহে কেৱল দুটা গুণহে জানিব পাৰে, কাৰণ মানুহ হ'ল দেহধাৰী আত্মা (embodied spirits) । আকৌ, যদি সত্তাৰ গুণবোৰ নিজা স্বভাৱত অসীম, তেন্তে মানুহে মনৰ গুণক কেৱল চিন্তালৈ সীমাবদ্ধ কৰিব নোৱাৰে; কাৰণ মন বা চিন্তাৰ গুণই নিজৰ সীমা অতিক্ৰম কৰিব পাৰে। গতিকে, স্পিনোজাৰ মন-দেহ সম্পৰ্কীয় তত্ত্বত কঠোৰ সমান্তৰালবাদ (strict parallelism) মানি ল'ব নোৱাৰি।

স্পিনোজাৰ দ্বি-দৃষ্টান্ত তত্ত্বই (Double Aspect Theory) কিছু অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰে। মন আৰু দেহৰ সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ এটাক আনটোৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গুৰুত্ব দিয়া

নাই। তথাপি তেওঁৰ তত্ত্বক আদৰ্শবাদী পক্ষপাতিত্ব (idealistic bias) ৰ পৰা মুক্ত বুলি কব নোৱাৰি, কাৰণ স্পিনোজাই স্পষ্টকৈ কৈছে যে সত্তা হ'ল এক আৰু সমগ্ৰ। পদাৰ্থ আৰু মন, বিস্তাৰ (extension) আৰু চৈতন্য (consciousness), এইবোৰ কেৱল সত্তাৰ দুটা দিশ মাত্ৰ। সত্তা হ'ল অনিৰ্ধাৰিত (indeterminate), অসীম (infinite) আৰু এক সমগ্ৰ সত্তা (all-inclusive whole), আৰু সকলোৱেই সত্তাৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে। গতিকে, এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা ক'ব পাৰি যে স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদ তত্ত্ব সন্তোষজনক নহয়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৪: খালীস্থান পূৰণ কৰক

a) স্পিনোজাৰ মতে, ... আৰু ..... হৈছে দ্ৰব্যৰ দুটি গুণ।

b) স্পিনোজাৰ দেহ মনসম্পৰ্কৰ ধাৰণা ..... নামেৰে জনা যায়।

c) ..... হৈছে এক আৰু এক সৰ্বব্যাপী সত্তা, স্পিনোজাৰ মতে।

d) ..... অনুসৰি, দেহ মন হৈছে একে এক সৰ্বব্যাপী সত্তাৰ দুটি দৃষ্টিভংগী।

প্ৰশ্ন ৫: কোনে Occasionalismৰ সিদ্ধান্তৰ সমৰ্থন কৰিছে?

.....

প্ৰশ্ন ৬: সমান্তৰালবাদ কি? (প্ৰায় ১০৪ শব্দত উত্তৰ দিয়া)

.....

প্ৰশ্ন ৭: কিয় স্পিনোজাৰ ধাৰণাটো psycho-physical parallelism নামেৰে জনা যায়? (প্ৰায় ৪৬ শব্দত উত্তৰ দিয়া)

.....

প্ৰশ্ন ৮: কিয় স্পিনোজাৰ ধাৰণাটো সন্তোষজনক নহয়? (প্ৰায় ৬৭ শব্দত উত্তৰ দিয়া)

.....

কাৰ্য্য ৯.২

প্ৰশ্ন ১: আপুনি সমান্তৰালবাদ (Parallelism) ৰ সমৰ্থক নেকি? যদি হ'ব, তেন্তে আপোনাৰ উত্তৰৰ সমৰ্থনত কাৰণসমূহ দিয়া। আলোচনা কৰক।

.....

.

.....

.....

..

.....

.

৯.৫ লেইবনিজৰ ৰ মন-শৰীৰ সম্পৰ্কৰ

মনাড (Monad):

লাইবনিজ (Leibnitz) আছিল আন এজন দার্শনিক যিয়ে মন-দেহ সম্পৰ্কৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। তেওঁ স্পিনোজাৰ মন-দেহ সম্পৰ্কৰ ধাৰণাক অতিক্রম কৰিছিল, কাৰণ তেওঁ কেৱল মন আৰু দেহৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়েই আলোচনা কৰা নাছিল, বৰঞ্চ মন আৰু দেহৰ সৈতে জড়িত অন্যান্য বস্তুবোৰৰ কথাও আলোচনা কৰিছিল। গতিকে, ক'ব পাৰি যে স্পিনোজাই তেওঁৰ আলোচনা কেৱল মন আৰু দেহলৈ সীমাবদ্ধ ৰাখিছিল, কিন্তু লাইবনিজে মন-দেহৰ বাহিৰেও অন্যান্য বস্তুৰ সমাহাৰক ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিছিল।

মেক্র'কজম (Macrocosom):

সমগ্র জটিল গঠন, যেনে বিশ্বব্রহ্মাণ্ড, যি ইয়াৰ সৰু অংশৰ সৈতে বিপৰীত। লাইবনিজে সকলো বস্তুৰ চৰম ঐক্যৰ আলোচনা কৰিবলৈ মনাডৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। তেওঁ মত পোষণ কৰিছিল যে অসংখ্য মনাড আছে আৰু প্রতিটো মনাড বাস্তৱ, শাশ্বত আৰু অবিভাজ্য। মনাডবোৰ স্পিনোজাৰ শাশ্বত সত্তাৰ দৰেই বাস্তৱ। প্রতিটো মনাডই অস্তিত্বৰ সমগ্র অসীমতাক ধাৰণ কৰে। আৰু প্রতিটো মনাডই একোটা বিশ্ব হ'ব পৰা সামর্থ্যৰ অধিকাৰী। ইয়াক মাইক্র'কজমত থকা মেক্র'কজম বুলি কোৱা হয়। প্রতিটো মনাডই এক সমগ্র সত্তা হিচাপে বিশ্বব্রহ্মাণ্ডক প্রতিফলিত কৰে। গতিকে, প্রতিটো স্বয়ংসম্পূর্ণ মনাডই অন্যান্য সকলো মনাডক বর্জন কৰে। প্রতিটো মনাডই নিজা গঠনেৰে একোটা বিশ্বক প্রতিফলিত কৰে বা একোটা বিশ্ব হ'ব পৰা সামর্থ্যৰ অধিকাৰী। সেয়েহে, ক'ব পাৰি যে মনাডবোৰ বিন্ধাহীন (windowless), কিন্তু ইয়াৰ মাজেৰে কোনোৱেই সোমাব বা ওলাব নোৱাৰে। কোনো দুটা মনাড একে নহয়। কিন্তু সিহঁত এক শ্রেণীবদ্ধ ক্রমত (hierarchical order) বিৰাজ কৰে। ইয়াত নিম্নতম বা আটাইতকৈ সৰল মনাড আৰু উচ্চতম মনাড থাকিব পাৰে। নিম্নতম মনাডবোৰত মনাডৰ মূল বৈশিষ্ট্য অর্থাৎ উপলব্ধি (perception) অস্পষ্ট হৈ থাকে। এইবোৰেই অজৈৱ দেহবোৰ গঠন কৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও চৈতন্যপূর্ণ মনাডবোৰ আছে। এইবোৰক আত্মা (souls) বুলি কোৱা হয়, যিয়ে উদ্ভিদ আৰু প্রাণীজগত গঠন কৰে। ইয়াৰ ওপৰত উচ্চতম মনাডবোৰক আত্মিক সত্তা (spirits) বুলি কোৱা হয়, যি যুক্তিসংগত আৰু বিশ্বজনীন, প্রয়োজনীয় জ্ঞানৰ অধিকাৰী। সেয়েহে, ক'ব পাৰি যে মনাডৰ শ্রেণীবদ্ধ ক্রমত উচ্চতম মনাড বা আত্মিক সত্তাই নিম্নতম মনাডক সামৰি লয়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল যে আত্ম-সচেতনতা (self-consciousness) সচেতনতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয় আৰু কিছুমান অস্পষ্ট উপলব্ধিক বর্জন কৰে।

নিম্নতম মনাডবোৰৰ ক্ষেত্ৰত শক্তি কেৱল যান্ত্ৰিক গতিৰ (mechanical movement) ৰূপতহে প্ৰকাশ পায়। উদাহৰণস্বৰূপে, প্ৰাণীৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰবৃত্তি (appetite) সহজাত প্ৰবৃত্তি (instincts) ৰ ৰূপত প্ৰকাশ পায়, আনহাতে উচ্চতম মনাডবোৰৰ ক্ষেত্ৰত শক্তি আত্ম-সচেতনতা (self-consciousness), ইচ্ছা (desire) আৰু সঙ্কল্প (will) ৰ ৰূপত প্ৰকাশ পায়।

মনাড (Monad):

একে বস্তুৰ এক ক্ষুদ্ৰ ৰূপ। গতিকে, ক'ব পাৰি যে স্পিনোজাই মন আৰু দেহৰ মাজৰ ঐক্য ব্যাখ্যা কৰিছিল, আনহাতে লাইবনিজে বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ 다양তা দেখুৱাইছিল। কিন্তু এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন হ'ল—বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ মাজৰ ঐক্য কেনেকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি? মনাডৰ "বিন্ধাহীনতা" (windowlessness)ৰ স্বভাৱৰ পৰাই দেখা যায় যে মনাডবোৰৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক নাথাকে। যদিও কোৱা হয় যে মনাডবোৰ স্বাধীন বা ইটোৱে সিটোৰ লগত জড়িত নহয়, তথাপি প্ৰতিটো মনাডৰ মাজত এক আভ্যন্তৰীণ ইচ্ছা থাকে, যিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ মাজত এক সুসমন্বিত সম্পৰ্কৰ ইংগিত দিয়ে।

লাইবনিজৰ মতে, বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ মাজৰ এই সুসমন্বিত সম্পৰ্ক ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত (pre-established), যিয়ে মনাডবোৰক এক শ্ৰেণীবদ্ধ ক্ৰমত (hierarchical order) সজাই ৰাখিছে যাতে বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ মাজত সম্প্ৰীতি বজাই ৰখা হয়। এটা মনাডৰ পৰিবৰ্তন আন এটা মনাডৰ পৰিবৰ্তনৰ কাৰণ হ'ব পাৰে—প্ৰতীকী বা যুক্তিগতভাৱে, A-ৰ পৰিবৰ্তনেই B-ৰ পৰিবৰ্তনৰ কাৰণ। এই ক্ষেত্ৰত লাইবনিজে দেখুৱাব বিচাৰে যে মনাডবোৰে ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ সিহঁত "বিন্ধাহীন"। তেওঁ লক্ষ্য কৰাইছে যে যদিও মনাডবোৰে ইটোৱে সিটোৰ লগত আন্তঃক্ৰিয়া কৰিব নোৱাৰে, তথাপি সিহঁতৰ মাজত এক সহজাত সম্পৰ্ক (concomitant relation) থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, আমি বুটামটো টেপা মাত্ৰকেই বাল্বটো জ্বলি উঠে। ইয়াত, বুটাম বা চুইচৰ পৰিবৰ্তনেই বাল্বৰ জ্বলাৰ কাৰণ। কিন্তু ইয়াত এইটো কোৱা হ'ব নোৱাৰে যে চুইচ আৰু বাল্বৰ মাজৰ এই সহজাত সম্পৰ্কটো চুইচে বাল্বৰ ওপৰত কৰা কোনো আন্তঃক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হৈছে।

গতিকে, লাইবনিজে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছে, যিয়ে মনাডবোৰক এক সুসমন্বিত শ্ৰেণীবদ্ধ ক্ৰমত সজাই ৰাখিছে আৰু তেওঁৰ মনত থকা এক মহান পৰিকল্পনাৰ বাস্তৱায়ন কৰিছে। প্ৰতিটো মনাডই তাৰ আভ্যন্তৰীণ ইচ্ছা বা প্ৰেৰণাৰ মতে স্বাধীনভাৱে কাম কৰে, কিন্তু এই আভ্যন্তৰীণ পৰিকল্পনা স্ৰষ্টাৰ মনত থকা এক মহান পৰিকল্পনাৰ সৈতে মিলে। ক'ব পাৰি যে প্ৰতিটো মনাডই স্ৰষ্টাৰ মনত থকা একে লক্ষ্যৰ বাস্তৱায়নৰ বাবে চেষ্টা কৰে; সেয়েহে, মনাডবোৰৰ মাজত এক সুসমন্বয় বিৰাজ কৰে।

পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সুসমন্বয় (Pre-established Harmony):

লাইবনিজে তেওঁৰ "পূৰ্বনির্ধাৰিত সুসমন্বয়"ৰ ধাৰণাৰে দেখুৱাব বিচাৰিছিল যে, স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদৰ দৰেই, তেওঁৰ ধাৰণাটো কেৱল মন-দেহ সম্পর্কলৈ সীমাবদ্ধ নহয়। ইয়াৰ উপৰিও, তেওঁ পূৰ্বনির্ধাৰিত সুসমন্বয়ৰ ধাৰণাৰে বিভিন্ন ধৰণৰ মনাডৰ মাজৰ সম্প্রীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। যদিও লাইবনিজে মন আৰু পদার্থৰ মাজৰ সমন্বয়ৰ ক্ষেত্রত শুদ্ধ যেন লাগে, তথাপি তেওঁৰ "পূৰ্বনির্ধাৰিত সুসমন্বয়"ৰ ধাৰণাত কিছু অসংগতি আছে।

লাইবনিজে (Leibnitz) ঈশ্বৰৰ সর্বোচ্চত্ব প্রদর্শন কৰিব বিচাৰে ইয়াক দেখুৱাই যে ঈশ্বৰেই সকলো মনাড (monad)ৰ স্রষ্টা। যদি ঈশ্বৰেই সকলো মনাডৰ স্রষ্টা, তেন্তে লাইবনিজৰ এই মতবাদ যে মনাডবোৰ স্বাধীন আৰু স্বয়ংসম্পূর্ণ—ই এক স্ব-বিৰোধী ধাৰণা হৈ পৰে। সেয়েহে, ক'ব পাৰি যে লাইবনিজৰ ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটো "পূৰ্বনির্ধাৰিত সুসমন্বয়" (Pre-established Harmony) ৰ স্রষ্টা হিচাপে ঈশ্বৰক গণ্য কৰাত অসংগতিপূর্ণ যেন লাগে।

লাইবনিজে "পূৰ্বনির্ধাৰিত সুসমন্বয়"ৰ ধাৰণাৰে স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদত (Parallelism) নথকা "বৈচিত্র্যৰ মাজত ঐক্য" (unity in variety)ৰ ধাৰণাটো আগবঢ়াইছিল। ইয়াৰোপৰি, তেওঁ এই ধাৰণাৰে মন-দেহৰ সমস্যাটো সমাধান কৰিব বিচাৰিছিল। লাইবনিজৰ মতে, দেহ (body) হ'ল কেৱল "বেয়াৰ মনাড" (bare monads)ৰ এক সমষ্টি। অর্থাৎ, দেহ হ'ল এক জীৱন্ত জৈৱিক গঠন যিয়ে এক জীৱনশক্তি (living force) ধাৰণ কৰে। বিভিন্ন মনাডৰ মাজত এটা "ৰাণী মনাড" (Queen Monad) থাকে, যিয়ে চৌপাশৰ মনাডবোৰৰ কার্যকলাপ নিয়ন্ত্রণ কৰে আৰু বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ স্পষ্ট ৰূপত অন্যান্য মনাডৰ পৰিবর্তনবোৰ প্রতিফলিত কৰে। এই ৰাণী মনাডক "আত্মা" (soul) বুলিও কোৱা হয়, যি অন্যান্য মনাডতকৈ শ্রেষ্ঠ। এই সর্বোচ্চ মনাড বা আত্মাই বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ অন্যান্য সকলো মনাডৰ কার্যকলাপ উপলব্ধি কৰিব পাৰে। নিম্নস্তৰৰ মনাডবোৰৰ কার্যকলাপ ৰাণী মনাড বা ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্রিত হয়। সেয়েহে, নিম্ন মনাডবোৰে উচ্চ মনাডৰ লক্ষ্য সিদ্ধিৰ বাবে এক সা-সঁজুলি আৰু অৱস্থা হিচাপে কাম কৰে।

যেতিয়া আমি আমাৰ হাত চলোৱাৰ ইচ্ছা কৰোঁ, তেতিয়া আমাৰ শৰীৰত পেশীৰ পৰিবর্তন (muscular changes) সংঘটিত হয়। এই ঘটনাই দেখুৱায় যে ইচ্ছাই (desire) শৰীৰৰ পেশীৰ পৰিবর্তনৰ কাৰণ। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল "সহজাত পৰিৱর্তন" (concomitant variation) ।

ইয়াই সূচায় যে মন আৰু দেহৰ সম্পর্কক দুটা ঘড়ীৰ সাদৃশ্যৰে বুজাব পাৰি—যি একে সময়তে সুসমন্বিতভাৱে বাজে। এই দুটা ঘড়ীৰ মাজৰ সুসমন্বয় তিনিটা ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি:

ক) দুটা ঘড়ী একে যন্ত্রৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হ'ব পাৰে, য'ত এটা ঘড়ীৰ গতি আনটোলৈ সঞ্চাৰিত হয়। ডেকার্টে (Descartes) ইয়াক মন-দেহৰ আন্তঃক্রিয়া বুলি কয়, কিন্তু

লাইবনিজে এই মতবাদৰ বিৰোধিতা কৰি কয় যে মন আৰু দেহ "খিৰিকিবিহীন মনাড" (windowless monads) হিচাপে ইটোৱে সিটোৰ লগত আন্তঃক্ৰিয়া কৰিব নোৱাৰে।

খ) এজন টেকনিচিয়ানে দুটা ঘড়ী সঠিক সময়ৰ ব্যৱধানত ৰেগুলেট কৰিলে সিহঁতে সুসমন্বিতভাৱে চলিব পাৰে। "আকস্মিকতাবাদীসকলে" (Occasionalists) ইয়াত ঈশ্বৰৰ হস্তক্ষেপৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। কিন্তু লাইবনিজে মন-দেহৰ দৰে "বিন্ধাহীন মনাড"ৰ ক্ষেত্ৰত ঈশ্বৰৰ সৰ্বদা হস্তক্ষেপ অস্বীকাৰ কৰে।

গ) দুটা ঘড়ী এনে দক্ষতা আৰু নিখুঁতভাৱে ডিজাইন কৰা হ'ব পাৰে যে সিহঁতে সদায় সুসমন্বিতভাৱে কাম কৰে। লাইবনিজে এই মতবাদ গ্ৰহণ কৰি কয় যে ঈশ্বৰেই এই দুটা বিন্ধাহীন মনাডৰ স্ৰষ্টা।

সৰলকৈ ক'ব গ'লে, "পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সুসমন্বয়"ৰ মতবাদে কয় যে দেহবোৰ এনে ভাৱে কাম কৰে যেন আত্মা নাই, আৰু আত্মাবোৰে এনে ভাৱে কাম কৰে যেন দেহ নাই—আৰু দুয়োটা এনে ভাৱে কাম কৰে যেন ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়।

যদিও মনাডবোৰ স্বভাৱতে স্বাধীন বা স্বয়ংসম্পূৰ্ণ, তথাপি প্ৰতিটো মনাডই অদৃশ্যভাৱে আনবোৰলৈ নেতৃত্ব দিয়ে। গতিকে, এই অদৃশ্য সংযোগে (unseen connection) প্ৰত্যেক প্ৰকাৰৰ অভিজ্ঞতা ব্যাখ্যা কৰাৰ সম্ভাৱনা দেখুৱায়। ইয়াৰ উপৰিও ই মন-পদাৰ্থ, মানুহ-প্ৰাণী, সচেতন-অসচেতন অৱস্থাৰ মাজৰ খালী ঠাই পূৰণ কৰাত সহায় কৰিব পাৰে।

ইয়াত এটা প্ৰশ্ন ওঠে: **যদি মনাডবোৰ খিৰিকিবিহীন, তেন্তে সিহঁতৰ মাজত সম্পৰ্ক কেনেকৈ থাকে?**
ইয়াৰ উত্তৰ হ'ল—মনাডবোৰৰ মাজত প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নাথাকে, কাৰণ সিহঁত "বিন্ধাহীন"।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৯: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:

ক) লাইবনিজৰ মতে, মনাডবোৰ হ'ল .....

খ) ..... পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সুসমন্বয়ৰ (pre-established harmony) তত্ত্বৰ সমৰ্থন কৰে।

প্ৰশ্ন ১০: মনাডৰ ধাৰণাটো কোনে আগবঢ়াইছিল?

.....

প্ৰশ্ন ১১: পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সুসমন্বয় কি? (৬৯ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক):

.....

প্ৰশ্ন ১২: ৰাণী মনাডৰ স্বভাৱ চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক (৭৪ শব্দৰ ভিতৰত):

.....

কাৰ্য্য ৯.৩

প্ৰশ্ন ২: মন-দেহৰ সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত আপুনি লাইবনিজৰ পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সুসমন্বয়ৰ তত্ত্বক সমৰ্থন কৰেনে? আলোচনা কৰা।

.....

.

.....

.....

..

.....

.

৯.৫.১ লাইবনিৎসৰ মন আৰু শৰীৰৰ সম্বন্ধ ধাৰণাৰ ওপৰত ৰাছেলৰ দৃষ্টিভংগী

ৰাছেলে মন আৰু শৰীৰৰ সম্বন্ধৰ ক্ষেত্ৰত মত পোষণ কৰে যে, পদাৰ্থৰ মূল সাৰাংশ প্ৰসাৰণ (extension) নহয়, বৰঞ্চ পদাৰ্থ মুখ্যতঃ বহুমুখী। ৰাছেলে বিশ্বাস কৰিছিল যে লাইবনিৎসে আত্মা আৰু শৰীৰৰ এক নতুন তত্ত্বৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰিছিল, আৰু এই নতুন তত্ত্বই পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সাদৃশ্য (pre-established harmony) ৰ মতবাদৰ এক মুখ্য কাৰক হিচাপে কাম কৰিছিল। ৰাছেলৰ মতে, মন আৰু শৰীৰৰ সম্বন্ধৰ ক্ষেত্ৰত এই মতবাদ এক অভিনৱ ধাৰণা। তেওঁ লাইবনিৎসৰ ধাৰণাক বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰি তাৰ ওপৰত নিজৰ মন্তব্য আগবঢ়ায়।

ৰাছেলৰ মতে, লাইবনিৎসে যুক্তি দিয়ে যে মনাড (monads) বাদে আন কোনো বাস্তৱ বস্তু নাই। শৰীৰ (পদাৰ্থ) হ'ল অসংখ্য মনাডৰ এক সমষ্টিৰ ৰূপ। মনাডবোৰ পৰস্পৰৰ প্ৰত্যক্ষণৰ স্পষ্টতাৰ ফাৰকৰ দ্বাৰা পৃথক হয়, আৰু যিবোৰ মনাডৰ প্ৰত্যক্ষণ বেছি স্পষ্ট, সেইবোৰ বেছি সক্ৰিয়। যেতিয়া এটা মনাডৰ পৰিৱৰ্তনে আন এটা মনাডৰ পৰিৱৰ্তনক ব্যাখ্যা কৰে, তেতিয়া প্ৰথমটো সক্ৰিয় আৰু দ্বিতীয়টো নিষ্ক্ৰিয় বুলি কোৱা হয়। একেদৰে, শৰীৰত থকা মনাডবোৰৰ ভিতৰত যিটো মনাড মোৰ আত্মা (অৰ্থাৎ ময়), সি

আনবোৰতকৈ স্পষ্ট প্ৰত্যক্ষণৰ অধিকাৰী আৰু শৰীৰৰ অন্যান্য মনাডৰ সাপেক্ষে প্ৰভুত্বশালী বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। স্পষ্ট প্ৰত্যক্ষণ থকা মনাডবোৰ সক্ৰিয় আৰু আনবোৰ নিষ্ক্ৰিয়। ইয়াত ক'ব পাৰি যে মনাডবোৰৰ মাজত কোনো প্ৰকৃত আন্তঃক্ৰিয়া নাই। কাৰণ আত্মা এক, কিন্তু শৰীৰ বহু; গতিকে, সেইদুটাৰ মাজত কোনো আন্তঃক্ৰিয়া নঘটে। কিন্তু আত্মা আৰু শৰীৰৰ মাজৰ সম্বন্ধটো পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত সাদৃশ্যৰ ফলতহে সম্ভৱপৰ হয়। ইয়াৰ পৰা ইয়াকে ক'ব পাৰি যে আত্মাৰ প্ৰত্যক্ষণ স্পষ্ট, আৰু শৰীৰত ঘটা ঘটনাবোৰ আত্মাত প্ৰতিফলিত হয়। গতিকে, এই মত অনুসৰি আত্মাই শৰীৰৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰি তাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

ৰাছেলে লাইবনিৎসে আগবঢ়োৱা মনাডৰ স্তৰবিভাজনৰ তিনিটা প্ৰধান শ্ৰেণীৰ বিষয়েও আলোচনা কৰে। লাইবনিৎসে কয় যে এই শ্ৰেণীবোৰ পৰস্পৰৰ মাজত মিহলি হৈ থাকে:
১. **সাধাৰণ মনাড (Bare monads)**: ইয়াত প্ৰত্যক্ষণ আৰু ইচ্ছা (desire)ৰ পৰিমাণ ন্যূনতম। ই আত্মাৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা স্বত্বেও, ইয়াক আত্মা বুলি কোৱা নাযায়।
২. **আত্মা (Souls)**: ই স্মৃতি, অনুভূতি আৰু মনোযোগৰ দ্বাৰা প্ৰথম শ্ৰেণীৰ পৰা পৃথক। জীৱ-জন্তুৰ আত্মা আছে, কিন্তু মানুহৰ আত্মা যুক্তিসংগত বা আধ্যাত্মিক (Spirit)।
৩. **আধ্যাত্মিক মনাড (Spirits)**: ই মানুহতকৈ উচ্চ স্তৰৰ দূত (angels)ৰ পৰা পৃথক। ই আত্ম-সচেতনতা, ঈশ্বৰ আৰু চিৰসত্যৰ জ্ঞান, আৰু যুক্তিৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত। আধ্যাত্মিক মনাডে কেৱল সৃষ্টিজগতকেই প্ৰতিফলিত নকৰে, ই ঈশ্বৰৰ নগৰী (City of God) ৰ অংশ আৰু ঈশ্বৰৰ সৈতে নৈতিক সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰে। এই মনাডবোৰ অমৰ আৰু নৈতিক সত্তা বজাই ৰাখে, কিন্তু ই স্ব-নিৰ্ভৰশীল।

শেষত: মনাডবোৰ পৰস্পৰৰ সৈতে অভিন্ন, কিন্তু ইজনে সিজনক চিনি নাপায়।

ৰাছেলে আকৌ উল্লেখ কৰে যে মনাডবোৰ সক্ৰিয় বা নিষ্ক্ৰিয় হিচাপে বিবেচিত হয় ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষণৰ স্পষ্টতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি। মনাডবোৰ কেৱল তেওঁলোকৰ পৰিপূৰ্ণতাৰ মাত্ৰাৰ দ্বাৰাহে গঠিত। লাইবনিৎসৰ মতে, আত্মা পৰিপূৰ্ণ হোৱাৰ বাবেই ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষণবোৰ স্পষ্ট। শৰীৰৰ ক্ষেত্ৰত, ই অপৰিপূৰ্ণ। লাইবনিৎসৰ মতে, এটা সৃষ্টি আনটোতকৈ বেছি পৰিপূৰ্ণ। এটাৰ ওপৰত আনটোৰ প্ৰভাৱ সম্পূৰ্ণৰূপে আদৰ্শগত। ঈশ্বৰে উচ্চ স্তৰৰ মনাডক গুৰুত্ব দিয়ে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা আনবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

ৰাছেলে লাইবনিৎসৰ এই মতও ব্যাখ্যা কৰে যে যি কোনো বস্তুৱে যেতিয়া পৰিপূৰ্ণতাৰ নিম্ন স্তৰলৈ যায়, তেতিয়া ই ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া দুয়োটাই অনুভৱ কৰে। প্ৰত্যক্ষণ থকা যিকোনো বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰিয়াই আনন্দ আনে, আনহাতে প্ৰতিক্ৰিয়াই যন্ত্ৰণা আনে। সক্ৰিয়তা নিষ্ক্ৰিয়তাৰ বিপৰীত, যি মৌলিক বস্তুৰ পৰা পৃথক। লাইবনিৎসৰ মতে, যিকোনো বস্তুৱে কেৱল ক্ৰিয়াহে কৰে। সকলো বস্তুৱে আনন্দ আৰু যন্ত্ৰণা অনুভৱ কৰাৰ ক্ষমতা আছে। প্ৰকৃত বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত সদায় ক্ৰিয়া জড়িত থাকে। আৰু যেতিয়া প্ৰত্যক্ষণ বিকশিত হয়, তেতিয়া বস্তুটোৱে অধিক স্পষ্ট ৰূপ লয়। আকৌ, বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিক্ৰিয়া থাকিলে ইয়াৰ ৰূপ অস্পষ্ট হয়। বস্তুৰ সৈতে জড়িত সকলো ক্ৰিয়াই আনন্দৰ সোপান, আৰু সকলো প্ৰতিক্ৰিয়াই যন্ত্ৰণাৰ সোপান।

ৰাছেলে উল্লেখ কৰে যে লাইবনিৎসৰ তত্ত্বই আমাক স্পিনোজাৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে যে বস্তু এটাত দুটা উপাদান থাকে যি সক্রিয়: পৰিপূৰ্ণতা আৰু প্রত্যক্ষণৰ স্পষ্টতা। কিন্তু তেওঁ কয় যে লাইবনিৎসে এই দুটা উপাদানক গুলিয়াই নপেলায়, বৰঞ্চ ইহঁতক পৰস্পৰ সংযুক্ত বুলি ব্যাখ্যা কৰে। তেওঁ আকৌ ব্যাখ্যা কৰে যে কেৱল আধ্যাত্মিক মনাডহে ভাল বা বেয়া হিচাপে বিবেচিত হয়, আনহাতে সাধাৰণ মনাড আৰু আত্মাবোৰ কেৱল মাধ্যমহে। আধ্যাত্মিক মনাডত ইচ্ছা সদায় ভালৰ যুক্তিৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়। ইয়াৰ অর্থ হৈছে যে আমি সঠিকভাৱে কাম কৰো যদি সদায় সঠিক সিদ্ধান্ত লওঁ। সঠিক সিদ্ধান্ত স্পষ্ট প্রত্যক্ষণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে, গতিকে আমাৰ পৰিপূৰ্ণতা আমাৰ প্রত্যক্ষণৰ স্পষ্টতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

অধিকন্তু, আত্মা আৰু শৰীৰৰ সংযোগ কেৱল মেটেৰিয়া প্রাইমাৰ দ্বাৰাহে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। মেটেৰিয়া প্রাইমা (প্রতিটো মনাডত থকা এক উপাদান) হৈছে যি পুনৰাবৃত্তি হৈ গতিবিদ্যাৰ মেটেৰিয়া প্রাইমা সৃষ্টি কৰে। ইয়াক মনাডৰ নিষ্ক্রিয়তা বা সীমিত প্রকৃতিৰ সৈতেও চিনাক্ত কৰা হয়। ঈশ্বৰে মনাডৰ পৰা মেটেৰিয়া ছেকেণ্ডা (অর্থাৎ শৰীৰ গঠন কৰা মনাডৰ সমষ্টি) আতৰাব পাৰে, কিন্তু মেটেৰিয়া প্রাইমা আতৰাব নোৱাৰে, কাৰণ ইয়াৰ অবিহনে মনাড পিউৰ এচ্টাছ (actus purus) হ'ব, অর্থাৎ ঈশ্বৰ নিজেই। মনাডবোৰ ঈশ্বৰৰ পৰা মেটেৰিয়া প্রাইমাৰ দ্বাৰা পৃথক, যিয়ে মনাডবোৰক সীমিত আৰু সান্ত বুলি চিনাক্ত কৰে। অস্পষ্ট প্রত্যক্ষণে পদার্থ বা অসীম সংখ্যক বস্তুক সামৰিব পাৰে।

ৰাছেলৰ মতে, লাইবনিৎসে কয় যে ঈশ্বৰ মাত্রেই পদার্থৰ ওপৰত। লাইবনিৎসৰ মতে, আধ্যাত্মিক মনাডবোৰ সময় আৰু স্থানৰ ক্রমৰ পৰা মুক্ত, বিশ্বজনীন সংযোগৰ বাহিৰত থাকে। সময় আৰু স্থানৰ সৈতে জড়িত মনাডবোৰৰ প্রত্যক্ষণ অস্পষ্ট বা মেটেৰিয়া প্রাইমাৰ দ্বাৰা গঠিত। ই অচেতন প্রত্যক্ষণৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে সংযুক্ত। মনাডৰ মতবাদে সমগ্র বিশ্বব্রহ্মাণ্ডক প্রতিফলিত কৰাটো সম্ভৱপৰ কৰে। প্রত্যক্ষণৰে গঠিত মনাডবোৰ অসংখ্য অলক্ষ্য প্রত্যক্ষণৰ সমষ্টি।

ৰাছেলে ভাবে যে লাইবনিৎসৰ দর্শনত আত্মা আৰু শৰীৰৰ সম্পর্কে দুটা অসংগত তত্ত্ব (আদর্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদ) আছে। ইয়াৰ ফলত দার্শনিকসকলৰ মাজত এই দুটা তত্ত্বৰ বিষয়ে বিভেদ সৃষ্টি হৈছে। গতিকে ৰাছেলে মত পোষণ কৰে যে লাইবনিৎসৰ সকলো মতবাদৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়।

এটা জৈৱিক শৰীৰত এটা প্রভুত্বশালী মনাড থাকে, যি ইয়াক একতা প্রদান কৰে। আনহাতে, অজৈৱিক শৰীৰত এনে কোনো একক প্রভুত্বশালী মনাড নাথাকে। প্রতিটো মনাড কোনো না কোনো জৈৱিক শৰীৰৰ সৈতে জড়িত, হয় প্রভুত্বশালী হিচাপে নাইবা অধস্তন হিচাপে। প্রতিটো জৈৱিক শৰীৰ অসংখ্য সৰু জৈৱিক শৰীৰৰ দ্বাৰা গঠিত। আটাইতকৈ সৰু জৈৱিক শৰীৰবোৰে কেৱল এটা ভৌতিক বিন্দুহে অধিকাৰ কৰে। লাইবনিৎসে কয় যে এটা প্রাকৃতিক জীৱই হৈছে এটা যন্ত্র, যাৰ সৰুতম অংশবোৰো যন্ত্রৰ দৰে কাম কৰে।

প্রথম তত্ত্বমতে, প্রভুত্বশালী মনাডে অধিক স্পষ্টভাৱে প্রতিনিধিত্ব কৰে, আনহাতে অন্যান্য মনাডবোৰে অতি অস্পষ্টভাৱে প্রতিনিধিত্ব কৰে। প্রভুত্বশালী মনাডে নিজৰ বাহিৰৰ বস্তুবোৰক এক কেন্দ্র হিচাপে প্রতিনিধিত্ব কৰে। প্রতিটো মনাডে নিজৰ চৌপাশৰ ঘটনাবোৰ দূৰৰ ঘটনাতকৈ অধিক স্পষ্টভাৱে উপলব্ধি কৰে।

অৱশ্যে, জৈৱিক শৰীৰ গঠন কৰা মনাডবোৰ সদায় একে থাকে বুলি ধৰিব নোৱাৰি; শৰীৰবোৰ সদায় পৰিবর্তনশীল। লাইবনিৎসে মত পোষণ কৰে যে শৰীৰ আৰু আত্মাই একেলগে একটাত্মক বস্তু গঠন নকৰে। এই প্রসংগত তেওঁ কয় যে শৰীৰবোৰে কাম কৰে যেন আত্মা নাই, আৰু আত্মাই কাম কৰে যেন শৰীৰ নাই, আৰু দুয়োটাে কাম কৰে যেন এটাই আনটোৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়। আত্মাই ইচ্ছা কৰিলে নিজে ক্রিয়া কৰিবলৈ সাজু হয়। ইয়েই আত্মা আৰু শৰীৰৰ তথাকথিত মিলন সৃষ্টি কৰে। আত্মা আৰু শৰীৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক ক্রিয়া নঘটে, কেৱল সাদৃশ্য থাকে। দুয়োটাৰ ভিতৰত এটাই কার্যকাৰণৰ চূড়ান্ত নিয়ম অনুসৰি স্বাধীনভাৱে ক্রিয়া কৰে। চূড়ান্ত কাৰণৰ নিয়ম অনুসৰি ক্রিয়া কৰা প্রতিজন কর্তাই স্বাধীন।

সংক্ষেপত ক'বলৈ গ'লে, ৰাছেলে লাইবনিৎসৰ মন আৰু শৰীৰৰ ধাৰণাৰ সমালোচনাত কয় যে তেওঁৰ দর্শনত দুটা পৰস্পৰবিৰোধী দৃষ্টিভংগী আছে - আদর্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদ। লাইবনিৎসে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ জৰিয়তে পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্যৰ ক্ষেত্রত আদর্শবাদী মতবাদ গ্রহণ কৰা যেন দেখা যায়। কিন্তু যদি আমি তেওঁৰ দর্শন বা পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্যৰ তত্ত্বৰ বক্তব্য অধ্যয়ন কৰো, তেন্তে দেখা পাওঁ যে তেওঁ পূর্বৰ আদর্শবাদী দৃষ্টিভংগীক অতিক্রম কৰি বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগীৰ পোষকতা কৰা যেন লাগে, যিয়ে সূচায় যে মন আৰু শৰীৰৰ মাজৰ অন্তর্নিহিত সম্পর্ক আলোচনা কৰিবলৈ কোনো অতিৰিক্ত শক্তিৰ প্রয়োজন নাই। গতিকে তেওঁ উল্লেখ কৰে যে আত্মা আৰু শৰীৰ একেলগে প্রকৃততে এক, যদিও আমাৰ উপলব্ধিত শৰীৰ বাস্তৱ আৰু বহুমুখী।

ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ উল্লেখ কৰে - "দৈহিক বস্তুৰ এটা আত্মা আৰু এক জৈৱিক শৰীৰ থাকে, অর্থাৎ আন বস্তুৰে গঠিত এক সমষ্টি। সঁচা যে একেটা বস্তুৱে চিন্তা কৰে আৰু ইয়াৰ লগত এক বিস্তৃত সমষ্টি সংলগ্ন থাকে, কিন্তু ই এই সমষ্টিৰে গঠিত নহয়, কাৰণ এইবোৰ বস্তুৰ পৰা আতৰোৱা হ'লেও বস্তুটোৰ পৰিবর্তন নহয়।" লাইবনিৎসে কয় যে শৰীৰই নিজে, আত্মাৰ বাহিৰে, কেৱল এক সমষ্টিগত একতাহে ধাৰণ কৰে; আৰু ইয়ে ইংগিত দিয়ে যে আত্মাৰ সৈতে শৰীৰৰ এক প্রকৃত একতা আছে। তেওঁ আকৌ কয় যে আত্মাৰ বাহিৰে শৰীৰ সঠিক অর্থত বস্তু নহয়, বৰঞ্চ এক সমষ্টি, যেনে শিলৰ এটা ঢাপ।

৯.৬মন-শৰীৰ সম্পর্কত ষ্ট্রঁচনৰ দৃষ্টিভংগী

পি. এফ. ষ্ট্রঁচন (১৯১৯-২০০৬): অক্সফর্ড-ভিত্তিক দার্শনিক

ষ্ট্ৰ’চনে ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ জৰিয়তে মন-দেহ সমস্যাৰ আলোচনা কৰিছিল। তেওঁৰ *ইণ্ডিভিজুৱেল্‌ছ* নামৰ কিতাপত দেখুৱাইছে যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা এক প্ৰকাৰৰ সত্তা। ই শাৰীৰিক আৰু মানসিক—এই দুয়োবিধ গুণ স্বীকাৰ কৰে। তেওঁ ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ সহায় লৈ মন-দেহ সমস্যাৰ সমাধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। ব্যক্তিৰ প্ৰসংগত শাৰীৰিক আৰু মানসিকৰ দ্বৈত ব্যাখ্যাৰ বিৰোধী হ’লেও, ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে নহয় যে ষ্ট্ৰ’চনে দ্বৈতবাদী ব্যাখ্যাত এক নিৰপেক্ষ গঠনৰ পোষকতা কৰিছিল। বৰঞ্চ, ষ্ট্ৰ’চনে ব্যক্তিক এক আদিম ধাৰণা হিচাপে উপস্থাপন কৰে, যাৰ অস্তিত্বগত গুৰুত্ব মন-দেহ সমস্যাৰ ধাৰণাতকৈ প্ৰাথমিক।

ষ্ট্ৰ’চনে মন-দেহ সমস্যাৰ সমাধান হিচাপে ব্যক্তিৰ ধাৰণা আগবঢ়াইছিল। তেওঁ ব্যক্তিক মন বা দেহৰ সৈতে একাকৃত নকৰে, বৰঞ্চ ব্যক্তিক এক সত্তা হিচাপে উপস্থাপন কৰে য’ত মানসিক আৰু শাৰীৰিক দুয়োবিধ ধৰ্ম থাকে। তেওঁৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণা দুটা মতবাদৰ বিৰোধী—এটা যিয়ে মন বা অহংৰ সহায়ত ব্যক্তিৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব বিচাৰে, আৰু আনটো যিয়ে দেহৰ সহায়ত ব্যক্তিৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব বিচাৰে। গতিকে, ষ্ট্ৰ’চনৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণা আদৰ্শবাদ আৰু স্থূল বস্তুবাদৰ মাজৰ এক মধ্যৱৰ্তী স্থান দখল কৰে। আকৌ, ব্যক্তিৰ ধাৰণাই বিপৰীত মতবাদ—আদৰ্শবাদ আৰু বাস্তববাদৰ এক সংশ্লেষণৰ কাম কৰে।

ষ্ট্ৰ’চনে ব্যক্তিৰ ধাৰণাক দেহ আৰু মনত বিশ্লেষণ কৰাৰ পক্ষপাতী নহয়। ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ প্ৰসংগত এই দুটা উপাদানক একমাত্ৰ বা মৌলিক বাস্তৱতা হিচাপে আলোচনা কৰাৰ যিকোনো প্ৰচেষ্টাৰো তেওঁ বিৰোধী। বৰঞ্চ, তেওঁ ব্যক্তিৰ ধাৰণাক এক আদিম ধাৰণা হিচাপে স্বীকাৰ কৰে, য’ত শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়োবিধ বিধেয় প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

কার্য্য ৯.৪

প্ৰশ্ন ৩: ৰাছেলৰ দৃষ্টিভংগী লেইবনিত্‌ছৰ মন-দেহৰ সম্পৰ্কৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত সন্তোষজনকনে? আপুনি কি ভাবে? আলোচনা কৰক।

.....

.

.....

.

.....

.

.....

.

প্রশ্ন ৪: আপুনি ষ্ট্রঁচনৰ দৃষ্টিভংগী মন-দেহৰ সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত সমর্থন কৰেনে? আলোচনা কৰক।

.....
.
.....
.....
..
.....
.

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১৩: লেইবনিত্ছৰ মন-দেহৰ সম্পর্কৰ ধাৰণাত থকা দুটা তত্ত্ব কি কি?
.....

প্রশ্ন ১৪: তলৰ বিবৃতিসমূহ সঁচা নে মিছা বুলি উল্লেখ কৰক:
ক) ৰাছেল এজন আদর্শবাদী। (সঁচা / মিছা)
খ) ষ্ট্রঁচনৰ মতে, ব্যক্তি ধাৰণাটো হৈছে এক প্রকাৰৰ সত্তা। (সঁচা / মিছা)

গ) ষ্ট্রঁচনে মত প্রকাশ কৰিছে যে, ব্যক্তি ধাৰণা হৈছে এক প্রাথমিক ধাৰণা। (সঁচা / মিছা)
ঘ) ব্যক্তি ধাৰণাটো আদর্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদৰ মাজত এক মধ্যৱর্তী স্থান দখল কৰে। (সঁচা / মিছা)

প্রশ্ন ১৫: ষ্ট্রঁচনৰ ব্যক্তি ধাৰণাই দুটা তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰে। সেয়া কি কি?
.....

৯.৭অধ্যায়তিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- **ডেকার্টে** মন-দেহ সমস্যাৰ ক্ষেত্রত **আন্তঃক্রিয়াৱাদ**ৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। তেওঁৰ মতে, শাৰীৰিক কার্য্যকলাপ মনৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। একেদৰে, মানসিক কার্য্যকলাপও দেহৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। গতিকে, মন আৰু দেহ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৈতে আন্তঃক্রিয়া কৰে।
- **স্পিনোজা**ৰ মতে, মন আৰু দেহ দুটা স্বতন্ত্র সত্তা বা পদার্থ নহয়, বৰঞ্চ ই **ঈশ্বৰ বা পৰম সত্তাৰ দুটা গুণ**। সেয়েহে, স্পিনোজাৰ মন-দেহ সম্পর্কৰ তত্ত্বক **সমান্তৰালবাদ** বুলি কোৱা হয়।

- **ডেকার্টেৰ অৱসৰৱাদ** (Occasionalism) তত্ত্বমতে, পদার্থ চিন্তাৰ কাৰণ নহয়, আৰু মনো পদার্থৰ কাৰণ নহয়। বৰঞ্চ, ঈশ্বৰেই নিজৰ চিন্তা আৰু ইচ্ছাৰ বাবে এই আন্তঃক্রিয়াৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰে।
- **লেইবনিত্ছে পূর্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য** (Pre-established Harmony) ৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়, য'ত তেওঁ ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ জৰিয়তে বিভিন্ন প্রকাৰৰ মোনাড (monads)ৰ মাজত একতা স্থাপন কৰে। তেওঁ দেখুৱায় যে, ঈশ্বৰে মোনাডবোৰৰ মাজত সাদৃশ্য ৰক্ষা কৰিবলৈ এক সুশৃংখল ক্রমত সজাই ৰাখিছে।
- **ৰাছেলে** লেইবনিত্ছৰ মন-দেহ ধাৰণাৰ সমালোচনা কৰি কয় যে, লেইবনিত্ছৰ দর্শনত দুটা পৰস্পৰবিৰোধী দৃষ্টিভংগী আছে। প্রথমতে, লেইবনিত্ছে বাস্তৱবাদী দৃষ্টিভংগী গ্রহণ কৰে—মন আৰু দেহৰ আভ্যন্তৰীণ সম্পর্ক বুজিবলৈ কোনো বাহ্যিক শক্তিৰ প্রয়োজন নাই। কিন্তু আনহাতে, তেওঁ পূর্ব-স্থাপিত সাদৃশ্যৰ জৰিয়তে আদর্শবাদী দৃষ্টিভংগীও আগবঢ়ায়, য'ত ঈশ্বৰক বিভিন্ন মোনাডৰ মাজত সাদৃশ্য ৰক্ষাকাৰী হিচাপে উপস্থাপন কৰা হয়।
- **ষ্ট্ৰ'চনে** আদর্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদ দুয়োটাকে সমালোচনা কৰে। তেওঁৰ মতে, **ব্যক্তিৰ ধাৰণা** হৈছে এক **প্রাথমিক ধাৰণা**, যি অস্তিত্বগত দিশৰ পৰা মন-দেহ সমস্যাৰ ধাৰণাতকৈ আগতীয়া।

৯.৮ অধিক জানিবলৈ

১. ৰাছেল, বার্ট্রেণ্ড (১৯০০) । *এ ক্রিটিকেল এক্সপ'জিশন অফ দ্য ফিল'চ'ফী অফ লেইবনিত্ছ*। লণ্ডন: জর্জ এলেন & আন্নউইন লিমিটেড।
২. গ'স্বামী, এছ. পি (২০০৬) । *পার্ছনস: এ ষ্ট্ৰ'ছ'নিয়ান ষ্টাডী*। গুৱাহাটী: আনন্দেশা।
৩. থ্রিল্লি, মার্ক (১৯৯৮) । *এ হিস্ট'ৰী অফ ৱেষ্টার্ন ফিল'চ'ফী*।
৪. শাফলাৰ এ. জেৰ'ম (১৯৬৮) । *ফিল'চ'ফী অফ মাইণ্ড*। ইউ.এ.চি.: প্রেণ্টিচ-হ'ল ইনক., ঈগলউড ক্লিফছ, এন. জে।

৯.৯অগ্রগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১:
ক) সঁচা
খ) সঁচা
গ) মিছা
ঘ) সঁচা
ঙ) সঁচা

উত্তৰ ২: আন্তঃক্রিয়াৱাদে (Interactionism) স্বীকাৰ কৰে যে শাৰীৰিক কার্য্যকলাপ কেতিয়াবা মনৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়; একেদৰে মানসিক কার্য্যকলাপও দেহৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, সংবেদন গ্রহণ, কল্পনা, স্মৃতি, স্মৰণ আদি মানসিক কার্য্যকলাপে বস্তুগত বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কিত। একেদৰে, খোৱা, খেলা, কাম কৰা আদি

শাৰীৰিক কার্য্যকলাপ মানসিক ক্রিয়াৰ সৈতে জড়িত যাক আমি উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰো। যেতিয়া আমি এটা নির্দিষ্ট খেল (ফুটবল, ক্রিকেট, টেনিছ আদি) খেলো, তেতিয়া কেৱল আমাৰ শৰীৰেই সক্রিয়ভাৱে অংশগ্রহণ নকৰে, আমাৰ মন বা যুক্তিশক্তিও সমানে অংশগ্রহণ কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে মন আৰু দেহ পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৈতে আন্তঃক্রিয়া কৰে।

উত্তৰ ৩: গিলবার্ট ৰাইলে (Gilbert Ryle) ডেকার্টৰ আন্তঃক্রিয়াৱাদৰ ধাৰণাৰ সমালোচক। ৰাইলৰ মতে, মন আৰু দেহ দুটা ভিন্ন শ্রেণীৰ। মন যি চৈতন্যৰ গুণ ধাৰণ কৰে সেয়া মানসিক আৰু দেহ যি বিস্তাৰৰ গুণ ধাৰণ কৰে সেয়া শাৰীৰিক বা ভৌতিক। সেয়েহে কেৱল দেহৰ জৰিয়তে মনৰ ব্যাখ্যা বা মনৰ জৰিয়তে দেহৰ ব্যাখ্যা কৰাটো ভুল। ৰাইলৰ মতে, ডেকার্টে এটা ভ্রান্তি কৰে যাক শ্রেণীগত ভ্রান্তি (categorical mistake) বোলা হয়।

উত্তৰ ৪:

ক) মন, দেহ

খ) আন্তঃক্রিয়াৱাদ

গ) সত্তা ।

উত্তৰ ৫:

ক) স্পিনোজা

খ) লেইবনিত্ছ ।

উত্তৰ ৬: এই তত্ত্বমতে, মন আৰু দেহ বা পদার্থক একক, সামগ্রিক সমষ্টিৰ দুটা দিশ বা গুণ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। তেওঁ ভাবে যে এটা একক সত্তাৰ গুণ বা দিশ হিচাপে মন আৰু দেহ বা বিস্তাৰ আৰু চিন্তাই পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৈতে আন্তঃক্রিয়া কৰিব নোৱাৰে। বৰঞ্চ তেওঁৰ মতে মন আৰু দেহ সমান্তৰালভাৱে কাম কৰে, এটাই আনটোক প্রভাৱিত নকৰে। দেহক মনৰ জৰিয়তে বা মনক দেহৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে মন আৰু দেহ একক অবিভাজ্য সমষ্টিৰ দুটা ভিন্ন দিশ। সেয়েহে স্পিনোজাৰ তত্ত্বক সমান্তৰালবাদ (parallelism) বোলা হয়।

উত্তৰ ৭: স্পিনোজাৰ মতে, মন দেহৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে আৰু দেহও মনৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে। এই ক্ষেত্রত মন আৰু দেহ একক অবিভাজ্য সমষ্টিৰ দুটা ভিন্ন দিশ। সেয়েহে স্পিনোজাৰ তত্ত্বক মানসিক-ভৌতিক বাস্তৱবাদ (psycho-physical realism) বোলা হয়।

উত্তৰ ৮: স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদ তত্ত্বক আদর্শবাদী পক্ষপাতিত্বৰ পৰা মুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি, কাৰণ তেওঁ ঘোষণা কৰে যে সত্তা এটা সামগ্রিক সমষ্টি আৰু মন আৰু দেহ একক সামগ্রিক সমষ্টিৰ দুটা দিশ, যি সত্তা। ই অনির্দিষ্ট, অসীম আৰু সামগ্রিক আৰু সকলো সত্তাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা স্পিনোজাৰ কঠোৰ সমান্তৰালবাদ গ্রহণযোগ্য নহয়।

উত্তৰ ৯:

ক) বিন্দুবিহীন

খ) লেইবনিত্ছ

উত্তৰ ১০: লেইবনিত্ছ৷

উত্তৰ ১১: লেইবনিত্ছে দেখুৱায় যে যদিও মনাডবোৰ স্বাধীন, তথাপি প্ৰতিটো মোনাডৰ এক আভ্যন্তৰীণ ইচ্ছা আছে যিয়ে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মনাডৰ মাজত এক সাদৃশ্যপূৰ্ণ সম্পৰ্ক সূচায়। এই প্ৰসংগত লেইবনিত্ছে দেখুৱায় যে এই সাদৃশ্যপূৰ্ণ সম্পৰ্ক ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা পূৰ্বৰ পৰাই স্থাপন কৰা হৈছে, যিয়ে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মোনাডবোৰক সুন্দৰভাৱে সজাই ৰাখিছে যাতে সিহঁতৰ মাজত সাদৃশ্য বজাই ৰাখিব পাৰি। সেয়েহে লেইবনিত্ছৰ মোনাডৰ ধাৰণাক পূৰ্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য (Pre-established harmony) বোলা হয়।
উত্তৰ ১২: ৰাণী মনাড (Queen monad) চৌপাশৰ মনাডবোৰৰ কাৰ্য্যকলাপৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে আৰু অন্যান্য সকলো মনাডৰ পৰিবৰ্তনসমূহক সত্তাৰ এক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰতিফলিত কৰে। ইয়াক আত্মা (Soul) বুলিও কোৱা হয় যি অন্যান্য মনাডতকৈ উচ্চ প্ৰকৃতিৰ। সৰ্বোচ্চ মনাড বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ অন্যান্য সকলো মোনাডৰ কাৰ্য্যকলাপ উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সকলো নিম্নস্তৰৰ মনাডৰ কাৰ্য্যকলাপ ৰাণী মোনাড বা ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। সেয়েহে নিম্নস্তৰৰ মনাডবোৰ উচ্চস্তৰৰ মনাডৰ লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে মাধ্যম আৰু অৱস্থা হিচাপে কাৰ্য্য কৰে।
উত্তৰ ১৩: আদৰ্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদ।
উত্তৰ ১৪:
ক) সঁচা
খ) সঁচা।
উত্তৰ ১৫: আদৰ্শবাদ আৰু বাস্তৱবাদ।

৯.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক. অতিচুটিপ্ৰশ্ন
প্ৰশ্ন ১. আন্তঃক্ৰিয়াৱাদৰ তত্ত্ব কোনে আগবঢ়াইছিল?
প্ৰশ্ন ২.আন্তঃক্ৰিয়াৱাদ কাক বোলে?
প্ৰশ্ন ৩.সমান্তৰালবাদৰ সংজ্ঞা দিয়ক।
প্ৰশ্ন ৪. পূৰ্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য (Pre-established harmony) কি?

খ. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্ৰশ্ন ১. আন্তঃক্ৰিয়াৱাদৰ তত্ত্বটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২.স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদৰ তত্ত্বৰ ওপৰত চমু মন্তব্য দিয়ক।
প্ৰশ্ন ৩.মানসিক-ভৌতিক বাস্তৱবাদ (Psycho-physical realism) কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪. ষ্ট্ৰ'চনৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণা (Strawson's concept of person) মানে কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫.পূৰ্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য (Pre-established harmony) কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৬.ৰাণী মোনাড (Queen Monad) মানে কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

গ. চমু টোকা লিখক (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১. অৱসৰৱাদ (Occasionalism)
প্রশ্ন ২। আন্তঃক্রিয়াৱাদ (Interactionism)
প্রশ্ন ৩। সমান্তৰালবাদ (Parallelism)
প্রশ্ন ৪। মনাডৰ তত্ত্ব (Theory of Monads)

ঘ. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্রশ্ন ১. আন্তঃক্রিয়াৱাদ কি? ইয়াৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ২। স্পিনোজাৰ সমান্তৰালবাদৰ তত্ত্ব আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৩। পূর্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য (Pre-established harmony) কি? মন-দেহ সমস্যাৰ ক্ষেত্রত এই তত্ত্ব সন্তোষজনকনে?
প্রশ্ন ৪। ৰাছেলে মোনাডৰ তত্ত্বৰ সমালোচকনে? লেইবনিত্ছৰ পূর্ব-স্থাপিত সাদৃশ্যৰ তত্ত্বৰ সৈতে ইয়াক আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৫। আন্তঃক্রিয়াৱাদৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ কি কি? আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৬। সমান্তৰালবাদ, আন্তঃক্রিয়াৱাদ, আৰু পূর্ব-স্থাপিত সাদৃশ্য—এই তিনিটা তত্ত্বৰ ভিতৰত মন-দেহ সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত আপুনি কোনটো পছন্দ কৰিব? ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৭। আন্তঃক্রিয়াৱাদ আৰু সমান্তৰালবাদৰ মাজত কোনো পার্থক্য পোৱা যায়নে? আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১০: দ্রব্য

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ দ্রব্য বুলিলে কি বুজায়?
১০.৪ এৰিষ্টটলৰ মত
১০.৫ বুদ্ধিবাদী দৃষ্টিভংগী
১০.৬ অভিজ্ঞতাবাদী দৃষ্টিভংগী
১০.৭ সমসাময়িক দৃষ্টিভংগী
১০.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১০.৯ অধিকজানিবলৈ
১০.১০ অগ্রগতি খতিয়ান
১০.১১ আৰ্হি প্রশ্নসমূহ

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- **দ্রব্য**ৰ সংজ্ঞা দিবলৈ
- **দ্রব্য**ৰ ধাৰণা বিশ্লেষণ কৰাত এৰিষ্ট'টলৰ অগ্রণী ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- যুক্তিবাদী দার্শনিকসকলৰ **দ্রব্য** সম্পর্কীয় মতবাদ আলোচনা কৰিবলৈ
- অভিজ্ঞতাবাদীসকলে **দ্রব্য**ক কিভাবে প্রায়োগিক জগতৰ সৈতে সংযুক্ত কৰে তাক বুজিবলৈ
- এই মতবাদসমূহৰ **দ্রব্য** ধাৰণা প্রতিষ্ঠাত থকা শক্তি আৰু সীমাবদ্ধতাৰ সমালোচনামূলক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ
- সমকালীন দার্শনিক বিতর্কত **দ্রব্য**ৰ সংজ্ঞা কেনেদৰে হ'ব পাৰে তাৰ এক ধাৰণা গঠন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১০.২ পৰিচয়

দ্রব্য হৈছে এক গুৰুত্বপূর্ণ আধিভৌতিক ধাৰণা যিয়ে কালক্রমত দার্শনিকসকলৰ গুৰুত্ব আকর্ষণ কৰিছে। এই সমস্যাটো দর্শনৰ ইতিহাসৰ সমানে পুৰণি। ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দর্শন উভয়তে একে গুৰুত্বৰে ইয়াৰ আলোচনা হৈছে। দ্রব্যৰ ধাৰণাটোক কেন্দ্র কৰিয়েই বহুতো দার্শনিক সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছে।

এই ধাৰণাটোৰ উৎপত্তি গ্ৰীক দৰ্শনত, এৰিষ্টটলৰ আগতেই। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি বিভিন্ন বস্তু দেখো যি সময়ৰ লগে লগে সলনি হৈ থাকে, অথচ একেটা বস্তু হিচাপেই চিনাক্ত কৰা হয়। ইয়াত এটা প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে – সকলো পৰিবৰ্তনৰ মাজতো একেটা বস্তু হিচাপে কাক নিশ্চিত কৰিব পাৰি? ইয়াতেই দ্ৰব্যৰ ধাৰণাটোৱে ঠাই পায় – যি হৈছে পৰিবৰ্তনশীল সকলো বস্তুৰ মৌলিক সাৰাংশ।

১০.৩ দ্ৰব্য কি?

সাধাৰণ অৰ্থত দ্ৰব্য হৈছে সেই সত্তা যি অপৰিবৰ্তনীয় বা স্থায়ী। দ্ৰব্যৰ ধাৰণাটো সংজ্ঞায়িত কৰিবলৈ বিভিন্ন সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা হৈছে। যদি আমি "দ্ৰব্য" শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ বিচাৰো, তেন্তে প্ৰধানকৈ দুটা সংজ্ঞা পাম – এটা গ্ৰীক ব্যাখ্যা আৰু আনটো লেটিন ব্যাখ্যা। গ্ৰীক দৰ্শনত এৰিষ্টটলে "Ousia" (উছিয়া) শব্দৰ জৰিয়তে দ্ৰব্যক সংজ্ঞায়িত কৰিছে, যাৰ অৰ্থ হৈছে "সত্তা"। আকৌ লেটিন ভাষাত দ্ৰব্যৰ মূল শব্দ হৈছে "Substantia" (চাবষ্টান্টিয়া), যিয়ে "যি বস্তুৰ তলত থাকে বা বস্তুক আধাৰ দিয়ে" তাক সূচায়। গতিকে, এই শব্দবোৰে বিভিন্ন বস্তুৰ মৌলিক সাৰাংশকেই সূচায়।

দ্ৰব্যৰ ধাৰণাক লৈ দাৰ্শনিক বিতৰ্কৰ বিকাশৰ লগে লগে ইয়াৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা ওলাইছে। চমুকৈ ক'বলৈ গেলে, দ্ৰব্য হৈছে এক স্থায়ী, মৌলিক আৰু স্বাধীন সত্তা, যি অন্যান্য বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়; ই হৈছে সেই মূল বস্তু যিৰ পৰা অন্যান্য বস্তুৰ উৎপত্তি হয়। বিভিন্ন দাৰ্শনিকসকলে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

পাশ্চাত্য দৰ্শনত দ্ৰব্যৰ ধাৰণাটোৰ গভীৰ চিন্তা এৰিষ্টটলৰ দৰ্শনৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছে বুলি কোৱা হয়। কিন্তু এৰিষ্টটলৰ আগতেই এই বিষয়ৰ উল্লেখ নিষ্ক্ৰিয় কৰিব নোৱাৰি। যদিও স্পষ্টকৈ উল্লেখ নাই, প্লেটোৰ "আদৰ্শ" বা "ৰূপ" (Ideas/Form) ধাৰণাক চৰম্ব reality হিচাপে দ্ৰব্য বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। ইয়াৰ আগতেই, প্ৰাক-চক্ৰেটীয় দাৰ্শনিকসকলে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মৌলিক উপাদানৰ কথা কৈছে, যিৰ পৰা বিশ্ব গঠিত হৈছে। থেলেছৰ মতে এই মৌলিক উপাদান হৈছে "পানী", এনেক্সিমেণ্ডাৰৰ মতে "নিৰাকাৰ ভৰ", এনেক্সিমেনিছৰ মতে "বায়ু", হেৰাক্লিটাছৰ মতে "পৰিবৰ্তন" বা "প্ৰবাহ", পাইথাগোৰাছৰ মতে "সংখ্যা", আৰু ডেম'ক্ৰিটাছ আৰু লিউছিপাছৰ মতে "পৰমাণু" হৈছে বিশ্বৰ চৰম্ব সত্তা।

অৱশ্যে, পাশ্চাত্য দৰ্শনত দ্ৰব্যৰ ধাৰণাৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন আৰু প্ৰভাৱশালী বিশ্লেষণ হৈছে এৰিষ্টটলৰ বিশ্লেষণ, যি তেওঁৰ "কেটেগৰীজ" (Categories) আৰু "মেটাফিজিক্স Z" (Metaphysics Z) গ্ৰন্থত সন্নিৱিষ্ট আছে।

জানি থোৱা ভাল

দ্ৰব্যৰ ধাৰণাৰ এক বিশদ আলোচনা ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পদ্ধতিতো পোৱা যায়। **ভাৰতীয় দৰ্শনৰ** বৈশেষিক শাখাত দ্ৰব্যক **"দ্ৰব্য"** বুলি কোৱা হয় আৰু ইয়াক ছয়টা সত্তামূলক শ্ৰেণীৰ ভিতৰত এটা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হয়। বৈশেষিক দৰ্শনত নটা দ্ৰব্যৰ উল্লেখ

আছে:
১. পৃথিৱী (মাটি)
২. জল (পানী)
৩. তেজ (অগ্নি)
৪. বায়ু (বতাহ)
৫. আকাশ (ইথাৰ)
৬. দিশ (স্থান)
৭. কাল
৮. মন
৯. আত্মা

এই দ্ৰব্যসমূহেই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মৌলিক উপাদান বুলি বৈশেষিক দৰ্শনে বিবেচনা কৰে।

১০.৪ এৰিষ্টটলৰ দৃষ্টিভংগী

এৰিষ্টটলে তেওঁৰ "কেটেগৰীজ" গ্ৰন্থত দ্ৰব্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিয়ে: "দ্ৰব্যৰ আটাইতকৈ সত্য, প্ৰাথমিক আৰু নিৰ্দিষ্ট অৰ্থত হ'ল যি কোনো বিষয়ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত নহয় বা কোনো বিষয়ত উপস্থিত নহয়; যেনে এজন নিৰ্দিষ্ট মানুহ বা ঘোঁৰা।"

বিভিন্ন ব্যাপক সংজ্ঞাৰ জৰিয়তে এৰিষ্টটলে তেওঁৰ "কেটেগৰীজ" গ্ৰন্থত প্ৰাথমিক দ্ৰব্য আৰু গৌণ দ্ৰব্যৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। এই পাৰ্থক্যই বিশেষ ব্যক্তি বা বস্তু আৰু সেইবোৰৰ প্ৰজাতি বা প্ৰকাৰৰ মাজৰ প্ৰভেদক সূচায়। এৰিষ্টটলে কয় যে শব্দৰ আটাইতকৈ মৌলিক অৰ্থত দ্ৰব্য হ'ল মূৰ্ত ব্যক্তি। এই অৰ্থই প্ৰাথমিক দ্ৰব্যক সূচায়। এজন নিৰ্দিষ্ট মানুহ বা ঘোঁৰাই প্ৰাথমিক দ্ৰব্যৰ ধাৰণাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। এনে দ্ৰব্যবোৰ কোনো বস্তুৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত বা আৰোপিত নহয়। আকৌ, গৌণ দ্ৰব্যে সেই ধাৰণাবোৰক সূচায় য'ত প্ৰাথমিক দ্ৰব্য অন্তৰ্ভুক্ত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, "অল্বাৰ্ট এজন মানুহ" এই উক্তিত 'অল্বাৰ্ট' হ'ল প্ৰাথমিক দ্ৰব্য আৰু 'মানুহ' হ'ল গৌণ দ্ৰব্য। এই অৰ্থত এৰিষ্টটলে সাৰাংশ বা প্ৰকৃতিক দ্ৰব্য হিচাপে গণ্য কৰে। যিমানেই গুণ একোটা বস্তুৱে ধাৰণ কৰে, সিমানেই ই বাস্তৱ। ইয়াত দ্ৰব্য এটা ডিগ্ৰীৰ বিষয় হৈ পৰে। এৰিষ্টটলৰ বিশ্লেষণত এই ধাৰণাৰ এক সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞাৰ অভাৱ আছে আৰু সমগ্ৰ আলোচনাত তেওঁ ইয়াৰ ছয়টা ভিন্ন অৰ্থ আগবঢ়ায়। গতিকে, দ্ৰব্য হ'ল:

১. এটা মূৰ্ত ব্যক্তি
২. মৌলিক গুণবোৰৰ কেন্দ্ৰ
৩. যি স্বাধীনভাৱে অস্তিত্ব ৰাখিব পাৰে
৪. পৰিবৰ্তনৰ কেন্দ্ৰ
৫. আধাৰ। য'ত গুণ আৰু বৈশিষ্ট্যবোৰ থাকে
৬. এটা যুক্তিসংগত বিষয়

এই সংজ্ঞাবোৰ এৰিষ্টটলৰ কামত একেলগে সমন্বয় কৰা হোৱা নাই। এই সংজ্ঞাবোৰ স্পষ্ট নকৰাকৈয়ে, তেওঁ "মেটাফিজিক্স Z"ত ৰূপ আৰু পদাৰ্থৰ দ্বাৰা দ্ৰব্যৰ আন এটা সংজ্ঞা আগবঢ়ায়, যি "কেটেগৰীজ"ত উল্লেখ কৰা হোৱা নাই। ৰূপ হ'ল বস্তুৰ আকৃতি বা সাৰাংশ যাক ইয়াৰ ৰূপ দিয়া হয় আৰু পদাৰ্থ হ'ল যাৰ পৰা ই নিৰ্মিত হয়। অৱশ্যে, ৰূপ বা পদাৰ্থই এক বিশেষ ধৰণৰ বস্তুক সূচায় বুলি কোৱা হোৱা নাই। পদাৰ্থই ইয়াৰ দ্বাৰা উল্লেখ কৰা বা গঠিত বস্তু অনুসৰি ভিন্ন হয়। মানুহৰ ক্ষেত্ৰত ই মঙহ আৰু তেজ, সোণৰ আঙঠিৰ ক্ষেত্ৰত সোণ, কাপোৰৰ ক্ষেত্ৰত সূতা আদি। এই দুই প্ৰকাৰৰ দ্ৰব্য ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ন্যায়-বৈশেষিক পদ্ধতিৰ আনুষ্ঠানিক কাৰণ আৰু বস্তুগত কাৰণৰ সৈতে সাদৃশ্য পোষণ কৰে।

ব্যাপক ব্যাখ্যাৰ সৈতে এৰিষ্টটলৰ বৰ্ণনা অস্পষ্ট হৈ থকা সত্ত্বেও প্ৰভাৱশালী হৈ ৰয়। এৰিষ্টটলৰ পিছৰ দাৰ্শনিকসকলে তেওঁৰ দ্বাৰা দিয়া সংজ্ঞাৰ ওচৰত থকা দ্ৰব্যৰ তেওঁলোকৰ নিজা ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: লেটিন উৎস অনুসৰি "substance" (দ্ৰব্য) শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: এৰিষ্টটলে দ্ৰব্যৰ সংজ্ঞা কোনখন গ্ৰন্থত আগবঢ়াইছে?

.....

প্ৰশ্ন ৩: এৰিষ্টটলৰ মতে প্ৰাথমিক দ্ৰব্যৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....

১০.৫ বুদ্ধিবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগী

ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিৰ সত্যতা অস্বীকাৰ কৰি, বুদ্ধিবাদীসকলে জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে যুক্তিলৈ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস ৰাখি আলোচনা আৰম্ভ কৰে। এৰিষ্টটলৰ পিছৰ বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিকসকলৰ ভিতৰত আধুনিক দৰ্শনৰ জনক ৰেনে ডেকার্টেই আটাইতকৈ প্ৰসিদ্ধ। ডেকার্টৰ দৃষ্টিভংগী বুদ্ধিবাদী পৰম্পৰাত আটাইতকৈ আলোচিত বিষয়বস্তু। দ্ৰব্যৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰোঁতে তেওঁ কয়, **"প্ৰকৃততে দ্ৰব্যৰ ধাৰণাটো হ'ল এইয়াই – যি নিজে নিজে অস্তিত্ব ৰাখিব পাৰে, আন কোনো অস্তিত্বৰ সহায় নোলোৱাকৈ।"** অৰ্থাৎ, দ্ৰব্যই নিজৰ অস্তিত্বৰ বাবে আন কোনো বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। যদি কোনো বস্তু আন এটা বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, তেন্তে তাক দ্ৰব্য বুলি কব নোৱাৰি।

এই সংজ্ঞাৰ ভিত্তিত ডেকার্টে তিনিটা দ্রব্য চিনাক্ত কৰে – **ঈশ্বৰ, মন আৰু শৰীৰ**। তেওঁৰ মতে, ঈশ্বৰ হ'ল স্বয়ংসম্পূর্ণ সত্তা যি নিজৰ দ্বাৰা আৰু নিজৰ বাবে অস্তিত্ব ৰাখে আৰু আন কোনো বস্তুৰ অস্তিত্বৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব অৱশ্যম্ভাৰী, আৰু তেওঁৰ অস্তিত্বই আমাৰ জ্ঞানক সন্দেহৰ পৰা মুক্ত কৰে। কিন্তু ডেকার্ট ইয়াতেই ৰৈ নাথাকে। ঈশ্বৰৰ উপৰিও তেওঁ আৰু দুটা দ্রব্যৰ কথা কয় – মন আৰু শৰীৰ। মন আৰু শৰীৰক আপেক্ষিক দ্রব্য হিচাপে চিনাক্ত কৰা হয়, যি ঈশ্বৰৰ ওপৰত আংশিকভাৱে নির্ভৰশীল।

পদ্ধতিগত সন্দেহৰ (methodical doubt) প্রয়োগৰ জৰিয়তে ডেকার্টে **"Cogito ergo sum"** (মই ভাবোঁ, গতিকে মই আছো) লৈ আহে আৰু মন আৰু বস্তুগত শৰীৰৰ অস্তিত্ব নিশ্চিত কৰে। মনৰ মৌলিক গুণ হৈছে চেতনা (consciousness), আনহাতে শৰীৰৰ গুণ হৈছে বিস্তৃতি (extension)। ডেকার্টৰ মতে, চেতনাশীল দ্রব্য (মন) বুজিবলৈ বিস্তৃত দ্রব্যৰ (শৰীৰ) প্রসংগ ল'ব নালাগে, আৰু একেদৰে বিস্তৃত দ্রব্য বুজিবলৈ চেতনাৰ প্রসংগ ল'ব নালাগে। গতিকে, চেতনা আৰু বিস্তৃতি, মন আৰু শৰীৰ দুটা স্বতন্ত্র দ্রব্য হিচাপে থাকে।

কিন্তু, মন আৰু শৰীৰৰ মাজৰ সম্পর্ক কেনেকৈ সম্ভৱ? দুটা স্বতন্ত্র দ্রব্যৰ মাজত পাৰস্পৰিক প্রভাৱ কেনেকৈ হয়? এই প্রসংগত ডেকার্টে ঈশ্বৰৰ হস্তক্ষেপৰ কথা কয় – ঈশ্বৰেই ৰহস্যজনকভাৱে মানৱ শৰীৰত আত্মা (মন) সংযোগ কৰে। গতিকে, মন আৰু শৰীৰৰ মাজৰ সম্পর্ক ঈশ্বৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল, আৰু ঈশ্বৰ হৈছে একমাত্র স্বতন্ত্র দ্রব্য। ডেকার্টৰ সংজ্ঞা অনুসৰি চাবলৈ গ'লে, মন আৰু শৰীৰক দ্রব্য বুলি গণ্য কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো সেইবোৰ ঈশ্বৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। যুক্তিবাদী দৃষ্টিভংগীৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে, ডেকার্টে কেৱল ঈশ্বৰকেই একমাত্র দ্রব্য হিচাপে স্বীকাৰ কৰা উচিত আছিল।

ডেকার্টৰ এই অসামঞ্জস্যতা স্পিনোজাই তেওঁৰ একত্ববাদী (monistic) দৃষ্টিভংগীৰে প্রত্যাখ্যান কৰে। দ্রব্যৰ সংজ্ঞা গঠন কৰোঁতে স্পিনোজাই এনে এটা সত্তাৰ সন্ধান কৰে যিৰ পৰা সকলো বস্তু অৱশ্যম্ভাৱীভাৱে উৎপন্ন হয়। ডেকার্টে যদিও দ্রব্যক স্বতন্ত্র সত্তা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে, তেওঁ মন আৰু শৰীৰক ঈশ্বৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আপেক্ষিক দ্রব্য বুলি কয়। স্পিনোজাই ইয়াক সমালোচনা কৰি কয় যে, একাধিক দ্রব্যৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। দ্রব্য আন কোনো বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে বা আনৰ দ্বাৰা সীমিত নহয়। যদি একাধিক দ্রব্য থাকে, তেন্তে সেইবোৰে ইটোৱে সিটোক সীমিত কৰিব, আৰু সেয়েহে স্বয়ংসম্পূর্ণ হৈ নাথাকিব। ডেকার্টৰ দ্রব্যবাদত এই সীমাবদ্ধতা আছে। গতিকে, স্পিনোজাৰ মতে, **একমাত্র দ্রব্য হ'ল ঈশ্বৰ**। স্পিনোজাৰ দৃষ্টিত দ্রব্য স্বয়ংসম্পূর্ণ, স্ব-নির্ধাৰিত আৰু বাহ্যিক প্রভাৱৰ পৰা মুক্ত। দ্রব্য হ'ল **"যি নিজত থাকে আৰু নিজৰ দ্বাৰা ধাৰণ কৰা হয়"** (which is in itself and conceived through itself)। ই হ'ল **causa sui** (স্ব-কাৰণ)।

স্পিনোজাই ডেকার্টৰ দ্বৈতবাদ আৰু মন-শৰীৰৰ দ্রব্যত্বক অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁৰ মতে, মন আৰু শৰীৰ ঈশ্বৰ নামৰ একক দ্রব্যৰ দুটা সহ-অবস্থামান গুণ মাত্র। এই দুটা গুণে পৰস্পৰৰ সৈতে আন্তঃক্রিয়া নকৰে, কিন্তু স্ব-স্ব পথত

সমান্তৰালভাৱে কার্য্য কৰে। গতিকে, দ্রব্যৰ দ্বৈতবাদ আৰু আন্তঃক্রিয়াবাদৰ বিপৰীতে স্পিনোজাই একত্ববাদ (একমাত্র দ্রব্যৰ পৰা সকলোৰে উৎপত্তি) আৰু সমান্তৰালবাদ আগবঢ়ায়। ইয়াৰ উপৰিও, ঈশ্বৰক এক সমষ্টিগত সত্তা হিচাপে কল্পনা কৰি স্পিনোজাই ঈশ্বৰক প্রকৃতিৰ সৈতে অভিন্ন বুলি গণ্য কৰে। তেওঁ ঈশ্বৰক "নেচুৰা নেচুৰাটা" (natura naturata) বুলি অভিহিত কৰে, যি সকলো সসীম বস্তুৰ সমষ্টি। এইদৰে তেওঁ পন্থেইজম (এক ঈশ্বৰৰ সত্তাই সকলো বস্তুত ব্যাপ্ত হৈ থাকে)ৰ পোষকতা কৰে।

বুদ্ধিবাদী পৰম্পৰাত, স্পিনোজাৰ পিছত লাইব্নিজে দ্রব্যৰ ধাৰণা আলোচনা কৰে। স্পিনোজাৰ একত্ববাদৰ বিপৰীতে, লাইব্নিজে বস্তুবোৰৰ স্বতন্ত্র বৈচিত্র্যক একক সত্তাৰ তলত বিলীন নহ'বলৈ ৰক্ষা কৰিব বিচাৰে। তেওঁৰ মূল প্রশ্ন হ'ল - "অংশবোৰৰ স্বৰূপ কেনেকুৱা হ'ব লাগে যিয়ে কোনো নাৱেৰে সমগ্রটোক নিজৰ ভিতৰত ধাৰণ বা প্রকাশ কৰিব পাৰে?" এনে দ্রব্যৰ সন্ধানত লাইব্নিজে আধ্যাত্মিক সত্তাৰ ফালে ঢাল লয়। ডেকার্টৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিপৰীতে তেওঁ বস্তুগত শৰীৰক দ্রব্য হিচাপে স্বীকাৰ নকৰে। পদার্থৰ গুণ হৈছে বিস্তৃতি, কিন্তু লাইব্নিজৰ মতে বিস্তৃতি স্বয়ংসম্পূর্ণ নহয়। বিস্তৃতিৰ বাবে বলৰ প্রয়োজন, আৰু ইয়াৰ উপাদানবোৰত বিভাজ্য। গতিকে, ই দ্রব্য হ'ব নোৱাৰে।

লাইব্নিজে ডেকার্টৰ আত্মা বা মনৰ ধাৰণাক কিছু পৰিৱর্তনৰ সৈতে গ্রহণ কৰে। তেওঁ মনৰ চেতনাৰ লগতে অবচেতন আৰু উপচেতন মানসিক প্রক্রিয়াকো মনৰ অংগ হিচাপে গণ্য কৰে। লাইব্নিজৰ মতে, বাস্তৱতা অবস্তুগত হ'ব লাগে। তেওঁ দ্রব্যক অখণ্ড, সক্রিয় আৰু আধ্যাত্মিক একক হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে, যাক তেওঁ "মোনাড" (monad) বুলি কয়।

ব্যক্তিত্বৰ নীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি লাইব্নিজে কয় যে বাস্তৱতা বহুসংখ্যক হ'ব লাগে, প্রতিটোৱে বাস্তৱ আৰু শাশ্বত। তেওঁ সমগ্রটোক বুজিবলৈ উপাদানবোৰৰ প্রয়োজনীয়তাৰ কথা কয়। ডেম'ক্রিটাছৰ বস্তুগত পৰমাণুবাদক অস্বীকাৰ কৰি লাইব্নিজে কয় যে জীৱন্ত বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ উপাদানবোৰ মৃত পদার্থৰ দৰে পৰমাণু নহয়, কিন্তু আমাৰ আত্মাৰ দৰে চেতনশীল সত্তা। গতিকে, বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ প্রকৃত উপাদান হ'ল অখণ্ড, স্ব-সক্রিয় আৰু আধ্যাত্মিক একক - মোনাড। প্রতিটো মোনাডই একোটা দ্রব্য হিচাপে কার্য্য কৰে আৰু সমগ্র বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ সম্ভাৱনা ধাৰণ কৰে। লাইব্নিজে মোনাডবোৰক "জালeless একক" বুলি কয়, কিয়নো প্রতিটো মোনাড স্বয়ংসম্পূর্ণ আৰু একোটা সৰু বিশ্বৰ দৰে। গুণগতভাৱে ভিন্ন হ'লেও মোনাডবোৰে এক সুসমন্বিত ক্রমত কার্য্য কৰি বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰে। এই সামঞ্জস্যৰ নিশ্চয়তা দিয়ে ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা প্রতিষ্ঠিত "পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য" (pre-established harmony)।

এইদৰে, বুদ্ধিবাদী পদ্ধতিয়ে লাইব্নিজৰ দ্রব্যবাদত শেষ পায়। আমি দেখো যে পদার্থ বা আত্মা যিয়েই আৰম্ভণি হ'ক বা নহওঁক, প্রতিগৰাকী দার্শনিকেই ঈশ্বৰৰ আধিপত্যত শেষ হয়। যদিও ব্যক্তিগত সত্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়, তথাপি বুদ্ধিবাদীসকলে বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ মৌলিক বাস্তৱতাৰ ধাৰণা বিবেচনা কৰোতে সাধাৰণ অভিজ্ঞতাৰ পৰা

আঁতৰত থাকে। এই ক্ষেত্ৰত আমি অভিজ্ঞতাবাদীসকলৰ ফালে চাব পাৰো, যিয়ে আমাৰ দৈনন্দিন অভিজ্ঞতাৰ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে দ্ৰব্যৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়।

১০.৬অভিজ্ঞতাবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগী

যুক্তিবাদীসকলৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিপৰীতে, অভিজ্ঞতাবাদীসকলে ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিক জ্ঞানৰ একমাত্ৰ বৈধ উৎস হিচাপে গণ্য কৰে। দ্ৰব্য সম্পৰ্কীয় তেওঁলোকৰ ব্যাখ্যাও ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিৰ দ্বাৰা অৰ্জিত জ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। অভিজ্ঞতাবাদী পৰম্পৰাত দ্ৰব্যৰ ধাৰণাৰ সূচনা হয় জন লকৰ পৰা। লকে দ্ৰব্যৰ ধাৰণাক এক উৎপাদিত ধাৰণা (derivative idea) হিচাপে বিবেচনা কৰে। দ্ৰব্য হৈছে এটা আধাৰ (substratum) যিয়ে গুণবোৰক ধাৰণ কৰে। লকৰ মতে, আমি আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা যি পাইছোঁ সেয়া হৈছে কেৱল কিছুমান গুণৰ অভিজ্ঞতা, যাক তেওঁ প্ৰাথমিক (primary) আৰু গৌণ (secondary) গুণ হিচাপে বিভক্ত কৰে। আকাৰ, আকৃতি, ওজন আদি প্ৰাথমিক গুণবোৰ বস্তু বা বস্তুগত শৰীৰৰ সৈতে জড়িত, আনহাতে ৰং, সোৱাদ, গোন্ধ আদি গৌণ গুণবোৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰা ব্যক্তিৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। কিন্তু যেতিয়াই আমি কোনো বস্তুৰ সংস্পৰ্শলৈ আহোঁ, আমি এই সহজ গুণবোৰ একেলগে অনুভৱ কৰোঁ। গুণবোৰৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্য হৈছে যে সেইবোৰ স্ব-নিৰ্ভৰশীল নহয়। সেইবোৰৰ অস্তিত্বৰ বাবে এটা আধাৰৰ প্ৰয়োজন, আৰু লকৰ মতে সেই আধাৰটোৱেই হৈছে দ্ৰব্য। এই আধাৰটোৱে গুণবোৰক একেলগে ধাৰণ কৰে।

দ্ৰব্যৰ স্বৰূপ সংজ্ঞায়িত কৰোঁতে লকে আধাৰটোৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য দিব নোৱাৰে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰাৰ দৰে, গুণবোৰক ধাৰণ কৰা আধাৰটো প্ৰত্যক্ষভাৱে অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি। গতিকে, লকে ইয়াক "এটা অজ্ঞাত আধাৰ", "এটা অনুমানিত 'মই-নাজানো-কি'' (a supposed I-Know-Not-What) বুলি সংজ্ঞায়িত কৰে। এই অসংজ্ঞায়িত স্বৰূপৰ বাবে বাৰ্কলিয়ে লকৰ দ্ৰব্যৰ ধাৰণাক এক নিৰ্গমিত ধাৰণা (mere abstraction) বুলি সমালোচনা কৰে।

গুণবোৰৰ অজ্ঞাত আধাৰ ৰূপে দ্ৰব্যৰ এই তত্ত্বই ডেভিড হিউমৰ দ্ৰব্যৰ ব্যাখ্যাক লৈ যায়। হিউমে কোনো দ্ৰব্যৰ অস্তিত্ব সম্পৰ্কে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে। তেওঁৰ মতে, প্ৰত্যক্ষভাৱে জানিব পৰা একমাত্ৰ বস্তু হৈছে কিছুমান ধাৰণাৰ ছাপ (impression)। কোনো বস্তুৰ প্ৰকৃত জ্ঞানৰ বাবে ইয়াৰ ছাপৰ সৈতে সংগতি থকা কিছুমান উপাদানৰ প্ৰয়োজন। লকে আগবঢ়োৱা আধাৰৰ সৈতে সংগতি থকা কোনো ছাপ নথকাৰ বাবে ই বাস্তৱ নহয়। হিউমে একে যুক্তিৰে কোনো বস্তুগত বা আধ্যাত্মিক দ্ৰব্যৰ বাস্তৱতাকো অস্বীকাৰ কৰে। আমাৰ অভিজ্ঞতাত পদাৰ্থৰ বা আত্মাৰ কোনো ছাপ পোৱা নাযায়। গতিকে, সেইবোৰ অস্বীকৃত হয়। হিউমৰ মতে, দ্ৰব্য নামৰ কোনো বস্তু নাই। দ্ৰব্যত আমাৰ বিশ্বাস হৈছে এক ভ্ৰম বা বিভ্ৰান্তিৰ ফল। পদাৰ্থ, আত্মা আদি ধাৰণাবোৰ হৈছে কেৱল সহজ ধাৰণাবোৰৰ সমষ্টি, যিবোৰ কল্পনাৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হৈছে আৰু যিবোৰক এটা সাধাৰণ নাম দিয়া হৈছে। দ্ৰব্য আৰু কাৰণত্ব (causality) হৈছে কিছুমান ধাৰণা

যিবোৰ আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে আৰু সংযোগ (association) আৰু সতত সংযুক্তি (constant conjunction)ৰ নিয়মৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছে।

কাণ্টে দ্রব্য আৰু কাৰণত্বৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্রত হিউমৰ সৈতে মতভেদ পোষণ কৰে। কাণ্টৰ মতে, দ্রব্য হৈছে এক অভিজ্ঞতামূলক (empirical) নহয়, বৰঞ্চ এক পূৰ্বানুমেয় (a priori) ধাৰণা। এই পূৰ্বানুমেয় ধাৰণাবোৰে অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞানক সম্ভৱপৰ কৰি তোলে। তেওঁৰ "Transcendental Analytic"ত কাণ্টে বাৰটা পূৰ্বানুমেয় ধাৰণা বা শ্রেণী (categories)ৰ তালিকা দিয়ে যিবোৰে বস্তুনিষ্ঠ সিদ্ধান্ত (objective judgements) সংশ্লেষণত সহায় কৰে। কাণ্টে যুক্তি দৰ্শায় যে এটা বস্তুনিষ্ঠ অভিজ্ঞতামূলক সিদ্ধান্ত হৈছে কিছুমান বিশুদ্ধ ধাৰণাৰ (pure concepts) দ্বাৰা ধাৰণাবোৰৰ সংশ্লেষণ। দ্রব্য, অন্যান্য শ্রেণীৰ সৈতে, এনে এক বিশুদ্ধ পূৰ্বানুমেয় ধাৰণা হিচাপে কার্য্য কৰে। কাণ্টৰ মতে, দ্রব্য আৰু কাৰণত্ব হৈছে আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ শ্রেণী, কিয়নো ইবোৰে বৈজ্ঞানিক সিদ্ধান্তৰ ভিত্তি গঠন কৰে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৪:শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিওৱাক
ক) ডেকার্টে **দুটা/তিনিটা** দ্রব্য চিনাক্ত কৰে।
খ) স্পিনোজাই দ্রব্যৰ **একত্ববাদী/বহুত্ববাদী** দৃষ্টিভংগী আগবঢ়ায়।
গ) লাইব্‌নিজে দ্রব্যৰ ধাৰণাক **পদার্থ/চেতনাশীল আত্মা** ৰূপে প্রস্তুত কৰে।

প্রশ্ন ৫: তলৰ উক্তিবোৰ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক।
ক) মোনাডবোৰ নিষ্ক্রিয় পৰমাণু। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
খ) ডেকার্টৰ মতে মন আৰু শৰীৰ আপেক্ষিক দ্রব্য। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
গ) কাণ্টৰ মতে দ্রব্য এক অভিজ্ঞতামূলক ধাৰণা। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্রশ্ন ৬: ডেকার্ট আৰু স্পিনোজাৰ দ্রব্যবাদৰ দুটা পার্থক্য উল্লেখ কৰক।
.....

১০.৭সমসাময়িক দৃষ্টিভংগী

দ্রব্যৰ সঠিক সংজ্ঞা নির্ণয় কৰাটোৱেই হৈছে বর্তমান সময়ৰ দার্শনিক আলোচনাৰ মূল বিষয়। দ্রব্য সম্পর্কীয় ইতিহাসজুৰি চলা বিতর্কত আমি দেখা পাওঁ যে কেতিয়াবা দ্রব্যক এক স্বাধীন সত্তা হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰা হৈছে, আনহাতে কেতিয়াবা ইয়াৰ গুণৰ ভিত্তিত ইয়াক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। সমসাময়িক দর্শনত মুখ্য প্রশ্ন হ'ল - অন্যান্য শ্রেণী আৰু বিশেষ গুণৰ পৰা দ্রব্যক কেনেদৰে সুকীয়াকৈ সংজ্ঞায়িত কৰিব পাৰি। দ্রব্যৰ নিজা এক স্বতন্ত্র সত্তা নেকি নাইবা দ্রব্যক কেৱল "গুণৰ সমষ্টি" বুলি ক'লেই যথেষ্ট

নেকি? বর্তমানৰ দার্শনিকসকলে দ্রব্যৰ সঠিক সংজ্ঞা নির্ণয় কৰোঁতে এই সকলো প্রশ্নৰ ওপৰত আলোচনা কৰিছে।

লোৱে, হফমেন আৰু মেকি আদি দার্শনিকসকলে বিভিন্ন উদাহৰণৰ জৰিয়তে দেখুৱাইছে যে দ্রব্য গুণৰ পৰা পৃথক, কিয়নো গুণবোৰ দ্রব্যৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'লেও দ্রব্য গুণৰ অবিহনে স্বাধীনভাৱে থাকিব পাৰে। কিন্তু এই পার্থক্যৰ স্বৰূপ সম্পর্কেও প্রশ্ন উঠে - এই পার্থক্য বাস্তৱ নে ভ্রামক? সাধাৰণতে কোৱা হয় যে এই পার্থক্য বাস্তৱ আৰু মানুহ, ঘোঁৰা, মেকুৰী আদি ধাৰণাবোৰ দ্রব্য হিচাপে থাকে যিয়ে বিভিন্ন গুণ ধাৰণ কৰে। কিন্তু কিছুমানে দাবী কৰে যে দ্রব্য কেৱল গুণৰ সমষ্টিহে।

হফমেনে দ্রব্যৰ স্থায়িত্বৰ নীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি যুক্তি দিয়ে যে অন্য যিকোনো শ্রেণী বা গুণতকৈ দ্রব্য বেছি স্থায়ী। গতিকে, দ্রব্য গুণৰ পৰা পৃথক। আর্মষ্ট্রংয়ে "পাতল বিশেষ" আৰু "ডাঠ বিশেষ"ৰ মাজত পার্থক্য ৰাখি, দ্রব্যৰ ধাৰণাক "পাতল বিশেষ"ৰ সৈতে আৰু গুণবোৰক "ডাঠ বিশেষ"ৰ সৈতে জড়িত কৰে। তেওঁৰ মতে, "পাতল বিশেষ" হ'ল লকৰ অজ্ঞাত আধাৰ বা এৰিষ্টটলৰ প্রাথমিক পদার্থৰ দৰে এক স্বতন্ত্র সত্তা, যি গুণৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে।

দ্রব্যৰ ধাৰণা আজিলৈকে এক বিতর্কিত বিষয় হৈয়েই ৰৈছে। দ্রব্য আৰু গুণৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্কৰ সমস্যাৰ এক স্পষ্ট সমাধান উলিওৱা টান হৈ পৰিছে। দ্রব্য গুণৰ অবিহনে সম্পূর্ণ নে গুণৰ ওপৰত নির্ভৰশীল - এই বিষয়ত "দ্রব্যবাদী" আৰু "সমষ্টিবাদী"ৰ মাজত কোনো সর্বসন্মত সমাধান নাই। যি যুক্তিয়েই দিয়া নহওক কিয়, দ্রব্যৰ ধাৰণাই গভীৰ বিশ্লেষণৰ দাবী কৰে, কিয়নো ই প্রায়ে সত্তা, সাৰাংশ আদি ধাৰণাৰ সৈতে বিৰোধত লিপ্ত হয়।

যুক্তিবাদীসকলে এই সমস্যাৰ সমাধান ঈশ্বৰৰ সর্বোচ্চতাৰ ধাৰণাত বিচাৰে, আনহাতে অভিজ্ঞতাবাদীসকলে প্রত্যক্ষ কৰিব পৰা জগতৰ সীমাৰ ভিতৰত দ্রব্যৰ সংজ্ঞা আগবঢ়ায়। হিউমৰ সন্দেহবাদ, লকৰ অসংজ্ঞায়িত ধাৰণা, বা বর্তমানৰ অসামঞ্জস্য বিতর্ক সত্ত্বেও, দ্রব্যৰ ধাৰণা দার্শনিক আলোচনাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বিষয় হৈ ৰৈছে। ভৱিষ্যততো জগতৰ ঘটনা-পৰিঘটনা বুজিবলৈ এই ধাৰণাৰ গভীৰ অধ্যয়নৰ প্রয়োজন হ'ব।

১০.৮অধ্যায়তিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়ত আমি পাশ্চাত্য দর্শনৰ বিভিন্ন ধাৰাৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত দ্রব্যৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিছোঁ।অধ্যায়টোৰ দ্রুত পুনৰালোচনাৰ বাবে তলৰ পইণ্টবোৰে সহায় কৰিব পাৰেঃ

- **এৰিষ্টটলে** দ্রব্যৰ আটাইতকৈ প্রভাৱশালী ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।

- তেওঁ দ্রব্যক সংজ্ঞায়িত কৰিছে **"যি কোনো বিষয়ৰ দ্বাৰা প্রকাশিত নহয় বা কোনো বিষয়ত উপস্থিত নহয়"** (যেনে: এজন নির্দিষ্ট মানুহ বা ঘোঁৰা) ।
- **'কেটেগৰীজ'**ত এৰিষ্টটলে দ্রব্যৰ ছয়টা অর্থ দাঙি ধৰে। পিছৰ দার্শনিকসকল এই সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা যথেষ্ট প্রভাৱিত হয়।
- **যুক্তিবাদী ডেকার্টে** দ্রব্যক সংজ্ঞায়িত কৰে **"যি নিজে নিজে অস্তিত্ব ৰাখিব পাৰে, আন কোনো অস্তিত্বৰ সহায় নোলোৱাকৈ"**।
- তেওঁ **ঈশ্বৰ, মন আৰু শৰীৰক** দ্রব্য হিচাপে চিনাক্ত কৰি দ্বৈতবাদ আৰু আন্তঃক্রিয়াবাদৰ পোষকতা কৰে।
- **স্পিনোজাই** ঈশ্বৰক একমাত্র দ্রব্য বুলি কয়, মন আৰু শৰীৰক ইয়াৰ দুটা গুণ হিচাপে গণ্য কৰে। ইয়াৰ ফলত একত্ববাদ আৰু সমান্তৰালবাদৰ সৃষ্টি হয়।
- **লাইব্‌নিজে** সক্রিয় চেতনাশীল মোনাডক দ্রব্য বুলি কয়, যিবোৰ স্বতন্ত্র আৰু ঈশ্বৰৰ **পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য** (pre-established harmony) ৰ জৰিয়তে বিশ্বৰ শৃংখলা ৰক্ষা কৰে।
- **অভিজ্ঞতাবাদীসকলে** দ্রব্যৰ ধাৰণাক ইন্দ্রিয়ানুভূতিৰ স্তৰলৈ নামি আহে৷
- **লকে** দ্রব্যক প্রাথমিক আৰু গৌণ গুণবোৰ ধাৰণ কৰা আধাৰ বুলি কয়।
- **হিউমে** দ্রব্যৰ বাস্তৱতাক অস্বীকাৰ কৰি 'আত্মা', 'পদার্থ' আদিক কল্পনাৰ দ্বাৰা সংযুক্ত ধাৰণাৰ সমষ্টি বুলি কয়।
- **কাণ্টে** দ্রব্যক এক **পূর্বানুমেয় ধাৰণা** (a priori concept) হিচাপে চিনাক্ত কৰে যিয়ে বস্তুনিষ্ঠ সিদ্ধান্ত গঠনত সহায় কৰে।
- **সমসাময়িক বিশ্লেষণত** দ্রব্য আৰু গুণৰ মাজৰ সম্পর্ক লৈ মতবিৰোধ আছে।

১০.৯ অধিক জানিবলৈ

১. মাসীহ, ৰাই। (১৯৯৪) ।*A Critical History of Western Philosophy*. দিল্লী: মটীলাল বানাৰাসিদাছ

২. এডৱার্ডছ, পল।(সম্পাদক) (১৯৬৭) ।*The Encyclopedia of Philosophy.vol. ৮*. নিউয়র্ক: দ্য মেকমিলান কোম্পানি আৰু দ্য ফ্রী প্রেস।

১০.১০অগ্রগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: "যি বস্তুৰ তলত থাকে বা বস্তুক আধাৰ দিয়ে"।

উত্তৰ ২: কেটেগৰীজ আৰু মেটাফিজিক্স Z।

উত্তৰ ৩: যিকোনো ব্যক্তি যেনে "চক্রেটীছ"।

উত্তৰ ৪:

ক) তিনিটা

খ) একত্ববাদী

গ) চেতনাশীল আত্মা।

উত্তৰ ৫:
ক) অশুদ্ধ
খ) শুদ্ধ
গ) অশুদ্ধ

উত্তৰ ৬: ডেকার্ট আৰু স্পিনোজাৰ দ্রব্য ধাৰণাৰ পার্থক্য তলত দিয়া ধৰণে বর্ণনা কৰিব পাৰি:

ডেকার্টে তিনিটা দ্রব্য - মন, শৰীৰ আৰু ঈশ্বৰক স্বীকাৰ কৰে। দ্বৈতবাদ মানি লৈ তেওঁ মন আৰু শৰীৰক দুটা স্বতন্ত্র দ্রব্য হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰে যি পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। ইয়াৰ উপৰি তেওঁ ঈশ্বৰক এক পৰম স্বতন্ত্র দ্রব্য হিচাপে চিনাক্ত কৰে যি নিজৰ দ্বাৰা আৰু নিজৰ বাবে অস্তিত্বশীল। ঈশ্বৰৰ তুলনাত মন আৰু শৰীৰ আপেক্ষিক দ্রব্য, কিয়নো সিহঁতৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়া ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। এইদৰে ডেকার্টে দ্রব্যৰ বিশ্লেষণত দ্বৈতবাদ আৰু আন্তঃক্রিয়াবাদৰ পোষকতা কৰে।

স্পিনোজাই ডেকার্টৰ দ্বৈতবাদক অস্বীকাৰ কৰে আৰু মন-শৰীৰক দুটা স্বতন্ত্র দ্রব্য বুলি মানি নলয়। তেওঁ কেৱল ঈশ্বৰকেই একমাত্র দ্রব্য হিচাপে স্বীকাৰ কৰে আৰু মন-শৰীৰক ঈশ্বৰৰ দুটা সহঅবস্থামান গুণ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে। ঈশ্বৰৰ গুণ হিচাপে সিহঁতে পৰস্পৰৰ সৈতে আন্তঃক্রিয়া নকৰে কিন্তু সমান্তৰালভাৱে কার্য্য কৰে। এইদৰে ডেকার্টৰ দ্বৈতবাদ আৰু আন্তঃক্রিয়াবাদৰ বিপৰীতে স্পিনোজাই একত্ববাদ আৰু সমান্তৰালবাদৰ পোষকতা কৰে।

১০.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

A. অতি চুটি প্রশ্ন
প্রশ্ন ১. দ্রব্যৰ দ্বৈতবাদী দৃষ্টিভংগী কোনে আগবঢ়ায়?
প্রশ্ন ২.'দ্রব্য' শব্দটোৰ গ্রীক উৎস কি?
প্রশ্ন ৩."একমাত্র দ্রব্য হ'ল ঈশ্বৰ" — এই মতবাদ কোনে দিয়ে?
প্রশ্ন ৪. "দ্রব্য হৈছে এক ভ্রম বা বিভ্রান্তিৰ ফল" — এই বক্তব্য কোনে কৰিছে?
প্রশ্ন ৫."পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য" (Pre-established Harmony) ৰ ধাৰণা কোনে দিয়ে?

B. চুটি প্রশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্রশ্ন ১. ডেকার্টৰ মতে মন আৰু শৰীৰৰ মৌলিক গুণবোৰ কি কি?
প্রশ্ন ২.এৰিষ্টটলে দিয়া দ্রব্যৰ তিনিটা অর্থ উল্লেখ কৰক।
প্রশ্ন ৩.লকৰ মতে দ্রব্য কি?

C. চমু টোকা লিখক:
প্রশ্ন ১. পূর্বনির্ধাৰিত সাদৃশ্য (Pre-established Harmony)
প্রশ্ন ২। আন্তঃক্রিয়াবাদ (Interactionism)

D. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখা):

প্ৰশ্ন ১. এৰিষ্টটলৰ 'কেটেগৰীজ' গ্ৰন্থত বৰ্ণিত দ্ৰব্যৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২। যুক্তিবাদীসকলৰ দ্ৰব্যৰ ব্যাখ্যাত ঈশ্বৰৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩। দ্ৰব্য সম্পৰ্কীয় বৰ্তমানৰ বিতৰ্কসমূহ আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১১: অৱভাস আৰু সত্তা

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য
১১.২ পৰিচয়ঃ অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পার্থক্য আছে নেকি?
১১.৩ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে বিভিন্ন মতবাদ
১১.৩.১ ব্রেডলিৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে মত
১১.৩.২ ৰাছেলৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে মত
১১.৩.৩ প্লেটোৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে মত
১১.৩.৪ ডেকার্টেৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে মত
১১.৪ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্যৰ বিৰুদ্ধে মতবাদ
১১.৪.১ বার্কলিৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে প্রতিক্রিয়া
১১.৪.২ থমাছ ৰেইডৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে প্রতিক্রিয়া
১১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১১.৬ অধিক জানিবলৈ
১১.৭ অগ্রগতি খতিয়ান
১১.৮ আর্হি প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- “অৱভাস" আৰু "সত্তাৰ ধাৰণাৰ মাজত স্পষ্ট পার্থক্য কৰিবলৈ।
- বিভিন্ন দার্শনিকে অৱভাস আৰু সত্তা পার্থক্যৰ ধাৰণাটো কিদৰে প্রমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে তাক বুজিবলৈ।
- অৱভাস আৰু সত্তাৰ বিভাজন সম্পর্কে বিভিন্ন দার্শনিকৰ প্রতিক্রিয়া সম্বন্ধে জানিবলৈ।

১১.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনাক অৱভাস আৰু সত্তাৰ বিষয়ে জনাত সহায় কৰিব লগতে, দুয়োটা এটা আনটোৰ পৰা পৃথক হয় নে নহয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিব। ডেনিয়েল ৰেবষ্টাৰে কৈছিল, "পৃথিৱী বাস্তৱতকৈ অৱভাসৰ দ্বাৰা বেছি পৰিচালিত হয়, গতিকে কোনো বিষয় জানাৰ দৰে দেখুৱাও তেনেকৈৰে গুৰুত্বপূর্ণ।" অর্থাৎ, পৃথিৱীৰ বহুতো কার্য্য প্রকৃততে যেনেকুৱা তাতকৈ মানুহে যেনেকুৱা বুলি ভাবে তাৰ দ্বাৰা বেছি প্রভাৱিত হয়; সেয়ে এজনে আনক যি বিশ্বাস কৰাব বিচাৰে তেনেকৈৰে নিজকে উপস্থাপন কৰাটো প্রয়োজনীয়।

অৱভাস আৰু বাস্তৱৰ পার্থক্য অধিবিদ্যাৰ ক্ষেত্রত গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰা হয়। প্রতিদিনে আমি সকলোৱে **সত্তা** আৰু অৱভাসৰ মাজত পার্থক্য কৰো। অৱেগন বিশ্ববিদ্যালয়ে উল্লেখ কৰা মতে, অৱভাস ভ্রামক আৰু পৰোক্ষ হয়, আনহাতে বাস্তৱ প্রকৃত আৰু মৌলিক। উদাহৰণস্বৰূপে, পৃথিৱীৰ পৰা আমি সূর্য্যক যি আকাৰত দেখো সেয়া সূর্য্যৰ প্রকৃত আকাৰ নহয়, বৰঞ্চ পর্যবেক্ষকৰ দ্বাৰা গঠিত এক পৰোক্ষ ৰূপ।

বার্ট্রাণ্ড ৰাছেলে তেওঁৰ ''দ্য প্রব্লেমছ্ অৱ ফিলচফি" গ্রন্থত অৱভাস আৰু বাস্তৱৰ পার্থক্যক ''দর্শনৰ আটাইতকৈ সমস্যাজর্জৰ পার্থক্যবোৰৰ ভিতৰত এটা" বুলি উল্লেখ কৰিছে। এই পার্থক্যই বহুতো দার্শনিকৰ চিন্তাত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিছে, আৰু ৰাছেলকে ধৰি কিছুমানে ইয়াক কিছুমান অদ্ভুত আৰু পেৰাডক্সিকেল দাবী সমর্থন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ৰাছেলে যেতিয়া সমস্যাৰ কথা কৈছিল, সম্ভৱত এই শেষৰ কথাটোৱেই তেওঁৰ মনত আছিল৷

১১.৩অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে বিভিন্ন মতবাদ

১১.৩.১ ব্রেডলিৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে মত

ব্রেডলিৰ *অৱভাস আৰু সত্তাৰ* যুক্তিটো অতি সহজ। ই দুটা খণ্ডত বিভক্ত। প্রথম আৰু চমু খণ্ডটোৰ শিৰোনাম হৈছে *অৱভাস*আৰু ই কেৱল অৱভাসৰ পৰস্পৰবিৰোধী স্বৰূপৰ বিষয়ে। দ্বিতীয় খণ্ডটোৰ শিৰোনাম হৈছে *সত্তা*আৰু *ই সম্পূর্ণ সত্তাৰ* বিষয়ে।

প্রথম খণ্ডত, কিছুমান ধাৰণা যেনে সম্বন্ধ, কাৰণ, স্থান, সময়, বস্তু, আত্মা, আৰু কিছুমান দার্শনিক ধাৰণা যেনে *বস্তু-স্বৰূপ*(*thing-in-itself*) আৰু প্রাথমিক আৰু গৌণ গুণৰ পার্থক্য আদিক পৰস্পৰবিৰোধী বুলি ঘোষণা কৰি সিহঁতক *মাত্র অৱভাসৰ স্তৰলৈ*অবনমিত কৰা হৈছে। প্রথম খণ্ডৰ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত, ক্রমে *সার্বিক আৰু গুণবাচক (Substantive and Adjective)* আৰু *সম্বন্ধ আৰু গুণ*আলোচনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় খণ্ডত যুক্তি দিয়া হৈছে যে যদি পৰস্পৰবিৰোধী হোৱাৰ বাবেই মাত্র অৱভাসবোৰ অবনমিত হয়, তেন্তে সত্তাই নিশ্চয়ই পৰস্পৰবিৰোধী নহ'ব, বৰঞ্চ সুসংগত আৰু সুখদায়ক হ'ব। শেহত ই স্পষ্ট হয় যে সত্তাই সর্বব্যাপী হ'ব লাগে আৰু সকলোকে সামৰি ল'ব লাগে। যদি সত্তা এটা সুসংগত, সুখদায়ক আৰু সর্বব্যাপী অভিজ্ঞতা, তেন্তে ই স্বাধীন বহুতো বাস্তৱৰ সমষ্টি হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো যি কোনো বস্তু আন এটাৰ সৈতে সম্বন্ধিত হ'লে সি কিছু পৰিমাণে তাত নির্ভৰশীল হ'ব লাগিব। *বহুত্ব আৰু সম্বন্ধিততা এটা ঐক্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু দিশ মাত্র*৷

ব্ৰেডলিৰ মতে, সম্বন্ধিত বস্তুৰ আমাৰ অভিজ্ঞতা এটা পূৰ্বৱৰ্তী প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয়, য'ত অনুভূত পাৰ্থক্য আছে কিন্তু সুস্পষ্ট গুণ নাই, আৰু সেয়েহে বিভিন্ন গুণযুক্ত বস্তুবোৰৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ ধাৰণাও নাই। আদিম সাংগীতিক অস্পষ্টতাৰ পৰা সম্বন্ধিত বস্তুৰ জ্ঞানলৈ যাওঁতে, আমি যাক *পূৰ্ব-জ্ঞানমূলক নিৰ্দোষতা* বুলি কোৱা হয় তাৰ পৰা পৰস্পৰবিৰোধীৰ ত্ৰুটিযুক্ত জগতলৈ আগবাঢ়ো। য'ত চিন্তা আছে, ত'ত *এই*আৰু *সেই*, আদৰ্শগত বিষয়বস্তু আৰু সত্তা, গুণবাচক আৰু সাৰ্বিকৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে; আৰু সেয়েহে য'ত চিন্তা আছে, ত'ত পৰস্পৰ বিৰোধীতা আছে। ই স্পষ্ট যে পৰস্পৰবিৰোধীতা, ভ্ৰান্তি, আৰু অমঙ্গল সামঞ্জস্যপূৰ্ণ নহয় আৰু সেয়েহে সত্য নহয়, কিন্তু ইয়ো স্পষ্ট যে সিহঁত একোৱেই নহয়। সম্পূৰ্ণ সত্তাক প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা কিন্তু চিন্তাক অতিক্ৰম কৰা বুলি কল্পনা কৰিব লাগিব, চিন্তাৰ তুলনাত কম নহয়।

তেন্তে সম্পূৰ্ণ সত্তাৰ পোহৰত সিহঁতক কেনেদৰে বিবেচনা কৰিব লাগিব? এই প্ৰশ্নৰ ব্ৰেডলিয়ে এক অতি চিন্তা-উদ্দীপক উত্তৰ দিয়ে আৰু এই উত্তৰে তেওঁক স্পষ্টকৈ দেখুৱাবলৈ দাবীৰ পৰা ৰক্ষা কৰে যে কেনেদৰে অৱভাসবোৰ পৰস্পৰবিৰোধী, অসত্য, একো নহয়, আৰু তথাপি সামগ্ৰিক সাংগীতিকতাৰ অংশ। তেওঁ কয় যে যদিও ভ্ৰান্তি আৰু অমঙ্গল সংঘাতপূৰ্ণ আৰু সেয়েহে সত্য নহয়, ই সম্ভৱ যে সিহঁতে সামগ্ৰিক সাংগীতিকতালৈ অৱদান যোগায়, আৰু যদি ই সম্ভৱ তেন্তে আমি এই সিদ্ধান্তলৈ আহিব লাগিব যে আমাক নাজানিলেও ই এনেকুৱাই। তেওঁ কয়, *"কিয়নো যি সম্ভৱ, আৰু যি এক সাধাৰণ নীতিয়ে আমাক ক'বলৈ বাধ্য কৰে যে হ'ব লাগিব, সি নিশ্চিতভাৱেই আছে"* (*অৱভাস আৰু সত্তা*, অধ্যায় ১৬)।

১১.৩.২ৰাছেলৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে মত

ৰাছেলে তেওঁৰ পাঠকক এনে জ্ঞানৰ বিষয়ে বিবেচনা কৰিবলৈ কয় যি যুক্তিসংগত সন্দেহৰ বাহিৰে নিশ্চিতভাৱে জনা যায়। তেওঁৰ উদ্দেশ্য হৈছে এই অনুভৱ কৰোৱা যে মৌলিক সন্দেহে আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ আটাইতকৈ স্বতঃসিদ্ধ ধাৰণাবোৰকো পুনৰ্বিবেচনাৰ মুখত থিয় কৰায়। "*The Problem of Philosophy*" ৰ একাধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে ৰাছেলে এটা দৃশ্য বৰ্ণনা কৰে:

''মই এতিয়া এখন চকীত বহি আছো, এক নিৰ্দিষ্ট আকাৰৰ মেজৰ ওচৰত, য'ত মই লিখা বা ছপা কৰা কাগজৰ পাত দেখিছো।"

এইবোৰ "বাস্তৱতা" সহজেই সন্দেহৰ সন্মুখীন হয়। ৰাছেলে আলোচনা কৰে যে এনেবোৰ বস্তুৰ জ্ঞান কেনেকৈ সম্ভৱ। সাধাৰণ ধাৰণাবোৰ উন্মোচন কৰিবলৈ, তেওঁ তেওঁৰ সন্মুখৰ মেজখনক উদাহৰণ হিচাপে লয়।

মেজখনৰ চাৰিওফালে ঘূৰি, তেওঁ বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা ৰংৰ পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰে: কিছু ঠাইত বেছি পোহৰ পৰাৰ দৰে দেখা যায়, আন ঠাইত মেজৰ ৰং বেলেগ যেন লাগে।

আমি ধাৰণা কৰো যে মেজখনৰ এটাই মাত্ৰ ৰং আছে, কিন্তু বহুতো ৰংৰ অৱভাসে আমাৰ এই ধাৰণাক বাধা দিয়ে। ৰংটো এটা সম্বন্ধ যি পৰ্যবেক্ষক, তেওঁৰ দৃষ্টিকোণ, আৰু পৰিস্থিতি (যেনে— ''মেজত পৰা পোহৰৰ প্ৰকৃতি") ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। স্পষ্ট যে দুজন ব্যক্তিৰ দৃষ্টিকোণ একে নহ'ব, আৰু ৰাছেলে সন্দেহ কৰে যে মেজখনৰ এটা ''প্ৰকৃত ৰং" নাই নেকি।

ৰংৰ ওপৰত গৱেষণা কৰি ৰাছেলে কয় যে সাধাৰণ ভাষাত আমি বস্তুৰ ৰং বুলি ক'লে, প্ৰকৃততে এটা সাধাৰণ দৃষ্টিকোণৰ পৰা দেখা ৰংকে বুজাওঁ। কিন্তু তেওঁ কয়, ইয়াৰ কোনো কাৰণ নাই যে এই সাধাৰণ দৃষ্টিকোণটোকহে ''প্ৰকৃত" বুলি ধৰা হ'ব, আৰু অন্যান্য দৃষ্টিকোণক কম বাস্তৱ বুলি গণ্য কৰা হ'ব। ৰাছেলে বিশ্বাস নকৰে যে মেজৰ "সাধাৰণ ৰং"টোকহে প্ৰকৃত বুলি ধৰি আন ৰংবোৰক উপেক্ষা কৰিব লাগে।

ৰংৰ দৰে, মেজখনৰ আন গুণাবলীৰ ক্ষেত্ৰতো একেটা প্ৰশ্ন উঠে। চকুৰে চালে মেজখন মসৃণ আৰু কঠিন যেন লাগে। অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰৰ সহায়ত চালে, কাঠৰ গঠন এটা পৰ্বতমালাৰ দৰে বিভিন্ন গুণযুক্ত দেখা যায়। ৰাছেলে যুক্তি দিয়ে যে এটা গঠনক আনটোতকৈ বেছি ''প্ৰকৃত" বুলি ধৰিব নোৱাৰি। মেজৰ আকৃতি (আয়তাকাৰ)ও ব্যক্তিৰ দৃষ্টিকোণৰ লগে লগে সলনি হয়। চাপৰ অনুভৱ আমাৰ প্ৰয়োগ কৰা বলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, যিদৰে কাঠত খুন্দা মাৰিলে শব্দৰ সৃষ্টি হয়। গতিকে, স্পৰ্শ আৰু শব্দৰ অনুভৱ, দৰ্শনৰ দৰেই, কোনো স্থিৰ বাস্তৱতাৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত নহয়; ইহঁত অৱভাসময় সম্ভাবনা আৰু পৰ্যবেক্ষণৰ পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

এইবোৰ পৰ্যবেক্ষণৰ পিছত ৰাছেলে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত প্ৰথম পাৰ্থক্য টানে। তেওঁ লিখে:

''প্ৰকৃত মেজখন, যদি থাকে, আমাৰ বাবে পোনপটীয়াকৈ জনা নাযায়, বৰঞ্চ ই হ'ব লাগিব আমাৰ পোনপটীয়া জ্ঞানৰ পৰা কৰা এক অনুমান।"

মেজৰ সত্তা (অৰ্থাৎ মেজৰ অস্তিত্ব) এটা অনুমান প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, যি বাস্তৱতাৰ এক জ্ঞাত অংশৰ ভিত্তিত গঠিত— যাক ৰাছেলে (ইন্দ্ৰিয়-তথ্য) বোলে। ইন্দ্ৰিয়-তথ্যআমাৰ অনুভৱৰ সমান নহয়। ইন্দ্ৰিয়-তথ্য হ'ল "সেইবোৰ বস্তু যি আমাৰ অনুভৱত পোনপটীয়াকৈ জ্ঞাত হয়।" আমাৰ অনুভৱৰ পৰিৱৰ্তনে সূচায় যে অনুভৱে মেজৰ দৰে বস্তুৰ সত্তা প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰকাশ নকৰে। বৰঞ্চ, আমাৰ অনুভৱবোৰ হ'ব পাৰে "কিছু গুণৰ চিন যিয়ে হয়তো সকলো অনুভৱৰ কাৰণ হয়।"

ৰাছেলেৰ পাৰ্থক্য সম্পূৰ্ণৰূপে বুজিবলৈ, অনুভৱক অভিজ্ঞতাৰ ক্ষেত্ৰৰ এটা ক্ৰিয়া হিচাপে ধৰা হ'ব, আৰু সেই প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ বস্তুটোক, ইন্দ্ৰিয়-তথ্যবুলি গণ্য কৰা হ'ব। যিহেতু ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে মেজৰ সত্তাৰ নিশ্চিত জ্ঞান পোৱা নাযায়, ৰাছেলে সোধে: আমি কেনেকৈ জানিব পাৰো যে এটা প্ৰকৃত মেজ আছে, আৰু আমাৰ কি ধৰণৰ নিশ্চয়তা থাকিব পাৰে? স্পষ্ট যে আমি এক সচেতন অভিজ্ঞতা লাভ কৰো য'ত আমি ৰং আৰু অন্যান্য গুণবোৰ মেজৰ অংশ হিচাপে চিনাক্ত কৰো। যদিও আমি প্ৰকৃত

মেজৰ অস্তিত্বত সন্দেহ কৰিব পাৰো, আমাৰ নিজৰ অনুভৱৰ সচেতনতাত সন্দেহ কৰাটো কঠিন।

পৰৱৰ্তী সমস্যাটো হ'ল— যদি এটা প্ৰকৃত মেজ থাকে, তেন্তে আমি ইয়াক আমাৰ *sense-data* ৰ সৈতে কেনেদৰে সম্পৰ্কিত কৰিম? ৰাছেলে কয় যে এই সম্পৰ্ক কেনেকৈ কাম কৰে (বা কৰিব পাৰে) বুজাটো অসম্ভৱ। আমি প্ৰথমে এই প্ৰশ্নবোৰৰ সন্মুখীন হ'ম:

ক) ''প্ৰকৃততে এটা মেজ আছেনে?"
খ) ''যদি আছে, তেন্তে ই কেনে ধৰণৰ বস্তু?"

ইন্দ্ৰিয়-তথ্য আৰু প্ৰকৃত মেজৰ মাজৰ এই সম্পৰ্ক ৰাছেলেৰ গৱেষণাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। তেওঁ স্বীকাৰ কৰে যে যেতিয়া আমি ''প্ৰকৃত মেজ" বুলি কওঁ, তেতিয়া আমি "ভৌতিক বস্তু" বুজাও। ভৌতিক বস্তুবোৰক ''দ্ৰব্য" বুলি ধৰিব পাৰি। গতিকে প্ৰশ্ন হ'ল:

ক) ''দ্ৰব্য বুলি একো আছে নেকি?"
খ) ''যদি আছে, ইয়াৰ স্বৰূপ কি?"

এইদৰে ৰাছেলে '*The Problem of Philosophy*'ত অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিছে।

১১.৩.৩প্লেটৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে

প্লেটোৰ মতে, **জ্ঞান** হৈছে সত্তাৰ বিষয়ে, আনহাতে **মত** হ'ব পাৰে সত্তাৰ অৱভাসৰ সৈতে সম্পৰ্কিত। মানুহে চাৰিওফালৰ পৃথিৱীক যিদৰে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে, সেয়া অৱভাস আৰু সত্তাৰ এক সংমিশ্ৰণ। প্লেটোৱে ''**গুহাৰ উপমা**" (*The Allegory of the Cave*) ৰ জৰিয়তে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য স্পষ্টকৈ ব্যাখ্যা কৰে।

এই উপমাটোত প্লেটোৱে বৰ্ণনা কৰে যে বেছিভাগ মানুহ এক প্ৰকাৰৰ জ্ঞানগত অন্ধকাৰ**ত** বাস কৰে: মানুহবোৰ এটা গুহাৰ ভিতৰত বহি আছে, আগত জুই জ্বলি থকাৰ পিছফালে মুখ কৰি, আৰু কেৱল পিছফালৰ বস্তুবোৰৰ ছাঁহে দেখিছে। এই ছাঁবোৰৰ বাহিৰে একো নেদেখা বাবে সিহঁতে ভাবে যে এই ছাঁবোৰেই হৈছে প্ৰকৃত বস্তু, আৰু ইয়াৰ বিৱৰণ জানিবলৈ চেষ্টা কৰে।

অৱশ্যে, প্লেটোৱে কয় যে কোনো ব্যক্তিয়ে এই অৱস্থাৰ পৰা মুক্ত হৈ গুহাৰ পৰা ওলাই যাব পাৰে। তেনে এজন ব্যক্তি প্ৰথমে প্ৰকৃত সূৰ্যৰ পোহৰ**ত** অন্ধ হ'ব, কিন্তু ক্ৰমে সত্য বস্তুৰ জ্ঞান লাভ কৰিব আৰু গুহাত চলি থকা ছাঁ-পৰীক্ষাৰ অসাৰতা উপলব্ধি কৰিব।

এই উপমাৰ বিভিন্ন উপাদানৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰাটো এক জটিল কাম, কিন্তু মূল ধাৰণাসমূহ স্পষ্ট:

- ছাঁবোৰ হৈছে আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা অনুভৱ কৰা অৱভাস।

- ছাঁবোৰ সৃষ্টি হৈছে সূর্যৰ পোহৰ নহয়, আন এটা পোহৰৰ দ্বাৰা— ইয়াৰ অর্থ হ'ল যে এই অৱভাসবোৰ প্রকৃত বস্তুৰ দ্বাৰা সৃষ্টি, কিন্তু পৰোক্ষভাৱে।
- গুহাৰ পৰা ওলোৱা হৈছে এজন দার্শনিকৰ সত্তাক বুজিবলৈ ইন্দ্রিয়ৰ পৰিৱর্তে বুদ্ধিৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰা ক্ষমতা। যুক্তিয়ে তেওঁক কেৱল সত্তাৰ মৌলিক উপাদান (প্লেটোৰ "আদর্শ") ৰ সৈতে সংযুক্ত নকৰে, বৰঞ্চ অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য, আৰু কেনেদৰে এই আদর্শবোৰে অৱভাস সৃষ্টি কৰে, তাকো বুজাত সহায় কৰে।

গতিকে, প্লেটোৰ বাবে সত্য জ্ঞান হৈছে আদর্শৰ জ্ঞান, আনহাতে অৱভাস হৈছে ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত অসম্পূর্ণ ধাৰণা। দার্শনিক হ'ল সেই ব্যক্তি যিয়ে যুক্তিৰে গুহাৰ ছাঁৰ পৰা মুক্ত হৈ প্রকৃত সত্তাক উপলব্ধি কৰিব পাৰে।

জানি থোৱা ভাল

ৰিপাব্লিক**ৰ** সপ্তম খণ্ডত প্লেটোৱে বিখ্যাত **"গুহাৰ উপমা"** (*The Allegory of the Cave*) তত্ত্বটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। এই তত্ত্বৰ জৰিয়তে তেওঁ **অৱভাস** আৰু **সত্তা**ৰ মাজৰ পার্থক্যক স্পষ্ট ৰূপত উপস্থাপন কৰে।

১১.৩.৪ডেকার্টৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কে

আধুনিক দর্শনৰ যুগত ৰেনে ডেকার্টেচৰ দর্শনতো **অৱভাস** আৰু **সত্তা**ৰ মাজত এক পার্থক্য পোৱা যায়। তেওঁ সোধা প্রশ্ন আছিল – তেওঁৰ সন্মুখত প্রকাশ হোৱা অৱভাস আৰু তেওঁৰ অস্তিত্ব থকা পৃথিৱীৰ মাজত কিমান পার্থক্য থাকিব পাৰে? এই প্রশ্নৰ উত্তৰ তেওঁ এটা কল্পনা চিত্রৰ জৰিয়তে দিয়ে, য'ত এজনে শক্তিশালী "দুষ্ট প্রতিভা" (evil genius) এ তেওঁক প্রায় সম্পূর্ণৰূপে প্রতাৰণা কৰি আছে। এই দৃশ্যটো এনে যে কোনো অৱভাসে তেওঁক ইয়াৰ সত্যতাৰ পৰা বাদ দিবলৈ কোনো ভেটি প্রদান নকৰে। ডেকার্টেচে শেষত এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য সমাধানযোগ্য, আৰু তেওঁ "দুষ্ট প্রতিভা"ৰ কল্পনাৰ সম্ভাৱনাক নাকচ কৰিব পাৰে। তেওঁ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে দুটা যুক্তিৰ জৰিয়তে: তেওঁৰ যুক্তি আছিল যে তেওঁৰ মনত এক সর্বশক্তিমান, কল্যাণকামী ঈশ্বৰৰ ধাৰণা আছে, যাৰ পৰা ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব প্রমাণিত হয়। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ পৰা তেওঁ দুটা দাবীলৈ আগবাঢ়ে: **(১)** ঈশ্বৰেই পৃথিৱী আৰু ইয়াৰ অৱভাসৰ কাৰণ, গতিকে ঈশ্বৰৰ কল্যাণময় স্বভাৱৰ বিপৰীতে এই দুটাৰ মাজত এক ড্রামাটিক পার্থক্য থাকিব নোৱাৰে। **(২)** ঈশ্বৰেই ডেকার্টেচৰ জ্ঞানেন্দ্রিয়সমূহৰ স্রষ্টা, গতিকে তেওঁ তেওঁৰ চৌপাশৰ পৃথিৱীৰ সত্যতা জানিবলৈ সক্ষম হ'ব লাগে। ঈশ্বৰৰ কল্যাণময়তাৰ বাবে, ডেকার্টেচে বিশ্বাস কৰে যে তেওঁৰ জ্ঞানেন্দ্রিয়সমূহে তেওঁক প্রতাৰণা নকৰে, আৰু সেয়েহে তেওঁ বাস্তৱতাৰ সত্যতা উপলব্ধি কৰিব পাৰে। ডেকার্টেচৰ যুক্তিয়ে দর্শনত এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলালেও, ইয়াৰ সর্বজনীন স্বীকৃতি নাছিল। বিশেষকৈ, ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ প্রমাণসমূহ তেওঁ যিমান দৃঢ় বুলি ভাবিছিল, আন দার্শনিকসকলে সিমান প্রতিষ্ঠিত বুলি গণ্য কৰা নাছিল। তথাপিও, ডেকার্টেচৰ মৌলিক

পার্থক্যক মানি লোৱাসকলৰ বাবে এইটো অস্পষ্ট আছিল যে এক জ্ঞানযোগ্য, কল্যাণকামী ঈশ্বৰৰ বাহিৰে আৰু কি এই ভূমিকা পূৰণ কৰিব পাৰে।

জানি থোৱা ভাল

ৰেনে ডেকার্টেচৰ 'মেডিটেশ্বন্জ অন ফার্ষ্ট ফিলচফি' (Meditations on First Philosophy) মূলতঃ ১৬৪১ চনত প্রকাশ পাইছিল। ইয়াত ডেকার্টে এটা সহজ কিন্তু শক্তিশালী কল্পনামূলক প্রকল্পৰ জৰিয়তে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্যক উল্লেখযোগ্যভাবে আলোকিতকৰিছিল।

১১.৪কাণ্ট

ইমানুৱেল কান্টে ডেকার্টেচৰ ''মেডিটেশ্বন্জ' প্রকাশৰ এক শতিকাৰ পিছত অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্যৰ সমস্যাটোৰ এক অধিক পৰিশোধিত উত্তৰ আগবঢ়াইছিল, যিয়ে পৰৱর্তীকালত "জার্মান ভাববাদ" নামেৰে পৰিচিত হোৱা দার্শনিক পৰম্পৰাক অনুপ্রাণিত কৰিছিল। কান্টে ডেকার্টেচৰ পার্থক্যৰ সৈতে একধৰণৰ সাদৃশ্য স্বীকাৰ কৰাৰ দৰে দেখা যায়, কিন্তু তেওঁ এই বিষয়টোক **''যিদৰে দেখা যায় তেনেকুৱা বস্তু"** (objects as they appear) আৰু **''বস্তু স্বৰূপে"** (objects as they are in themselves) ৰ দ্বন্দ্ব হিচাপে উপস্থাপন কৰে।

কান্টে যুক্তি দিয়ে যে পর্যবেক্ষকসকলে বস্তু স্বৰূপে কোনো প্রকৃত জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰে, কিন্তু ডেকার্টেচৰ এই ভাবাটো ভুল আছিল যে মানুহে কেতিয়াও এনে জ্ঞান বিচাৰে। স্থানিক বিস্তাৰ, সময়ৰ স্থায়িত্ব, আৰু কাৰণমূলক সংযোগৰ দৰে ধর্মবোৰ কান্টৰ মতে সঠিকভাৱে অৱভাসৰ ক্ষেত্রৰ অন্তর্গত।

কাণ্টৰ মতে, এটা অভিজ্ঞতাৰ বস্তু, যেতিয়া পাৰমার্থিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিবেচনা কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অর্থ হ'ব স্থান আৰু সময়ৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ কিন্তু শ্রেণীবিভাগৰ দ্বাৰা নহয়। কান্টৰ অৱভাসবোৰ এক প্রকাৰৰ প্রতিনিধিত্ব যি প্রায়োগিকভাৱে বাস্তৱ কিন্তু পাৰমার্থিকভাৱে ভাববাদী, আৰু ই অভিজ্ঞতামূলক জ্ঞানৰ বস্তু হিচাপে কাম কৰে।

সকলো সংবেদনশীল চিন্তাৰ বিষয় হ'ল সংবেদন, আৰু সংবেদনৰ প্রতি আমাৰ ''গ্রহণশীলতা" (receptivity)য়ে অন্তর্দৃষ্টি সৃষ্টি কৰে, যি অৱভাসৰ প্রতিনিধিত্ব। অৱভাসসমূহত অন্তর্দৃষ্টিমূলক বিষয় (intuitive matter, সংবেদনৰ সৈতে সংশ্লিষ্ট) আৰু বর্ণনামূলক বা ধাৰণামূলক ৰূপ, যিয়ে সংবেদনৰ বৈচিত্র্য ''নির্ধাৰণ কৰে") দুয়োটাই থাকে। আমি এইবোৰক ''নির্ধাৰিত বস্তু" হিচাপে জানো—প্রায়োগিকভাৱে বাস্তৱ বস্তু হিচাপে, যি আমাৰ অভিজ্ঞতাত পোৱা একমাত্র ধৰণৰ বাস্তৱতা—সংবেদন পাৰমার্থিক সংযুক্তি আৰু বিচাৰৰ দ্বাৰা সংশ্লেষণ হোৱাৰ পিছতহে।

কাণ্টৰ মতে দুই ধৰণৰ জগত আছেঃ

১. **প্ৰত্যক্ষ জগত**: ই জীৱিত প্ৰাণী আৰু জড় বস্তুৰে পৰিপূৰ্ণ।

২. **পাৰমাৰ্থিক জগত**: ই আধ্যাত্মিক বস্তুৰ জগত।

তেওঁৰ মতে প্ৰত্যক্ষ জগত জানিব পাৰি কিয়নো আমি ইয়াৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষভাৱে সংযোগ স্থাপন কৰিব পাৰো, আনহাতে পাৰমাৰ্থিক জগত অজ্ঞাত আৰু অজ্ঞেয় যদিও ইয়াৰ অস্তিত্ব আছে (কিয়নো আমি ইয়াৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষ সংযোগ স্থাপন কৰিব নোৱাৰো) ।

এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে: যদি অৱভাসবোৰ প্ৰতিনিধিত্ব হয়, তেন্তে ই কি বস্তুৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে? কাণ্টৰ মতে ই বস্তু স্বৰূপে (things in themselves) প্ৰতিনিধিত্ব নকৰে (অন্ততঃ আমি ইয়াক নাজানো) ।

এফালে, কিছুমান ''অৱভাসৰ নিয়ম" (laws of appearances) আছে যি বুদ্ধি আৰু সংবেদনশীলতাৰ চর্ত (যেনে দেশ আৰু কাল চর্ত, শ্ৰেণীবিভাগ আদি) ৰ সৈতে মিলা

জানি থোৱা ভাল

অনুভৱিক জ্ঞানত যিদৰে নির্ধাৰণ কৰা হৈছে, প্ৰত্যক্ষণবোৰ কি বা কি প্ৰতিনিধিত্ব কৰে তাৰ বিষয়ে আৰু কোনো প্ৰশ্ন নাথাকে; সিহঁত কেৱল অনুভৱিকভাৱে বাস্তৱ বস্তু। প্ৰত্যক্ষণক এটা অনুভৱিক বস্তু হিচাপে নির্ধাৰণ কৰিবলৈ বাচনিক বিচাৰৰ প্ৰয়োজন হয়; অনুভূতিৰ জৰিয়তে প্ৰদান কৰা হ'লে, প্ৰত্যক্ষণবোৰ হৈছে 'এটা অনুভৱিক অনুভূতিৰ অনির্ধাৰিত বস্তু'। কিয়নো প্ৰত্যক্ষণবোৰ একর্থত 'আমাৰ ভিতৰত' আছে, আৰু মানুহে নিজকে জানিবলৈ সক্ষম, যাৰ ফলত এই সম্ভাৱনা উন্মুক্ত হয় যে বস্তুবোৰ সঁচাকৈয়ে স্থানিকভাৱে বিস্তৃত, কাৰণসম্বন্ধীয় আদি হয় নে নহয়।"

১১.৫অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য বিৰুদ্ধে যুক্তিসমূহঃ

অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্যক অস্বীকাৰ কৰা কিছুমান মতবাদ বা উত্তৰ আগবঢ়োৱা হৈছে। এই যুক্তিবোৰ বার্কলি, ৰেইড আৰু অন্যান্য চিন্তাবিদে দাঙি ধৰিছিল। আমি এতিয়া বার্কলি আৰু ৰিডৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কীয় মতবাদসমূহ আলোচনা কৰিমঃ

১১.৫.১অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কেবার্কলিৰ মতবাদঃ

আয়াৰলেণ্ডৰ বিশপ জর্জ বার্কলিয়ে সংশয়বাদক এক গুৰুতৰ কিন্তু সমাধানযোগ্য দার্শনিক সংকট হিচাপে দেখা পাইছিল। বার্কলিৰ মতে, অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পার্থক্য কৰাটোৱেই আছিল এক ভ্ৰান্তি। তেওঁৰ পূর্বসূৰী জন লকৰ দৰে বার্কলিয়েও এই

আলোচনা (ধাৰণা)ৰ সংজ্ঞাৰ মাজেৰে আগবঢ়াইছে—য'ত ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত হৈছে ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য অনুভৱৰ অৱভাসসমূহ, লগতে চিন্তা-প্রক্রিয়াত জড়িত মানসিক সত্তাসমূহ।

বার্কলিৰ মূল দাবী আছিল যে, মন আৰু সেই মনৰ ধাৰণাসমূহেই হ'ল একমাত্র বাস্তৱতা। বাহ্যিক পৃথিৱী সম্পর্কীয় সংশয়বাদ, তেওঁৰ মতে, উদ্ভৱ হৈছে ''বস্তুগত সত্তা"ৰ এক অযৌক্তিক কল্পনাৰ পৰা—যাক ধাৰণা আৰু মনৰ পৰা পৃথক হিচাপে ধৰা হয়, আৰু যাক ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্রতিনিধিত্ব কৰা হয় আৰু পৰোক্ষভাৱে মনই গ্রহণ কৰে। বার্কলিৰ যুক্তি আছিল যে, দার্শনিকসকলে বস্তুগত সত্তাৰ অস্তিত্ব ধাৰণা কৰাটো সাধাৰণ যুক্তিৰ লগত অসংগত, আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাহে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত কৃত্রিম পার্থক্যৰ সৃষ্টি হৈছে। পৃথিৱীৰ বস্তুবোৰ ধাৰণাৰ মাধ্যমত উপলব্ধি কৰিবলগীয়া নহয়; বৰঞ্চ সেইবোৰেই হ'ল ধাৰণা।

বার্কলিৰ এই দাবীৰ সপক্ষে এটা সহজ যুক্তি আছে:

১. মানুহে বস্তুবোৰ প্রত্যক্ষভাৱে উপলব্ধি কৰে।
২. মানুহে কেৱল ধাৰণাকহে প্রত্যক্ষভাৱে উপলব্ধি কৰিব পাৰে।
৩. গতিকে, বস্তুবোৰ হ'ল ধাৰণা।

বার্কলিৰ এই তত্ত্ব অতি সুন্দৰভাৱে সজ্জিত, কিন্তু স্বাভাৱিকতে তেওঁ সেইবোৰ ঘটনা ব্যাখ্যা কৰাত অসুবিধাত পৰে যিবোৰে মূলত অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্যক সমর্থন কৰিছিল—যেনে ইন্দ্রিয়ৰ ভ্রম আৰু বৈজ্ঞানিক অগ্রগতি। শেষত, বার্কলিয়ে ঈশ্বৰক ধাৰণাসমূহৰ কাৰণী শক্তি হিচাপে আহ্বান কৰে, যিয়ে ধাৰণাসমূহৰ মাজত এক নিয়মবদ্ধতা ৰক্ষা কৰে, যাক মানুহে ক্রমে ক্রমে বুজিবলৈ সক্ষম হয়। গতিকে, আমি ক'ব পাৰোঁ যে বার্কলিয়ে অৱভাস/সত্তাৰ পার্থক্যক অস্বীকাৰ কৰি সত্তাক অধিক মানসিক হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰিছে—অর্থাৎ, এক অর্থত সকলো বাস্তৱতাই অৱভাসহে।

বার্কলিয়ে অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্যৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ গ্রন্থ—'Principles of Human Knowledge' (১৭১০) আৰু 'Three Dialogues between Hylas and Philonous' (১৭১৩)—তএই মতবাদসমূহ স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিছে।

১১.৫.২অৱভাস আৰু সত্তাৰ পার্থক্য সম্পর্কেথমাছ ৰিডৰ মতবাদঃ

অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্যক অস্বীকাৰ কৰা প্রথম সুসংহত প্রচেষ্টা আগবঢ়াইছিল স্কটিছ ধর্মগুৰু আৰু অধ্যাপক থমাছ ৰিডে। ৰিডে দাবী কৰিছিল যে যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এটা বস্তু উপলব্ধি কৰে, তেওঁ প্রত্যক্ষভাৱেই কৰে, কোনো ধাৰণা বা অৱভাসৰ মাধ্যমত নহয়। এনে ধাৰণাবোৰে পর্যবেক্ষক আৰু পৃথিৱীৰ মাজত এক পর্দাৰ সৃষ্টি কৰে, যেতিয়া যে প্রকৃততে তেনে কোনো বাধা নাই। কিন্তু বার্কলিৰ দৰে ৰিডেও বিভ্রমসমূহৰ ব্যাখ্যা দিয়াত অসুবিধাত পৰিছিল আৰু শেষত ''সংবেদন"ৰ

অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল - যিবোৰ লকিয়ান ধাৰণাৰ সৈতে কিছু সাদৃশ্য থকা মানসিক সত্তা। তদুপৰি, সমকালীন বহুতো দার্শনিকে তেওঁৰ এই প্রচেষ্টাক যুক্তিসঙ্গত বুলি বিবেচনা কৰিছে।

যদিও অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্যৰ সপক্ষে আৰু বিৰোধে দুয়োধৰণৰ যুক্তি আছে, তথাপি বেছিভাগ যুক্তিয়েই অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পার্থক্য থকাটোক সমর্থন কৰে। অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পার্থক্য কৰাৰ প্রেৰণা সাধাৰণ জ্ঞান আৰু ঐতিহাসিক পৰিঘটনা দুয়োটাই যোগান ধৰে। দৈনন্দিন অভিজ্ঞতাৰ বাবে মানুহে সঘনাই এনে অৱস্থাত নিজকে পায় য'ত তেওঁলোকক ভ্রান্তিকৰ অৱভাসসমূহৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। ইয়াৰ কিছুমান উদাহৰণ হ'ল সুস্পষ্ট, যেনে সজ্জিত ইন্দ্রিয়ৰ বিভ্রম যি তত্ক্ষণাত অবিশ্বাস্য বুলি ধৰা পৰে। আন কিছুমান ক্ষেত্রত, অৱভাসবোৰ ভ্রান্তিকৰ বুলি জানিবলৈ অধিক অভিজ্ঞতা আৰু গৱেষণাৰ প্রয়োজন হয় (যেনে ৰামধেনু)। সাধাৰণ অর্থত, এইবোৰ এনে ক্ষেত্র য'ত এজন ব্যক্তিয়ে ''মোৰ যেন লাগিছিল যে Z, কিন্তু প্রকৃততে Z সত্য নহয়" বাক্যৰ ৰূপত বর্ণনা কৰিব পাৰে। ইয়াৰ উপৰি, এজনে দুটা ঘটনা তুলনা কৰিব পাৰে য'ত বস্তুবোৰ একে ধৰণৰ যেন লাগিছিল যদিও বাস্তৱত পার্থক্য আছিল। এনে ক্ষেত্রত ক'ব পাৰি যে অৱভাস দুয়োটা ক্ষেত্রতে একে আছিল যদিও মৌলিক বাস্তৱতাত পার্থক্য আছিল। আকাশত ৰামধেনু চাওঁতে হওক বা এজন ব্যক্তিক যাদুৰ কৌশল প্রদর্শন কৰোঁতে চাওঁতে হওক, মানুহে সততে বাস্তৱ আৰু বাস্তৱ যেন লগা বস্তুৰ মাজত পার্থক্য কৰে। সাধাৰণতে, অৱভাসবোৰ বাস্তৱতাকৈ ভ্রান্তিকৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক, কিয়নো বাস্তৱতা অৱভাসৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পার্থক্যৰ সপক্ষে যুক্তি আগবঢ়োৱা দার্শনিকসকল কোন কোন?

.....

প্রশ্ন ২: অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই বুলি ক'ব খোজা যিকোনো দুগৰাকী দার্শনিকৰ নাম লিখা।

.....

প্রশ্ন ৩: "গুহাৰ উপমা" (The Allegory of the Cave) তত্ত্বটো কোনে আগবঢ়াইছিল?

.....

প্রশ্ন ৪: ডেকার্টে দিয়া দুটা মূল দাবী কি কি?

.....

প্রশ্ন ৫: বার্কলিয়ে ৰচনা কৰা দুখন বিখ্যাত কিতাপৰ নাম লিখা।

.....

১১.৬অধ্যায়টিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত স্পষ্ট পার্থক্য আছে।
- ৰাছেলে দাবী কৰে যে দুজন ব্যক্তিৰ দৃষ্টিভংগী একে নহ'ব পাৰে, আৰু তেওঁ সন্দেহ প্রকাশ কৰে যে টেবুলখনৰ এটা 'প্রকৃত ৰং' আদৌ আছে নে নাই।
- ৰাছেলে কয় যে সাধাৰণ দৃষ্টিভংগীক 'প্রকৃত' বুলি ধৰা আৰু অন্য পৰিস্থিতিত অন্য দৃষ্টিভংগীক কম 'বাস্তৱ' বুলি গণ্য কৰাৰ কোনো কাৰণ নাই।
- প্লেটোৰ মতে, জ্ঞান হ'ল সত্তাৰ জ্ঞান, আৰু মতামত (opinion) হ'ল সত্তাৰ অৱভাসৰ সৈতে জড়িত। মানুহে চাৰিওফালৰ পৃথিৱীক যি ৰূপত বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে, সেইটো অৱভাস আৰু সত্তাৰ সংমিশ্রণৰ ফলতহে গঠিত হয়।
- প্লেটোৱে তেওঁৰ 'ৰিপাব্লিক' গ্রন্থত 'গুহাৰ উপমা' (The Allegory of the Cave) ৰ জৰিয়তে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য স্পষ্টকৈ ব্যাখ্যা কৰিছে।
- ডেকার্টে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য সমাধানযোগ্য, কিয়নো তেওঁৰ মতে এজন সর্বশক্তিমান, দয়ালু ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ পৰা সেই ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব প্রমাণিত হয়।
- কাণ্টে যুক্তি দিয়ে যে অৱভাসৰ জগততহে আমাৰ জ্ঞান সীমাবদ্ধ।
- বার্কলিয়ে অৱভাস/সত্তাৰ পার্থক্য অস্বীকাৰ কৰি সত্তাক মন নির্ভৰশীল বুলি প্রতিপন্ন কৰিছিল।
- ৰিডে দাবী কৰিছিল যে যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে এটা বস্তু উপলব্ধি কৰে, তেওঁ প্রত্যক্ষভাৱেই কৰে, কোনো ধাৰণা বা অৱভাসৰ মাধ্যমত নহয়।

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

১. দ্য হিষ্ট্রী অৱ ফিলচফি, বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, ১৯৪৫ (ইতিহাস: দর্শনশাস্ত্র, বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, ১৯৪৫)

২. দ্য হিষ্ট্রী অৱ ৱেষ্টার্ন ফিলচফি, ফ্রেংক থিলি, ১৯১৪ (পাশ্চাত্য দর্শনৰ ইতিহাস, ফ্রেংক থিলি, ১৯১৪)

৩. দ্য প্রব্লেমছ অৱ ফিলচফি, বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, ১৯১২ (দর্শনৰ সমস্যাসমূহ, বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, ১৯১২)

৪. এপিয়াৰেঞ্চ এণ্ড ৰিয়েলিটি, এফ. এইচ. ব্রেডলি, ১৮৯৩ (অৱভাস আৰু সত্তা, এফ. এইচ. ব্রেডলি, ১৮৯৩)

৫. এপিয়াৰেঞ্চ এণ্ড ৰিয়েলিটি (ষ্টেনফর্ড এনচাইক্লপিডিয়া অৱ ফিলচফি) (অৱভাস আৰু সত্তা: ষ্টেনফর্ড দার্শনিক বিশ্বকোষ)

১১.৮অগ্রগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: বার্ট্রাণ্ড ৰাছেল, প্লেটো, কান্ট, ডেকার্ট ।

উত্তৰ ২: বার্কলি আৰু ৰিড।
উত্তৰ ৩: প্লেটো।
উত্তৰ ৪: ডেকার্টে আগবঢ়োৱা দুটা মূল দাবী হ'ল:
১. ঈশ্বৰেই পৃথিৱী আৰু ইয়াৰ অৱভাসৰ কাৰণ, গতিকে ঈশ্বৰৰ দয়ালু স্বভাৱৰ লগত ই বেমেজালি হ'লে এই দুটাৰ মাজত ডাঙৰ পার্থক্য থাকিব নোৱাৰে।
২. ঈশ্বৰে ডেকার্টৰ মানসিক ক্ষমতাসমূহৰো কাৰণ, সেয়ে তেওঁ চাৰিওফালৰ পৃথিৱীৰ সত্যতা জানিবলৈ সক্ষম। ।
উত্তৰ ৫: বার্কলিয়ে ৰচনা কৰা দুখন বিখ্যাত গ্ৰন্থ হ'ল:
১. *Principles of Human Knowledge* (১৭১০)
২. *Three Dialogues between Hylas and Philonous* (১৭১৩)

১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. '*The Problems of Philosophy*' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?
প্ৰশ্ন ২. ব্ৰেডলিৰ '*BOOK II*'ৰ শিৰোনাম কি?
প্ৰশ্ন ৩. '*Meditation*' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. কাণ্টৰ মতে পৃথিৱী কেইপ্ৰকাৰৰ আৰু কি কি? এইবোৰ জানিব পাৰি নে?
প্ৰশ্ন ২. ব্ৰেডলিয়ে '*BOOK I*'ত কিয় স্ববিৰোধী বুলি ঘোষণা কৰা মূল ধাৰণাসমূহ কি কি?

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. ৰাছেলে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য সম্পর্কে আগবঢ়োৱা মতবাদ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। কাণ্ট আৰু ডেকার্টে অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্য সম্পর্কে আগবঢ়োৱা মতবাদসমূহ ব্যাখ্যা কৰি তুলনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজৰ পার্থক্যক বিৰোধিতা কৰা দার্শনিকসকল কোন? তেওঁলোকৰ যুক্তিসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ১২: কাণ্ট আৰু ৰাইলৰ প্ৰবৰ্গৰ সমস্যা

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য
১২.২ পৰিচয়
১২.৩ কাণ্টৰ দৰ্শনত প্ৰবৰ্গৰ সমস্যা
১২.৪ আত্মসচেতনতাৰ সংশ্লেষণাত্মক ঐক্য আৰু প্ৰবৰ্গসমূহ
১২.৫ স্কীমাটিজম
১২.৬ সমালোচনা
১২.৭ ৰাইলৰ শ্ৰেণীৰ ধাৰণা
১২.৮ ৰাইলৰ দৰ্শনত শ্ৰেণীৰ সমস্যা
১২.৯ শ্ৰেণীগত ভ্ৰান্তি ধাৰণা
১২.১০ ৰাইলৰ শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী
১২.১১ সমালোচনা
১২.১২ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১২.১৩ অধিক জানিবলৈ
১২.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- কাণ্টৰ দৰ্শনত প্ৰবৰ্গৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ।
- আত্মসচেতনতাৰ সংশ্লেষণাত্মক ঐক্য আৰু প্ৰবৰ্গৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিবলৈ।
- স্কীমাটিজমৰ বিষয়ে বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰিবলৈ।
- কাণ্টৰ প্ৰবৰ্গৰ সমস্যাটো সমালোচনামূলকভাৱে বিশ্লেষণ কৰিবলৈ।
- শ্ৰেণীগত-ভ্ৰান্তিৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- শ্ৰেণীগত-ভ্ৰান্তিৰ সৈতে জড়িত তত্ত্বসমূহ বুজিবলৈ
- ৰাইলে কেনেকৈ শ্ৰেণীগত-ভ্ৰান্তি স্থাপন কৰে বৰ্ণনা কৰিবলৈ
- ৰাইলৰ সমালোচনামূলক মূল্যায়ন দাঙি ধৰিবলৈ।

১২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৱে ইমেনুৱেল কাণ্টৰ জ্ঞানতাত্ত্বিক সমস্যাসমূহৰ সৈতে আমাৰ পৰিচয় কৰাই দিব। তেওঁ এগৰাকী জাৰ্মান দাৰ্শনিক আছিল যিয়ে পাশ্চাত্য দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাত

এক বিপ্লৱ সাধন কৰিছিল। তেওঁৰ বিশ্লেষণাত্মক আৰু সমালোচনামূলক দৃষ্টিভংগীয়ে দৰ্শনৰ মৌলিক সমস্যাসমূহৰ নতুন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। কাণ্টক আধুনিক দৰ্শনৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ দাৰ্শনিক হিচাপে গণ্য কৰা হয়, কাৰণ তেওঁৰ চিন্তাধাৰাই বহুতো দাৰ্শনিক জটিলতাৰ সমাধানৰ পথ মুকলি কৰিছে।

তেওঁৰ জ্ঞানতত্ত্বক ''সমালোচনামূলক তত্ত্ব" বুলি কোৱা হয়। এই তত্ত্বই বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদৰ মাজত এক সমন্বয় সাধন কৰিছিল। তেওঁৰ জ্ঞানতত্ত্বৰ মুখ্য আলোচ্য বিষয়সমূহ হ'ল:

- জ্ঞানৰ সংজ্ঞা কি?
- জ্ঞানৰ উৎস কি?
- জ্ঞান সম্ভৱ হোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া কেনে?
- জ্ঞানৰ সীমাৰেখা ক'লৈকে?
- ''সাৰ্বজনীন আৰু অপৰিহাৰ্য জ্ঞান" কেনেকৈ সম্ভৱ?

কাণ্টৰ মতে, অভিজ্ঞতাবাদ আৰু বুদ্ধিবাদ উভয়েই জ্ঞানৰ ব্যাখ্যাত ব্যৰ্থ হৈছিল, কাৰণ দুয়োটাই বস্তুসমূহক মনৰ বাহিৰত অৱস্থিত বুলি ধাৰণা কৰিছিল। এই ধাৰণা অনুসৰি, মনক বস্তুৰ ফালে আগবঢ়িব লগা হয়। কিন্তু যদি বস্তু মনৰ বাহিৰত থাকে, তেন্তে কেৱল অভিজ্ঞতাৰে সাৰ্বজনীন সত্য লাভ কৰাটো অসম্ভৱ।

এই সমস্যা সমাধানৰ বাবে কাণ্টে এক অভিনৱ দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছিল – মন বস্তুৰ ফালে নাগবঢ়ে, বৰঞ্চ বস্তুৱেই মনৰ নীতি-নিয়ম অনুসৰি গঠিত হয়। মনৰ দুটা মৌলিক ৰূপ – ''দেশ" আৰু "কাল", আৰু ১২টা শ্ৰেণী (যেনে: কাৰণ-কাৰ্য, দ্ৰব্য ইত্যাদি) ৰ জৰিয়তে আমি বস্তুৰ জ্ঞান লাভ কৰো।

কাণ্টে উল্লেখ কৰিছিল:

''অভিজ্ঞতাবাদ আৰু বুদ্ধিবাদ উভয়ে যিটো স্বীকাৰ কৰে, সেয়া শুদ্ধ; কিন্তু যিটো অস্বীকাৰ কৰে, সেয়া ভুল।"

অভিজ্ঞতাবাদ জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে অভিজ্ঞতাক, বুদ্ধিবাদ অভিজ্ঞতাৰ পূৰ্বৰ ধাৰণাক গুৰুত্ব দিয়ে। কাণ্টে এই দুয়োটা ধাৰণাৰ সমন্বয় সাধন কৰি ক'লে যে জ্ঞান ইন্দ্ৰিয়ানুভূতিৰ পৰা আৰম্ভ হয়, বুজনীলৈ আগবঢ়ে আৰু বুদ্ধিত পৰিণত হয়।

তেওঁৰ এই অধ্যয়নক ''অতীন্দ্ৰিয়" বুলি কোৱা হয়, কাৰণ ই জ্ঞানৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব চৰ্তসমূহৰ বিশ্লেষণ কৰে। কাণ্টৰ মৌলিক গ্ৰন্থসমূহ হ'ল:

১. বিশুদ্ধ যুক্তিৰ সমালোচনা
২. ব্যৱহাৰিক যুক্তিৰ সমালোচনা
৩. বিচাৰ শক্তিৰ সমালোচনা

বিশুদ্ধ যুক্তিৰ সমালোচনাত কাণ্টে মনৰ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব উপাদানসমূহ চিনাক্ত কৰিছে, যিবোৰে আমাৰ জ্ঞানৰ ভেটি গঠন কৰে। এই গ্ৰন্থক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে:

১. **অতীন্দ্ৰিয়** সৌন্দৰ্যতত্ত্ব
২. **অতীন্দ্ৰিয়** তৰ্কীয়তত্ত্ব

আকৌ, অতীন্দ্ৰীয় তৰ্কীয় তত্ত্বক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে
১. **অতীন্দ্ৰিয়** বিশ্লেষণ
২. **অতীন্দ্ৰিয়** দ্বন্দ্বতত্ত্ব

জানি থোৱা ভালঃ

অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান জগতৰ অভিজ্ঞতাৰ বাহিৰে অৰ্জন কৰা যায় আৰু অভিজ্ঞতালব্ধ জ্ঞান প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে অৰ্জন কৰা হয়।

১২.৩ কাণ্টৰ দৰ্শনত প্ৰবৰ্গৰ সমস্যা

নিৰীক্ষণাত্মক যুক্তিৰ সমালোচনাত কাণ্টে প্ৰবৰ্গৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰিছে। এই সমালোচনাত তেওঁ প্ৰশ্ন কৰিছে - জ্ঞান কেনেকৈ সম্ভৱ? এই প্ৰশ্নটোক তেওঁ আকৌ দুটা উপপ্ৰশ্নত ভাগ কৰিছে - ইন্দ্ৰিয় অনুভূতি কেনেকৈ সম্ভৱ আৰু বোধশক্তি কেনেকৈ সম্ভৱ? প্ৰথমটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তেওঁ 'নিৰীক্ষণাত্মক যুক্তিৰ সমালোচনা'ৰ 'ট্ৰান্সেণ্ডেণ্টেল এষ্টেটিক' নামৰ অংশত দিছে। দ্বিতীয়টো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই সমালোচনাত দিছে।
এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ কাণ্টে ধাৰণা আৰু বিচাৰৰ এক মতবাদ আগবঢ়াইছে। এই সমালোচনাত তেওঁ যুক্তিসংগত চিন্তাৰ গঠন ব্যাখ্যা কৰাত গুৰুত্ব দিছে। কাণ্টৰ মতে, আমাৰ জ্ঞান মনৰ দুটা মৌলিক উৎসৰ পৰা ওপজে - সংবেদনশীলতা আৰু বোধশক্তি। সংবেদনশীলতা হৈছে প্ৰতিনিধিত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ ক্ষমতা, আৰু বোধশক্তি হৈছে এই প্ৰতিনিধিত্বৰ জৰিয়তে বস্তু জানিব পৰা শক্তি। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সংবেদনশীলতাৰ জৰিয়তে বস্তু আমাক দিয়া হয় আৰু বোধশক্তিৰ জৰিয়তে সেইবোৰ চিন্তা কৰা হয়। এই দুটাৰ মিলনতহে জ্ঞানৰ উদ্ভৱ হয়। মানৱ জ্ঞানৰ এই দুটা উৎস সম্ভৱতঃ এটা মূল উৎসৰ পৰা ওপজে - যুক্তি। ইয়াৰ বাহিৰেও কাণ্টে কয় যে ট্ৰান্সেণ্ডেণ্টেল লজিকে অপ্ৰত্যক্ষ সংবেদনশীলতাৰ বহুবিধতাৰ এক সংশ্লেষণ ঘটায় যিয়ে জ্ঞানৰ বস্তুক গঠন কৰে আৰু আমাৰ অভিজ্ঞতাবোৰ একত্ৰিত কৰে।
মনৰ দ্বাৰা এই সংশ্লেষণ প্ৰথমে দুটা স্বজ্ঞাৰ ৰূপৰ সহায়ত ঘটে - দেশ আৰু কাল। কিন্তু জ্ঞান হৈছে বিচাৰমূলক জ্ঞান, আৰু সংবেদনশীলতাই এই বিচাৰমূলক জ্ঞান দিব নোৱাৰে। কাণ্টৰ মতে, বিচাৰ কেৱল বোধশক্তিৰ দ্বাৰাহে উৎপন্ন কৰিব পাৰি। বিচাৰ উৎপন্ন কৰিবলৈ মানৱ মনে কিছুমান অপ্ৰত্যক্ষ ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰে। এই অপ্ৰত্যক্ষ ধাৰণাবোৰক চিন্তাৰ শ্ৰেণী বোলা হয়। কাণ্টে বিশ্বাস কৰিছিল যে সমগ্ৰ অভিজ্ঞতাক কেৱল স্থান আৰু কালৰ ভিত্তিত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। স্থান আৰু কালৰ উপৰিও, এক সংহত অভিজ্ঞতাৰ বাবে শ্ৰেণীবোৰ আৱশ্যক। শ্ৰেণীবোৰ আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ জ্ঞানৰ পৰা প্ৰত্যক্ষ আৰু স্বজ্ঞামূলক সকলো বাদ দি বোধশক্তিক পৃথক কৰিব লাগিব।

কাণ্টৰ মতে, মানৱ বোধশক্তিয়ে জ্ঞানক ধাৰণা কৰে। জ্ঞান ধাৰণা কৰাটোৱে জ্ঞানৰ বিচাৰ কৰাটোক সূচায়। সেয়েহে চিন্তাৰ সকলো সম্ভাৱ্য প্ৰকাৰ আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ আমাক সকলো সম্ভাৱ্য বিচাৰৰ ৰূপ স্থাপন কৰিব লাগিব। এ�ৰিষ্টটলৰ বিচাৰৰ চতুৰ্বিধ শ্ৰেণীবিভাগত এইবোৰ সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্ণিত হৈছে। কাণ্টে এৰিষ্টটলক একমাত্ৰ ব্যক্তি হিচাপে স্বীকৃতি দিছিল যিয়ে সকলো ধাৰণা আৱিষ্কাৰ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু কাণ্টে এৰিষ্টটলে ব্যৱহাৰ কৰা বিশৃংখল পদ্ধতিটোত ভুল দেখিছিল। সেয়েহে তেওঁ এৰিষ্টটলে অব্যৱস্থিত পদ্ধতিৰে সম্পাদন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা মূল্যবান প্ৰচেষ্টাটো সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ এক পদ্ধতিগত পদ্ধতি ৰচনা কৰিবলৈ বিচাৰিছিল।

কাণ্টে কৈছিল যে শ্ৰেণীবোৰ বিচাৰৰ পৰা উদ্‌ভূত হয়। আকৌ বিচাৰ শ্ৰেণীৰ পূৰ্বৱৰ্তী যদিও ইয়াৰ সৈতে অৱশ্যই সংযুক্ত। কাণ্টৰ শ্ৰেণী আৱিষ্কাৰৰ পদ্ধতিক শ্ৰেণীৰ আধিভৌতিক উদ্ভৱ বুলি জনা যায়। সেয়েহে কাণ্টে কয় যে বিচাৰই সকলো বিশুদ্ধ ধাৰণা বা বোধশক্তিৰ শ্ৰেণী আৱিষ্কাৰৰ প্ৰমাণ দিয়ে।

কাণ্টে এই শ্ৰেণীবোৰৰ এক সম্পূৰ্ণ আৰু পদ্ধতিগত তালিকা দিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কাণ্টে বিচাৰৰ তালিকা দিছে য'ত তেওঁ বিচাৰক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে - পৰিমাণ, গুণ, সম্পৰ্ক আৰু প্ৰকাৰ। প্ৰতিটো শ্ৰেণী আকৌ তিনিটাকৈ উপশ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছে। ফলত আমি বাৰ প্ৰকাৰৰ বিচাৰ পাওঁ আৰু প্ৰতিটো বিচাৰৰ বাবে এটা শ্ৰেণী পোৱা যায়।

তালিকাভুক্ত প্ৰতিনিধিত্ব নিম্নলিখিত ধৰণৰ - **বিচাৰৰ প্ৰকাৰ শ্ৰেণীৰ তালিকা**

পৰিমাণ

১. সাৰ্বজনীন - সকলো S হৈছে P ১. একতা
২. আংশিক - কিছুমান S হৈছে P ২. বহুত্ব
৩. একক - এই S হৈছে P ৩. সম্পূৰ্ণতা

গুণ

১. সিদ্ধান্তমূলক - S হৈছে P ১. বাস্তৱতা
২. নঞৰ্থক - S হৈছে নহয় P ২. নঞৰ্থকতা
৩. অসীম - S হৈছে নহয়-P ৩. সীমাবদ্ধতা

সম্পৰ্ক

১. নিৰপেক্ষ - S হৈছে P ১. গুণ-দ্ৰব্য
২. অনুমানমূলক - যদি S, তেন্তে P ২. কাৰ্য্য-কাৰণ
৩. বিবৃতিমূলক - S হয় P নাইবা Q ৩. পাৰস্পৰিকতা বা ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া

প্ৰকাৰ

১. সম্ভাব্য - S হ'ব পাৰে P ১. সম্ভাব্যতা-অসম্ভাব্যতা
২. নিশ্চিত - S হৈছে P ২. অস্তিত্ব-অনস্তিত্ব
৩. আবশ্যকীয় - S হ'বই লাগিব P ৩. আবশ্যকতা-অনিশ্চিততা

কাণ্টৰ মতে প্ৰথম ছয়টা শ্ৰেণী গুণ আৰু পৰিমাণৰ আকাৰিক বিচাৰৰ পৰা উদ্‌ভূত হৈছে, যিবোৰ স্বভাৱৰ। বাকী ছয়টাক তেওঁ গতিশীল (dynamical) বুলি অভিহিত কৰিছে। গতিশীল শ্ৰেণীবোৰ সকলো বস্তুৰ সৈতে সম্পৰ্কিত, সেইবোৰ বিশুদ্ধ নাইবা প্ৰায়োগিক যেই নহওক। এই গতিশীল শ্ৰেণীবোৰে বস্তুবোৰৰ অস্তিত্বক ইয়াৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক বা বোধশক্তিৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ দিশৰ পৰা বিবেচনা কৰে।

গাণিতিক শ্ৰেণীবোৰৰ কোনো সহসম্বন্ধ নাথাকে, কিন্তু গতিশীল শ্ৰেণীবোৰ সদায় যোৰাকৈ থাকে।

ওপৰৰ তালিকাত কাণ্টে **একতা, বহুত্ব আৰু সম্পূৰ্ণতা**ৰ ধাৰণা ক্ৰমে সাৰ্বজনীন, আংশিক আৰু একক বিচাৰৰ পৰা আহৰণ কৰিছে। তেওঁ যুক্তি দিয়ে যে গুণৰ বিচাৰবোৰ পাৰস্পৰিকভাৱে আন্তঃসম্পৰ্কিত কিয়নো সম্পূৰ্ণতাই হৈছে বহুত্বক একতা হিচাপে বিবেচনা কৰা।

গুণৰ ক্ষেত্ৰত, কাণ্টে **বাস্তৱতা, নঞৰ্থকতা আৰু সীমাবদ্ধতা**ৰ ধাৰণা ক্ৰমে সদয়ক, নঞৰ্থক আৰু অসীম বিচাৰৰ পৰা আহৰণ কৰিছে। এইবোৰ পাৰস্পৰিকভাৱে সম্পৰ্কিত কিয়নো সীমাবদ্ধতাই হৈছে বাস্তৱতা আৰু নঞৰ্থকতাৰ সংমিশ্ৰণ।

সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত, কাণ্টে **দ্ৰব্য-গুণ, কাৰণ-কাৰ্য আৰু পাৰস্পৰিকতা**ৰ ধাৰণা ক্ৰমে নিৰপেক্ষ, অনুমানমূলক আৰু বিয়োজাত্মক বিচাৰৰ পৰা আহৰণ কৰিছে। এইবোৰ আন্তঃসম্পৰ্কিত কিয়নো পাৰস্পৰিকতাই হৈছে দ্ৰব্যবোৰৰ পাৰস্পৰিকভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰা কাৰ্যকাৰণতা।

অৱশেষত, কাণ্টে সম্ভাব্যতা-অসম্ভাব্যতা, অস্তিত্ব-অনস্তিত্ব আৰু আবশ্যকতা-অনিশ্চিততাৰ শ্ৰেণীবোৰ ক্ৰমে সম্ভাব্য, নিশ্চিত আৰু আবশ্যকীয় বিচাৰৰ পৰা আহৰণ কৰিছে। এইবোৰ পাৰস্পৰিকভাৱে সম্পৰ্কিত কিয়নো আবশ্যকতাই হৈছে সম্ভাব্যতাৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত অস্তিত্ব।

এই ধাৰণাসমূহৰ মাজত নিম্নলিখিত কাৰণসমূহৰ ভিত্তিত এক ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে:

- ইহঁতৰ মাজত সম্পৰ্ক আছে কাৰণ ইহঁত একেটা মূল উৎস (বোধশক্তি)ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। বোধশক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বাবে প্ৰতিটো শ্ৰেণী অপ্ৰত্যক্ষ।
- প্ৰতিটো বিচাৰত পৰিমাণ, গুণ, সম্পৰ্ক আৰু প্ৰকাৰ থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, 'সকলো মানুহ নশ্বৰ' এই বিচাৰটোত পৰিমাণ সাৰ্বজনীন, গুণ সিদ্ধান্তমূলক, সম্পৰ্ক নিৰপেক্ষ আৰু প্ৰকাৰ নিশ্চিত। গতিকে স্পষ্ট যে চাৰি প্ৰকাৰৰ বিচাৰ আন্তঃসম্পৰ্কিত বুলি দেখুৱাব পাৰি।
- প্ৰবৰ্গবোৰৰ মাজত পৰস্পৰ সম্পৰ্ক আছে, কিয়নো সেইবোৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে পোৱা ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত কেৱল একজাতীয় অতীন্দ্ৰিয় আচনিৰ ধাৰাহে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

এই আধিভৌতিক উদ্ভৱত আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ'ল যে তৃতীয় প্ৰবৰ্গ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় প্ৰবৰ্গ সংমিশ্ৰণৰ পৰা ওলাই আহে। কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এই নহয় যে তৃতীয়টো ব্যুৎপন্ন (derivative)। কাৰণ এই সংমিশ্ৰণে প্ৰথম আৰু দ্বিতীয়টোৰ ক্ৰিয়াৰ পৰা পৃথক এক বিশেষ বোধশক্তিৰ ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োজন। কাণ্টৰ তালিকাৰ তৃতীয় সদস্যবোৰ তেওঁৰ

নিজা সংযোজন। এৰিষ্টটলৰ তালিকাত কেৱল দুটাহে আছিল, গতিকে কাণ্টৰ তালিকা এৰিষ্টটলীয় তালিকাৰ এক সম্প্ৰসাৰণ বা ৰূপান্তৰ।

এই বাৰ প্ৰকাৰৰ প্ৰবৰ্গবোৰ হৈছে সংশ্লেষণৰ মূল বিশুদ্ধ ধাৰণা যিবোৰ বোধশক্তিয়ে অপ্ৰত্যক্ষভাৱে নিজৰ ভিতৰত ধাৰণ কৰে। কিন্তু প্ৰবৰ্গবোৰ খালী হৈ থাকে যদি ইহঁত সংবেদনশীল স্বজ্ঞাত (যিবোৰ জ্ঞানৰ বস্তু) প্ৰয়োগ নকৰা হয়। গতিকে জ্ঞান দিবলৈ প্ৰবৰ্গ আৰু সংবেদনশীল স্বজ্ঞাত একেলগ হ'ব লাগিব। কিন্তু ইহঁত একেলগ হ'ব পাৰে কেৱল যদি প্ৰবৰ্গ আৰু জ্ঞানৰ বস্তুৰ বাবে কিছুমান সাধাৰণ থাকে। সেয়েহে কাণ্টে যুক্তি দিয়ে যে এনে কিছুমান থাকিব লাগিব যি সমসংস্থানিক আৰু যিয়ে শ্ৰেণীবোৰক প্ৰত্যক্ষণ লৈ প্ৰয়োগ কৰাটো সম্ভৱ কৰি তোলে। এই মধ্যস্থতা কৰা প্ৰতিনিধিত্ব বিশুদ্ধ আৰু এক ফালৰ পৰা বৌদ্ধিক আৰু আন ফালৰ পৰা সংবেদনশীল। কাণ্টে ইয়াক 'পৰাবস্তুগত ছেমা' (transcendental schema) বুলি কয়।

এটা পৰাবস্তুগত ছেমাই শ্ৰেণীবোৰক সংবেদনশীল স্বজ্ঞাতৰ বহুবিধালৈ প্ৰয়োগ কৰাত নেতৃত্ব দিয়ে। শ্ৰেণীবোৰ নিৰ্ধাৰণ কৰি সংবেদনশীল স্বজ্ঞাতৰ সকলো বহুবিধাক এক সাৰ্বজনীন আৰু আবশ্যকীয় ক্ৰম দিয়া হয়। সেয়েহে কাণ্টে কয় যে প্ৰবৰ্গবোৰে মানৱ জ্ঞানৰ অপ্ৰত্যক্ষ ভিত্তি গঠন কৰে।

প্ৰবৰ্গবোৰৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ গঠনক মানৱ মনৰ ক্ৰিয়া হিচাপে গণ্য কৰা হয়। গতিকে ক'ব পাৰি যে প্ৰবৰ্গবোৰ মানৱ মনৰ অপ্ৰত্যক্ষ ক্ৰিয়াৰ পৰা গঠিত হয় আৰু সংবেদনশীল স্বজ্ঞাতৰ শ্ৰেণী গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াত কোনো স্থান নাথাকে।

পৰাবস্তুগত বিশ্লেষণত কাণ্টে শ্ৰেণীৰ তালিকা আগবঢ়াইছে। তেওঁ এই শ্ৰেণীবোৰৰ প্ৰয়োগৰ এক পৰাবস্তুগত ন্যায্যতা আগবঢ়াইছে। এই শ্ৰেণীবোৰৰ প্ৰয়োগৰ পৰাবস্তুগত ন্যায্যতাক তেওঁ 'প্ৰবৰ্গৰ পৰাবস্তুগত উদ্ভৱ' (Transcendental Deduction of Categories) বুলি কয়। এই প্ৰবৰ্গবোৰ সকলো সম্ভৱপৰ অভিজ্ঞতাৰ অপ্ৰত্যক্ষ অৱস্থা। যদি অভিজ্ঞতাৰ বস্তুবোৰ অপ্ৰত্যক্ষ ধাৰণাৰ দ্বাৰা সংশ্লেষিত নহ'লহেঁতেন, আমি কোনো অভিজ্ঞতা বা বিচাৰমূলক জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰিলোহেঁতেন।

জানি থোৱা ভাল:

নিৰীক্ষণাত্মক বিশুদ্ধ যুক্তিৰ সমালোচনা (Critique of Pure Reason) দুটা ভাগত বিভক্ত—

১. পৰাবস্তুগত নন্দনতত্ত্ব (Transcendental Aesthetic): ই প্ৰমাণ কৰে যে গণিতৰ সিদ্ধান্তবোৰ সংশ্লেষণাত্মক অপ্ৰত্যক্ষ (synthetic a priori) হ'ব পাৰে কেৱল যেতিয়া দেশ আৰু কাল অভিজ্ঞতাপূৰ্ব আকাৰ হিচাপে থাকে।

২. পৰাবস্তুগত তৰ্কবিজ্ঞান (Transcendental Logic): ইয়াক আকৌ দুটা উপভাগত ভগোৱা হৈছে—

- পৰাবস্তুগত বিশ্লেষণ (Transcendental Analytic): ইয়াত শ্ৰেণীৰ আধিবিদ্যাত উদ্ভৱ, ছেমাবাদ (schematism) আৰু বিশুদ্ধ বোধশক্তিৰ নীতিবোৰ আলোচিত হৈছে।

পৰাবস্তুগত দ্বন্দ্বতত্: এই অংশত কাণ্টে দেখুৱাইছে যে সংজ্ঞা (precepts) অবিহনে, কেৱল বোধশক্তিৰ বাৰটা শ্ৰেণীৰ সহায়ত জগত, আত্মা আৰু ঈশ্বৰ—এই তিনিটা ধাৰণা জানিব পৰা নাযায়।

১২.৪ সংযোজিত আত্মসংবেদনৰ ঐক্য আৰু বিভাগসমূহঃ

সমস্ত বিভাগ, ছেমা আৰু সংবেদনশীল অনুভূতিৰ জটিলতা আত্মসংবেদনৰ ঐক্যলৈ আনিব পাৰি। এই ঐক্যই স্থান আৰু সময়ৰ সকলো বস্তু আৰু ঘটনা উপলব্ধি কৰে আৰু বিভাগসমূহৰ অধীনত সিহঁতক বুজে। কান্টৰ মতে, আত্মসংবেদনৰ ঐক্যই জ্ঞানৰ চৰম বিষয় গঠন কৰে। আত্মসংবেদনৰ নীতি হৈছে মানৱ জ্ঞানৰ সমগ্ৰ ক্ষেত্ৰৰ সৰ্বোচ্চ নীতি। ই বিভাগ আৰু সংবেদনশীল অনুভূতিৰ মাজৰ ঐক্যৰ এক যুক্তিসংগত পূৰ্বধাৰণা।
সংযোজিত আত্মসংবেদনৰ ঐক্য হৈছে অভিজ্ঞতাপূৰ্ব, অৰ্থাৎ ই যিকোনো বস্তুগত সংযোগৰ ভিত্তি, যাৰ অবিহনে কোনো জ্ঞানই সম্ভৱ নহয়। একেটা সচেতনতাই সংবেদন, কল্পনা আৰু ধাৰণাৰ বিভিন্ন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। এই ঐক্য অপ্ৰমাণিত হোৱা বাবে সকলো ব্যক্তিৰ বাবে একে। গতিকে ই বস্তুগত অভিজ্ঞাত্মক জ্ঞানৰ এক পৰম অৱস্থা, কিন্তু ই কেতিয়াও "পৰম মন" (Absolute Mind) স্তৰলৈ নাযায়। কান্টৰ মতে, সংযোজিত আত্মসংবেদনৰ অপ্ৰমাণিত ঐক্য হৈছে কেৱল বস্তুগত অভিজ্ঞাত্মক জ্ঞানৰ এক যুক্তিসংগত পূৰ্বধাৰণা। কান্টই ইয়াকো গুৰুত্ব দিয়ে যে সংবেদনশীলতাৰ অপ্ৰমাণিত ৰূপ আৰু বুদ্ধিৰ বিভাগসমূহেই বিচ্ছিন্ন, সংবেদনশীল ধাৰণাক এক বস্তুৰ জ্ঞানলৈ সংযোজন কৰাৰ মূল নীতি।
জ্ঞানৰ বস্তু যদি থাকে, তেন্তে সিহঁত আন্তঃসম্পৰ্কিত সমষ্টি হিচাপে উপস্থাপন হ'ব লাগিব। আন্তঃসম্পৰ্কিত সমষ্টি হ'বলৈ সিহঁত কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নিয়মেৰে সংযুক্ত হ'ব লাগিব। এই নিৰ্দিষ্ট নিয়মসমূহ, যিৰ দ্বাৰা প্ৰত্যক্ষণক বস্তুগত বিচাৰলৈ সংযোজন কৰা হয়, তাক প্ৰবৰ্গ বোলা হয়। গতিকে কাণ্টৰ মতে, যদি এই নিয়মসমূহ সকলোৰে বাবে একে, তেন্তে ই একে সচেতনতাৰ ঐক্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব লাগিব। আৰু এই সচেতনতা সকলোৰে বাবে একে হ'বলৈ হ'লে অপ্ৰমাণিত হ'ব লাগিব। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে বিভাগসমূহৰ সংযোজন কাৰ্যসমূহ আত্মসংবেদনৰ মৌলিক ঐক্যৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি:
১. **প্ৰথমতে**, আমি আমাৰ সংবেদনশীলতাৰ জৰিয়তে বিচ্ছিন্ন, অসংযুক্ত ধাৰণাৰ সমষ্টি গ্ৰহণ কৰিব পাৰোঁ। যেতিয়াই বিচ্ছিন্ন ধাৰণা গ্ৰহণ কৰা হয়, মন তৎক্ষণাৎ সক্ৰিয় হৈ পৰে আৰু স্থান আৰু সময়ৰ দুটা ৰূপৰ জৰিয়তে ধাৰণাসমূহক প্ৰত্যক্ষণলৈ সজোৱা হয়। বিচ্ছিন্ন ধাৰণাৰ সমষ্টি স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে প্ৰত্যক্ষণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

২. **এটা বিচাৰেই জ্ঞান গঠন কৰে আৰু জ্ঞানৰ সত্য একক।** এই অৰ্থত, এটা প্ৰত্যক্ষণ (precept) হৈছে এক অন্তৰ্নিহিত বিচাৰ। এটা বিচাৰ হৈছে দুই বা ততোধিক প্ৰত্যক্ষণৰ মাজৰ সম্পৰ্ক। সকলো প্ৰত্যক্ষণৰ সংযোজন, অভিজ্ঞাত্মক বা অনভিজ্ঞাত্মক, সচেতন বা অবচেতন, বুদ্ধিৰ এক কাৰ্য্য। প্ৰত্যক্ষণসমূহক বিচাৰলৈ সংযোজন কৰা হয় ধাৰণা বা বিভাগৰ জৰিয়তে।

৩. **সংবেদনশীলতা আৰু বুদ্ধি—উভয় স্তৰতে সংযোজন বা ঐক্য** স্বয়ং সংবেদনশীলতা বা বুদ্ধিৰ পৰা উদ্ভৱ নহয়, বৰঞ্চ ই দুয়োটাৰ পূৰ্বৱৰ্তী আৰু মৌলিক। যিকোনো স্তৰত যিকোনো সংযোজনৰ এই সৰ্বোচ্চ অৱস্থাই হৈছে সংযোজিত আত্মসংবেদনৰ ঐক্য। গতিকে, বুদ্ধিৰ সকলো সংযোজন নীতি এই আত্মসংবেদনৰ পাৰমাৰ্থিক ঐক্যৰ মৌলিক নীতিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে।

১২.৫ স্কীমাটিজম (Schematism)

কাণ্টৰ **স্কীমাটিজম** (schematism) হৈছে পাশ্চাত্য দৰ্শনলৈ অৰিহণা স্বৰূপ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান। জ্ঞানৰ তত্ত্বত কাণ্টে **ইন্দ্ৰিয়** আৰু **বুদ্ধি**ৰ মাজত এক স্পষ্ট পাৰ্থক্য দেখুৱাইছে, কিন্তু জ্ঞান গঠন কৰিবলৈ ধাৰণাসমূহক সংবেদনশীলতাৰ লগত খাপ খোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। আনহাতে, ধাৰণাসমূহ **সাৰ্বজনীন** আৰু ইয়াৰ মাজত সময়ৰ কোনো উপাদান নাথাকে, কিন্তু সংবেদনশীলতা মূলতঃ **কালগত।** গতিকে, ইন্দ্ৰিয় আৰু বুদ্ধিৰ এই অসমান উপাদানসমূহৰ মাজত মধ্যস্থতা কৰিবলৈ এক মাধ্যমৰ প্ৰয়োজন হয়।

এই মাধ্যম হৈছে **সময়ৰ ৰূপ**, যি সকলো (বাহ্যিক বা আভ্যন্তৰীণ) উপলব্ধিৰ ৰূপ। সময় ধাৰণাসমূহৰ দৰেই **বিশুদ্ধ**, কিন্তু একেদৰে ই সংবেদনশীলো। গতিকে, সংবেদনশীলতাৰ লগত খাটিবলৈ যিকোনো ধাৰণাক সময়ৰ ৰূপত ঢালি দিব লাগিব—অৰ্থাৎ, যেতিয়া ই **স্কীমাৰূপ** (schematized) লয়, তেতিয়া ই সময়ৰ মাজত এক স্থায়ী বস্তুক সূচায়। কাণ্টে বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰবৰ্গসমূহক (categories) তলত দিয়া ধৰণে স্কীমাৰূপ দিছে—

১. পৰিমাণ: সময়-শৃংখলা

- **এককত্ব**: সময়ৰ এক মুহূৰ্তেৰে প্ৰকাশ পায়।
- **বিশেষত্ব**: কেইটামান মুহূৰ্তেৰে প্ৰকাশ পায়।
- **সাৰ্বজনীনতা**: সকলো মুহূৰ্তেৰে প্ৰকাশ পায়।

২. গুণ: সময়ৰ বিষয়বস্তু

- **বাস্তৱতা**: সময়ক পূৰণ কৰা বস্তু (যেতিয়া এক নিৰ্দিষ্ট সময় একে ধৰণৰ সংবেদনেৰে পৰিপূৰ্ণ হয়) ।
- **নঞৰ্থকতা**: খালি সময় (যেতিয়া একে সময়ৰ মাজত সংবেদনৰ অভাব থাকে) ।
- **সীমাবদ্ধতা**: য'ত সংবেদনৰ অভাবৰ পৰা এক নিৰ্দিষ্ট মাত্ৰাৰ সংবেদনলৈ সময়ৰ মাজত উত্তৰণ ঘটে।

৩. সম্বন্ধ: সময়-ক্ৰম

- **বস্তুগত স্থায়িত্ব**: যি স্থায়ী হৈ থাকে আন সকলো সলনি হ'লেও।
- **কাৰণতা**: য'ত সময়ৰ ক্ৰমত এটা ঘটনাৰ পিছত আনটো অবিচ্ছিন্নভাৱে আহে।
- **পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া**: য'ত দুটা বস্তুৰ গুণসমূহ সময়ৰ মাজত সদায় একেলগে দেখা যায়।

৪. প্ৰকাৰ: সময়ৰ ব্যাপ্তি

- **সম্ভাৱনা**: যি যিকোনো সময়ত থাকিব পাৰে।
- **বাস্তৱতা**: যি এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত থাকে।
- **আবশ্যকতা**: যি সকলো সময়ত থাকে।

গতিকে, ধাৰণাসমূহ **সময়-স্কীমা** (time-schema)ৰ জৰিয়তে সংবেদনশীলতাৰ লগত সংযোজিত হয়। স্কীমাটিজমৰ প্ৰয়োজনে বুদ্ধিক এক সংবেদনশীল ৰূপলৈ বান্ধি ৰাখে, কিন্তু একেদৰে ই সংবেদনশীল জগতৰ সৈতে ধাৰণাসমূহক বাস্তৱ ৰূপ দিয়ে।

১২.৬সমালোচনা

কাণ্টৰ বিভাগসমূহৰ ধাৰণাক বহুতো দাৰ্শনিকে সমালোচনা কৰিছে। তেওঁলোকে কাণ্টৰ আধিভৌতিক বিশ্লেষণ অধ্যয়ন কৰি দেখুৱাইছে যে, কাণ্টে অৰিষ্টটলৰ বিচাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজন অন্ধভাৱে গ্ৰহণ কৰি ইয়াক ইচ্ছামতে বিকৃত কৰি আগতেই প্ৰস্তুত কৰা বিভাগসমূহৰ তালিকা উলিয়াইছে। ইয়াৰ উপৰিও, অৰিষ্টটলে দিয়া আৰু কাণ্টে সংশোধন কৰা বিচাৰৰ ৰূপসমূহে আৱশ্যকীয় বিভাগসমূহ দিব পৰা নাই। সমালোচকসকলে ইয়াকো সূচাইছে যে, কাণ্টে কিছুমান ধাৰণাক বাছনি কৰি সিহঁতক বিভাগৰ মৰ্যাদা দিয়াৰ কোনো যুক্তিসংগত কাৰণ দাঙি ধৰিব পৰা নাই। অৱশ্যে, আমি ইয়াত ক'ব পাৰোঁ যে কাণ্টে যি বিচাৰৰ ৰূপসমূহ ধৰি লৈছে, সেইবোৰ ঔপচাৰিক যুক্তিবিদ্যাৰ সৈতে জড়িত, আৰু এই ৰূপসমূহৰ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ সৈতে কোনো সম্পৰ্ক নাই।

কাণ্টে ধাৰণা কৰিছিল যে অৰিষ্টটলৰ হাতত ঔপচাৰিক যুক্তিবিদ্যাই এক সম্পূৰ্ণ ব্যৱস্থাপনা লাভ কৰিছে। এই ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে বিচাৰৰ তালিকা অৰিষ্টটলীয় ঔপচাৰিক যুক্তিবিদ্যাৰ এক স্থায়ী উত্তৰাধিকাৰ। অৱশ্যে, তেওঁ ইয়াকো স্বীকাৰ কৰিছিল যে তেওঁৰ তালিকাৰ তৃতীয় শ্ৰেণীবিভাজনটো তেওঁৰ নিজৰ সংযোজন। অৰিষ্টটলৰ তালিকাত প্ৰতিটো বিভাগত কেৱল দুটা শ্ৰেণী আছিল। গতিকে, ইয়াৰ পৰা আমি ক'ব পাৰোঁ যে কাণ্টৰ তালিকাটো অৰিষ্টটলৰ তালিকাৰ এক সম্প্ৰসাৰণ বা ৰূপান্তৰ হ'ব পাৰে।

পৰিমাণৰ ক্ষেত্ৰত, কাণ্টৰ বিচাৰসমূহ অৰিষ্টটলৰ বিতৰণমূলক বিচাৰৰ সৈতে মিলে। কিন্তু কাণ্টে ইয়াত তৃতীয় এটা ৰূপ - একক বিচাৰ সংযোজন কৰিছে, যিটো অৰিষ্টটলীয় যুক্তিবিদ্যাত নাই। কাণ্টৰ মতে, একক বিচাৰ হৈছে এনে এক বিচাৰ যাৰ বিষয়বস্তু সাৰ্বজনীন শব্দই একক ৰূপত প্ৰকাশ কৰে। তেওঁৰ যুক্তি অনুসৰি, একক বিচাৰে এক

স্বতন্ত্ৰ স্থান দাবী কৰে, কাৰণ একক বিচাৰে সাৰ্বজনীন আৰু বিশেষ বিচাৰৰ পৰা জ্ঞানৰ পৰিমাণৰ ফালৰ পৰা পৃথক হয়। গুণৰ ক্ষেত্ৰত, কাণ্টৰ বিচাৰসমূহ অৰিষ্টটলৰ স্বীকৃতি আৰু নিষেধৰ সৈতে মিলে। কিন্তু ইয়াতো কাণ্টে তৃতীয় এটা ৰূপ - অসীম বিচাৰ সংযোজন কৰিছে, যাৰ বিধেয়টো অসীম। কাণ্টে ইয়াকো স্বীকাৰ কৰা নাই যে বিচাৰৰ যুক্তিবিদ্যামূলক শ্ৰেণীবিভাজন বিধেয় পদৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, কাৰণ এই প্ৰকৃতি ঔপচাৰিক যুক্তিবিদ্যাৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়।

কাণ্টে দাবী কৰিছিল যে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু পাৰমাৰ্থিক যুক্তিবিদ্যাৰ অন্তৰ্গত, ঔপচাৰিক যুক্তিবিদ্যাৰ নহয়। এই পাৰ্থক্যৰ বাবেই তেওঁ বিচাৰৰ শ্ৰেণীবিভাজনত বিধেয় পদৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে।

সমালোচকসকলৰ মতে, কাণ্টৰ বিচাৰৰ সম্বন্ধ অৰিষ্টটলৰ সহজ আৰু যৌগিক উক্তিৰ শ্ৰেণীবিভাজনৰ সৈতে মিল খাব পাৰে। এন.কে. স্মিথৰ মতে, কাণ্টে সম্ভৱতঃ তলত দিয়া পদ্ধতিটো গ্ৰহণ কৰিছে-

সহজ = বিভেদাত্মক
সংযোজক অৰ্থাৎ এটাৰ অধিক বিষয় বা এটাৰ অধিক বিধেয় থকা বিভেদাত্মক
জটিল = কল্পনাত্মক
বিকল্পাত্মক

কিয়নো এই তালিকাখন জটিল, সেয়েহে কাণ্টে সহজ আৰু জটিল বিচাৰৰ মাজৰ পাৰ্থক্য আঁতৰাই সংযোজক বা সংযোগাত্মক বিচাৰক বাদ দিয়ে। এইদৰে তেওঁ বিভেদাত্মক, কল্পনাত্মক আৰু বিকল্পাত্মক - এই তিনিটা শ্ৰেণী পায়।

অৱশেষত, য'ত এৰিষ্টটলে কেৱল দুই জোৰা আঙ্গিক (modal) উক্তিক স্বীকাৰ কৰে, তাত কাণ্টে তিনিপ্ৰকাৰৰ আঙ্গিক বিচাৰ উপস্থাপন কৰে - সমস্যামূলক (problematic), নিশ্চয়াত্মক (assertoric) আৰু প্ৰমাণাত্মক (apodictic)। তেওঁৰ আধিভৌতিক বিশ্লেষণত, কাণ্টে পাৰম্পৰিক আঙ্গিক ধাৰণাসমূহ প্ৰত্যাখ্যান কৰে, কাৰণ এই ধাৰণাসমূহৰ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ সৈতে কোনো সম্পৰ্ক নাই। সেয়েহে তেওঁ পাৰম্পৰিক আঙ্গিকসমূহক জ্ঞানমূলক আঙ্গিকৰে প্ৰতিষ্ঠাপন কৰে।

এইদৰে দেখা যায় যে কাণ্টে অৰিষ্টটলীয় বিশ্লেষণক মৌলিকভাৱে সলনি কৰি পাৰমাৰ্থিক যুক্তিবিদ্যালৈ ৰূপান্তৰিত কৰিবলগীয়া হৈছে।

১২.৭ৰাইলৰ শ্ৰেণীৰ পৰিচয়

গিলবাৰ্ট ৰাইল আছিল এজন দাৰ্শনিক যিয়ে অক্সফৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ত পঢ়াইছিল আৰু তেওঁ মনৰ দৰ্শন আৰু সাধাৰণ ভাষাৰ দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ বিংশ শতিকাৰ বিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনৰ বিকাশৰ ওপৰতো অপৰিসীম প্ৰভাৱ পৰিছিল। তেওঁৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰচনাসমূহৰ ভিতৰত আছে '*Philosophical Arguments*', '*The Concept of Mind*, *Dilemmas*', '*On Thinking*' আদি। *The Concept of Mind* তেওঁৰ সৰ্বাধিক পৰিচিত আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰচনা হিচাপে পৰিগণিত হয়। এই ৰচনাৰ

জৰিয়তে ৰাইলৰ দুটা প্ৰধান কাম সম্পন্ন কৰা বুলি ধৰা হয়। প্ৰথমতে, তেওঁ কার্টেছিয়ান দ্বৈতবাদৰ ওপৰত চূড়ান্ত আঘাত হানিছিল। দ্বিতীয়তে, তেওঁ নিজে পূৰ্বানুমান কৰাৰ দৰে, তেওঁ দার্শনিক (আৰু কেতিয়াবা বিশ্লেষণাত্মক) ব্যৱহাৰবাদৰ স্বপক্ষে যুক্তি দাঙি ধৰিছিল আৰু এই মতবাদক দ্বৈতবাদৰ পৰিবর্তে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

১৯৩২ চনত ৰচিত '*Systematically Misleading Expressions*' ত ৰাইলে সাধাৰণ ভাষাৰ ব্যৱহাৰৰ পৰা অযথা বিমূর্ত অনুমানৰ উৎপত্তিৰ সঠিক বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে সমস্যা সমাধানৰ এক দার্শনিক পদ্ধতি প্ৰস্তাৱ কৰিছিল। ১৯৩৮ চনত ৰচিত '*Categories*' ত এই পদ্ধতিৰ অধিক সাধাৰণ প্ৰয়োগৰ জৰিয়তে ৰাইলে দেখুৱাইছিল যে সাধাৰণ শব্দৰ অপপ্ৰয়োগৰ ফলত শ্ৰেণীগত ভুল হ'ব পাৰে, যাৰ ফলত দার্শনিকসকল গুৰুতৰভাৱে বিভ্ৰান্ত হ'ব পাৰে। এই মতবাদ দার্শনিক আৰু কেতিয়াবা বিশ্লেষণাত্মক ব্যৱহাৰবাদ হিচাপে পৰিচিত। কেতিয়াবা 'সাধাৰণ ভাষা'ৰ দার্শনিক, কেতিয়াবা 'বিশ্লেষণাত্মক' দার্শনিক হিচাপে পৰিচিত ৰাইলক উইটগেনষ্টাইন আৰু তেওঁৰ অনুসাৰীসকলৰ সৈতে একে শাৰীত উল্লেখ কৰা হয়, যদিও তেওঁক কিছু অদ্‌ভুত আৰু দার্শনিক পথৰ দিশৰ পৰা চিহ্নিত কৰাটো কঠিন বুলি গণ্য কৰা হয়। ৰাইলে শ্ৰেণীৰ সমস্যা সমাধানৰ বাবে এক বিশেষ পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিছিল, যি অন্য দার্শনিকসকলৰ পৰা পৃথক।

বিগত শতিকাত শ্ৰেণীসমূহে বিশ্লেষণাত্মক দর্শনত কেন্দ্ৰীয় ভূমিকা পালন কৰি আহিছে আৰু মনোযোগ এতিয়া অধিবিদ্যাসকলে শ্ৰেণীৰ সম্পূর্ণ তালিকা প্ৰদানৰ পৰিৱর্তে নির্দিষ্ট শ্ৰেণীগত পার্থক্য প্ৰকাশৰ দিশত স্থানান্তৰিত হৈছে। শ্ৰেণীৰ ওপৰত সাম্প্ৰতিক কামসমূহ অধিবিজ্ঞানৰ শ্ৰেণীৰ এক ব্যৱস্থা প্ৰদানৰ সম্ভাৱনাৰ প্ৰতি সংশয়বাদৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছে। এফালে, এটা একমাত্ৰ সত্য আৰু ব্যাপক শ্ৰেণীৰ ব্যৱস্থা গঢ়ি তোলাৰ ধাৰণাটোৱে বাধাৰ সন্মুখীন হৈছে। আনফালে, অধিবিজ্ঞানৰ বিষয়ে সাধাৰণ তর্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদীসকল অস্বীকাৰৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা শ্ৰেণীৰ ব্যৱস্থাৰ সম্ভাৱনাৰ প্ৰতি আৰু অধিক প্ৰভাৱশালী সংশয়বাদৰ উৎসৰ ফলত ধাৰণা এটা গঢ় লৈছে যে যদি সকলো অধিবিজ্ঞানৰ কথা অর্থহীন হয়, তেন্তে পৃথিৱীত কি ধৰণৰ বস্তু প্ৰকৃতত আছে সেই বিষয়ে কথা কেৱল অধিবিজ্ঞানৰ সাধাৰণ অর্থহীনতাৰ অংশ, আৰু উদাহৰণস্বৰূপে, পদার্থ এটা শ্ৰেণী নেকি, দহটা, বাৰটা নে সাতাশটা শীর্ষ শ্ৰেণী আছে নেকি, এটা একক সর্বোচ্চ শ্ৰেণী আছে নেকি, ইত্যাদিৰ বিষয়ে বিতর্কসমূহ সম্পূর্ণ অর্থহীন।

এনে তর্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদীসকল আৰু প্ৰাকৃতিকবাদী সংশয়ৰ প্ৰতিক্ৰিয়া হিচাপে, বিগত শতিকাত শ্ৰেণীৰ বিষয়ে কথোপকথনো শব্দার্থ শ্ৰেণীৰ পার্থক্য চিনাক্তকৰণৰ দিশত স্থানান্তৰিত হৈছে।

তেন্তে যেতিয়া গিলবার্ট ৰাইলে শ্ৰেণীৰ বিষয়ে কথা কয়, তেওঁ প্ৰত্যক্ষভাৱে সত্তাৰ শ্ৰেণীৰ কথা নকয়, বৰং ধাৰণাৰ ভিন্ন ভিন্ন যুক্তিগত প্ৰকাৰৰ কথা কয়, য'ত এনে প্ৰকাৰৰ পার্থক্যসমূহ নির্দিষ্ট ধৰণৰ বাক্যত এটা প্ৰকাৰৰ শব্দৰ ঠাইত আন এটা প্ৰকাৰৰ শব্দ প্ৰতিস্থাপনৰ ফলত উৎপন্ন হোৱা অসংগতিৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰা হয়।

১২.৮ৰাইলৰ দর্শনত শ্ৰেণীৰ সমস্যা

ৰাইলৰ আগতে শ্ৰেণীৰ সমস্যাৰ বিষয়ে এৰিষ্টটলে আলোচনা কৰিছিল। তেওঁ 'শ্ৰেণী' (Category) শব্দটো অতি কাৰিকৰী অৰ্থত প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। তেওঁৰ সৰু গ্ৰন্থ '*Categories*' ত তেওঁ মত পোষণ কৰিছিল যে প্ৰতিটো অসংযোজিত প্ৰকাশভঙ্গীয়ে কমেও নিম্নলিখিত দহটা শ্ৰেণীৰ ভিতৰত এটা বা ততোধিক বস্তুৰ সংকেত দিয়ে: গুণ, সম্পৰ্ক, স্থান, সময়, ভংগী, অৱস্থা, কাৰ্য আৰু ভাৱ। 'অসংযোজিত প্ৰকাশভঙ্গী'ৰে আৰিষ্টটলে বাক্যত অন্য প্ৰকাশভঙ্গীৰ সৈতে সংযোগৰ পৰা পৃথকভাৱে বিবেচিত এটা প্ৰকাশভঙ্গীক বুজাইছিল আৰু তেওঁৰ বৰ্ণনা কেৱল সেই প্ৰকাশভঙ্গীসমূহৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য, যিবোৰক বৰ্ণনাত্মক আৰু অযুক্তিগত বুলি কোৱা হয়। এই দহটা শ্ৰেণীৰ প্ৰত্যেকটোৱে এটা শ্ৰেণী গঠন কৰে। শ্ৰেণীৰ বিষয়ে তেওঁ এটা নিৰ্দিষ্ট শব্দ 'শ্ৰেণীগত ভুল' ব্যৱহাৰ কৰিছিল। 'শ্ৰেণীগত ভুল'ৰ দ্বাৰা এনে এটা ভুলক বুজোৱা হয় যিয়ে তত্ত্বৰ মৌলিক বিষয়বস্তুৰ সৈতে সংঘাত সৃষ্টি কৰে, আনহাতে এটা নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীগত পাৰ্থক্যৰ সৈতে সংঘাত সৃষ্টি কৰা ভুলক এটা উপশ্ৰেণীৰ দ্বি-অৰ্থবোধকতা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। কেৱল প্ৰথম ধৰণৰ ভুলকে প্ৰকৃত শ্ৰেণীগত ভুল বুলি কোৱা হয়।

ৰাইলে আৰিষ্টটলৰ অনুসৰণ কৰি এই ধাৰণাটোক দৰ্শনৰ ভাষিক বিশ্লেষণত প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। ৰাইলৰ মতে, শ্ৰেণীৰ সংখ্যা অনিৰ্দিষ্ট। শ্ৰেণীৰ সম্পূৰ্ণতা কোনো নীতিগতভাৱে অসীম প্ৰকাৰৰ শ্ৰেণীবিন্যাস নহয়। ই কান্টৰ চাৰিমুখী ত্ৰয়োদশ বিভাজনৰ দৰে কোনো শ্ৰেণীবিভাগ প্ৰদান নকৰে। আৰু আৰিষ্টটলৰ পদাৰ্থ আৰু আকস্মিকতাৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ দৰে কোনো শ্ৰেণীক অন্য সকলো মৌলিক শ্ৰেণীৰ পৰা পৃথক কৰা কোনো পাৰ্থক্য নাই। সেয়েহে, কঠোৰ অৰ্থত শ্ৰেণীগত ভুলৰ পৰিৱৰ্তে সাধাৰণ দ্বি-অৰ্থবোধকতা বা অসংগতিৰ কথা কোৱা হয়। ৰাইলে তেওঁৰ '*Categories*' প্ৰবন্ধত ব্যাখ্যা কৰিছে যে তেওঁ 'অসংগতি' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে, 'অৰ্থহীনতা' (Non-sense)ৰ পৰিৱৰ্তে, কাৰণ তেওঁ শ্ৰেণীগত ভুলক অধিক সুস্পষ্ট অৰ্থহীন শব্দৰ পৰা পৃথক কৰিব বিচাৰিছিল। ৰাইলৰ মতে, শ্ৰেণীগত ভুল কোনো অৰ্থহীন শব্দ নহয়, বৰং এনে এক মন্তব্য যি আক্ষৰিক অৰ্থত গুৰুত্ব দিয়াৰ সময়ত কোনোবা কাৰণত অপ্ৰাসংগিক হৈ পৰে আৰু প্ৰকৃততে 'প্ৰকাৰ-কৌতুক' (Type-pranks) হিচাপে পৰিগণিত হয়।

উপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা বুজা যায় যে ৰাইলৰ কোনো শ্ৰেণীৰ তত্ত্ব নাই আৰু শ্ৰেণী নিৰ্ধাৰণ আৰু বিন্যাসৰ বাবে কোনো নীতিও নাই। তেওঁ বিশেষভাৱে এই ধাৰণাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল যে শ্ৰেণীগত পাৰ্থক্য কোনো নিৰ্দিষ্ট ভাষিক নিয়মৰ দ্বাৰা সৃষ্ট পাৰ্থক্যৰ সমতুল্য। তেওঁৰ 'শ্ৰেণী'ৰ ধাৰণা ডেকাৰ্টৰ মন-শৰীৰ সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে প্ৰদৰ্শিত হয়। তেওঁৰ মহান অৱদানৰ স্বত্বেও, তেওঁৰ দ্বৈতবাদে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা প্ৰচণ্ড সমালোচনাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। তেওঁৰ মন আৰু শৰীৰক নিৰ্ভৰশীল পদাৰ্থ হিচাপে ধাৰণা কৰাৰ বিষয়টো স্পিন'জাৰ দ্বাৰা তীব্ৰভাৱে সমালোচিত হৈছিল।

একে সময়তে ৰাইলে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ '*The Concept of Mind*' ত ডেকাৰ্টৰ দ্বৈতবাদৰ সমালোচনা কৰিছিল। গিলবাৰ্ট ৰাইলে মনৰ বিষয়ে তেওঁৰ ধাৰণা অতি স্পষ্টভাৱে বৰ্ণনা কৰিছিল। তেওঁৰ মুখ্য লক্ষ্য আছিল "যন্ত্ৰৰ ভূত" (Ghost in the Machine)ৰ মিথৰ স্বৰূপ খণ্ডন কৰা আৰু মনৰ বিষয়ে ধাৰণাসমূহ সংশোধন কৰা। 'মিথ' বুলি তেওঁৰ অৰ্থ

পৰীকাহিনী নহয়। তেওঁৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে "এটা শ্ৰেণীৰ তথ্যক আন এটা শ্ৰেণীৰ বাবে উপযুক্ত ভাষাৰ মাধ্যমত উপস্থাপন কৰা।"

ৰাইলে কার্টেছিয়ান মনৰ দ্বৈতবাদী তত্ত্বৰ মিথ্যাত্ব প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ৰাইলৰ মতে, কার্টেছিয়ান দৰ্শনত এটা স্পষ্ট ভুল আছে, যাক তেওঁ 'শ্ৰেণীগত ভুল' বুলি কয়। ৰাইলৰ মতে, মনৰ দ্বৈতবাদী ধাৰণাৰ সমগ্ৰ দৰ্শন এনে ভুলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ডেকার্টৰ মনৰ দ্বৈতবাদী ধাৰণাক ৰাইলে "ডেকার্টৰ মিথ" বুলি অভিহিত কৰিছিল। ৰাইলে স্বীকাৰ কৰিছিল যে এই আকাৰিক তত্ত্ব দাৰ্শনিক, মনোবিজ্ঞানী আৰু ধৰ্মীয় শিক্ষকৰ মনত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰে। এই তত্ত্বৰ নিজস্ব জটিলতা আছে আৰু দাৰ্শনিকসকলে ভাবিছিল যে এই জটিলতাসমূহ তেওঁলোকৰ মৌলিক ধাৰণা সংশোধন নকৰাকৈ অতিক্ৰম কৰিব পাৰি। কিন্তু ৰাইলে মত পোষণ কৰিছিল যে দ্বৈতবাদী তত্ত্বৰ মূল নীতিসমূহ অসুস্থ আৰু সংঘাতপূৰ্ণ।

ৰাইলৰ মতে, ডেকার্টৰ বিশ্বাস আছিল যে প্ৰতিজন মানুহৰ শৰীৰ আৰু মন থাকে। কিন্তু মূৰ্খ বা শিশুৰ মন থকাটো সন্দেহজনক। কিছুমান মানুহৰ শৰীৰ আৰু মন দুয়োটা থাকে। জীৱনকালত তেওঁ শৰীৰ আৰু মনৰ এক জটিল সমন্বয়, কিন্তু তেওঁৰ শৰীৰ ধ্বংস হোৱাৰ পিছতো তেওঁৰ মন অস্তিত্ব বজাই ৰাখি কার্যকৰী হৈ থাকিব পাৰে।

উপৰোক্তভাৱে উল্লেখ কৰা অনুসৰি, মানুহৰ শৰীৰ ধ্বংসশীল হ'লেও জীৱিত অৱস্থাত ই গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান দখল কৰে। ই স্থানত থকা অন্য সকলো শৰীৰৰ ওপৰত শাসন কৰে কাৰণ ই অন্য শৰীৰতকৈ উৎকৃষ্ট। ই স্থান দখল কৰে আৰু যান্ত্ৰিক নিয়মৰ অধীন। কিন্তু মন জনসাধাৰণৰ দৃষ্টিগোচৰ নহয়, ই স্থান দখল নকৰে আৰু যান্ত্ৰিক নিয়মৰ অধীন নহয়। আনৰ মনত কি চলি আছে সেয়া জানিব নোৱাৰি।

এইদৰে ৰাইলে লক্ষ্য কৰে যে ডেকার্টে মানুহৰ জীৱনক দুটা মূল্যত বিভক্ত কৰে: এটা বাহ্যিক আৰু আনটো আভ্যন্তৰীণ। সকলো ভৌতিক বস্তু, মানুহৰ শৰীৰকে ধৰি, বাহ্যিক জগতৰ অন্তৰ্গত, আনহাতে নিজৰ মনৰ অৱস্থা আৰু প্ৰক্ৰিয়াসমূহ আভ্যন্তৰীণ। কিন্তু ৰাইলে মত পোষণ কৰে যে বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ জগতৰ এই বিপৰীতমুখী ধাৰণা কেৱল এক উপমা মাত্ৰ। যদি মনৰ স্থানিক অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা হয়, তেন্তে মনক কোনো বস্তুৰ ভিতৰত স্থানিকভাৱে 'আভ্যন্তৰীণ' বুলি কোৱাটো সম্ভৱ নহয়।

কিন্তু যদিও ৰাইলে এই আকাৰিক তত্ত্বক উপমা হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছিল, তেওঁ মন আৰু শৰীৰৰ পাৰস্পৰিক প্ৰভাৱৰ তাত্ত্বিক জটিলতাৰ প্ৰতি অতি সচেতন আছিল। এইটো সত্য যে মনৰ শৰীৰৰ ওপৰত আৰু শৰীৰৰ মনৰ ওপৰত কিছু প্ৰকাৰৰ প্ৰভাৱ পৰে। কিন্তু দুটা বিপৰীতমুখী অস্তিত্বই কেনেকৈ ইটোৱে সিটোক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে, সেই প্ৰশ্ন এতিয়াও সমাধান হোৱা নাই। এনে জ্ঞান আত্মপৰীক্ষণ বা পৰীক্ষাগাৰ পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা পৰীক্ষা কৰিব নোৱাৰি।

আকাৰিক তত্ত্বৰ মতে, দুই ধৰণৰ অস্তিত্ব বা অৱস্থা আছে: এটা ভৌতিক অস্তিত্ব আৰু আনটো মানসিক অস্তিত্ব। সেয়েহে যি অস্তিত্ব আছে, তাৰ হয় ভৌতিক অৱস্থা বা মানসিক অৱস্থা থাকিবই লাগিব। যি বস্তুৰ ভৌতিক অস্তিত্ব আছে, সি স্থান আৰু সময় দখল কৰে, আৰু যি বস্তুৰ মানসিক অস্তিত্ব আছে, সি স্থানত নহয়, কেৱল সময়ত পোৱা যায়। ভৌতিক অস্তিত্ব পদাৰ্থৰে গঠিত, আনহাতে মানসিক অস্তিত্ব চেতনাৰে

গঠিত। এইটো পৰিলক্ষিত হয় যে ভৌতিক শৰীৰৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিৰ মন আন এজনৰ পৰা পৃথক হয়। মন আমাৰ আভ্যন্তৰীণ জীৱনত অস্তিত্ব ৰাখে আৰু আমাৰ প্ৰত্যেকৰে এই ভূতুৰা বস্তুৰ অধিকাৰী। কোনোবাই আনৰ শৰীৰ দেখিব, শুনিব আৰু স্পৰ্শ কৰিব পাৰে, কিন্তু আনৰ মনৰ কাৰ্যপ্ৰণালী দেখা বা শুনা একেবাৰে অসম্ভৱ।
এই তত্ত্বৰ মতে, নিজৰ মনৰ কাৰ্যপ্ৰণালী ব্যক্তি নিজেই সম্পূৰ্ণৰূপে জানে। এইটো ক'ব পাৰি যে নিজৰ মন জনাৰ প্ৰক্ৰিয়াত কোনো সন্দেহ নাই, কাৰণ মানসিক অৱস্থা আৰু প্ৰক্ৰিয়াসমূহ সাধাৰণতে চেতন অৱস্থা আৰু প্ৰক্ৰিয়া। সেয়েহে এইটো কোৱাটো অসংগত যে কোনোবাই নিজৰ মনত কি চলি আছে তাৰ প্ৰতি অজ্ঞাত, কাৰণ মানুহৰ জীৱন হৈছে চেতনাৰ এক স্ৰোত।
ইয়াৰ উপৰিও, এই আকাৰিক তত্ত্বৰ মতে, সাধাৰণ প্ৰত্যক্ষণৰ উপৰিও, কোনো ব্যক্তিৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত এটা বিশেষ ধৰণৰ প্ৰত্যক্ষণ থাকিব পাৰে, যাক এই তত্ত্বই আভ্যন্তৰীণ প্ৰত্যক্ষণ বা আত্মপৰীক্ষণ বুলি কয়। নিজৰ মনৰ কাৰ্যপ্ৰণালীৰ বিষয়ে নিজৰ প্ৰতিবেদন ইন্দ্ৰিয়-অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰস্তুত কৰা প্ৰতিবেদনতকৈ অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষণে আমাক ভুল বা বিভ্ৰান্ত জ্ঞান দিব পাৰে, কিন্তু আত্মপৰীক্ষণ আৰু চেতনাই তেনে কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে নিজৰ মনৰ কাৰ্যপ্ৰণালী জনাৰ সৰ্বোত্তম উপায় হৈছে আত্মপৰীক্ষণ। এই তত্ত্বই আৰু মত পোষণ কৰে যে আনৰ আভ্যন্তৰীণ জীৱন জনাৰ কোনো প্ৰত্যক্ষ উপায় নাই। সেয়েহে আমি নিজৰ মনৰ ঘটনা যেনেকৈ জানিব পাৰো, আনৰ মনত কি ঘটনা ঘটি আছে তাক প্ৰত্যক্ষভাৱে জনাটো সম্ভৱ নহয়। আমি আনৰ আচৰণৰ পৰা নিজৰ সৈতে সাদৃশ্য কৰি তাৰ পৰা আনৰ মনৰ ঘটনাৰ অনুমান কৰোঁ। কিন্তু ৰাইলে মত পোষণ কৰে যে এই আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই নিজৰ মনৰ বাহিৰে আন মনৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰাত ব্যৰ্থ হৈছে, কাৰণ সাদৃশ্যভিত্তিক যুক্তি অতি দুৰ্বল। ৰাইলে কয় যে এই আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই যদিও বিশ্বাস কৰে যে আনৰ মন নিজৰ মনৰ দৰে, তথাপিও ই ন্যায়সংগতভাৱে দাবী কৰিব নোৱাৰে যে আনৰ মনৰ নিজস্ব স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য আছে। এইদৰে ৰাইলে আনুষ্ঠানিক তত্ত্বৰ বিশ্লেষণ কৰে, যাক তেওঁ 'ডেকার্টৰ মিথ' বুলি কয়। এই বিশ্লেষণক তেওঁ প্ৰায়ে 'যন্ত্ৰৰ ভূতৰ মতবাদ' (Dogma of the Ghost in the Machine) বুলি অভিহিত কৰে।
তেওঁৰ দৰ্শনৰ মুখ্য লক্ষ্য হৈছে উপৰোক্ত তত্ত্বক সম্পূৰ্ণৰূপে মিথ্যা বুলি প্ৰমাণ কৰা। তেওঁ কয় যে সমগ্ৰ তত্ত্বটো বিভিন্ন ধৰণৰ নিৰ্দিষ্ট ভুলৰ সংমিশ্ৰণৰ দ্বাৰা দুৰ্বল হৈ পৰিছে, কিন্তু এটা ডাঙৰ ভুলৰ পৰা, যাক ৰাইলে 'শ্ৰেণীগত ভুল' বুলি নামকৰণ কৰিছে। এই ভুল তেতিয়া উদ্ভৱ হয় যেতিয়া মানসিক জীৱনক এটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত বুলি ধৰা হয়, যদিও ই প্ৰকৃততে আন এটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত। সেয়েহে দাৰ্শনিকৰ মিথক ৰাইলে 'মতবাদ' বুলি কয়। তেওঁৰ লক্ষ্য হৈছে এই মিথৰ মিথ্যাত্ব প্ৰমাণ কৰা।

১২.৯ শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ ধাৰণা

'শ্ৰেণীভ্ৰান্তি' (Category Mistake) ৰ ধাৰণাটো গিলবাৰ্ট ৰাইলেই আগবঢ়াইছিল। ৰাইলৰ মতে, শ্ৰেণীভ্ৰান্তি হৈছে এটা শ্ৰেণীৰ তথ্যক অন্য এটা শ্ৰেণীৰ ভাষাত প্ৰকাশ কৰা। এই

ধাৰণাটো ৰাইলৰ আগৰ গৱেষণা (পদ্ধতিগতভাৱে ভ্ৰান্তিকৰ অভিব্যক্তি) ৰ পৰা ওলাই আহিছে। তেওঁৰ দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য হৈছে শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ পৰা আমাক ৰক্ষা কৰা। ৰাইলৰ মতে, ''দৰ্শন হৈছে শ্ৰেণীৰ অভ্যাসক শ্ৰেণীৰ শাসনেৰে পৰিবৰ্তন কৰা"।

ডেকার্টে কৰা শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ স্বৰূপ বিশ্লেষণ কৰোঁতে ৰাইলে কেইটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক চিনাক্ত কৰিছে। তেওঁৰ মতে, যিসকল ব্যক্তিয়ে পৰিচিত পৰিস্থিতিত ধাৰণাসমূহ সঠিকভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে, তেওঁলোকেই বিমূৰ্ত চিন্তাত এই ধাৰণাসমূহ ভুল শ্ৰেণীত স্থাপন কৰিব পাৰে। গতিকে, ৰাইলৰ মতে, দৈনন্দিন জীৱনত সঠিকভাৱে ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰা লোকেও বিমূৰ্ত চিন্তাত শ্ৰেণীভ্ৰান্তি কৰিব পাৰে। সম্ভৱতঃ তেওঁ ভাবিছিল যে ডেকার্টেই এনে এজন ব্যক্তি আছিল যিয়ে বিমূৰ্ত চিন্তাত শ্ৰেণীভ্ৰান্তি কৰিছিল। মানসিক জীৱনৰ তথ্য এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ, কিন্তু ডেকার্টে সেইবোৰক অন্য এক যুক্তিসংগত শ্ৰেণীত দেখুৱাইছিল। গতিকে, ৰাইলৰ বিশ্লেষণ মতে ডেকার্টে নিশ্চিতভাৱে শ্ৰেণীভ্ৰান্তি কৰিছিল।

ৰাইলে 'শ্ৰেণীভ্ৰান্তি'ৰ ধাৰণাটো কেইটামান উদাহৰণৰ জৰিয়তে বুজাইছে:

১) এজন বিদেশী,

২) এটা ডিভিজনৰ মাৰ্চ পাছ্ট শিশু এজনে চাই থকা অৱস্থাত,

৩) ক্ৰিকেট খেল চোৱা এজন নতুন দৰ্শক।

প্ৰথম উদাহৰণত, এজন বিদেশীয়ে অক্সফৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়লৈ প্ৰথমবাৰৰ বাবে গ'লে তেওঁক কলেজ, লাইব্ৰেৰী, খেলপথাৰ, সংগ্ৰহালয়, বিজ্ঞানৰ বিভাগ আৰু প্ৰশাসনিক কার্যালয়সমূহ দেখুওৱা হয়। কিন্তু এইবোৰ দেখাৰ পিছতো তেওঁ সুধিব পাৰে— ''বিশ্ববিদ্যালয়খন ক'ত?" তেওঁ এইটো বুজি পোৱা নাই যে বিশ্ববিদ্যালয় হৈছে এইবোৰৰ সংগঠিত ৰূপ। যেতিয়া এইবোৰ দেখা যায় আৰু ইহঁতৰ সমন্বয় বুজি পোৱা যায়, তেতিয়াই বিশ্ববিদ্যালয়খন দেখা হৈছে। তেওঁৰ ধাৰণাটো ভুল যে 'খ্ৰাইষ্ট চার্চ', 'বডলিয়ান লাইব্ৰেৰী', 'এশমোলিয়ান সংগ্ৰহালয়' আদিৰ দৰেই বিশ্ববিদ্যালয়খনো এইবোৰৰ এটা অতিৰিক্ত সদস্য। তেওঁ ভুলকৈ বিশ্ববিদ্যালয়ক আন অনুষ্ঠানৰ শ্ৰেণীত স্থান দিয়ে।

দ্বিতীয় উদাহৰণত, এটা শিশুৱে এটা ডিভিজনৰ মাৰ্চ পাছ্ট চাই আছে। শিশুজনে ক'ব পাৰে যে তাৰ বেটালিয়ন, বেটাৰী আৰু স্কোৱাড্ৰনৰ মাৰ্চ পাছ্ট দেখিছে, কিন্তু ডিভিজনৰ মাৰ্চ পাছ্ট দেখা নাই। শিশুটোক বুজাই দিব লাগিব যে বেটালিয়ন, বেটাৰী আৰু স্কোৱাড্ৰনৰ মাৰ্চ পাছ্ট চাওঁতেই ডিভিজনৰ মাৰ্চ পাছ্ট চোৱা হৈছে। ইয়াৰ ভুলটো হৈছে শ্ৰেণীগতভ্ৰান্তি।

তৃতীয় উদাহৰণত, ক্ৰিকেটৰ 'দলগত মনোভাৱ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ক্ৰিকেটৰ বিষয়ে অজ্ঞ এজনে ক'ব পাৰে— ''মই বেটসমেন, বোলাৰ, ৱিকেট কিপাৰ আৰু ফিল্ডাৰৰ কামবোৰ দেখিছো, কিন্তু দলগত মনোভাৱৰ কথা শুনিছো। এই মনোভাৱ ৰক্ষা কৰা ব্যক্তিগৰাকী কোন?" তেওঁক বুজাই দিব লাগিব যে খেলুৱৈসকলে নিজৰ দায়িত্ব পালন কৰিয়েই দলগত মনোভাৱ ৰক্ষা কৰে। ইয়াৰ বাবে কোনো বেলেগ ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন নাই। এইদৰে ভাবাটোৱেই শ্ৰেণীগতভ্ৰান্তি।

এই উদাহৰণবোৰৰ জৰিয়তে ৰাইলে এই ধাৰণা নাকচ কৰে যে মন হৈছে শৰীৰৰ যন্ত্ৰত সোমোৱা ভূত। বৰঞ্চ তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে মন নিজেই এক 'ভূত-যন্ত্ৰ' (ghost

machine)। তেওঁ মানৱ শৰীৰক এক ইঞ্জিন হিচাপে গণ্য কৰে, কিন্তু ইয়াক সাধাৰণ ইঞ্জিন বুলি গণ্য কৰিবলৈ সাৱধান কৰে। এই শৰীৰ-ইঞ্জিনৰ কিছুমান কার্য্য ইয়াৰ ভিতৰত থকা অন্য এক বিশেষ ইঞ্জিনে নিয়ন্ত্রণ কৰে। এই অভ্যন্তৰীণ ইঞ্জিনটো দেখা বা বুজিব পৰা নাযায়, ইয়াৰ কোনো আকাৰ বা ওজন নাই। এই ইঞ্জিনটোক ভাঙি অংশলৈ বিভক্ত কৰিব নোৱাৰি, আৰু ইয়াৰ নিয়মবোৰো অজ্ঞাত। গতিকে, শৰীৰ-ইঞ্জিন কেনেকৈ নিয়ন্ত্রিত হয়, সেইটো সম্পূৰ্ণৰূপে অজ্ঞাত।

আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই (official theory) মন আৰু শৰীৰ একে শ্ৰেণীৰ বুলি বিশ্বাস কৰে। বহুতো তাত্ত্বিকৰ ধাৰণা যে যিদৰে শৰীৰ যান্ত্রিক নিয়মেৰে নিয়ন্ত্রিত, মনও একেদৰে অযান্ত্রিক নিয়মেৰে নিয়ন্ত্রিত। সিহঁতে কয় যে জড় জগতৰ দৰে মানসিক জগতও এক নির্ধাৰিত ব্যৱস্থা। কিন্তু ৰাইলে কয় যে যদি মন আৰু শৰীৰ দুয়োটা নির্ধাৰিত নিয়মেৰে পৰিচালিত, তেন্তে মন আৰু শৰীৰৰ পৰিবর্তন অসম্ভৱ। একেদৰে, দায়িত্ব, পছন্দ, গুণ আৰু দোষৰ ধাৰণাও মনত প্ৰযোজ্য নহয়, কিয়নো ইয়াৰ পৰিবর্তনৰ সম্ভাৱনা নাথাকে। ৰাইলে কয় যে একে শ্ৰেণীৰ দুটা পদৰ মাজত সংযোজক বচন গঠন কৰিব পাৰি, কিন্তু বেলেগ শ্ৰেণীৰ পদবোৰ যুক্ত কৰাটো অবান্তৰ। ৰাইলৰ মতে, আমি একে শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত দুটা পদৰ মাজত সংযোজক বাক্য বচন গঠন কৰিব পাৰোঁ, কিন্তু বেলেগ বেলেগ শ্ৰেণীৰ দুটা পদক সংযোজিত কৰাটো অবান্তৰ।

১২.১০ শ্ৰেণীগতভ্ৰান্তিৰ প্ৰতি ৰাইলৰ দৃষ্টিভংগী

ডেকার্টৰ মন-শৰীৰ দ্বৈতবাদ বিশ্লেষণ কৰি ৰাইলে প্ৰমাণ কৰিব বিচাৰে যে আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই এটা ব্যক্তিগত সত্তাক ভুলকৈ সূচায়, যেতিয়া তেনে কোনো সত্তাই নাথাকে। গতিকে, তেওঁ কয় যে কার্টেছিয়ান দ্বৈতবাদ এটা নিষ্ফল মতবাদ, আৰু সেয়েহে তেওঁ মনৰ দর্শনৰ ক্ষেত্ৰৰ পৰা এই তত্ত্ব আঁতৰাই দিয়ে। দুটা সমান্তৰাল জগতৰ—অন্তৰংগ আৰু বাহ্যিক, ব্যক্তিগত আৰু ৰাজহুৱা—অস্তিত্বৰ ধাৰণাক তেওঁ কঠোৰভাৱে সমালোচনা কৰে। এনেদৰে তেওঁ মনৰ কার্য্যৰ যুক্তিসংগত ভৌগোলিকতা শুদ্ধ কৰে।

আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই কয় যে মনৰ বহুতো কার্য্য আছে, কিন্তু ইয়াৰ প্ৰাথমিক কার্য্য হৈছে তত্ত্ব গঠন কৰা। এইটো মনৰ এক ব্যক্তিগত আৰু আন্তৰংগ প্ৰক্ৰিয়া। ৰাইলে এই তত্ত্বক 'বৌদ্ধিক কিংবদন্তি' (intellectual legend) বুলি অভিহিত কৰে।

''(Concept of Mind)'' নামৰ কিতাপত ৰাইলে মনক এক শৃংখলাবদ্ধ প্ৰৱণতা, আচৰণ আৰু অভ্যাসৰ ক্ৰিয়া হিচাপে পৰিচয় দিয়ে। তেওঁ কয় যে কোনো বিষয়ৰ জ্ঞান হৈছে অভ্যাসৰ ফলাফল। অভ্যাসৰ দ্বাৰা আমি বিভিন্ন পৰিস্থিতিত নিয়ম প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সক্ষম হওঁ। যেতিয়া আমি কওঁ যে কোনো এজন ব্যক্তি কোনো কামত পাৰদর্শী, তেতিয়া আমি বুজো যে তেওঁ অবিৰত অভ্যাসৰ দ্বাৰা এই দক্ষতা অর্জন কৰিছে। কিন্তু ৰাইলে কেতিয়াও নকয় যে এই দক্ষতা কেৱল অভ্যাসৰ দ্বাৰাহে অর্জন কৰা হয়। তেওঁ অভ্যাসগত ক্ৰিয়া আৰু বুদ্ধিমত্তাপূর্ণ সামর্থ্যৰ মাজত পার্থক্য কৰে।

ধৰা হ'ল, এটা ল'ৰাই কেৰম খেল শিকিব বিচাৰে, তেন্তে তেওঁ খেলৰ নিয়মবোৰ শিকিব লাগিব। এই ধৰণৰ জ্ঞান অভ্যাসৰ দ্বাৰা অর্জন কৰা হয়। কিন্তু আন কিছুমান ক্ৰিয়া আছে যিবোৰ অভ্যাসগত নহয়, বৰং চিন্তাশীল ক্ৰিয়া। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ এজন

পৰ্বতাৰোহীৰ উদাহৰণ দিয়ে, যিয়ে বৰফাবৃত শিলত অন্ধ অভ্যাসৰ সলনি কিছু পৰিমাণে বুদ্ধিৰে আৰোহণ কৰে। গতিকে, ৰাইলে কয় যে অভ্যাসৰ দ্বাৰা প্ৰৱণতা গঠন কৰিব পাৰি, কিন্তু বুদ্ধিমত্তা হৈছে প্ৰশিক্ষণৰ ফল।

মনৰ অৱস্থানৰ বিষয়ে কিছুমান দাৰ্শনিকে কয় যে মন ইয়াৰ নিজা স্থানত থাকে। কিন্তু ৰাইলে এই ধাৰণাক নাকচ কৰি কয় যে মনৰ স্থানক ৰূপকভাৱে বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰি। ৰাইলৰ মতে, মন আন এজন ব্যক্তিৰ নাম নহয়, যি এটা অভেদ্য পৰ্দাৰ পিছত কাম কৰি আছে বা খেলি আছে; ই আন কোনো স্থানৰ নামো নহয় য'ত কাম কৰা হয় বা খেলা হয়। আনুষ্ঠানিক তত্ত্বই বিশ্বাস কৰে যে মনৰ তিনিটা অংশ আছে—চিন্তা, অনুভূতি আৰু ইচ্ছা। ইচ্ছা বা সঙ্কল্প হৈছে মনৰ এক বিশেষ ক্ৰিয়া। এই ইচ্ছাৰ দ্বাৰাহে মনই ইয়াৰ ধাৰণাসমূহ বাস্তৱায়িত কৰে। গতিকে এই তত্ত্বই মানসিক আৰু শাৰীৰিক দুটা পৃথক সত্তাৰ অস্তিত্বক সূচায়, আৰু এই দুয়োটাৰ ঘটনাৰ মাজত কোনো সাদৃশ্য নাথাকে। ৰাইলে এই তত্ত্বক নাকচ কৰে, কিয়নো ইয়াৰ মূলত যন্ত্ৰৰ ভিতৰত ভূতৰ কল্পনাৰ (ghost in the machine) এক অনিবাৰ্য সম্প্ৰসাৰণহে দেখা যায়।

অনুভূতি বা ভাৱনাক লৈ তেওঁ কয় যে ভাৱনাসমূহ হৈছে চেতনাৰ সোঁতৰ অশান্তি। ইহঁতক ৰাজহুৱাভাৱে লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি। সাধাৰণতে ভাৱনাক তিনিটা বা চাৰিটা বেলেগ বেলেগ বস্তুৰ সৈতে চিনাক্ত কৰা হয়—প্ৰৱণতা, মনাৱস্থা, আন্দোলন, অনুভূতি আদি।

ৰাইলে সকলো মানসিক পৰিঘটনাক প্ৰক্ৰিয়া আৰু প্ৰৱণতাৰ দ্বাৰাও ব্যাখ্যা কৰে। এনে প্ৰৱণতামূলক শব্দৰ ভিতৰত আছে—জানা, বিশ্বাস কৰা, আকাংক্ষা কৰা, চতুৰ, হাস্যৰসিক আদি।

১২.১১সমালোচনা

ৰাইলে ডেকার্টৰ মন-শৰীৰ দ্বৈতবাদৰ সমালোচনা কৰি শ্ৰেণী সম্পৰ্কে নিজৰ মতবাদ স্থাপন কৰিছে। কিন্তু ৰাইলৰ এই দৃষ্টিভংগীক ৰাছেলকে ধৰি বহুতো দাৰ্শনিকে নাকচ কৰিছে। ইয়াক সূচোৱা হৈছে যে কোনো নিৰ্দিষ্ট নিৰ্ণায়কৰ দ্বাৰা শ্ৰেণীভ্ৰান্তি এৰাব পৰাটো সম্ভৱ নহয়। কোৱা হৈছে যে, যিকোনো দুটা ধাৰণা দিয়া থাকিলে, প্ৰায় সদায় এটা বাক্য গঠন কৰিব পাৰি য'ত যদি ইয়াৰ এটা ধাৰণাৰ বিষয়ে বাক্য হিচাপে লোৱা হয়, তেন্তে ই অৰ্থপূৰ্ণ হয়; কিন্তু যদি সেই ধাৰণাটো বাক্যত দ্বিতীয়টোৰে সলনি কৰা হয়, তেন্তে বাক্যটো অবান্তৰ হৈ পৰে। ইয়াত প্ৰশ্ন ওঠে—সকলো ধাৰণাই নেকি? নাইবা সেইবোৰক সূচোৱা শব্দবোৰ বেলেগ বেলেগ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত নেকি? ৰাইলৰ দৰ্শনত এই ধৰণৰ প্ৰশ্নবোৰ অস্পষ্ট হৈ ৰয়।

ৰাইলে শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ বিষয়ে লিখিছে। তেওঁ কার্টেছিয়ান দ্বৈতবাদ খণ্ডন কৰিবলৈ শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰিছে। কিন্তু আমি ক'তো পোৱা নাই যে ৰাইলে শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটোৰ কোনো স্পষ্টীকৰণ দিছে। শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটো এটা শ্ৰেণীবিভাজনৰ সঁজুলি হিচাপে উপযোগী হ'ব পাৰে, কিন্তু ই কেতিয়াও এটা নিৰ্দিষ্ট ধৰণেৰে বস্তুবোৰ

শ্ৰেণীবিভাজন কৰাৰ ন্যায্যতা হ'ব নোৱাৰে। শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটো স্পষ্ট নকৰাকৈয়ে ৰাইলে শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ বিষয়ে লিখিবলৈ আগবাঢ়িছে। তাৰ পিছত তেওঁ শ্ৰেণীভ্ৰান্তিৰ ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰি কার্টেছিয়ান দ্বৈতবাদৰ সমালোচনা কৰিছে। কিন্তু মৌলিক ভ্ৰান্তিটো অৱশেষত ৰৈ গৈছে।

১২.১২অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ

- কাণ্টৰ জ্ঞানতত্ত্বই অভিজ্ঞতাবাদ আৰু বুদ্ধিবাদৰ মিলন সাধন কৰিছে।
- মানৱ জ্ঞানৰ আধাৰ হৈছে অপ্ৰত্যক্ষ ধাৰণাসমূহ। এই ধাৰণাসমূহৰ বাস্তৱ সত্যতা আছে।
- সংবেদনশীল অনুভূতিয়ে ধাৰণা গঠনৰ প্ৰক্ৰিয়াত কোনো স্থান নাপায়।
- পাশ্চাত্য দৰ্শনলৈ কাণ্টৰ 'স্কীমাটিজম' এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান।
- ৰাইলে শ্ৰেণীৰ সমস্যাটোৰ এক স্বকীয় দৃষ্টিভংগী আগবঢ়াইছে।
- ৰাইলে ডেকার্টৰ আনুষ্ঠানিক তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰি শ্ৰেণীৰ সমস্যা স্থাপন কৰিছে।
- ৰাইলৰ মতে, এটা শ্ৰেণীৰ সত্যক অন্য শ্ৰেণীৰ ভাষাত প্ৰকাশ কৰিলে শ্ৰেণীগতভ্ৰান্তিৰ সৃষ্টি হয়।
- শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটো শ্ৰেণীবিভাজনৰ সঁজুলি হিচাপে উপযোগী হ'ব পাৰে, কিন্তু নিৰ্দিষ্ট ধৰণে বস্তু বিভাজনৰ ন্যায্যতা কেতিয়াও দিব নোৱাৰে।

১২.১৩ অধিক জানিবলৈ

১. বার্লিংগে, এছ.এছ. (১৯৮০)। *A Critical Survey of Western Philosophy*, মেকমিলিয়ান ইণ্ডিয়া লিঃ, দিল্লী।

২. দাস, ৰশ্মিহাৰী (১৯৯২)। *A HandBook to Kant's Critique of Pure Reason*, প্ৰগ্ৰেছিভ পাব্লিচার্ছ, কলিকতা।

৩. ঘোষ, জলি (১৯৮৪)। *Kant's Theory of Synthetic Apriori*, প্ৰগ্ৰেছিভ পাব্লিচার্ছ, কলিকতা।

৪. মাছিহ, য়. (১৯৯৪)। *A Critical History of Western Philosophy*, মোতিলাল বানার্ছিদাছ, দিল্লী।

৫. শৰ্মা, ডং গিৰীশ (১৯৯৯)। *Kant's Philosophy of Logic*, ভাগৱতী প্ৰকাশন, গুৱাহাটী।

৬. ৰাইল, গিলবার্ট (১৯৪৯)। *The Concept of Mind*, হাচিনচন ইউনিভার্ছিটি লাইব্ৰেৰী, লণ্ডন।

৭. স্মিথ, পি. আৰু জোন্স, অ.আৰ. (১৯৮৬)। *The Philosophy of Mind*, কেম্ব্ৰিজ ইউনিভার্ছিটি প্ৰেছ।

৮. ষ্টেনলি, জে. (২০০১)। *"Knowing How", Journal of Philosophy*।

৯. উৰ্মছন, জে.অ'. (১৯৬৭)। *"Ryle, Gilbert" in Encyclopedia of Philosophy*, খণ্ড-৭, পি.এডৱাৰ্ডছ (সম্পাদক), নিউয়ৰ্ক, মেকমিলিয়ান।

১২.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. কাণ্টীয় দৰ্শনৰ প্ৰাথমিক সমস্যা কি?
প্ৰশ্ন ২.''The Concept of Mind" গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?
প্ৰশ্ন ৩.কাণ্টৰ তিনিখন গুৰুত্বপূৰ্ণ সমালোচনা গ্ৰন্থৰ নাম কি?
প্ৰশ্ন ৪. কাণ্টৰ পূৰ্বসূৰী দাৰ্শনিকজন কোন?
প্ৰশ্ন ৫. শ্ৰেণীভ্ৰান্তি বুলিলে কি বুজে?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. চমুটোকা লিখক:
ক) সংযোজনাত্মক আত্মসচেতনতাৰ ঐক্য (Synthetic Unity of Apperception)
খ) ডেকার্টৰ কল্পনা (Descartes' myth)
প্ৰশ্ন ২.স্কীমাটিজম (Schematism) বুলিলে কি বুজে?
প্ৰশ্ন ৩.কাণ্টে কিদৰে বিচাৰবোধৰ পৰা বিভিন্ন প্ৰবৰ্গ (categories) আহৰণ কৰিছে?
প্ৰশ্ন ৪. আনুষ্ঠানিক তত্ত্ব বুলিলে কি বুজে?
প্ৰশ্ন ৫.এৰিষ্টটলৰ প্ৰবৰ্গৰ ধাৰণা আৰু কাণ্টৰ শ্ৰেণীৰ ধাৰণাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য আছে নে? ব্যাখ্যা কৰক।

C. দীঘল প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. প্ৰবৰ্গসমূহৰ অধিবিদ্যাক উদ্ভৱ (Metaphysical deduction of Categories) সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। কাণ্টৰ প্ৰবৰ্গৰ সমস্যা সমালোচনামূলকভাৱে ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। সংযোজনাত্মক আত্মসচেতনতাৰ ঐক্য (Synthetic unity of Apperception) আৰু শ্ৰেণীসমূহৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। ৰাইলৰ দৰ্শনত শ্ৰেণীৰ সমস্যা সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ১৩: এৰিষ্টটলৰ কাৰণতত্ত্বৰ ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য
১৩.২ পৰিচয়
১৩.৩ কাৰণৰ চাৰিটা ধৰণ
১৩.৪ আকাৰ আৰু উপাদান
১৩.৫ সম্ভাৱনা আৰু বাস্তৱতা
১৩.৬ এৰিষ্টটলৰ কাৰণতত্ত্বৰ ধাৰণাৰ সৈতে আধুনিক বিশ্লেষণৰ তুলনা
১৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১৩.৮ অধিকজানিবলৈ
১৩.৯ অগ্রগতিখতিয়ান
১৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- এৰিষ্ট'টলৰ মতে চাৰিটা কাৰণৰ ধাৰণা বুজিব
- প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলৰ কাৰণ সম্পৰ্কীয় মতামত জানিব
- কাৰ্যকাৰণৰ ধাৰণাটো সম্ভাৱনা আৰু বাস্তৱতাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ সৈতে যুক্ত কৰিব
- এৰিষ্ট'টলৰ কাৰণতত্ত্ব আৰু আধুনিক কাৰ্যকাৰণ বিশ্লেষণৰ মাজত তুলনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১৩.২ পৰিচয়

এৰিষ্টটলেই আমাৰ চাৰিওফালৰ পৃথিৱীৰ কাৰণসন্ধানমূলক অনুসন্ধান কৰা প্ৰথম ব্যক্তি নাছিল। আৰিষ্টটলৰ পৰা স্বাধীনভাৱেই, প্ৰাকৃতিক জগতৰ অধ্যয়ন সদায়েই বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক ঘটনাৰ সম্পৰ্কিত কাৰণসমূহৰ সন্ধানৰ মাজেদি আগবাঢ়িছিল। যাক "প্ৰকৃতিৰ অনুসন্ধান" বুলি কোৱা হয়, সেইয়া আছিল প্ৰতিটো বস্তুৰ কাৰণ উলিওৱাৰ চেষ্টা—কিয় এটা বস্তুৰ উৎপত্তি হয়, কিয় ই নাইকিয়া হয়, আৰু কিয় ই বৰ্তি থাকে। এই অনুসন্ধান পৰম্পৰাত, কাৰণৰ সন্ধান আছিল "কিয়?" এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া।

এৰিষ্টটলৰ স্বভাৱ আছিল তেওঁৰ মতবাদসমূহ এনেদৰে প্ৰতিপন্ন নকৰা, যেন সেইবোৰ সম্পূৰ্ণ নতুন আৰু কেৱল তেওঁৰ মস্তিষ্কৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে। যিকোনো সমস্যা সমাধান কৰোঁতে তেওঁৰ পদ্ধতি আছিল—সৰ্বপ্ৰথমে বৰ্তমান আৰু অতীতৰ মতামতবোৰ

তালিকাভুক্ত কৰা, সেইবোৰৰ সমালোচনা কৰা, অপ্ৰয়োজনীয় অংশ বৰ্জন কৰা, সত্যৰ অংশ ৰক্ষা কৰা, আৰু তাৰ লগত নিজৰ অভিমত আৰু মৌলিক ধাৰণা সংযোজন কৰা। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলাফল হিচাপে গঠন হোৱা তেওঁৰ নিজৰ মতবাদক তেওঁ সম্পূৰ্ণ নতুন বুলি নুবুজাই, বৰঞ্চ তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলৰ দৰ্শনৰ এক উন্নত ৰূপ বুলিহে প্ৰতিপন্ন কৰিছিল।

তেওঁৰ সকলো পূৰ্বসূৰীয়ে এনে এক অনুসন্ধানত নিয়োজিত আছিল, যাৰ ফলাফল আছিল নিম্নলিখিত কাৰণসমূহৰ এটা বা ততোধিকৰ জ্ঞান: উপাদানগত কাৰণ, আকাৰগত কাৰণ, নিমিত্ত কাৰণ, আৰু পৰিণতি কাৰণ। এৰিষ্টটলে তেওঁৰ পাঠকক এই চাৰিটা কাৰণৰ এক সাধাৰণ বিৱৰণ দিয়ে, কিয়নো ই আমাৰ চৌপাশৰ জগতৰ সফল অনুসন্ধানৰ এক অপৰিহাৰ্য সঁজুলি। এৰিষ্টটলৰ "মেটাফিজিক্স"ৰ প্ৰথম খণ্ড হৈছে থেলছৰ পৰা প্লেটোলৈকে সকলো পূৰ্বৱৰ্তী দৰ্শনৰ ইতিহাস, য'ত তেওঁ গৱেষণা কৰিছিল যে তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলে এই চাৰিটা কাৰণ কিমান দূৰৈৰ পৰা চিনাক্ত কৰিব পাৰিছিল।

১৩.৩কাৰণৰ চাৰিটা ধৰণ

এৰিষ্টটলে তেওঁৰ 'কাৰ্যকাৰণ তত্ত্ব'ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশবোৰ তেওঁৰ "প'ষ্টিৰিয়ৰ এনালাইটিক্স", "ফিজিক্স", আৰু "মেটাফিজিক্স" গ্ৰন্থত পোৱা যায়। এৰিষ্টটলৰ কাৰণৰ ধাৰণাই আমাৰ সংজ্ঞায়িত কাৰণ আৰু যুক্তি দুয়োটাকে সামৰে। যিকোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব বা ঘটনাৰ সংঘটন সম্পূৰ্ণৰূপে বুজিবলৈ যি প্ৰয়োজনীয় - বস্তু তথ্য হ'লেও নাইবা নীতি হ'লেও, কাৰণ হ'লেও নাইবা যুক্তি হ'লেও - সেয়া এৰিষ্টটলীয় কাৰণৰ ধাৰণাৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

এৰিষ্টটলে উল্লেখ কৰিছিল যে, যিকোনো একক সত্তাক লৈ 'এইটো কি?' প্ৰশ্নটোৰ চাৰিটা ভিন্ন ধৰণৰ উত্তৰ দিব পাৰি, যিবোৰ তেওঁৰ সংজ্ঞামতে 'কাৰণ' (aitia) অৰ্থাৎ 'যি নোহোৱা হ'লে বস্তুটো নাথাকিলহেঁতেন'ৰ সৈতে মিলে। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা মাৰ্বলৰ মূৰ্তি ল'লে, 'এইটো কি?' প্ৰশ্নৰ শুদ্ধ উত্তৰ হ'ব পাৰে:

১. 'এইটো মাৰ্বলৰ' (উপাদানগত কাৰণ),
২. 'এইটো ফিডিয়াছে নিৰ্মাণ কৰা বস্তু' (নিমিত্ত কাৰণ),
৩. 'এইটো এপ'লো মন্দিৰত ৰখাৰ বাবে নিৰ্মিত' (পৰিণতি কাৰণ),
৪. 'এইটো এপ'লোৰ মূৰ্তি' (আকাৰগত কাৰণ) ।

এই উত্তৰবোৰে ক্ৰমে চাৰিটা ভিন্ন প্ৰশ্নৰ সমাধান কৰে: 'ইয়াৰ উপাদান কি?', 'ইয়াৰ নিৰ্মাতা কোন?', 'ইয়াৰ নিৰ্মাণৰ উদ্দেশ্য কি?', আৰু 'ইয়াক ইয়াৰ বৰ্তমান ৰূপ দিয়াৰ কাৰণ কি?'। এই উত্তৰবোৰক ক্ৰমে উপাদানগত কাৰণ, নিমিত্ত কাৰণ, পৰিণতি কাৰণ,

আৰু আকাৰগত কাৰণ বুলি জনা যায়। এইবোৰ পৰ্যায়ক্ৰমিক কাৰণ নহয়; অৰ্থাৎ কোনো বস্তুৰ ব্যাখ্যাৰ বাবে এই চাৰিটাৰ এটামানৰ উপস্থিতি পৰ্যাপ্ত নহয়। প্ৰতিটো বস্তুৰ অস্তিত্ব বা উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত এই চাৰিওটা কাৰণ একেলগে কাম কৰে। লগতে, এই চাৰিওটা কাৰণ মানৱসৃষ্ট আৰু প্ৰাকৃতিক উৎপাদন - মানুহে নিৰ্মাণ কৰা বস্তু আৰু প্ৰকৃতিয়ে সৃষ্টি কৰা বস্তু - দুয়োটাতে পোৱা যায়। কিন্তু মানৱসৃষ্ট বস্তুত এইবোৰ অধিক স্পষ্ট আৰু সহজে ধৰা পৰে, সেয়েহে আমি ইয়াৰ পৰাই উদাহৰণ লৈছোঁ।

উপাদানগত কাৰণ: উপাদানগত কাৰণে সেই বস্তুক সূচায় যাৰ পৰা কোনো বস্তু গঠিত হয়। এৰিষ্টটলৰ মতে, কোনো বস্তুৰ উপাদানগত কাৰণ হৈছে সেই কেঁচামালৰ স্বভাৱ যাৰ পৰা বস্তুটো তৈয়াৰ কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, হাৰ্মিছৰ ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তি এটা তৈয়াৰ কৰোতে ব্ৰঞ্জটোৱেই মূৰ্তিৰ উপাদানগত কাৰণ। এৰিষ্টটলে কয় যে উপাদানগত কাৰণ আটাইতকৈ প্ৰথমে চিনাক্ত কৰা হৈছিল। আয়নীয় দাৰ্শনিকসকলে কেৱল এই কাৰণটোতেই বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁলোকে সকলো কথা বস্তুৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, যদিও উপাদানগত কাৰণৰ স্বভাৱ সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ মাজত মতভেদ আছিল - থেলছে ইয়াক পানী বুলি, এনেক্সিমিনিছে বায়ু বুলি কৈছিল। পৰৱৰ্তী দাৰ্শনিকসকলেও ইয়াৰ ভিন্ন ব্যাখ্যা দিছিল - হেৰাক্লিটাছৰ মতে ই অগ্নি, এম্পেডক্লিচৰ মতে চাৰিটা মৌলিক পদাৰ্থ, এনেক্সাগোৰাছৰ মতে অসংখ্য প্ৰকাৰৰ পদাৰ্থ। কিন্তু মূল কথাটো হ'ল যে তেওঁলোকে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ ব্যাখ্যাৰ বাবে কোনো নহয় কোনো ধৰণৰ উপাদানগত কাৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ কৰিছিল।

আকাৰগত কাৰণ: আকাৰগত কাৰণে "যি হ'ব লাগে তাৰ বৰ্ণনা"ক সূচায়, যেনে মূৰ্তিৰ আকৃতি। আকাৰগত কাৰণে ফলাফলৰ মৌলিক স্বভাৱ (সকলো মৌলিক গুণ) আৰু আদৰ্শ বা প্ৰতিমূৰ্তিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ই হৈছে শিল্পীৰ মস্তিষ্কত থকা মূৰ্তিৰ ধাৰণা। এৰিষ্টটলে আকাৰগত কাৰণক এনে এক নমুনা বা ৰূপ বুলি বিবেচনা কৰে যি উপস্থিত থাকিলে পদাৰ্থক এক বিশেষ প্ৰকাৰৰ বস্তুলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে, যাক আমি সেই বিশেষ প্ৰকাৰৰ বুলি চিনাক্ত কৰোঁ। পাইথাগোৰিয়ানসকলে সম্ভৱতঃ আকাৰগত কাৰণ চিনাক্ত কৰিছিল, কাৰণ সংখ্যাবোৰ ৰূপ। কিন্তু তেওঁলোকে তৎক্ষণাত আকাৰগত কাৰণক উপাদানগত কাৰণৰ স্তৰলৈ নামাই আনিছিল, ইয়াক ঘোষণা কৰি যে সংখ্যাই হৈছে বস্তুবোৰৰ উপাদান। প্লেটোৱে মাত্ৰ স্পষ্টভাৱে আকাৰগত কাৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰিছিল, কাৰণ আকাৰগত কাৰণবোৰ হৈছে প্লেটোৰ ধাৰণাৰ দৰে একেই। কিন্তু প্লেটোৰ দৰ্শনত চাৰিটা কাৰণৰ ভিতৰত কেৱল দুটা কাৰণহে আছে, উপাদানগত আৰু আকাৰগত, কাৰণ প্লেটোৱে সকলো বস্তু পদাৰ্থ আৰু ধাৰণাৰ পৰা সৃষ্টি কৰিছিল।

নিমিত্ত কাৰণ: নিমিত্ত কাৰণ হৈছে "পৰিবৰ্তন বা স্থিতিৰ উৎস"; ই হৈছে গতিশীল কাৰণ। এৰিষ্টটলে নিমিত্ত কাৰণক সদায় গতিৰ কাৰণ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰে। ই হৈছে পৰিবৰ্তন আনিবলৈ প্ৰয়োজনীয় শক্তি বা গতিশীল শক্তি। এৰিষ্টটলে কোনো বস্তুৰ কৰ্মকাৰী বা নিমিত্ত কাৰণক সংজ্ঞায়িত কৰে যিয়ে পৰিবৰ্তন আৰু গতি আৰম্ভ বা বন্ধ কৰে। বহুতো ক্ষেত্ৰত, ই হৈছে কেৱল সেই বস্তু যিয়ে কিবা এটা ঘটায়। উদাহৰণস্বৰূপে, মূৰ্তিৰ ক্ষেত্ৰত, ই হৈছে শিল্পী যিয়ে মাৰ্বলৰ এটা খণ্ডক মূৰ্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে, মেজৰ

নিমিত্ত কাৰণ হৈছে সূতাৰ, বা এজন ব্যক্তি যিয়ে সূতাৰ হিচাপে কাম কৰে, আৰু এৰিষ্টটলৰ মতে এটা ল'ৰাৰ নিমিত্ত কাৰণ হৈছে এজন পিতৃ। চাৰিটা কাৰণৰ ভিতৰত মাত্ৰ এইটোৱেই হৈছে যিটো সাধাৰণ মানুহে কাৰণ বুলি বিবেচনা কৰে।

প্ৰাচীন দাৰ্শনিকসকলে উপলব্ধি কৰিছিল যে পদাৰ্থই নিজে নিজৰ গতি উৎপন্ন নকৰে। কাঠ নিজে শয্যা হোৱাৰ কাৰণ নহয়, তাম্ৰই নিজে মূৰ্তি হোৱাৰ কাৰণ নহয়। সেয়েহে নিমিত্ত কাৰণৰ ধাৰণাৰ উৎপত্তি হৈছিল। এলিয়াটিকসকলে ইয়াক স্বীকাৰ কৰা নাছিল, কাৰণ তেওঁলোকে গতি অস্বীকাৰ কৰিছিল, আৰু তেওঁলোকৰ বাবে গতিৰ কোনো কাৰণ ধৰা নহ'ল। কিন্তু এৰিষ্টটলে ভাবে যে পাৰমেনাইডেছই এই বিষয়ত দোলাচাল কৰিছিল, অস্পষ্টভাৱে দ্বিতীয় কাৰণৰ অস্তিত্বক মানি লৈছিল। অন্যান্য দাৰ্শনিকসকলে স্পষ্টভাৱে নিমিত্ত কাৰণ ধৰি লৈছিল, কাৰণ তেওঁলোকে ভাবিছিল যে এটা মৌল, যেনে অগ্নি, আনবোৰতকৈ অধিক সক্ৰিয়, অৰ্থাৎ গতি উৎপাদনত অধিক সক্ষম। এম্পেডক্লিচে নিশ্চিতভাৱে নিমিত্ত কাৰণৰ ধাৰণালৈ উপনীত হৈছিল, কাৰণ তেওঁৰ মতে সৌম্যতা আৰু অসৌম্যতা, প্ৰেম আৰু ঘৃণাই গতিৰ শক্তিৰূপে কাম কৰিছিল। এনেক্সাগোৰাছেও নৌছক গতিৰ শক্তি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

পৰিণতি কাৰণ: পৰিণতি কাৰণ হৈছে "যি উদ্দেশ্যৰ বাবে এটা বস্তু যি হৈছে তেনেকুৱা হৈছে"। এটা বীজৰ বাবে ই হ'ব পাৰে এটা প্ৰাপ্তবয়স্ক উদ্ভিদ। এটা পালতোলা নাওৰ বাবে ই হ'ব পাৰে নাও চলোৱা। ৰাম্পৰ ওপৰত থকা এটা বলৰ বাবে ই হ'ব পাৰে তলত স্থিতি লাভ কৰা। এৰিষ্টটলে লক্ষ্য, উদ্দেশ্য, টেলছ, বা পৰিণতি কাৰণক সংজ্ঞায়িত কৰে যি উদ্দেশ্যৰ বাবে এটা কাম কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, স্বাস্থ্য হৈছে খোজ কাঢ়া, ওজন হ্ৰাস কৰা, শোধন কৰা, ঔষধ আৰু শৈল্যক্ৰিয়াৰ সঁজুলিৰ লক্ষ্য। পৰিণতি কাৰণটো হৈছে কিয় নিমিত্ত কাৰণবোৰে যি কৰে তাকেই কৰে আৰু কিয় আকাৰগত কাৰণবোৰে যি কৰে তাকেই কৰে।

এনেক্সাগোৰাছেই দৰ্শনলৈ পৰিণতি কাৰণৰ ধাৰণা আনি দিছিল, যাৰ বিশ্ব-গঠনকাৰী মনৰ মতবাদে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডে প্ৰদৰ্শন কৰা নক্সা আৰু উদ্দেশ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। কিন্তু তেওঁৰ পদ্ধতিৰ বিকাশ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ এই বিষয়টো পাহৰি গ'ল, আৰু নৌছক কেৱল গতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ এক যন্ত্ৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিলে, ইয়াক নিমিত্ত কাৰণতকৈ অধিক একো নহয় বুলি ধৰি ল'লে।

ফলত, এৰিষ্টটলে দেখে যে চাৰিওটা কাৰণ তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলে কম-বেছি পৰিমাণে স্বীকাৰ কৰিছিল, আৰু তেওঁৰ মতে এইটোৱে তেওঁৰ নিজৰ মতবাদক যথেষ্ট শক্তিশালী কৰে। কিন্তু উপাদানগত আৰু নিমিত্ত কাৰণবোৰ স্পষ্টভাৱে বুজা হৈছিল, তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলে আকাৰগত আৰু পৰিণতি কাৰণৰ মূল্য কেৱল অস্পষ্টভাৱে আৰু অস্পষ্টভাৱে উপলব্ধি কৰিছিল। এৰিষ্টটলৰ মতে, যেতিয়া এটা পৰিণতি কাৰণ স্থাপন কৰা হয়, তেতিয়া উপাদানগত, নিমিত্ত আৰু আকাৰগত কাৰণবোৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুসৰি অনুসৰণ কৰে। চাৰিওটা কাৰণ পৰস্পৰ বিৰোধী নহয়। এৰিষ্টটলৰ মতে, "কিয়" প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ কেইবাটাও উত্তৰ দিব লাগে যাতে এটা পৰিঘটনা আৰু

বিশেষকৈ কোনো বস্তুৰ বাস্তৱ সংৰূপ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি এখন মেজ কিয় এনে আৰু তেনে হৈছে বুলি সোধা হয়, এটা সম্পূৰ্ণ ব্যাখ্যা, চাৰিটা এটিয়াৰ কথা বিবেচনা কৰি, এনেদৰে শুনা যাব: এই মেজখন গধুৰ আৰু মটীয়া কাৰণ ই কাঠৰ পৰা তৈয়াৰ কৰা হৈছে (উপাদান), ই ভাঙি নপৰে কাৰণ ইয়াৰ সমান দৈর্ঘ্যৰ চাৰিটা ভৰি আছে (আকাৰ), ই এনে হৈছে কাৰণ এজন সূতাৰে গছৰ পৰা ইয়াক তৈয়াৰ কৰিছে (কৰ্মকাৰী), ইয়াৰ এই মাত্রাবোৰ আছে কাৰণ ই পুৰুষ আৰু মহিলাৰ দ্বাৰা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হৈছে (লক্ষ্য)।

এৰিষ্টটলে কার্যকাৰণৰ দুটা ধৰণ চিহ্নিত কৰিছিল: যথার্থ (পূর্বৱর্তী) কার্যকাৰণ আৰু আকস্মিক (দৈৱ) কার্যকাৰণ। সকলো কাৰণ, যথার্থ আৰু আনুষংগিক, সম্ভাৱ্য বা প্রকৃত, বিশেষ বা সাধাৰণ হিচাপে কোৱা।

১৩.৪আকাৰ আৰু উপাদান

এৰিষ্টটলৰ অধিবিদ্যাত পৰৱর্তী পদক্ষেপ হৈছে এই চাৰিটা মূলনীতিক দুটালৈ হ্রাস কৰা, যাক তেওঁ উপাদান আৰু আকাৰ বুলি কয়। এই হ্রাসকৰণ ঘটে ইয়াৰ দ্বাৰা যে আকাৰগত কাৰণ, নিমিত্ত কাৰণ, আৰু পৰিণতি কাৰণ—এইবোৰ একেটা ধাৰণাত মিলি যায়, যিটো হৈছে আকাৰৰ ধাৰণা।

প্রথমতে, আকাৰগত কাৰণ আৰু পৰিণতি কাৰণ একেই। কাৰণ আকাৰগত কাৰণ হৈছে বস্তুটোৰ মর্ম, ধাৰণা বা আদর্শ। এতিয়া পৰিণতি কাৰণ বা লক্ষ্য হৈছে বস্তুটোৰ আদর্শৰ বাস্তৱ ৰূপায়ণ। বস্তুৱে যালৈ লক্ষ্য কৰে সেয়া হৈছে ইয়াৰ আকাৰৰ স্পষ্ট অভিব্যক্তি। গতিকে ই ইয়াৰ আকাৰলৈ লক্ষ্য কৰে। ইয়াৰ লক্ষ্য বা পৰিণতি কাৰণ এইদৰে আকাৰগত কাৰণৰ সৈতে একেই।

দ্বিতীয়তে, নিমিত্ত কাৰণ আৰু পৰিণতি কাৰণ একেই। কাৰণ নিমিত্ত কাৰণ হৈছে হোৱাৰ কাৰণ। পৰিণতি কাৰণ হৈছে হোৱাৰ লক্ষ্য, সেয়া হৈছে যি হৈছে। আৰু এৰিষ্টটলৰ মতে, যিয়ে হোৱাৰ কাৰণ সৃষ্টি কৰে সেয়া হৈছে লক্ষ্যলৈ ধাৱমান হোৱা। সকলো বস্তুৰ প্রচেষ্টা লক্ষ্যৰ ফালে যায়, আৰু ই লক্ষ্যৰ বাবেই থাকে। গতিকে লক্ষ্যই হৈছে হোৱা বা গতিৰ কাৰণ। অর্থাৎ, পৰিণতি কাৰণেই হৈছে প্রকৃত নিমিত্ত কাৰণ। আমি এটা উদাহৰণৰ দ্বাৰা ইয়াক ভালদৰে বুজিব পাৰোঁ। এটা ওকৰ গছৰ বীজৰ লক্ষ্য বা পৰিণতি কাৰণ হৈছে ওকৰ গছ। আৰু এই ওকৰ গছেই হৈছে বীজৰ বৃদ্ধিৰ কাৰণ, যিটো মূলতঃ এনে এটা গতিৰ দ্বাৰা সংঘটিত হয় য'ত বীজটোৱে ইয়াৰ লক্ষ্য অর্থাৎ ওকৰ গছলৈ আগবাঢ়ে। মানৱ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্রত আমি ইয়াক আৰুও স্পষ্টভাৱে দেখিব পাৰোঁ, কাৰণ ইয়াত লক্ষ্যৰ ফালে আগবাঢ়োঁতা চেতনা থাকে, কিন্তু প্রকৃতিত ই অবচেতন বা স্বাভাৱিক।

মূর্তিৰ নিমিত্ত কাৰণ হৈছে শিল্পী। সেয়ে হৈছে যিয়ে পিতলটো চলায়। কিন্তু যিয়ে শিল্পীক চলায় আৰু পিতলৰ ওপৰত কাম কৰিবলৈ উদ্যত কৰে সেয়া হৈছে তেওঁৰ মনত থকা সম্পূর্ণ মূর্তিৰ ধাৰণা। লক্ষ্যৰ ধাৰণা, অর্থাৎ পৰিণতি কাৰণ, এইদৰে গতিৰ প্রকৃত চূড়ান্ত কাৰণ। কেৱল মানৱ সৃষ্টিৰ ক্ষেত্রত লক্ষ্যৰ ধাৰণা শিল্পীৰ মনত এক প্রেৰণা হিচাপে উপস্থিত থাকে। প্রকৃতিত কোনো মন নাথাকে য'ত লক্ষ্য নিজে সচেতন হৈ থাকে, কিন্তু তথাপিও প্রকৃতি লক্ষ্যৰ ফালে আগবাঢ়ে, আৰু লক্ষ্যই হৈছে গতিৰ কাৰণ।

এইদৰে নাম কৰা তিনিটা কাৰণ একেটা ধাৰণাত মিলি যায়, যাক এৰিষ্টটলে বস্তুৰ আকাৰ বুলি কয়। আৰু ইয়াৰ ফলত কেৱল উপাদানগত কাৰণটোহে অপৰিবর্তিত হৈ থাকে। গতিকে আমি উপাদান আৰু আকাৰৰ এটা মাত্র দ্বন্দ্বত উপনীত হওঁ।

যিহেতু উপাদান আৰু আকাৰ হৈছে এৰিষ্টটলৰ দর্শনৰ মৌলিক শ্রেণীবোৰ, যাৰ দ্বাৰা তেওঁ সমগ্র বিশ্বব্রহ্মাণ্ড ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, সেয়েহে আমি ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ সম্পূর্ণৰূপে বুজাটো অতি প্রয়োজনীয়।

প্রথমতে, উপাদান আৰু আকাৰ অবিচ্ছেদ্য। আমি স্পষ্টকৈ বুজিবলৈ ইহঁতক পৃথক বুলি ভাবোঁ। আৰু এইটো সম্পূর্ণ শুদ্ধ, কাৰণ ইহঁত বিপৰীত মূলনীতি, আৰু সেয়েহে চিন্তাত ইহঁত পৃথক কৰিব পাৰি। কিন্তু বাস্তৱত ইহঁত কেতিয়াও পৃথক হৈ নাথাকে। উপাদান নোহোৱাকৈ আকাৰ বা আকাৰ নোহোৱাকৈ উপাদান একো নাই। প্রতিটো বাস্তৱ বস্তু, অর্থাৎ প্রতিটো স্বতন্ত্র বস্তু, উপাদান আৰু আকাৰৰ সংমিশ্রণ। আমি এই ক্ষেত্রত ইহঁতক বস্তুৰ পদার্থ আৰু আকৃতিৰ সৈতে তুলনা কৰিব পাৰোঁ, যদিও আমি সাৱধান হ'ব লাগিব যাতে আকাৰক কেৱল আকৃতি বুলি নাভাবোঁ।

জ্যামিতিয়ে আকাৰবোৰক এনেদৰে বিবেচনা কৰে যেন সেইবোৰ স্বয়ং বিদ্যমান। কিন্তু বাস্তৱত আমি জানো যে বর্গ, বৃত্ত, ত্রিভুজ আদি কোনো বস্তু নাই। কেৱল বর্গাকাৰ বস্তু, বৃত্তাকাৰ বস্তু আদিহে আছে। আৰু যিদৰে বস্তু নোহোৱাকৈ আকাৰ নাথাকে, তেনেদৰে আকাৰ নোহোৱাকৈ বস্তুও নাথাকে। আমি বস্তুবোৰক নিৰাকাৰ বুলি কওঁ, কিন্তু ইয়াৰ অর্থ হৈছে যে ইহঁতৰ আকাৰ অনিয়মিত বা অস্বাভাৱিক। এটা বস্তুৰ কিছুমান আকাৰ থাকিবই লাগিব।

তথাপিও, যদিও আকাৰ আৰু উপাদান বাস্তৱত অবিচ্ছেদ্য, ইহঁত বিপৰীত মূলনীতি, আৰু চিন্তাত পৃথক কৰিব পাৰি। জ্যামিতিয়ে আকাৰবোৰক স্বয়ং বিদ্যমান বুলি গণ্য কৰাটো সম্পূর্ণ শুদ্ধ, কিন্তু তথাপিও ই কেৱল বিমূর্ত ধাৰণাহে ব্যৱহাৰ কৰে। ঠিক একেদৰে, উপাদান আৰু আকাৰ কেতিয়াও পৃথক নহয়, আৰু আকাৰক বা উপাদানক স্বতন্ত্রভাৱে চিন্তা কৰাটো কেৱল বিমূর্ত ধাৰণাহে। এনে কোনো বস্তু নাই।

বাস্তৱত, আকাৰবোৰ স্বয়ং বিদ্যমান হ'ব পাৰে বুলি ভবাটোৱেই আছিল সেই ভুল যিটোৰ বাবে, আমি দেখিছোঁ, এৰিষ্টটলে প্লেটোক দোষী কৰিছিল। প্লেটোৰ বাবে আকাৰ হৈছে আদর্শ, আৰু প্লেটোৱে কল্পনা কৰিছিল যে আদর্ণবোৰ এটা সুকীয়া জগতত বিদ্যমান।

ইয়াৰ পৰাও আমি দেখিব পাৰোঁ যে আকাৰ হৈছে সার্বজনীন, আৰু উপাদান হৈছে বিশেষ।

আকাৰ হৈছে ধাৰণা, আৰু ধাৰণা হৈছে সার্বজনীন। আকাৰ আৰু উপাদান পৃথকভাৱে থাকিব নোৱাৰে বুলি ক'বলৈ গ'লে এইটোৱেই ক'ব লাগিব যে সার্বজনীন কেৱল বিশেষত্বৰ মাজেহে বিদ্যমান, যিটো আমি দেখিছোঁ, এৰিষ্টটলৰ দর্শনৰ মৌলিক সূত্র। কিন্তু যদি আমি এইদৰে উপাদানক বস্তুৰ বিশেষ উপাদানৰ সৈতে চিনাক্ত কৰোঁ, তেন্তে আমি সাৱধান হ'ব লাগিব যাতে বিশেষক স্বতন্ত্রৰ সৈতে এক কৰিব নালাগে। আমি প্রায়ে এই দুটা শব্দ প্রায় একে অর্থত ব্যৱহাৰ কৰোঁ, আৰু ইয়াত কোনো ক্ষতি নাই, কিন্তু ইয়াত আমি এইবোৰ পৃথক কৰিবলৈ সাৱধান হ'ব লাগিব।

কাৰণ এৰিষ্টটলৰ মতে, প্রতিটো স্বতন্ত্র বস্তু হৈছে উপাদান আৰু আকাৰ, বিশেষ আৰু সার্বজনীনৰ সংমিশ্রণ। আৰু যেতিয়া আমি কওঁ যে উপাদান হৈছে বিশেষ, তেতিয়া আমি ইয়াৰ অর্থ এনে এটা সংমিশ্রণ নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে সম্পূর্ণৰূপে বিশেষ য'ত কোনো সার্বজনীন নাই। কিন্তু সম্পূর্ণৰূপে বিশেষ আৰু বিচ্ছিন্ন বস্তুৰ অস্তিত্ব নাই। গতিকে বিশেষৰ, এনে হিচাপে, কোনো অস্তিত্ব নাই, কিন্তু এইটোৱেই আমি আগতেই কৈছোঁ যে উপাদানৰ আকাৰৰ বাহিৰে কোনো অস্তিত্ব নাই।

এটা স্বাভাৱিক ভুল হ'ব এৰিষ্টটলে উপাদানৰ দ্বাৰা আমাৰ দৰে একেই অর্থ বুজাইছে বুলি ধৰি লোৱা, অর্থাৎ ভৌতিক পদার্থ, যেনে কাঠ বা লো, আৰু আকাৰৰ দ্বাৰা কেৱল আকৃতি বুজাইছে। যদিও ধাৰণাসমূহৰ মাজত এক সম্পর্ক আছে, এই দুয়োটা ধাৰণা একে নহয়।

আমাৰ সাধাৰণ ধাৰণা অনুসৰি ভৌতিক পদার্থ হৈছে এক নিৰপেক্ষ ধাৰণা। অর্থাৎ, আমি যাক ভৌতিক বস্তু বুলি কওঁ সেয়া সম্পূর্ণৰূপে, একেবাৰে চিৰদিনলৈ, উপাদান। ই এক দৃষ্টিকোণৰ পৰা ভৌতিক নহয়, আৰু আন এটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা অ-ভৌতিক নহয়। সকলো সম্ভাৱ্য সম্পর্কত ই উপাদান হৈয়ে থাকে, আৰু সময়ৰ গতিত ই উপাদান হৈ থাকিবলৈ এৰি নিদিয়ে। পিতল কেতিয়াও উপাদানৰ বাহিৰে আন একো নহয়। নিশ্চয় প্রকৃতিত এক প্রকাৰৰ উপাদানৰ পৰা আন প্রকাৰলৈ পৰিবর্তন ঘটে, উদাহৰণস্বৰূপে, ৰেডিয়ামৰ পৰা হিলিয়ামলৈ। আৰু আমি যিমান জানো, পিতলে সীহ হ'ব পাৰে। কিন্তু তেতিয়াও ই উপাদান হৈ থাকিব।

কিন্তু এৰিষ্টটলৰ উপাদানৰ ধাৰণা হৈছে এক আপেক্ষিক ধাৰণা। উপাদান আৰু আকাৰ পৰিবর্তনশীল। ইহঁত ইটোৱে সিটোত মিলি যায়। একেটা বস্তু, এক দৃষ্টিকোণৰ পৰা উপাদান, আন এটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা আকাৰ। সকলো পৰিবর্তনত, উপাদান হৈছে যি হৈছে, য'ত পৰিবর্তন সংঘটিত হয়। আকাৰ হৈছে যালৈ পৰিবর্তন আগবাঢ়ে। যি হৈছে সেয়া উপাদান। যি হৈছে সেয়া আকাৰ।

এইদৰে কাঠ হৈছে উপাদান যদি শয্যাৰ সৈতে সম্পর্কত বিবেচনা কৰা হয়। কাৰণ ইয়েই হৈছে যি শয্যালৈ ৰূপান্তৰিত হয়। কিন্তু কাঠ হৈছে আকাৰ যদি গজি থকা গছৰ সৈতে

সম্পর্কত বিবেচনা কৰা হয়। কাৰণ ইয়েই হৈছে যি গছলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। ওকৰ গছ হৈছে ওকৰ বীজৰ আকাৰ, কিন্তু ই হৈছে ওকৰ আসবাবৰ উপাদান।

উপাদান আৰু আকাৰ আপেক্ষিক শব্দ হোৱাটোৱে দেখুৱায় যে আকাৰ কেৱল আকৃতি নহয়। কাৰণ যি এক দৃষ্টিকোণৰ পৰা আকাৰ, সেয়া আন এটা দৃষ্টিকোণৰ পৰা উপাদান। কিন্তু আকৃতি কেতিয়াও আকৃতিৰ বাহিৰে আন একো নহয়। নিশ্চয় আকৃতি আকাৰৰ এক অংশ, কাৰণ আকাৰত প্ৰকৃততে বস্তুটোৰ সকলো গুণ সামৰি লয়। কিন্তু আকৃতি হৈছে আকাৰৰ এক অতি গৌণ অংশ। কাৰণ আকাৰেই সংগঠন, অংশৰ পৰা অংশৰ সম্পৰ্ক, আৰু সকলো অংশৰ সমষ্টিলৈ অধীনতা সামৰি লয়। আকাৰ হৈছে আভ্যন্তৰীণ আৰু বাহ্যিক সম্পৰ্কৰ সমষ্টি, идеাল ৰূপৰেখা, যেনেকৈ ক'ব পাৰি, য'ত বস্তুটো গঢ় লয়।

আকাৰেই কার্য্যক্রমও সামৰি লয়। কাৰণ ইয়াত পৰিণতি কাৰণ অন্তর্ভুক্ত। এতিয়া বস্তু এটাৰ কার্য্য হৈছে যি বাবেই বস্তুটো আছে। আৰু যি বাবেই ই আছে সেয়াই হৈছে ইয়াৰ লক্ষ্য বা পৰিণতি কাৰণ। গতিকে কার্য্য আকাৰত অন্তর্ভুক্ত। উদাহৰণস্বৰূপে, হাতৰ কার্য্য, ইয়াৰ ধৰণৰ ক্ষমতা, ইয়াৰ আকাৰৰ এক অংশ। আৰু সেয়েহে, যদি ই বাহুৰ পৰা কাটি যোৱাৰ দ্বাৰা ইয়াৰ কার্য্য হেৰুৱায়, তেন্তে ই একেদৰে ইয়াৰ আকাৰ হেৰুৱায়।

নিশ্চয় মৃত হাতৰো কিছু আকাৰ থাকে, কাৰণ প্ৰতিটো স্বতন্ত্ৰ বস্তু উপাদান আৰু আকাৰৰ সংমিশ্ৰণ। কিন্তু ইয়াৰ আকাৰৰ সর্বোচ্চ অংশ হেৰুৱাইছে, আৰু জীয়াই থকা হাতৰ সাপেক্ষে ই কেৱল উপাদান, যদিও যি মঙহ আৰু হাড়ৰ পৰা ই গঠিত, তাৰ সাপেক্ষে ই আকাৰ হৈয়ে থাকে।

স্পষ্টভাৱে, তেন্তে আকাৰ কেৱল আকৃতি নহয়। কাৰণ কাটি পেলোৱা হাতৰ আকৃতি নোহোৱা নহয়। আকাৰে বস্তুটোৰ সকলো গুণ সামৰি লয়। উপাদান হৈছে যি গুণবোৰ ধাৰণ কৰে। কাৰণ গুণবোৰ সকলো সার্বজনীন। সোণৰ এটা টুকুৰা হালধীয়া, আৰু ইয়াৰ অর্থ হৈছে ইয়াৰ সৈতে অন্যান্য সোণৰ টুকুৰা আৰু অন্যান্য হালধীয়া বস্তুৰ মাজত এক আদর্শ বা সংমিশ্রিত গুণ আছে। কোনো বস্তুৰ এটা গুণ আছে বুলি ক'মানে তৎক্ষণাত ইয়াক এটা শ্রেণীত স্থান দিয়া হয়। আৰু শ্রেণীটোৱে যি আদর্শ ৰাখে সেয়া হৈছে সার্বজনীন।

গুণ নথকা বস্তুৰ অস্তিত্ব নাথাকে, আৰু বস্তু নথকা গুণৰো অস্তিত্ব নাথাকে। আৰু এইটোৱেই ক'ব লাগিব যে আকাৰ আৰু উপাদান পৃথকভাৱে থাকিব নোৱাৰে।

১৩.৫সাম্ভাব্যতা আৰু বাস্তৱতা

উপাদান হৈছে আধাৰভূমি যি সকলো বস্তুৰ মূল হিচাপে থাকিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইয়াৰ নিজা কোনো চৰিত্ৰ নাই। ই সম্পূর্ণৰূপে নির্ধাৰণহীন, অস্পষ্ট, কোনো গুণবিহীন। যিকোনো বস্তুক স্পষ্টতা, চৰিত্ৰ, আৰু গুণ প্রদান কৰে, যিয়ে ইয়াক 'এইটো' বা

'সেইটো' হিচাপে গঢ় দিয়ে, সেয়া হৈছে ইয়াৰ আকাৰ। ফলত, উপাদানৰ ভিতৰত কোনো পার্থক্য নাথাকে। এটা বস্তুৱে কেৱল ভিন্ন গুণৰ দ্বাৰাহে আন এটা বস্তুৰ পৰা পৃথক হ'ব পাৰে। আৰু যিহেতু উপাদানৰ কোনো গুণ নাই, ইয়াৰ কোনো পার্থক্য নাই। আৰু ইয়েই প্ৰমাণ কৰে যে এৰিষ্টটলৰ উপাদানৰ ধাৰণা আমাৰ ভৌতিক পদার্থৰ ধাৰণাৰ সৈতে একে নহয়।

কাৰণ, আমাৰ আধুনিক ব্যৱহাৰ অনুসৰি, এক প্ৰকাৰৰ উপাদান আন এটাৰ পৰা পৃথক, যেনে পিতল লোৰ পৰা পৃথক। কিন্তু এইটো গুণৰ পার্থক্য, আৰু এৰিষ্টটলৰ মতে সকলো গুণ আকাৰৰ অংশ। গতিকে তেওঁৰ মতে পিতল আৰু লোৰ পার্থক্য উপাদানৰ পার্থক্য নহয়, বৰঞ্চ আকাৰৰ পার্থক্য। ফলত, উপাদানে ইয়াৰ ওপৰত অংকিত আকাৰ অনুসৰি যিকোনো হ'ব পাৰে। ই এইদৰে সকলোৰে সম্ভাবনা, যদিও বাস্তৱত ই একো নহয়। ই কেৱল আকাৰ অর্জন কৰি হে কিবা হৈ পৰে। আৰু ইয়াৰ পৰাই পোনপটীয়াকৈ এৰিষ্টটলৰ এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ দ্বন্দ্বলৈ যায়, সম্ভাব্যতা আৰু বাস্তৱতাৰ মাজৰ দ্বন্দ্ব।

সম্ভাব্যতা হৈছে উপাদানৰ দৰে একেই, আৰু বাস্তৱতা হৈছে আকাৰৰ দৰে। কাৰণ উপাদান সম্ভাব্যৰূপে সকলো। ই সকলো হ'ব পাৰে। ই বাস্তৱত একো নহয়। ই হৈছে এক নিৰৱচ্ছিন্ন সম্ভাব্যতা, বা কিবা হোৱাৰ ক্ষমতা। কিন্তু যিকোনো বস্তুক 'এইটো' বা 'সেইটো' হিচাপে স্পষ্টতা প্ৰদান কৰে, যিয়ে ইয়াক এক বাস্তৱ বস্তু হিচাপে গঢ় দিয়ে, সেয়া হৈছে ইয়াৰ আকাৰ। গতিকে বস্তু এটাৰ বাস্তৱতা হৈছে কেৱল ইয়াৰ আকাৰ।

এৰিষ্টটলে দাবী কৰে যে সম্ভাব্যতা আৰু বাস্তৱতাৰ দ্বন্দ্বৰ দ্বাৰা, তেওঁ সৃষ্টিৰ প্ৰাচীন সমস্যাটো সমাধান কৰিছে, যিটো এলিয়াটিকসকলৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা এক ধাঁধা আছিল আৰু যিয়ে গ্ৰীক চিন্তাবিদসকলক সদায়েই বিচলিত কৰিছিল। সৃষ্টি কেনেকৈ সম্ভৱ? কাৰণ 'হোৱা'ৰ পৰা 'হোৱা'লৈ যোৱাটো সৃষ্টি নহয়, কাৰণ ইয়াত কোনো পৰিবর্তন নাই, আৰু 'নোহোৱা'ৰ পৰা 'হোৱা'লৈ যোৱাটো অসম্ভৱ, কাৰণ কিছুৱে একোৰ পৰা ওলাব নোৱাৰে।

এৰিষ্টটলৰ বাবে, 'নোহোৱা' আৰু 'হোৱা'ৰ মাজৰ স্পষ্ট ৰেখা নাই। এই নিৰপেক্ষ শব্দবোৰৰ সলনি তেওঁ আপেক্ষিক শব্দ সম্ভাব্যতা আৰু বাস্তৱতা ব্যৱহাৰ কৰে, যিবোৰ ইটোৱে সিটোত মিলি যায়। তেওঁৰ দর্শনত সম্ভাব্যতাই আগৰ ব্যৱস্থাবোৰত 'নোহোৱা'ৰ স্থান লয়। ই ধাঁধাটো সমাধান কৰে কাৰণ ই এক নিৰপেক্ষ 'নোহোৱা' নহয়। ই 'নোহোৱা' যিমানদূৰ ই বাস্তৱত একো নহয়, কিন্তু ই 'হোৱা' কাৰণ ই সম্ভাব্য অস্তিত্ব। গতিকে, সৃষ্টিত 'নোহোৱা'ৰ পৰা 'হোৱা'লৈ অসম্ভৱ লংঘন নাই। ইয়াত সম্ভাব্যৰ পৰা বাস্তৱলৈ ৰূপান্তৰ আছে।

সকলো পৰিবর্তন, সকলো গতি, এইদৰে সম্ভাব্যতাৰ পৰা বাস্তৱলৈ, উপাদানৰ পৰা আকাৰলৈ ৰূপান্তৰ। যিহেতু উপাদান নিজে একো নহয়, এক অনাগত ক্ষমতা, আনহাতে আকাৰ হৈছে বাস্তৱতা, সম্পূর্ণ আৰু পৰিপূর্ণ অস্তিত্ব, গতিকে আকাৰ উপাদানতকৈ উচ্চ স্তৰৰ। কিন্তু 'উপাদান' হৈছে যি 'আকাৰ' হৈ পৰে। সময়ৰ ক্ৰমত,

গতিকে, উপাদান আগতীয়া, আকাৰ পাছতীয়া। কিন্তু চিন্তা আৰু বাস্তৱত ইয়াৰ বিপৰীত।

কাৰণ যেতিয়া আমি কওঁ যে উপাদান হৈছে যি হ'ব লগা তাৰ সম্ভাব্যতা, ইয়াৰ অর্থ হৈছে যি হ'ব লগা সেয়া আদর্শগতভাৱে আৰু সম্ভাব্যৰূপে ইয়াত আগতেই আছে, যদিও বাস্তৱত নহয়। গতিকে, শেষটো আদিতে উপস্থিত। ওকৰ গছটো বীজত আদর্শগতভাৱে আছে, নহ'লে ওকৰ গছ কেতিয়াও ইয়াৰ পৰা ওলাব নোৱাৰিলেহেঁতেন।

যিহেতু সকলো সৃষ্টি 'লক্ষ্য'ৰ ফালে যায় আৰু 'লক্ষ্য' নাথাকিলে সৃষ্টি নঘটিলেহেঁতেন, গতিকে 'লক্ষ্য' হৈছে সৃষ্টিৰ কার্যকৰী নীতি আৰু প্রকৃত কাৰণ। গতি উৎপন্ন কৰা নহয় যান্ত্রিক ঠেলা শক্তিৰ দ্বাৰা, পিছফালৰ পৰা ঠেলি দিয়াৰ দৰে, বৰঞ্চ আদর্শ আকর্ষণী শক্তিৰ দ্বাৰা, যিয়ে বস্তুক ইয়াৰ লক্ষ্যৰ ফালে টানি নিয়ে, যেনেকৈ লোহাৰ টুকুৰা এটা চুম্বকৰ ফালে আকর্ষিত হয়। ই লক্ষ্যই এই শক্তি প্রয়োগ কৰে। আৰু গতিকে, লক্ষ্য আদিতে উপস্থিত হ'ব লাগে, কাৰণ যদি ই উপস্থিত নাথাকে তেন্তে ই কোনো শক্তি প্রয়োগ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন।

ই কেৱল আদিতে উপস্থিতেই নহয়, ইয়াৰ আগতেই আছে। 'লক্ষ্য', বা আকাৰৰ নীতি, গতিকে চিন্তা আৰু বাস্তৱত নিৰপেক্ষভাৱে প্রথম, যদিও ই সময়ৰ ক্রমত শেষ হ'ব পাৰে।

যদি আমি সোধোঁ, এৰিষ্টটলৰ মতে সেই চূড়ান্ত বাস্তৱতা কি, সেই প্রথম নীতি কি, যাৰ পৰা সমগ্র বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ সৃষ্টি, উত্তৰ হ'ব - লক্ষ্য, আকাৰৰ নীতি। আৰু যিহেতু আকাৰ হৈছে সার্বজনীন, ধাৰণা, আমি দেখোঁ যে তেওঁৰ মৌলিক মতবাদ প্লেটোৰ সৈতে একেই। ই হৈছে সকলো আদর্শবাদৰ একমাত্র মতবাদ, অর্থাৎ চিন্তা, সার্বজনীন, যুক্তি হৈছে নিৰপেক্ষ সত্তা, বিশ্বৰ ভেটি।

য'ত তেওঁ প্লেটোৰ পৰা পৃথক সেয়া হৈছে ইয়াত যে তেওঁ কয় যে আকাৰৰ উপাদানৰ বাহিৰে কোনো অস্তিত্ব নাই য'ত ই নিজকে প্রকাশ কৰে।

১৩.৬এৰিষ্টটলৰ কার্যকাৰণ ধাৰণা আৰু আধুনিক কার্যকাৰণ বিশ্লেষণৰ তুলনাঃ

যদি আমি মিলৰ কার্যকাৰণৰ সংজ্ঞাটোক আধুনিক বৈজ্ঞানিক ধাৰণাৰ সর্বোত্তম অভিব্যক্তি হিচাপে লওঁ, তেন্তে আমি দেখিম যে তেওঁ কার্যকাৰণক "এটা পৰিঘটনাৰ অপরিবর্তনীয় আৰু নিঃশর্ত পূর্বৱর্তী" বুলি সংজ্ঞায়িত কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা পৰিণতি কাৰণ তৎক্ষণাত বাদ পৰে। কাৰণ পৰিণতি কাৰণ হৈছে লক্ষ্য, আৰু ই সময়ৰ ক্রমত পূর্বৱর্তী নহয়। ই আকাৰগত কাৰণকো সামৰি নলয়। আমি এতিয়া বস্তু এটাৰ ধাৰণাক ইয়াৰ কাৰণৰ অংশ হিচাপে নাভাবোঁ। ই আমাক কেৱল উপাদানগত আৰু নিমিত্ত কাৰণ ৰে

সৈতে এৰি থয়, আৰু এইবোৰ আধুনিক পদাৰ্থ আৰু শক্তিৰ ধাৰণাৰ সৈতে মোটামুটিভাবে মিলে।

অৱশ্যে, এৰিষ্টটলৰ নিমিত্ত কাৰণবোৰো আধুনিক কার্যকাৰণ ধাৰণাৰ পৰা বাদ পৰে বুলি গভীৰভাৱে বিবেচনা কৰিলে দেখা যায়। কাৰণ যদিও নিমিত্ত কাৰণ হৈছে গতি উৎপন্ন কৰা শক্তি, আধুনিক বিজ্ঞানে ইয়াক বিশুদ্ধ যান্ত্রিক শক্তি হিচাপে বিবেচনা কৰে, আনহাতে এৰিষ্টটলে ইয়াক এক আদর্শিক শক্তি হিচাপে ভাবে, যি আৰম্ভণিৰ পৰা নহয় বৰঞ্চ লক্ষ্যৰ পৰা কার্য কৰে।

কিন্তু ইয়াত এনে ভাবিব নালাগে যে আধুনিক কার্যকাৰণ ধাৰণাই আকাৰগত আৰু পৰিণতি কাৰণ বাদ দিয়া বুলিলে এৰিষ্টটলৰ এইবোৰ যোগ কৰাটো ভুল বা আধুনিক ধাৰণাটো এৰিষ্টটলৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। ই শ্ৰেষ্ঠত্বৰ প্ৰশ্নই নহয়। আধুনিক বিজ্ঞানে কোনোভাবেই আকাৰগত আৰু পৰিণতি কাৰণৰ বাস্তৱতাক অস্বীকাৰ নকৰে। ই কেৱল এইবোৰক নিজৰ ক্ষেত্ৰৰ বাহিৰত বিবেচনা কৰে। বিজ্ঞানৰ কাম নহয় যে এইবোৰ আছে নে নাই। জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে বিভাজন আৰু শ্ৰম বিভাগ ঘটে। বিজ্ঞানে যান্ত্রিক কাৰণবোৰক নিজৰ ক্ষেত্ৰ হিচাপে লয়, আৰু আকাৰগত আৰু পৰিণতি কাৰণবোৰ দার্শনিকসকলৰ বাবে এৰি দিয়ে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ।

উদাহৰণস্বৰূপে, বিজ্ঞানে আকাৰগত কাৰণবোৰ বিবেচনা নকৰে কাৰণ আধুনিক অর্থত ইবোৰ কার্যকাৰণেই নহয়। ইবোৰ হৈছে যাক আমি কাৰণ বুলি কওঁ। যদি আমি বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত বস্তু এটাৰ অস্তিত্ব ব্যাখ্যা কৰিব লাগে, তেন্তে আকাৰগত কাৰণ, ধাৰণাবোৰ সন্নিৱিষ্ট কৰাটো প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে, বস্তুটো কিয় অস্তিত্বত আছে তাক দেখুৱাবলৈ, ইয়াৰ কাৰণ দেখুৱাবলৈ। কিন্তু বিজ্ঞানে বস্তুবোৰৰ অস্তিত্ব ব্যাখ্যা কৰাৰ চেষ্টা নকৰে। ই বস্তুবোৰৰ অস্তিত্বক স্বাভাৱিক বুলি ধৰি লয়, আৰু ইয়াৰ ইতিহাস আৰু ইয়াৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক অনুসন্ধান কৰে। সেয়েহে ইয়াৰ বাবে আকাৰগত কাৰণৰ প্ৰয়োজন নাই। ই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ যান্ত্রিক দৃষ্টিভংগীৰে কাম কৰিবলৈ বিচাৰে, আৰু সেয়েহে কেৱল যান্ত্রিক কাৰণবোৰহে বিবেচনা কৰে।

কিন্তু এৰিষ্টটলৰ তত্ত্ব, বিজ্ঞানতকৈ দর্শন হিচাপে, যান্ত্রিকতা আৰু টেলিয়'লজি (teleology) দুয়োটা নীতিকে সামৰি লয়।

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: হেৰাক্লিটাছৰ মতে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ উপাদানগত কাৰণ কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: কোনে আকাৰগত কাৰণক 'আদর্শ' বুলি গণ্য কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৩: এলিয়াটিকসকলে কিয় নিমিত্ত কাৰণ স্বীকাৰ কৰা নাছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৪: আকাৰ উপাদানৰ বাহিৰে স্বতন্ত্ৰভাৱে থাকিব পাৰেনে?

.....

প্ৰশ্ন ৫: খালী ঠাই পূৰণ কৰক:
(ক) থেলছৰ মতে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ উপাদানগত কাৰণ হৈছে _____।
(খ) প্লেটোৰ দৰ্শনত চাৰিটা কাৰণৰ ভিতৰত কেৱল দুটাহে আছে, উপাদানগত আৰু _____।
(গ) মিলে কাৰ্যকাৰণক সংজ্ঞায়িত কৰে এটা পৰিঘটনাৰ _____ আৰু নিঃশৰ্ত পূৰ্বৱৰ্তী হিচাপে।
(ঘ) এনেক্সিমিনিছৰ মতে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ উপাদানগত কাৰণ হৈছে _____।

প্ৰশ্ন ৬: শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক:
(ক) এৰিষ্টটলে উপাদানক সম্ভাব্যতাৰ সৈতে তুলনা কৰিছে।
(খ) এৰিষ্টটলৰ মতে এটা ল'ৰাৰ নিমিত্ত কাৰণ হৈছে পিতৃ।
(গ) ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তিৰ পৰিণতি কাৰণ হৈছে ব্ৰঞ্জ।
(ঘ) সময়ৰ ক্ৰমত উপাদান প্ৰথম আৰু আকাৰ পাছত।

.....

প্ৰশ্ন ৭: এৰিষ্টটলৰ মতে কিমানটা কাৰণ আছে? সেইবোৰ কি কি?

.....

প্ৰশ্ন ৮: এৰিষ্টটলৰ তিনিখন গ্ৰন্থৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন ৯: পৰিণতি কাৰণ কি?

.....

প্ৰশ্ন ১০: আকাৰগত কাৰণ কি?

.....

প্ৰশ্ন ১: হেৰাক্লিটাছৰ মতে মহাবিশ্বৰ বস্তুগত কাৰণ কি?

.....

প্ৰশ্ন ২: কোনে 'ধাৰণা'ক আৰ্হী কাৰণ হিচাপে গণ্য কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন ৩: এলিয়াটিকসসকলে কাৰ্যকৰী কাৰণক কিয় চিহ্নিত নকৰিলে?

.....

প্ৰশ্ন ৪: আকাৰ, উপাদানৰ বাহিৰে স্বতন্ত্রভাৱে থাকিব পাৰেনে?

.....

প্ৰশ্ন ৫: খালী ঠাই পূৰণ কৰক।
(অ) থালেছৰ মতে মহাবিশ্বৰ বস্তুগত কাৰণ হৈছে _____।
(আ) প্লেটোৰ দৰ্শনত মাত্ৰ দুটা কাৰণ আছে, অৰ্থাৎ বস্তুগত আৰু _____।
(ই) মিলৰ মতে, কাৰণ হৈছে _____ আৰু একবিধ নিৰুপিত antecedent।
(ঈ) এনাক্সিমেনেছৰ মতে মহাবিশ্বৰ বস্তুগত কাৰণ হৈছে _____।

প্ৰশ্ন ৬: সঠিক না ভুল লিখক।
(অ) এৰিষ্টটলৰ মতে, বস্তুৰ তুলনা সম্ভাৱনাৰ সৈতে কৰা হৈছে।
(আ) এৰিষ্টটলৰ মতে, এক পুত্ৰৰ কাৰ্যকৰী কাৰণ হৈছে পিতৃ।
(ই) ব্ৰঞ্জ হৈছে মূৰ্তিৰ পৰিণতি কাৰণ।
(ঈ) সময়ৰ দিশৰ পৰা, বস্তু পূৰ্বে থাকে আৰু আৰ্হী পিছত থাকে।

প্ৰশ্ন ৭: এৰিষ্টটলৰ মতে কিমান কাৰণ আছে? সিহঁত কি কি?

.....

প্ৰশ্ন ৮: এৰিষ্টটলৰ তিনিটা কিতাপৰ নাম দিয়া।

.....

প্ৰশ্ন ৯: পৰিণতি কাৰণ কি?

.....

প্ৰশ্ন ১০: আকাৰগত কাৰণ কি?

.....

১৩.৭অধ্যায়তিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- এৰিষ্টটলৰ কাৰ্যকাৰণ তত্ত্ব সম্পূৰ্ণ নতুন নহয়, কিন্তু ই তেওঁৰ পূৰ্বসূৰীসকলৰ মতামতৰ এক বিকাশ।
- এৰিষ্টটলৰ মতে চাৰি প্ৰকাৰৰ কাৰণ আছে। সেইবোৰ হ'ল - উপাদানগত, আকাৰগত, নিমিত্ত আৰু পৰিণতি কাৰণ।
- বস্তু এটাৰ উপাদানগত কাৰণ হৈছে সেই কেঁচামালৰ স্বভাৱ যিৰ পৰা বস্তুটো গঠিত। উদাহৰণস্বৰূপে, ব্ৰঞ্জৰ মূৰ্তি এখন তৈয়াৰ কৰোতে ব্ৰঞ্জটোৱেই মূৰ্তিৰ উপাদানগত কাৰণ। আকাৰগত কাৰণ হৈছে বস্তুটোৰ নমুনা বা গঠন। উদাহৰণস্বৰূপে, মূৰ্তিৰ আকৃতি। নিমিত্ত কাৰণ হৈছে সক্ৰিয় কৰ্মকাৰী যিয়ে বস্তুটো সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, শিল্পী যিয়ে মূৰ্তি তৈয়াৰ কৰে। পৰিণতি কাৰণ হৈছে সেই উদ্দেশ্য যি বাবে বস্তু এটা তৈয়াৰ কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ব্যায়ামৰ পৰিণতি কাৰণ হৈছে স্বাস্থ্য।

- গুণ নথকা বস্তুৰ অস্তিত্ব নাথাকে, আৰু বস্তু নথকা গুণৰো অস্তিত্ব নাথাকে। সেয়েহে আকাৰ আৰু উপাদান পৃথকভাৱে থাকিব নোৱাৰে। আমি স্পষ্টকৈ বুজিবলৈ ইহঁতক পৃথক বুলি ভাবোঁ। উপাদান নোহোৱাকৈ আকাৰ বা আকাৰ নোহোৱাকৈ উপাদান একো নাই। প্ৰতিটো বাস্তৱ বস্তু, অৰ্থাৎ প্ৰতিটো স্বতন্ত্ৰ বস্তু, উপাদান আৰু আকাৰৰ সংমিশ্ৰণ
- সম্ভাব্যতা হৈছে উপাদানৰ দৰে, আৰু বাস্তৱতা হৈছে আকাৰৰ দৰে। কাৰণ উপাদান সম্ভাব্যৰূপে সকলো। ই সকলো হ'ব পাৰে। ই বাস্তৱত একো নহয়। ই হৈছে এক নিৰৱচ্ছিন্ন সম্ভাব্যতা বা কিবা হোৱাৰ ক্ষমতা। গতিকে বস্তু এটাৰ বাস্তৱতা হৈছে কেৱল ইয়াৰ আকাৰ। সময়ৰ ক্ৰমত উপাদান প্ৰথম আৰু আকাৰ পাছত। কিন্তু চিন্তাৰ ক্ৰমত আকাৰ প্ৰথম আৰু উপাদান পাছত।

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১. ষ্টেচ, ডব্লিউ.টি. (২০০৫), *এ ক্রিটিকেল হিষ্ট্রী অফ্ গ্রীক ফিলচফি*, নিউ দিল্লী: মেকমিলান ইণ্ডিয়া লিমিটেড।
২. ফেলকন, এণ্ড্রিয়া। *এৰিষ্টটল অন কজেলিটি*, ষ্টানফৰ্ড এনচাইক্লপিডিয়া অফ ফিলচফি, ২০০৮।

১৩.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰ ১: অগ্নি।
উত্তৰ ২: প্লেটো।
উত্তৰ ৩: এলিয়াটিকসকলে নিমিত্ত কাৰণ স্বীকাৰ কৰা নাছিল কাৰণ তেওঁলোকে গতি অস্বীকাৰ কৰিছিল।
উত্তৰ ৪: নহয়।
উত্তৰ ৫: (ক) পানী, (খ) আকাৰগত, (গ) অপৰিবৰ্তনীয়, (ঘ) বায়ু।
উত্তৰ ৬: (ক) শুদ্ধ, (খ) শুদ্ধ, (গ) অশুদ্ধ, (ঘ) শুদ্ধ।
উত্তৰ ৭: এৰিষ্টটলৰ মতে চাৰি প্ৰকাৰৰ কাৰণ আছে - উপাদানগত, আকাৰগত, নিমিত্ত আৰু পৰিণতি কাৰণ।
উত্তৰ ৮: এৰিষ্টটলৰ তিনিখন গ্ৰন্থৰ নাম হ'ল - *পষ্টীৰিয়ৰ এনেলাইটিক্স, ফিজিক্স* আৰু *মেটাফিজিক্স*।
উত্তৰ ৯: এৰিষ্টটলে পৰিণতি কাৰণক সংজ্ঞায়িত কৰে সেই উদ্দেশ্য হিচাপে যি বাবে কিবা এটা কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে - নাও এখনৰ বাবে ইয়াৰ পৰিণতি কাৰণ হ'ব পাৰে নাও চলোৱা। ৰাম্পৰ ওপৰত থকা বল এটাৰ বাবে ইয়াৰ পৰিণতি কাৰণ হ'ব পাৰে তলত স্থিতি লাভ কৰা।
উত্তৰ ১০: এৰিষ্টটলে আকাৰগত কাৰণক বস্তুৰ নমুনা বা গঠন বুলি বৰ্ণনা কৰে যি উপস্থিত থাকিলে উপাদানক এক নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ বস্তুলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, মূৰ্তি এখনৰ আকৃতি।

১৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন(১-২ বাক্যত উত্তৰ দিয়ক):

প্ৰশ্ন ১. *মেটাফিজিক্স* 'Metaphysics' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?
প্ৰশ্ন ২.'aitia' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?
প্ৰশ্ন ৩.পৰিণতি কাৰণ কি?
প্ৰশ্ন ৪. 'উপাদান আৰু আকাৰ পৰিবৰ্তনশীল' - এই উক্তিটো শুদ্ধ নে অশুদ্ধ?
প্ৰশ্ন ৫. কি সকলো বস্তুৰ মূলে থাকিবলৈ চেষ্টা কৰে?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. উপাদানগত কাৰণ কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২.আকাৰগত কাৰণৰ ওপৰত চমু টোকা লিখক।
প্ৰশ্ন ৩.নিমিত্ত কাৰণটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪. পৰিণতি কাৰণৰ ওপৰত চমু আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫.এৰিষ্টটলে দিয়া কাৰণৰ দুটা ধৰণ কি কি?

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. আকাৰ আৰু উপাদানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। এৰিষ্টটলৰ চাৰিটা কাৰণ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। এৰিষ্টটলে কিয় উপাদানক সম্ভাব্যতা বুলি গণ্য কৰে?
প্ৰশ্ন ৪। এৰিষ্টটলে কিয় আকাৰক বাস্তৱতা বুলি গণ্য কৰে?
প্ৰশ্ন ৫. এৰিষ্টটলৰ কাৰ্যকাৰণ ধাৰণা আৰু আধুনিক কাৰ্যকাৰণ বিশ্লেষণৰ মাজত পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৬। আধুনিক কাৰ্যকাৰণ বিশ্লেষণৰ ওপৰত চমু টোকা লিখা।
প্ৰশ্ন ৭। মিলে কিয় 'পৰিণতি কাৰণ'ক কাৰণ হিচাপে অস্বীকাৰ কৰিছিল?
প্ৰশ্ন ৮। "সময়ৰ ক্ৰমত উপাদান প্ৰথম আৰু আকাৰ পাছত" - ব্যাখ্যা কৰক।

*****

অধ্যায় ১৪: ব্যক্তিৰ ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ ব্যক্তিৰ ধাৰণা (ল'কৰ মতে)
১৪.৪ হিউমৰ দৃষ্টিভংগী
১৪.৫ ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা
১৪.৬ ৰেনে ডেকার্ট আৰু "স্বত্বাধিকাৰহীন মতবাদ"
১৪.৭ ব্যক্তিৰ ধাৰণা এটা আদিম সংজ্ঞা হিচাপে
১৪.৮ ষ্ট্ৰ'ছনৰ তত্ত্বৰ মূল্যায়ন আৰু সমালোচনা
১৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১৪.১০ অধিক জানিবলৈ
১৪.১১ অগ্রগতি খতিয়ান
১৪.১২ আৰ্হি প্ৰশ্নসমূহ

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- ব্যক্তিৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ।
- ডেকার্ট, লক, কান্ট, হিউম আৰু ষ্ট্ৰ'ছনৰ দৰে কিছুমান দার্শনিকৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰিবলৈ
- লকৰ মতে ব্যক্তিৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- হিউমৰ ব্যক্তি সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিবলৈ
- ডেকার্টৰ ব্যক্তি সম্পৰ্কীয় মত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- আদিম হিচাপে ব্যক্তিৰ ধাৰণা আলোচনা কৰিবলৈ
- পি.এফ. ষ্ট্ৰ'ছনৰ ব্যক্তি সম্পৰ্কীয় মত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- মন আৰু শৰীৰৰ সম্পৰ্ক (যি ব্যক্তিৰ লগত জড়িত) আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- ব্যক্তিগত সত্তাৰ অস্থিৰতা (Vagaries of Personal Identity) আলোচনা কৰিবলৈ।

১৪.২ পৰিচয়

ব্যক্তি হৈছে নৈতিক কর্তৃত্বৰ ক্ষমতাসম্পন্ন এক স্বতন্ত্ৰ সত্তা। ডেকার্ট, লক, কান্ট আৰু ষ্ট্ৰ'ছনৰ মানৱ প্ৰকৃতিৰ তত্ত্বৰ বিৱৰণ ভিন্ন হ'লেও, তেওঁলোকে সকলোৱে ব্যক্তিৰ এক

কার্যত্মক বর্ণনা মানি লৈছে য'ত মানসিক আৰু শাৰীৰিক দুয়োটা দিশ অন্তর্ভুক্ত হৈছে: নৈতিক কর্তাৰ ওপৰত দায়িত্ব অর্পণ কৰিবলৈ পছন্দ কৰাৰ সামর্থ্য আৰু সেই পছন্দমতে কাম কৰাৰ সামর্থ্য দুয়োটাই প্রয়োজনীয়।

অধিবিদ্যাৰ এক মুখ্য সমস্যা হৈছে ব্যক্তি হিচাপে থকাৰ অর্থ নির্ণয় কৰা। ইয়াৰ উত্তৰে ব্যক্তিত্বৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব লাগে। পৰম্পৰাগতভাৱে ভাষাৰ জ্ঞান, আত্মসচেতনতা, নিয়ন্ত্রণ ক্ষমতা বা কর্তৃত্ব, নৈতিক মূল্য আৰু অনুৰোধ কৰাৰ অধিকাৰ আদিক ব্যক্তিক অন্যান্য জীৱৰ পৰা পৃথক কৰা মুখ্য বৈশিষ্ট্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

লকৰ মতে, “ব্যক্তি" হৈছে “এটা ন্যায়িক সংজ্ঞা, যি নৈতিক কাৰণত প্রযোজ্য"। দ্বৈতবাদী দৃষ্টিভংগীয়ে ব্যক্তিক মন আৰু শৰীৰৰ সংমিশ্রণ হিচাপে গণ্য কৰে, যাৰ ফলত জীৱিত ব্যক্তিৰ ঐক্য পুনৰ সংজ্ঞায়িত কৰাত সমস্যাৰ সৃষ্টি হয়। একত্ববাদী তত্ত্ব যেনে ষ্ট্রৱ'ছনৰ 'Individuals' (১৯৫৯)-ত ব্যক্তিক এক মৌলিক ধাৰণা হিচাপে উপস্থাপন কৰা হৈছে, যাক শাৰীৰিক বা মানসিক দুয়োটা ধৰণেৰে বর্ণনা কৰিব পাৰি। আধুনিক যুগত ইয়াক কম্পিউটাৰৰ ছফ্টৱেৰ আৰু হার্ডৱেৰৰ সৈতে তুলনা কৰা হয়।

জানি থোৱা ভাল

ডেকার্ট, ৰেনে (১৫৯৬-১৬৫০): ফৰাচী দার্শনিক। সংশয়বাদৰ মুখামুখি হৈ নিশ্চিততা অর্জনৰ ডেকার্টৰ প্রচেষ্টাই আধুনিক জ্ঞানতত্ত্বৰ সূচনা চিহ্নিত কৰে।

লক (১৬৩২-১৭০৪): ইংৰাজ দার্শনিক। লকৰ জন্ম হৈছিল ৰিংটনত আৰু তেওঁ অক্সফর্ডত শিক্ষা লাভ কৰিছিল, য'ত তেওঁ চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ কেৰিয়াৰৰ বাবে নির্ধাৰিত হৈছিল।

কান্ট, ইমানুৱেল (১৭২৪-১৮০৪): জার্মান দার্শনিক যিয়ে হিউমৰ সংশয়বাদী যুক্তিৰ প্রত্যুত্তৰ দি মানৱ জ্ঞান আৰু নৈতিকতাৰ এক দৃঢ় ভেটি প্রদান কৰি আধুনিক দর্শনক বিপ্লৱিত কৰিছিল। কান্টে অতীন্দ্রিয়বাদী যুক্তিৰ ব্যৱহাৰ কৰি দেখুৱাইছিল যে মানুহে যিকোনো সম্ভাব্য অভিজ্ঞতাৰ পূর্বচর্ত হিচাপে সংশ্লেষণাত্মক আৰু প্রাথমিক (synthetic a priori) সিদ্ধান্তসমূহ প্রয়োগ কৰে।

ষ্ট্রৱ'চন, পিটাৰ এফ. (১৯১৯-): ব্রিটিছ দার্শনিক যিয়ে বিশ্লেষণাত্মক দর্শনৰ পদ্ধতি পাৰম্পৰিক দার্শনিক সমস্যাসমূহত প্রয়োগ কৰিছিল। ষ্ট্রৱ'চনে ১৯৫০ চনত "On Referring"ত ৰাছেলৰ বর্ণনামূলক তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু ১৯৫৯ চনত “Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics"ত বিশেষ বস্তুৰ পুনৰ সনাক্তকৰণৰ সমস্যাৰ সৈতে জড়িতভাৱে বর্ণনামূলক (descriptive) অধিবিদ্যাৰ ধাৰণা বিকশিত কৰিছিল (যি সংশোধনমূলক (revisionary) অধিবিদ্যাৰ বিপৰীত) । তেওঁৰ “The Bounds of Sense" (১৯৬৬) কান্টৰ সমালোচনামূলক দর্শনৰ এক বিস্তৃত ভাষ্য।

১৪.৩ ব্যক্তিৰ ধাৰণা (লকৰ মতে)

ব্যক্তিৰ ধাৰণা ব্যক্তিগত সত্তাৰ ধাৰণাৰ সৈতে ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত। দৰ্শনত "ব্যক্তি" শব্দটোৰ বিভিন্ন প্রযুক্তিগত আৰু অৰ্ধ-প্রযুক্তিগত ব্যৱহাৰ আছে। ই লেটিন শব্দ 'পার্চোনা' (persona)ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। ৰোমান দার্শনিক বোথিয়াছে ব্যক্তিক "যুক্তিসংগত প্রকৃতিৰ এক স্বতন্ত্র সত্তা" বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিছিল। আধুনিক যুগত ব্রিটিছ অভিজ্ঞতাবাদী দার্শনিক লকে ব্যক্তিৰ সংজ্ঞা স্পষ্টভাৱে দাঙি ধৰিছে।

লকে তেওঁৰ আলোচনা আৰম্ভ কৰিছিল এই প্রশ্ন উত্থাপন কৰি - ব্যক্তিগত সত্তা কি? লকৰ মতে, এই সত্তা হৈছে সম্পূর্ণৰূপে চেতনাৰ বিষয়। ই স্মৃতিৰ দ্বাৰা চেতনাত সৃষ্টি হোৱা ধাৰাবাহিকতাত নির্ভৰ কৰে। লকে লিখিছিল, "ইয়াতেই ব্যক্তিগত সত্তা নিহিত হৈ আছে, অর্থাৎ এক যুক্তিসংগত সত্তাৰ একত্ব; আৰু যিমানদূৰ এই স্মৃতিয়ে অতীতৰ কোনো কার্য বা চিন্তালৈ বিস্তাৰিত হ'ব পাৰে, সিমানদূৰেই সেই ব্যক্তিৰ সত্তা বিস্তৃত হৈ থাকে।"

লকে 'ব্যক্তি'ক স্মৃতিৰ ধাৰাবাহিকতাৰ দ্বাৰা সংজ্ঞায়িত কৰিছে। কিছুমান গৌণ প্রশ্নৰ বিবেচনা কৰিব লগা হৈছে: চেতনা আৰু স্মৃতিৰ এই ধাৰাবাহিকতা ৰক্ষা পৰিব পাৰেনে যেতিয়া ইয়াৰ ভিত্তি হৈ থকা সত্তা সলনি হৈ যায়? লকে উত্তৰ দিয়ে যে শৰীৰৰ পৰিবর্তন বা ক্ষয় হ'লেও ব্যক্তিগত সত্তা অক্ষুণ্ণ ৰাখিব পাৰি, কিয়নো চেতনাৰ ধাৰাবাহিকতা জৈৱিক গঠনৰ স্থায়িত্বৰ ওপৰত নির্ভৰ নকৰে। একেদৰে, চিন্তাশীল সত্তা বা আত্মাৰ পৰিবর্তনৰ পৰাও ই স্বাধীন হ'ব পাৰে।

লকে ব্যক্তি আৰু মানুহৰ মাজত এক গুৰুত্বপূর্ণ পার্থক্য দেখুৱাইছে। একেটা মানুহ বহুতো ভিন্ন ব্যক্তি হ'ব পাৰে যদি "বিভিন্ন সময়ত ভিন্ন অ-সম্পর্কীয় চেতনা থাকে"। লকৰ মতে, একেটা মানুহ হিচাপে থাকিবলৈ একেটা শৰীৰ ৰাখিব লাগে (যদিও পদার্থ সলনি হ'ব পাৰে), কিন্তু একেটা ব্যক্তি হিচাপে থাকিবলৈ একেটা মন ৰাখিব লাগে যিয়ে ইয়াৰ অতীত স্মৰণ কৰিব পাৰে। নৈতিক দায়বদ্ধতা ব্যক্তিৰ, মানুহৰ নহয়। লকৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণাক বহুতো দার্শনিকে সমালোচনা কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

বোথিয়াছ, এনিচিয়াছ মেনলিয়াছ ছেভেৰিনাছ (৪৮০-৫২৪):

তেওঁৰ প'র্ফিৰিৰ *ইচাগ'গ*(যি এৰিষ্টটলৰ *কেটেগৰিজ*ৰ আলোচনা) ৰ ওপৰত ৰচিত ভাষ্যই এৰিষ্টটলীয় সাৰাংশ (essences) আৰু প্লেটোনিক আদর্শ (Forms)ৰ মাজত স্পষ্ট পার্থক্য স্থাপন কৰিছিল, যিয়ে মধ্যযুগীয় সার্বজনীনতাবাদৰ সমস্যাৰ আলোচনাত ব্যৱহৃত মৌলিক সংজ্ঞাসমূহ নির্ধাৰণ কৰিছিল।

দে কনছোলেশ্বন ফিলচফি (দর্শনৰ সান্ত্বনা):

মৃত্যুদণ্ডৰ পূৰ্বে কাৰাবাসৰ সময়ত ৰচিত এই গ্ৰন্থত, বোথিয়াছে নৈতিক অশুভৰ অবিচ্ছেদ্য উপস্থিতি সত্ত্বেও মানৱিক সুখ লাভৰ সম্ভাৱনা বিবেচনা কৰিছে। দুৰ্ভাগ্য আৰু বেয়া পৰামৰ্শৰ মুখতো যুক্তিৰ সুবিধাসমূহৰ গুণগান কৰিছে, আৰু ঐশ্বৰিক পূৰ্বজ্ঞানৰ মুখত মানৱ স্বাধীনতাৰ এক সংগতিবাদী (compatibilist) ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে।

কার্য্যকলাপ ১৪.১

ল'কৰ মতে ব্যক্তিৰ ধাৰণা লিখক:

.....

.

.....

.

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ১: খালী ঠাই পূৰণ কৰা:
১. ব্যক্তিৰ ধাৰণা ব্যক্তিগত _____ ৰ ধাৰণাৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত।
২. 'ব্যক্তি' শব্দটো লেটিন শব্দ '_____'ৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে।
৩. _____, এজন ৰোমান দাৰ্শনিকে ব্যক্তিক "এক যুক্তিসংগত প্ৰকৃতিৰ স্বতন্ত্ৰ সত্তা" বুলি সংজ্ঞায়িত কৰিছিল।
৪. যুক্তিসংগততাৰ ধাৰণা _____ ৰ পৰৱৰ্তী বৰ্ণনাসমূহত উপস্থিত হৈছে।
৫. লকৰ মতে, এই সত্তা সম্পূৰ্ণৰূপে চেতনাৰ বিষয়। ই _____ ৰ দ্বাৰা চেতনাত সৃষ্টি হোৱা ধাৰাবাহিকতাত নিৰ্ভৰ কৰে।

প্ৰশ্ন ২: লকে 'মানুহ' আৰু 'ব্যক্তি'ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য সম্পৰ্কে কি কৈছে?

.....

১৪.৪ হিউমৰ দৃষ্টিভংগী

হিউমৰ দৰ্শনত 'ব্যক্তি' শব্দটো 'মন'ৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ই এক সীমিত কাঠামো। ইয়াত ব্যক্তি হৈছে কেৱল ধাৰণা আৰু অভিজ্ঞতাৰ এক সমষ্টি। হিউমে ধাৰণাসমূহৰ বহুত্বৰ মূলে থকা এক অবিচ্ছিন্ন সত্তাৰ অস্তিত্বৰ সম্ভাৱনাক অস্বীকাৰ কৰিছিল।

এই স্তৰত প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে - এটা নিৰ্দিষ্ট সত্তাক ব্যক্তি বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ বাবে কি নিয়ম প্ৰয়োগ কৰিব লাগে? দাৰ্শনিকসকলে সাধাৰণতে দুটা নিয়ম প্ৰয়োগ কৰে:

১. শাৰীৰিক সত্তাৰ নিয়ম: ইয়াৰ মতে আমি শাৰীৰিক ধাৰাবাহিকতাৰ ভিত্তিত ব্যক্তিক পুনৰ চিনাক্ত কৰোঁ। লকে এই নিকষ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

শাৰীৰিক নিয়ম স্মৃতি নিকষতকৈ অধিক মৌলিক বুলি মন্তব্য কৰা হৈছে। কেইটামান屡点 লক্ষ্য কৰিবলগীয়া:

- যদিও দুয়োটা নিকষই পর্যাপ্ত, কেৱল শাৰীৰিক সত্তাহে অপৰিহার্য।
- শাৰীৰিক নিকষ অধিক ব্যাপক। মানুহে স্মৰণ কৰা জীৱনৰ অংশবোৰ হৈছে এক আকস্মিক ঘটনা, আৰু আমি স্মৃতি নিকষ কেৱল তেতিয়াহে প্রয়োগ কৰিব পাৰোঁ যেতিয়া স্মৃতি থাকে। কিন্তু শাৰীৰিক নিকষ সদায় প্রয়োগ কৰিব পাৰি, কাৰণ ব্যক্তি য'তেই থাকক শৰীৰ সদায় উপস্থিত থাকে।

পি.এফ. ষ্ট্ৰ'ছনে সমকালীন যুগত ব্যক্তিৰ এক অতি প্রভাৱশালী সংজ্ঞা দিছে। তেওঁ কয় যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা হৈছে এক যৌক্তিকভাৱে আদিম ধাৰণা। ব্যক্তি হৈছে সেয়া য'ত মানসিক আৰু শাৰীৰিক উভয় গুণ আৰোপ কৰিব পাৰি। অন্য কথাত, ব্যক্তি হৈছে সেই সত্তা যিয়ে শাৰীৰিক আৰু মানসিক উভয় গুণৰ ভিত্তি হিচাপে থাকে।

জানি থোৱা ভাল

হিউম (১৭১১-১৭৭৬): স্কটিছ দার্শনিক, ইতিহাসবিদ আৰু প্রবন্ধকাৰ। হিউম আধুনিক দর্শনৰ আটাইতকৈ প্রভাৱশালী সম্পূর্ণ প্রকৃতিবাদী দার্শনিক।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৩: কোনো এক বিশেষ সত্তাক ব্যক্তি বুলি নির্ধাৰণ কৰিবলৈ কি নিকষ প্রয়োগ কৰা উচিত?

.....

১৪.৫ ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতা

আমি দেখিছোঁ কিভাবে ভৌতিক বস্তুৰ অস্তিত্বৰ ধাৰণাই আমাক বস্তুৰ স্বৰূপ আৰু সেইবোৰৰ অভিজ্ঞতাৰ মাজত পার্থক্য কৰিবলৈ উদ্যত কৰে। বস্তুবোৰে ইয়াৰ উপলব্ধিমান গুণাগুণ ধাৰণ কৰি ৰাখে, কোনোৱে সেইবোৰ উপলব্ধি কৰক বা নকৰক। যেতিয়া উপলব্ধি ঘটে, সেইবোৰক সংবেদন হিচাপে গণ্য কৰা হয় যি পর্যবেক্ষকৰ অন্তর্গত, ঠিক যেনেকৈ চিন্তা, কল্পনা আৰু অনুভূতিবোৰ যি ভৌতিক জগত গঠনৰ বাবে উপাদান যোগান ধৰে নাই।

এতিয়া আমাৰ প্ৰশ্ন হৈছে: এই বিভিন্ন উপাদানবোৰ কেনেকৈ একত্ৰিত হয় আৰু পৰ্যবেক্ষকৰ শৰীৰৰ সৈতে ইহঁতৰ সম্পৰ্ক কি?

পৰ্যবেক্ষকক তেওঁৰ শৰীৰৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰোঁতে, আমি অন্য লোকক চিনাক্ত কৰাৰ বাবে ভৌতিক নিকষ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। কিন্তু এইটো আমাৰ নিজৰ চিনাক্তকৰণৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহ'ব পাৰে। ডেকার্টে বিশ্বাস কৰিছিল যে আত্ম-সচেতনতাৰ দ্বাৰা এজন আধ্যাত্মিক সত্তাৰ সচেতনতা লাভ কৰা যায়, যি দৈবক্ৰমে (আৰু হয়তো অস্থায়ীভাৱে) শৰীৰত বাস কৰে। এই দৃষ্টিভংগী সঠিক নহ'ব পাৰে, কিন্তু ইয়াৰ গৱেষণা কৰাৰ মূল্য আছে।

আত্ম-সচেতনতা এটা আদিম তথ্য নহয়। পৰ্যবেক্ষকৰ অভিজ্ঞতাবোৰ স্বাভাৱিকতে তেওঁৰ বুলি চিহ্নিত নহয়। এইবোৰ কেৱল বাহ্যিক জগত আৰু অন্যান্য ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতাৰ সৈতে তুলনা কৰিহে তেওঁৰ বুলি চিনাক্ত কৰা হয়। কিন্তু এই তুলনা কৰিবলৈ তেওঁ কেন্দ্ৰীয় শৰীৰক অন্য ভৌতিক বস্তুৰ পৰা পৃথক কৰিব লাগিব, বিশেষকৈ সেইবোৰ বস্তুৰ পৰা যিয়ে সংকেত প্ৰেৰণ কৰে।

পৰ্যবেক্ষকে এই সংকেতবোৰৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ ক্ষমতাৰ জৰিয়তে কেন্দ্ৰীয় শৰীৰক অন্য শৰীৰৰ সৈতে এক স্বতন্ত্ৰ অভিজ্ঞতাৰ কেন্দ্ৰ হিচাপে গণ্য কৰে। তেওঁৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাবোৰ প্ৰথমে কেন্দ্ৰীয় শৰীৰৰ সৈতে জড়িত হিচাপে চিহ্নিত হয়। ইয়াৰ পিছত এটা অধিক জটিল তত্ত্বলৈ আগবাঢ়িব পাৰি, য'ত অভিজ্ঞতাবোৰৰ শৰীৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক আৱশ্যকীয় বুলি গণ্য নকৰাকৈৱে, বা এক সম্পূৰ্ণ ভিন্ন ধৰণৰ মালিকীক স্বীকাৰ কৰা হয়।

ইয়াত এইটোও গুৰুত্বপূৰ্ণ যে পৰ্যবেক্ষকে নিজকে চিনাক্ত কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো অন্য ব্যক্তিসকলক চিনাক্ত কৰাৰ সৈতে জড়িত। তেওঁ অন্য শৰীৰৰ পৰা অহা সংকেতবোৰক সেই ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতাৰ প্ৰমাণ হিচাপে গণ্য কৰে, আৰু বুজি পায় যে সেই ব্যক্তিসকলে কেন্দ্ৰীয় শৰীৰৰ পৰা অহা সংকেতবোৰক তেওঁৰ অভিজ্ঞতাৰ প্ৰমাণ হিচাপে গণ্য কৰে। এইদৰে তেওঁ নিজকে অন্যৰ দৃষ্টিৰে চাব পাৰে, আৰু কেন্দ্ৰীয় শৰীৰক তেওঁৰ বুলি গণ্য কৰে, যেনেকৈ অন্যৰ শৰীৰ সেইসকলৰ হয়। তেওঁ তেওঁৰ শৰীৰক কেৱল তেওঁৰ উপলব্ধিৰ কাৰণ হিচাপেই নহয়, বৰঞ্চ এক মাধ্যম হিচাপেও গণ্য কৰে যিয়ে তেওঁৰ অভিজ্ঞতাবোৰ অন্যলোকৰ আগত প্ৰকাশ কৰে।

জানি থোৱা ভাল

ডেকার্ট, ৰেনে (১৫৯৫-১৬৫০): ফৰাচী দাৰ্শনিক। সংশয়বাদৰ মুখামুখি হৈ নিশ্চিততা অৰ্জনৰ ডেকার্টৰ প্ৰচেষ্টাই আধুনিক জ্ঞানতত্ত্বৰ সূচনা চিহ্নিত কৰে।

চেতনা (Consciousness): আত্ম-সচেতনতাৰ সেই ব্যক্তিনিষ্ঠ ঘটনা যি সাধাৰণতে মানৱ অভিজ্ঞতাৰ সৈতে জড়িত থাকে। চেতনাৰ সঠিক বিশ্লেষণ হৈছে মনৰ দৰ্শনৰ এক কেন্দ্ৰীয় লক্ষ্য।

কার্য্যকলাপ ১৪.২

চেতনা আৰু অচেতনতাৰ কেইটামান উদাহৰণ দিয়া:

.....

.

.....

.

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৪: চেতনা কি?

.....

প্রশ্ন ৫: 'Discourse on Method' গ্রন্থখনৰ লেখক কোন?

.....

১৪.৬ ৰেনে ডেকার্ট আৰু "স্বত্বাধিকাৰহীন মতবাদ''

ডেকার্টবাদৰ মতে, যেতিয়া আমি ব্যক্তিৰ কথা কওঁ, আমি প্রকৃততে দুটা পৃথক প্রকাৰৰ সত্তাৰ এটা বা দুয়োটাকে উল্লেখ কৰোঁ, যাৰ প্রতিটোৰে নিজা অৱস্থা আৰু গুণ আছে। চেতনাৰ অৱস্থাবোৰ এই দুটা সত্তাৰ এটাৰ লগত জড়িত, আনটোৰ লগত নহয়। ষ্ট্রু'ছনে এই তত্ত্বক নাকচ কৰে, কাৰণ তেওঁৰ মতে "শুদ্ধ ব্যক্তি চেতনাৰ ধাৰণা ('শুদ্ধ অহং') এটা এনে ধাৰণা যি অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে; বা অন্ততঃ, এটা প্রাথমিক ধাৰণা হিচাপে অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিৰ ধাৰণাক ব্যাখ্যা বা বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। ই কেৱল এটা গৌণ, অপ্রাথমিক ধাৰণা হিচাপেহে অস্তিত্বশীল হ'ব পাৰে, যাক ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।" (ষ্ট্রু'ছন, ১৯৫৯, পৃষ্ঠা ১০২)

আমাৰ দৈনন্দিন কথোপকথনত আমি "মোৰ বিষ হৈছে", "মোৰ তীব্র বিষ হৈছিল", "মোৰ বিষ..." আদি অভিব্যক্তি ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এই অভিব্যক্তিবোৰে কোনো নহয় কোনো ধৰণে ইংগিত দিয়ে যে মই এই বিশেষ বিষৰ অভিজ্ঞতাৰ গৰাকী। স্বত্বাধিকাৰহীন তত্ত্ববিদৰ মতে, অভিজ্ঞতাৰ এজন গৰাকী থাকিব পাৰে কেৱল এই অর্থত যে সেইবোৰ কোনো বিশেষ শৰীৰৰ অৱস্থাৰ সৈতে কাৰণমূলকভাৱে জড়িত। এই কাৰণমূলক নির্ভৰশীলতাই যথেষ্ট হ'ব পাৰে এজনৰ অভিজ্ঞতাবোৰক কোনো বিশেষ, স্বতন্ত্র বস্তুলৈ আৰোপ কৰিবলৈ। আমি কিবা এটাৰ গৰাকী হ'ব পাৰোঁ কেৱল তেতিয়াহে যেতিয়া ইয়াৰ স্বত্বাধিকাৰ যৌক্তিকভাৱে হস্তান্তৰযোগ্য হয়। গতিকে, অভিজ্ঞতা কোনো বস্তুৰ দ্বাৰা গ্রহণ কৰা হোৱা নাই, কেৱল এটা সন্দেহজনক অর্থতহে ই কোনো বিশেষ শৰীৰৰ অৱস্থাৰ ওপৰত কাৰণমূলকভাৱে নির্ভৰশীল।

ষ্ট্ৰ'ছনৰ মতে, এই তত্ত্ব অসংলগ্ন। তত্ত্ববিদজনে অধিকাৰৰ ধাৰণাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে, কিন্তু যেতিয়া তেওঁ ইয়াৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেতিয়া তেওঁ ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। ষ্ট্ৰ'ছনে যুক্তি দিয়ে যে "মোৰ", "মোৰ অভিজ্ঞতা", "মোৰ মূৰৰ বিষ" আদিৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ যিকোনো প্ৰচেষ্টাই এটা অনিশ্চিত তথ্য নহয়, বৰঞ্চ এক নিষ্পত্তিমূলক ভুল ফলাফল দিব। এইটো ক'টো সম্পূৰ্ণভাৱে ভুল যে সকলো অভিজ্ঞতা একেটা শৰীৰৰ অৱস্থাৰ ওপৰত কাৰণমূলকভাৱে নিৰ্ভৰশীল। কিন্তু তত্ত্ববিদজনে সাংগতিকভাৱে যুক্তি দিব নোৱাৰে যে 'ব্যক্তি pৰ সকলো অভিজ্ঞতাৰ অৰ্থ হৈছে বিশেষ শৰীৰ Bৰ সকলো অভিজ্ঞতা', কাৰণ তেন্তে এই উক্তিটো তেওঁৰ তত্ত্বৰ দৰে অনিশ্চিত নহ'লহেঁতেন, বৰঞ্চ বিশ্লেষণাত্মক হ'লহেঁতেন। "মোৰ অভিজ্ঞতা"ৰ দ্বাৰা তেওঁ ব্যক্তি এজনৰ অভিজ্ঞতাৰ এক বিশেষ শ্ৰেণী বুজায়। এই 'মোৰ' আৰু 'ৰ' ধাৰণাক তেওঁ অস্বীকাৰ কৰিবলৈ বিচাৰে, কাৰণ 'মোৰ অভিজ্ঞতা' হোৱাটো - প্ৰশ্নাধীন অভিজ্ঞতাৰ বাবে - কোনো অনিশ্চিত কথা নহয়, বৰঞ্চ এক অপৰিহাৰ্য কথা। যে মোৰ মূৰৰ বিষ মোৰ মূৰৰ বিষ - মূৰৰ বিষৰ বাবে - কোনো অনিশ্চিত কথা নহয়। লক্ষ্য।

কাৰ্য্যকলাপ ১৪.৩

আন এজন ব্যক্তিক আপোনাৰ বিষৰ বৰ্ণনা কেনেকৈ দিব?

.....

.

.....

.

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৬: স্বত্বাধিকাৰহীন তত্ত্ব (No-ownership Theory) কি?

.....

প্ৰশ্ন ৭: ষ্ট্ৰ'ছনৰ মতে স্বত্বাধিকাৰহীন তত্ত্ব কিয় অসংলগ্ন?

.....

১৪.৭ব্যক্তিৰ ধাৰণা এটা আদিম সংজ্ঞা হিচাপে

এই অসুবিধাবোৰৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ ষ্ট্ৰ'ছনে ব্যক্তিৰ ধাৰণাক এটা **আদিম সংজ্ঞা** (primitive concept) হিচাপে স্বীকাৰ কৰাৰ পৰামৰ্শ দিয়ে, অৰ্থাৎ এনে এক ধাৰণা যাক কোনো নিৰ্দিষ্ট ধৰণেৰে আন ধাৰণালৈ বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল:

"ব্যক্তিৰ ধাৰণা হৈছে এক প্ৰকাৰৰ সত্তাৰ ধাৰণা, য'ত চেতনাৰ অৱস্থা আৰোপণ কৰা বিধেয় (predicates) আৰু শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য/ভৌতিক অৱস্থা আৰোপণ কৰা বিধেয়— উভয়েই একেটা ধৰণৰ একক ব্যক্তিৰ ওপৰত সমানভাৱে প্ৰযোজ্য হয়" (ষ্ট্ৰ'ছন) ।

অন্য কথাত, চেতনাৰ অৱস্থাবোৰ (states of consciousness) ব্যক্তিৰ (ষ্ট্ৰ'ছনৰ অৰ্থত) ওপৰত আৰোপ নকৰাকৈয়ে আৰোপ কৰিবই নোৱাৰি। ব্যক্তিগত সৰ্বনাম "মই" (I) এই ব্যক্তিৰ ধাৰণাকেই সূচায়, "শুদ্ধ অহং" (pure ego)ক নহয়। গতিকে, ব্যক্তিৰ ধাৰণা যুক্তিগতভাৱে স্বতন্ত্ৰ চেতনাৰ ধাৰণাতকৈ প্ৰাথমিক।

ষ্ট্ৰ'ছনে শাৰীৰিক/ভৌতিক বৈশিষ্ট্য আৰোপণ কৰা বিধেয়বোৰক **M-বিধেয়** (যেনে: "উচ্চতা ৫ ফুট") আৰু চেতনাৰ অৱস্থা আৰোপণ কৰা বিধেয়বোৰক **P-বিধেয়** (যেনে: "বিষণ্ণ") বুলি নামকৰণ কৰিছে। সকলো P-বিধেয়ই চেতনাৰ অৱস্থা আৰোপ নকৰিব পাৰে, কিন্তু এইবোৰে ইয়াৰ গৰাকীৰ চেতনা থকাটো সূচায়। ইহঁতৰ ব্যৱহাৰ শিকাটো হৈছে ইহঁতৰ ব্যৱহাৰৰ দুয়োটা দিশ বুজিবলৈ শিকা। আমি "বিষণ্ণ ভাবে আচৰণ কৰা" আৰু "বিষণ্ণ অনুভৱ কৰা"—দুয়োটাৰে কথা কওঁ। অনুভৱক কেৱল অনুভৱ কৰিব পাৰি, লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি; আচৰণক কেৱল লক্ষ্য কৰিব পাৰি, অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু "Xৰ বিষণ্ণতা"ৰ দৰে ধাৰণা এটাৰ বাবে, ধাৰণাটোৱে X-এ অনুভৱ কৰা আৰু অন্যে লক্ষ্য কৰা—উভয়কে সামৰিব লাগিব।

"এই বিধেয়বোৰৰ দুই ধৰণৰ অৰ্থ নাথাকে। বৰঞ্চ, ইহঁতৰ একক অৰ্থৰ বাবে ই গুৰুত্বপূৰ্ণ যে ইহঁতক আৰোপণ কৰাৰ দুয়োটা ধৰণেই সম্পূৰ্ণভাৱে শুদ্ধ হ'ব লাগে।"

অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৮: ব্যক্তিৰ ধাৰণাক আদিম হিচাপে স্বীকাৰ কৰাৰ বিষয়ে ষ্ট্ৰ'ছনৰ পৰামৰ্শসমূহ কি?

.....

১৪.৮পি.এফ. ষ্ট্ৰ'ছনৰ তত্ত্বৰ মূল্যায়ন আৰু সমালোচনা

পি.এফ. ষ্ট্ৰ'ছনে সমকালীন দৰ্শনত ব্যক্তিৰ এক অতি প্ৰভাৱশালী সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। তেওঁ কয় যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা হৈছে এক যৌক্তিকভাৱে আদিম ধাৰণা। ব্যক্তি হৈছে সেয়া য'ত মানসিক আৰু শাৰীৰিক উভয়ে গুণ আৰোপ কৰিব পাৰি। অন্য কথাত, ব্যক্তি হৈছে শাৰীৰিক আৰু মানসিক গুণৰ ভিত্তি হিচাপে থকা সত্তা।

ষ্ট্ৰ'ছনে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা আদিম বা সহজ, অৰ্থাৎ ইয়াক আৰু বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। তেওঁৰ সমগ্ৰ যুক্তি কেন্দ্ৰীয় P-বিধেয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঠন কৰা হৈছে যিবোৰ আনৰ দ্বাৰা আৰোপযোগ্য আৰু স্ব-আৰোপযোগ্য। ব্যক্তিক মন আৰু

শৰীৰৰ সংমিশ্রণ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব নোৱাৰি কাৰণ মানসিক আৰু শাৰীৰিক গুণৰ অধিকাৰী হ'বলৈ হ'লে ইতিমধ্যে ব্যক্তি হোৱাটো প্রয়োজন। তেওঁৰ সূক্ষ্ম যুক্তি হ'ল যে কোনো বিশেষ মানসিক অৱস্থা বা গুণৰ প্রয়োগৰ নিকষ শাৰীৰিক গুণৰ প্রয়োগৰ নিকষৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি যদি বিষয়টোক ইতিমধ্যে ব্যক্তি হিচাপে চিনাক্ত কৰা নহয়।

ষ্ট্ৰ'ছনৰ ব্যক্তিৰ তত্ত্বই মন-শৰীৰ সমস্যাৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ দিশৰ সমাধান কৰিব পৰা নাই, যদিও তেওঁ ইয়াৰ সৈতে মোকাবিলা কৰাৰ ভাও ধৰিছে। তেওঁৰ প্রচেষ্টাই সমস্যাৰ সমাধানৰ সলনি ইয়াক এৰাই চলাহে দিছে। তেওঁ কেৱল এইটোহে পৰামর্শ দিয়ে যে ব্যক্তিৰ ধাৰণাৰ লগত কোনো সমস্যা নাই, যদি আপুনি ইয়াক অ-ডেকার্টীয় আৰু অ-ভৌতিকভাৱে বিবেচনা কৰে। অন্য কথাত, ব্যক্তিৰ ধাৰণাক আদিম হিচাপে বিবেচনা কৰাৰ পৰামর্শই মন আৰু শৰীৰৰ সম্পর্কৰ পাৰস্পৰিক সমস্যাটোৰ সমাধান কৰিব পৰা নাই। গতিকে তেওঁ এটা বাস্তৱ সমস্যাক কেৱল ধাৰণাগত সমাধানহে আগবঢ়াইছে।

আন এক সমালোচনা হ'ল যে ষ্ট্ৰ'ছনৰ নিকষবোৰ অন্যান্য জীৱ যেনে প্রাণী (বৃক্ষ-বনস্পতিকো) কোনো পৰিবর্তন নকৰাকৈয়ে প্রয়োগ কৰিব পাৰি। P-বিধেয়ৰ এক ডাঙৰ শ্রেণী যিকোনো প্রাণীলৈ প্রয়োগ কৰিব পাৰি। প্রাণীৰো অভিজ্ঞতা আছে, সিহঁতেও বেদনা অনুভৱ কৰে। গছ-গছনীৰ আচৰণকো P-বিধেয়ৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। তেন্তে ষ্ট্ৰ'ছনে কেনেকৈ মানৱ ব্যক্তি আৰু অন্যান্য জীৱৰ মাজত পার্থক্য কৰে? নে তেওঁ প্রাণী আৰু গছ-গছনীকো ব্যক্তিৰ মর্যাদা দিব বিচাৰে? এই সমূহ প্রশ্ন ষ্ট্ৰ'ছনৰ ব্যাখ্যাত উন্মুক্ত হৈ ৰয়।

ইয়াত এইটোও উল্লেখযোগ্য যে ষ্ট্ৰ'ছনৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণা আৰু জীৱবিজ্ঞানৰ সদস্য হিচাপে মানৱৰ ধাৰণাৰ মাজত পার্থক্য কৰাটো কঠিন। স্পষ্টতে মানৱৰ ধাৰণাকো M- আৰু P-বিধেয়ৰ সহায়ত বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। ষ্ট্ৰ'ছনে কি এই পার্থক্য নথকাটোৱেই বিচাৰে? তেন্তে তেওঁ "ব্যক্তি"ক "মানৱ প্রজাতিৰ সদস্য"ৰ সমার্থক হিচাপে লোৱা পাৰস্পৰিক ধাৰণাৰ সকলো সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়।

জানি থোৱা ভাল

ষ্ট্ৰ'ছন, পিটাৰ এফ. (১৯১৯-২০০৬): ব্রিটিছ দার্শনিক যিয়ে বিশ্লেষণাত্মক দর্শনৰ পদ্ধতি পাৰস্পৰিক দার্শনিক সমস্যাসমূহত প্রয়োগ কৰিছিল। ষ্ট্ৰ'ছনে 'অন ৰেফাৰিং' (১৯৫০)ত ৰাছেলৰ বর্ণনামূলক তত্ত্বৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু 'ইণ্ডিভিজুৱেলছ: এন এছেই ইন ডেস্ক্রিপ্টিভ মেটাফিজিক্স' (১৯৫৯)ত বিশেষ বস্তুৰ পুনৰ সনাক্তকৰণৰ সমস্যাৰ সৈতে জড়িতভাৱে বর্ণনামূলক অধিবিদ্যাৰ ধাৰণা বিকশিত কৰিছিল। তেওঁৰ 'দ্য বাউণ্ডছ অফ ছেন্স' (১৯৬৬) কান্টৰ সমালোচনামূলক দর্শনৰ এক বিস্তৃত ভাষ্য।

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্ৰশ্ন ৯: শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখা:
a) পি.এফ. ষ্ট্ৰ'ছনে সমকালীন যুগত ব্যক্তিৰ এক অতি প্ৰভাৱশালী সংজ্ঞা দিছে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
b) তেওঁ কয় যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা যৌক্তিকভাৱে আদিম ধাৰণা নহয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
c) ব্যক্তি হৈছে সেয়া য'ত মানসিক আৰু শাৰীৰিক উভয় গুণ আৰোপ কৰিব পাৰি। অন্য কথাত, ব্যক্তি হৈছে শাৰীৰিক আৰু মানসিক গুণৰ ভিত্তি হিচাপে থকা সত্তা। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
d) ষ্ট্ৰ'ছনে দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰে যে ব্যক্তিৰ ধাৰণা আদিম বা সহজ, অৰ্থাৎ ইয়াক আৰু বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)
e) ব্যক্তিক মন আৰু শৰীৰৰ সংমিশ্ৰণ হিচাপে সংজ্ঞায়িত কৰিব নোৱাৰি কাৰণ মানসিক আৰু শাৰীৰিক গুণৰ অধিকাৰী হ'বলৈ হ'লে ইতিমধ্যে ব্যক্তি হোৱাটো প্ৰয়োজন। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

১৪.৯অধ্যায়তিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

সামৰণিত কোৱা যায় যে, ষ্ট্ৰ'চনৰ তত্ত্বক "ব্যক্তি"ৰ ধাৰণাৰ এক সিদ্ধান্তমূলক তত্ত্ব হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি। অৱশ্যে, বৰ্তমান দৰ্শনত আলোচিত ব্যক্তিত্ব বা ব্যক্তিত্ববাদৰ মূল সমস্যাসমূহ ইয়াৰ দ্বাৰা সমাধান হোৱা নাই। ষ্ট্ৰ'চনৰ তত্ত্বক পুনৰ্গঠন কৰিব পৰা যাব নে ইয়াক সম্পূৰ্ণৰূপে খণ্ডন কৰিব লাগিব, সেইটো এটা উন্মুক্ত প্ৰশ্ন হৈয়েই ৰৈছে। যি কি নহওক, অধিক বিশদ বিশ্লেষণ নকৰাকৈ আধুনিক ব্যক্তিত্ব তত্ত্বত ইয়াক প্ৰয়োগ কৰিব পৰা যায়।

১৪.১০ অধিক জানিবলৈ

১. ব্লেকবাৰ্ণ, চাইমন (২০০৮): *অক্সফৰ্ড ডিকশ্যনাৰী অৱ ফিলচফি*, ২য় সংস্কৰণ, অক্সফৰ্ড ইউনিভাৰ্চিটি প্ৰেছ, নিউয়ৰ্ক।
২. ব্ৰাউন, ছেবল (২০০৬): *ইলাষ্ট্ৰেটেড ডিকশ্যনাৰী অৱ ফিলচফি*, লোটাছ প্ৰেছ, নৱদিল্লী-১১০০০২।
৩. ইয়ৰ্ল, উইলিয়াম, জেমছ: *ইণ্ট্ৰডাকচন টু ফিলচফি*, মেকগ্ৰ হিল্ছ কলেজ ক'ৰ বুকছ, স্কম্ছ চিৰিজ।
৪. ৰাছেল, বাৰ্ট্ৰাণ্ড (১৯৯৭): *দ্য প্ৰব্লেমছ অৱ ফিলচফি*, অক্সফৰ্ড ইউনিভাৰ্চিটি প্ৰেছ, চেন্নাই।
৫. পণ্ডিত, ডঃ এস বালকৃষ্ণ (১৯৯৬): *ৰেষ্টাৰ্ণ ফিলচফি (মেটাফিজিক্স)*, এস বি ডি পাব্লিচাৰ্ছ ডিষ্ট্ৰিবিউটাৰ্ছ, দিল্লী-১১০০০৬।

৬. ষ্ট্ৰ'চেনগুপ্ত, ডঃ ইৰা (২০১২): *এ শর্ট হিষ্ট্ৰী অৱ ৱেষ্টাৰ্ণ ফিলচফি*, নিউ চেণ্ট্ৰেল বুক এজেন্সি (পি) লিমিটেড, লণ্ডন।
৭. থিলি, ফ্ৰেংক, ৰুড, লেজাৰ দ্বাৰা সংশোধিত (১৯৯৬): *এ হিষ্ট্ৰী অৱ ফিলচফি*, চেণ্ট্ৰেল পাব্লিচিং হাউচ, এলাহাবাদ।
৮. ডেকা, হৰেশ্বৰ (২০১০): *এপিষ্টেম'লজি এণ্ড মেটাফিজিক্স*, অসম বুক ডিপো, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১।
৯. বৰুৱা, ডঃ গিৰীশ (১৯৯১): *ফিলচফি: ৱেষ্টাৰ্ণ এণ্ড ইণ্ডিয়ান*, ভগৱতী প্ৰকাশন, গোলাঘাট।
১০. এয়াৰ, এ জে (১৯৭৩): *দ্য চেণ্ট্ৰেল কুৱেশ্চনছ অৱ ফিলচফি*, দ্য মেকমিলান কোম্পানী অৱ ইণ্ডিয়া লিমিটেড, দিল্লী।
১১. সিনহা, জে এন (১৯৯১): *ইণ্ট্ৰডাকচন টু ফিলচফি*, নিউ চেণ্ট্ৰেল বুক এজেন্সি, কলিকতা-৯।
১২. চাপেল, ভি চি আৰু অন্যান্য (সম্পাদনা): *দ্য ফিলচফি অৱ মাইণ্ড*, প্ৰেন্টিছ্ হল, ৯ম সংস্কৰণ, ১৯৬২।
১৩. ষ্ট্ৰ'চন, পি এফ: *ইণ্ডিভিজুৱেলছ*, লণ্ডন; মেথুৱেন এণ্ড কোম্পানী লিমিটেড, ১৯৫৯।

১৪.১১অগ্ৰগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১:
(ক) অভেদ (identity)
(খ) ব্যক্তি (person)
(গ) পাৰ্চোনা (persona)
(ঘ) বোৱেচিয়াছ (Boethius)
(ঙ) স্মৃতি (memory)

উত্তৰ ২: লকে ব্যক্তি আৰু মানুহৰ মাজত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পাৰ্থক্য দাঙি ধৰে। একেটা মানুহেই বিভিন্ন সময়ত বেলেগ বেলেগ ব্যক্তি হ'ব পাৰে, যদি তেওঁৰ "বেলেগ বেলেগ সময়ত অবিভাজ্য চেতনা" (distinct incommunicable consciousness) থাকে।

উত্তৰ৩: দাৰ্শনিকসকলে সাধাৰণতে দুটা নিকষ প্ৰয়োগ কৰে:
১. **শাৰীৰিক অভেদৰ নিকষ**: ইয়াৰ মতে, শাৰীৰিক ধাৰাবাহিকতাৰ ভিত্তিত আমি ব্যক্তি এজনক পুনৰ চিনাক্ত কৰোঁ। লকে এই নিকষ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

উত্তৰ ৪: চেতনা (Consciousness) হৈছে আত্ম-সচেতনতাৰ এক আত্মগত (subjective) ঘটনা, যি সাধাৰণতে মানৱীয় অভিজ্ঞতাৰ সৈতে জড়িত। চেতনাৰ সঠিক বিশ্লেষণ হৈছে মনৰ দৰ্শনৰ এক কেন্দ্ৰীয় লক্ষ্য।

উত্তৰ ৫: ৰেনে ডেকার্ট (Rene Descartes) ।

উত্তৰ ৬: দৈনন্দিন কথোপকথনত আমি "মোৰ বেদনা আছে", "মোৰ তীব্ৰ বিষ হৈছিল" আদি অভিব্যক্তি ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এইবোৰে ইংগিত দিয়ে যে মইেই এই বেদনাৰ অভিজ্ঞতাৰ গৰাকী। কিন্তু "নো-অৱনাৰশ্বিপ তত্ত্ব" (no-ownership theory) অনুসাৰে, অভিজ্ঞতাৰ গৰাকী হ'ব পাৰে মাত্ৰ এনে অৰ্থত যে সেইবোৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট শৰীৰৰ

অৱস্থাৰ ওপৰত কাৰণগতভাৱে নিৰ্ভৰশীল। এই কাৰণগত নিৰ্ভৰশীলতাই অভিজ্ঞতাবোৰক কোনো এক ব্যক্তি বা বস্তুলৈ আৰোপ কৰিবলৈ যথেষ্ট। কিন্তু কোনো বস্তুৰ মালিকানা হ'ব পাৰে মাত্ৰ তেতিয়াহে যদি ইয়াৰ মালিকানা যুক্তিসংগতভাৱে হস্তান্তৰযোগ্য হয়। গতিকে, অভিজ্ঞতাবোৰ কোনো বস্তুৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ কৰা হোৱা নাই, এটা সন্দেহজনক অৰ্থতহে—সেইবোৰ কোনো এক শৰীৰৰ অৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

উত্তৰ ৭: ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে, এই তত্ত্ব অসংলগ্ন (incoherent)। তত্ত্ববিদজনে "গৰাকী"ৰ ধাৰণাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে, কিন্তু সেই অস্বীকাৰ কৰোঁতে তেওঁ নিজেই সেই ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। ষ্ট্ৰ'চনে যুক্তি দিয়ে যে "মোৰ", "মোৰ অভিজ্ঞতা", "মোৰ মূৰৰ বিষ" আদি শব্দবোৰ বাদ দিলে এক অনৈ contingency (contingent fact) নহয়, এক analytic সত্য ওলায়। গতিকে, "মোৰ অভিজ্ঞতা" বুলিলে এজন ব্যক্তিৰ এক নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ অভিজ্ঞতাক বুজায়। তত্ত্ববিদজনে এই 'মোৰ' আৰু 'ৰ' (of)ৰ অৰ্থ অস্বীকাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু "মোৰ মূৰৰ বিষ মোৰেই" বুলিলে সেই বিষৰ বাবে ই এক contingency নহয়, এক necessity।

উত্তৰ ৮: ষ্ট্ৰ'চনে এই সমস্যাসমূহৰ সমাধানৰ বাবে "ব্যক্তি"ৰ ধাৰণাক এক **primitive** (আদিম/অবিশ্লেষণযোগ্য) ধাৰণা হিচাপে স্বীকাৰ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। অৰ্থাৎ, "ব্যক্তি হৈছে এক প্ৰকাৰৰ সত্তা, য'লৈ চেতনাৰ অৱস্থা (states of consciousness) আৰু শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য (corporeal characteristics) দুয়োটাই সমানে প্ৰযোজ্য হয়।" আন কথাত, চেতনাৰ অৱস্থাবোৰ ব্যক্তিলৈ (ষ্ট্ৰ'চনৰ অৰ্থত) আৰোপ নকৰাকৈয়ে আৰোপ কৰিব নোৱাৰি। "মই" (I) শব্দটোৱে এই "ব্যক্তি"ৰ ধাৰণাকেই সূচায়, "পৰম আত্মা" (pure ego) নহয়। গতিকে, ব্যক্তিৰ ধাৰণা হৈছে ব্যক্তিগত চেতনাৰ ধাৰণাতকৈ যুক্তিগতভাৱে প্ৰাথমিক।

উত্তৰ ৯:

(ক) T (সত্য)
(খ) F (মিছা)
(গ) T
(ঘ) F
(ঙ) T

১৪.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতিচুটিপ্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১. ব্যক্তি কি?
প্ৰশ্ন ২.ব্যক্তিৰ ধাৰণা primitive (অবিশ্লেষণযোগ্য) নে?
প্ৰশ্ন ৩."নো-অৱনাৰশ্বিপ তত্ত্ব" কে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?
প্ৰশ্ন ৪. ব্যক্তি আৰু মানুহ একেটা নে?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. ব্যক্তি আৰু মানুহৰ পাৰ্থক্য লিখক।
প্ৰশ্ন ২.ব্যক্তি সম্পৰ্কে লক আৰু হিউমৰ দৃষ্টিভংগীৰ পাৰ্থক্য কি?
প্ৰশ্ন ৩.ব্যক্তি আৰু তেওঁলোকৰ অভিজ্ঞতাৰ সম্পৰ্কত চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪. "স্বত্বাধিকাৰ-বিহীনতা তত্ত্ব" কি?
প্ৰশ্ন ৫.ডেকার্ট আৰু ষ্ট্ৰ'চনৰ দৃষ্টিভংগীৰ পাৰ্থক্য লিখক।

C. দীঘলপ্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্ৰশ্ন ১. ব্যক্তিৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে লকৰ মতবাদ আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ২। হিউমে ব্যক্তিক কেনেদৰে সংজ্ঞায়িত কৰে? আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৩। ডেকার্টৰ "স্বত্বাধিকাৰ-বিহীনতা তত্ত্ব"ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৪। ষ্ট্ৰ'চনৰ ব্যক্তিৰ ধাৰণাটো সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰক।

*****

অধ্যায় ১৫: ভাষা আৰু সত্তা

অধ্যায় গাঁথনি

১৫.১ উদ্দেশ্য
১৫.২ পৰিচয়
১৫.৩ ভাষা আৰু ভাষাৰ স্বৰূপ
১৫.৪ সত্তা আৰু সত্তা ৰ স্বৰূপ
১৫.৫ ভাষা আৰু সত্তা ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক
১৫.৫.১ ৱিটগেনষ্টাইনৰ *ট্ৰেক্টেটাছ লজিকো-ফিলচফিকাছ*ৰ সৈতে ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্ক
১৫.৫.২ সত্তা এক প্ৰতিমূৰ্তি হিচাপে ছবি
১৫.৫.৩ ষ্ট্ৰ'চনৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্কৰ ব্যাখ্যা
১৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি কি শিকিলোঁ
১৫.৭ অধিক জানিবলৈ
১৫.৮ অগ্ৰগতি খতিয়ান
১৫.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিঅধ্যয়ন কৰি আপুনি সক্ষম হ'ব

- ভাষাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ভাষাৰ বিভিন্ন স্বৰূপ ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শন বা বিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনৰ সৈতে সম্পৰ্কিতভাৱে স্পষ্ট কৰিবলৈ
- দাৰ্শনিক সমস্যাসমূহ ভাষাগত হোৱাৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা আৰু পৰীক্ষণ কৰিবলৈ
- বিংশ শতিকাৰ বিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনত হোৱা ভাষিক বিপ্লৱ বৰ্ণনা কৰিবলৈ
- ভাষাবিজ্ঞান, উপযোগিতাবাদ, মানসিকবাদ আৰু কাব্যিক দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰিবলৈ
- সত্তাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ আৰু সত্তাৰ মৌলিক স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিবলৈ
- ৱিটগেনষ্টাইনৰ সত্তাৰ মডেল হিচাপে 'ছবি'ৰ ধাৰণা বৰ্ণনা কৰিবলৈ
- ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ ভাষাবিজ্ঞান, উপযোগিতাবাদ, জ্ঞানগত আৰু অধিবিদ্যাৰ দৃষ্টিভংগী ব্যাখ্যা কৰিবলৈ
- উইটগেনষ্টাইনৰ 'ট্ৰেক্টেটাছ লজিকো-ফিলচফিকাছ' অনুসৰি ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিবলৈ
- পি. এফ. ষ্ট্ৰ'চনৰ মতবাদৰ পিছত ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিবলৈ।

১৫.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৰমূল উদ্দেশ্য হৈছে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা। অধ্যায়টোক তিনিটা উপবিভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি: প্ৰথম উপবিভাগে ভাষাৰ মৌলিক স্বৰূপৰ আলোচনা কৰে। দ্বিতীয় উপবিভাগে বাস্তৱতা বা সত্তাতত্ত্বৰ মৌলিক স্বৰূপ বিশ্লেষণ কৰে। তৃতীয় উপবিভাগে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ অধ্যয়ন কৰে।

১৫.৩ ভাষা আৰু ভাষাৰ স্বৰূপঃ

ভাষা কি? সাধাৰণ সংজ্ঞামতে, ভাষা হৈছে বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজৰ যোগাযোগৰ মাধ্যম। যোগাযোগ হৈছে এটা দ্বিমুখী প্ৰক্ৰিয়া য'ত দুজন যোগাযোগকাৰী থাকে - এজন বক্তা আৰু আনজন শ্ৰোতা। এই অৰ্থত, বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজত যোগাযোগ সম্ভৱপৰ হয়। যেতিয়া আমি যোগাযোগৰ কথা কওঁ, তেতিয়া আমি বক্তা-শ্ৰোতাৰ যোগাযোগৰ কথাহে কওঁ। গতিকে ভাষা হৈছে সেই সঁজুলি বা মাধ্যম যি যোগাযোগ সম্ভৱ কৰি তোলে। এইটোৱেই ভাষাৰ সাধাৰণ ধাৰণা।

কিন্তু যেতিয়া আমি ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শন বা ভাষাৰ দৰ্শনৰ সৈতে সম্পৰ্কিতভাৱে ভাষাক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ, তেতিয়া আমাৰ ভাষাৰ এক ভিন্ন ধাৰণা গঢ় লৈ উঠে। ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শন বা বিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত আমি ভাষাৰ বিভিন্ন স্বৰূপ লক্ষ্য কৰিব পাৰোঁ।

জন লকৰ মতে, প্ৰতিটো শব্দই ধাৰণাৰ এক বোধগম্য চিহ্ন। এই অৰ্থত, ভাষাৰ উপাদান হিচাপে প্ৰতিটো শব্দই গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণ ই ধাৰণাৰ সৈতে জড়িত। প্ৰতিটো শব্দই ধাৰণাৰ চিহ্ন হিচাপে এক অৰ্থ বহন কৰে।

নোম চমস্কীৰ মতে, ভাষা হৈছে মানৱ মনৰ প্ৰতিফলন। এজন ব্যক্তিৰ ব্যৱহৃত ভাষাৰ দ্বাৰা তেওঁক চিনিব পাৰি। ভাষা যিহেতু প্ৰতিফলন, ই মানুহৰ অন্তৰৰ মনক প্ৰতিফলিত কৰে। চমস্কীয়ে কয় যে প্ৰতিজন স্বাভাৱিক ব্যক্তিৰ জন্মৰ সময়তেই জৈৱিকভাৱে বাঁও মস্তিষ্কত এক ভাষা অংগ থাকে য'ৰ পৰা ভাষা স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে উৎপন্ন হয়। চমস্কীয়ে ইয়াক ট্ৰেন্সফৰ্মেচনেল জেনেৰেটিভ গ্ৰামাৰ (চমুকৈ TGG) বুলি কয়। এইদৰে চমস্কীৰ পিছত আমি ভাষাৰ এক মানসিক ব্যাখ্যা পাইছোঁ।

মাৰ্টিন হাইডেগাৰৰ মতে, ভাষা হৈছে অস্তিত্বৰ ঘৰ। হাইডেগাৰৰ মতে ভাষা কাব্যিক আৰু সৃজনশীল। তেওঁ কাব্যিক ভাষাৰ পক্ষত কথা কয় আৰু ভাষাৰ এক বৈশিষ্ট্য হৈছে যে ই সৃজনশীল প্ৰকৃতিৰ।

লক, চমস্কী আৰু হাইডেগাৰৰ উপৰিও, ভাষাৰ মূল বিষয়বস্তু প্ৰধানকৈ অৰ্থবিজ্ঞানী আৰু ব্যৱহাৰবাদীসকলৰ সৈতে জড়িত। প্ৰথমে ভাষিক বিপ্লৱ বা ভাষিক পৰিবৰ্তন বিংশ শতিকাৰ প্ৰথম কেইটাদশকত দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণত হৈছিল। প্ৰথমতে, দাৰ্শনিক

সমস্যাবোৰ ভাষাগত প্ৰকৃতিৰ। দ্বিতীয়তে, অধিকাংশ পৰম্পৰাগত দাৰ্শনিক সমস্যা ভাষাৰ অৰ্থৰ ভুল ব্যাখ্যা বা ভুল বোধৰ বাবে সৃষ্টি হৈছিল। যিহেতু দাৰ্শনিক সমস্যাবোৰ ভাষাগত প্ৰকৃতিৰ, সেয়েহে ইহঁত ভাষাৰ মাধ্যমেই সমাধান কৰিব লাগিব বা মীমাংসা কৰিব লাগিব। এইদৰে ভাষাই ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শনৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কক আগভাগ লৈছিল। ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শনৰ প্ৰভাৱ বিপ্লৱাত্মক আছিল কাৰণ ইয়াৰ দ্বাৰা অধিবিদ্যাক এক মৃত শৰীৰ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল।

অৱশ্যে, ভাষাৰ মৌলিক প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ভাষাবিজ্ঞান দাৰ্শনিকসকল দুটা প্ৰধান দলত স্পষ্টভাৱে বিভক্ত আছিল, যেনে ভাষাবিজ্ঞানী আৰু ব্যৱহাৰবাদী। ভাষাবিজ্ঞানীসকলে আদৰ্শ বা কৃত্ৰিম বা গঠিত বা যুক্তিসংগত ভাষাৰ পক্ষত কথা কয়, আনহাতে ব্যৱহাৰবাদীসকলে স্বাভাৱিক বা সাধাৰণ বা দৈনন্দিন ভাষাৰ পক্ষত কথা কয়। গতিকে আমাৰ ভাষাৰ ধাৰণা হয় কৃত্ৰিম ভাষা বা সাধাৰণ ভাষা বা কাব্যিক ভাষা বা মানসিক ভাষা হ'ব পাৰে। যিসকলে আদৰ্শ ভাষাৰ পক্ষত কথা কয়, তেওঁলোকক ভাষাবিজ্ঞানী বোলা হয়। ৰাছেল, প্ৰাৰম্ভিক ভিটগেনষ্টাইন, ফ্ৰেগে, কার্নাপ, টাৰস্কি আদি আদৰ্শ বা কৃত্ৰিম বা যুক্তিসংগত বা গঠিত ভাষাৰ সমৰ্থক। আনহাতে, যিসকলে স্বাভাৱিক ভাষাৰ পক্ষত কথা কয়, তেওঁলোকক ব্যৱহাৰবাদী বোলা হয়। পৰৱৰ্তী ভিটগেনষ্টাইন, ষ্ট্ৰছন, অষ্টিন, ৰাইল আদি স্বাভাৱিক বা সাধাৰণ বা দৈনন্দিন ভাষাৰ সমৰ্থক। দাৰ্শনিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা ভাষাৰ বিভিন্ন অভিগমন আছে, যেনে ভাষাবিজ্ঞান, ব্যৱহাৰবাদ, মানসিকবাদ আৰু কাব্যিক অভিগমন। প্ৰতিটো বিদ্যালয়ে ভাষাক যোগাযোগৰ সঁজুলি বা মাধ্যম হিচাপে গণ্য কৰে।

কার্য্যকলাপ ১৫.১

- **ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শন বা বিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত ভাষাৰ বিভিন্ন স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰা।**

  .....

  .....

- **ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শনৰ প্ৰভাৱ কিমান ধৰণে বিপ্লৱাত্মক? আপোনাৰ উত্তৰৰ সপক্ষে কাৰণ দৰ্শোৱা।**

  .....

  .....

.

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ১: যোগাযোগ দ্বিমুখী। (সত্য/মিথ্যা)

.....

প্রশ্ন ২: চমস্কী/লক-ৰ মতে, প্রতিটো শব্দই ধাৰণাৰ বোধগম্য চিহ্ন।

.....

প্রশ্ন ৩: নোম চমস্কী/লক/ভিটগেনষ্টাইন-ৰ মতে, ভাষা হৈছে মানৱ মনৰ আর্চী।

.....

প্রশ্ন ৪: ভাষাবিজ্ঞান দার্শনিকসকল দুটা/তিনটা/চাৰিটা মূল দলত বিভক্ত আছিল।

.....

প্রশ্ন ৫: আদর্শ ভাষাৰ সমর্থকসকলৰ নাম লিখা।

.....

১৫.৪সত্তা আৰু সত্তাৰ স্বৰূপ

ভাষাৰ দৰেই সত্তাৰ স্বৰূপৰ বিষয়েও বিভিন্ন ধাৰণা দেখা পোৱা যায়। বিভিন্ন ভাষা দার্শনিকে সত্তাৰ ভিন্ন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। লকৰ মতে সত্তা কেৱল অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টিহে। কুইনৰ বাবে সত্তা হৈছে জগতত থকা সকলো বস্তুৰ সমাহাৰ। ভিটগেনষ্টাইনে সত্তাক ঘটনাৰ সমষ্টি বুলি কয়। ষ্ট্রু'চনৰ মতে সত্তা বিশেষ বস্তুবোৰৰ সমষ্টি। হাইডেগাৰে আকৌ সত্তাক সঁজুলিৰ সমষ্টি বুলি ব্যাখ্যা কৰে।

এইদৰে ভাষা দর্শনৰ ক্ষেত্রত সত্তাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ ব্যাখ্যা পোৱা যায়। সত্তা জগতৰ এটা অংশহে। ই আমাৰ ভিতৰত বা বাহিৰত, প্রত্যক্ষ বা অতীন্দ্রিয় ৰূপত থাকিব পাৰে। ভাষা দর্শনত সত্তাৰ এই বিভিন্ন ব্যাখ্যাই ইয়াৰ জটিল স্বৰূপকেই প্রতিফলিত কৰে।

১৫.৫ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্ক

ইয়ালৈকে আমি ভাষাবিজ্ঞান দর্শনৰ ক্ষেত্রত ভাষা আৰু সত্তাৰ স্বৰূপৰ ৰূপরেখা আগবঢ়াইছোঁ। ইয়াত প্রকাশ পাইছে যে ভাষা আৰু সত্তা উভয়ৰে বিভিন্ন ধাৰণা আছে। সেইমতে, ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্কৰ বিভিন্ন তত্ত্বৰ বিকাশ হৈছে। ভাষা যে সত্তাক জানিবৰ বাবে একমাত্র মাধ্যম, তাত কোনো সন্দেহ নাই। বহুতে ক'ব পাৰে যে সত্তা হৈছে কেৱল ভাষাগত সিদ্ধান্ত। অর্থাৎ সত্তাৰ স্বৰূপ ভাষাৰ স্বৰূপৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি নির্ধাৰিত হয়।

ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শনত আমি ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ চাৰিটা ভিন্ন তত্ত্ব পাব পাৰোঁ:

১. ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ ভাষাবিজ্ঞানগত দৃষ্টিভংগী
২. ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ উপযোগিতাবাদৰ দৃষ্টিভংগী
৩. ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ জ্ঞানগত দৃষ্টিভংগী
৪. ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ অধিৱিদ্যাৰ দৃষ্টিভংগী

ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শনত ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্কৰ ভাষাবিজ্ঞানগত আৰু উপযোগিতাৰ দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰভাৱ আছিল। এই দুটা দৃষ্টিভংগীয়ে প্ৰকৃততে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কক বাহ্যিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইহঁতৰ মতে ভাষা আৰু সত্তা পৃথক সত্তা, আৰু ভাষাৰ সত্তাক জানিবৰ বাবে বাহ্যিক দায়িত্ব বা তাৎপৰ্য্য আছে। সত্তা হৈছে এক বাহ্যিক বস্তু, আৰু ভাষাক এই বাহ্যিক সত্তাক জানিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

ভাষাবিজ্ঞানগত আৰু উপযোগিতাৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিপৰীতে, ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ জ্ঞানগত দৃষ্টিভংগী হৈছে আভ্যন্তৰীণ প্ৰকৃতিৰ। ইয়াত কোৱা হয় যে ভাষাৰ মৌলিক কাৰ্য্য বাহ্যিক নহয়, বৰঞ্চ আভ্যন্তৰীণ। ভাষা হৈছে আৰ্চী, ধাৰণাবোৰৰ বাহক। গতিকে ভাষাই আমাক আভ্যন্তৰীণভাৱে কি হৈ আছে তাক জানিবলৈ সহায় কৰে।

ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ অধিৱিদ্যাৰ দৃষ্টিভংগী আন তিনিটা দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৃথক। ই প্ৰকৃততে যি যুক্তিবাদী পজিটিভিজমৰ হাতত হেৰুৱাইছিল তাৰ প্ৰতিধ্বনি হিচাপে প্ৰকাশ পায়। ইয়াত কোৱা হয় যে ভাষা হৈছে সত্তাৰ ঘৰ। সত্তাৰ প্ৰশ্ন হৈছে এক প্ৰকাৰৰ অধিৱিদ্যাৰ অনুসন্ধান, গতিকে সত্তাৰ ভাষাৰ এক সম্পূৰ্ণ পৃথক স্বৰূপ আছে। হাইডেগাৰে এই দৃষ্টিভংগীৰ সমৰ্থক, য'ত তেওঁ কাব্যিক ভাষাক সত্তাৰ ঘৰ বুলি গণ্য কৰে। হাইডেগাৰৰ মতে, কাব্যিক ভাষাৰ মৌলিক স্বৰূপ হৈছে যে ই সৃজনশীল প্ৰকৃতিৰ। আৰু সেয়েহে ই সত্তাক জানিব পাৰে। ভাষা হৈছে সত্তাৰ ঘৰ, সত্তা ভাষাৰ মাধ্যমত পুষ্ট হয়, সত্তাই হোৱাৰ বাবে ভাষাৰ সহায় লয়।

এই এককত আমি ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কক ভাষাবিজ্ঞানগত আৰু উপযোগিতাবাদৰ দৃষ্টিভংগীৰ মাজত সীমাবদ্ধ ৰাখিম।

ভাষাবিজ্ঞানগত দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত আমি বহু ভাষাবিজ্ঞান দাৰ্শনিকৰ অৱদান পাব পাৰোঁ। এই এককৰ পৰিসৰ বিবেচনা কৰি, আমি কেৱল উইটগেনষ্টাইনৰ ট্ৰেক্টেটাছ লজিকো-ফিলচফিকাছত দিয়া এক গুৰুত্বপূৰ্ণ মডেললৈ সীমাবদ্ধ থাকিম। আকৌ উপযোগিতাৰ দৃষ্টিভংগীৰ ক্ষেত্ৰত আমি ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাত বহু ভাষাবিজ্ঞান দাৰ্শনিকৰ অৱদান পাব পাৰোঁ। অৱশ্যে, এই এককৰ পৰিসৰ বিবেচনা কৰি, আমি কেৱল পি. এফ. ষ্ট্ৰ'চনৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা এক নিৰ্দিষ্ট মডেললৈ সীমাবদ্ধ থাকিম।

১৫.৫.১ৱিটগেনষ্টাইনৰ ট্ৰেক্টেটাছ্ লজিকো-ফিলচফিকাছ্ৰ সৈতে ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্ক

উইটগেনষ্টাইনে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ যি ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে, তাক পৰমাণুবাদী বা যুক্তিবাদী ব্যাখ্যা বুলি কোৱা হয়। তেওঁ ভাষাক বাক্যাত্মক (propositional) আৰু সত্তাক ঘটনাৰ সমষ্টি হিচাপে উপস্থাপন কৰে। তেওঁৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ এই ব্যাখ্যাক আমি এক কাৰিকৰী ব্যাখ্যা বুলি ভাবিব পাৰোঁ।

উইটগেনষ্টাইনে ভাষাক বচনৰ সমষ্টি হিচাপে গণ্য কৰে। তেওঁ বাক্যক যুক্তিবাদী দৃষ্টিভংগীৰে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে প্ৰতিটো বাক্যৰ দুটা সম্ভাব্য অৰ্থ থাকিব পাৰে - হয় বাক্যটো সত্য হ'ব, নাইবা অসত্য হ'ব। অৰ্থাৎ এটা বাক্যই সদায় 'হোৱা' (to be the case) বা 'নোহোৱা' (not to be the case) ৰ ৰূপত কিবা এটা সত্যতা প্ৰকাশ কৰে।

উইটগেনষ্টাইনে সাধাৰণ ভাষাৰ পৰিৱৰ্তে যুক্তিসংগত বা আদৰ্শ ভাষাক প্ৰাধান্য দিয়ে। আন বহুতো অৰ্থবিজ্ঞানীৰ দৰে তেওঁ সাধাৰণ ভাষাত অস্পষ্টতা আৰু অনিশ্চয়তা দেখে। সেয়েহে তেওঁ সত্তাক জানিবৰ বাবে আদৰ্শ বা কৃত্ৰিম ভাষা বাছি লয়। আদৰ্শ ভাষাৰ সমৰ্থক হিচাপে ৱিটগেনষ্টাইন ৰাছেলৰ পৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল।

ৰাছেলে আদৰ্শ ভাষাৰ এক অনন্য বৈশিষ্ট্য আগবঢ়াইছিল। সাধাৰণতে অৰ্থবিজ্ঞানীসকলে মানি লয় যে সাধাৰণ ভাষা প্ৰকৃতিগতভাৱে অস্পষ্ট। সেয়েহে সাধাৰণ ভাষাৰ পৰিৱৰ্তে কৃত্ৰিম বা গঠনমূলক ভাষাৰ প্ৰয়োজন। এইদৰে গঠনবাদ বা সংশোধনবাদৰ প্ৰাসংগিকতা ওলাই আহে। ৰাছেল, মিল, কাৰ্নাপ, ফ্ৰেগে আদিয়ে আদৰ্শ ভাষাক অৰ্থবিজ্ঞানীসকলৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

তেওঁলোকৰ মতে আদৰ্শ ভাষাৰ মূল উপাদান হ'ব সঠিক নাম। কিয়নো নাম হ'ব এটা বস্তুৰ নাম। অৱশ্যে, ৰাছেলে এই ক্ষেত্ৰত এটা আগবঢ়াই দেখুৱাইছিল যে সকলো সঠিক নামেই প্ৰকৃত সঠিক নাম নহয়। এই সম্পৰ্কে তেওঁ সঠিক নামক যুক্তিবাদী আৰু সাধাৰণ সঠিক নাম হিচাপে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিছিল আৰু দাবী কৰিছিল যে কেৱল পৰিচয়ৰ দ্বাৰা জানিব পৰা যুক্তিবাদী সঠিক নামহে প্ৰকৃত সঠিক নাম হিচাপে গণ্য কৰিব লাগিব। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ পৰিচয় তত্ত্ব (theory of acquaintance) আৰু বৰ্ণনা তত্ত্ব (theory of descriptions) বিকশিত কৰিছিল।
উইটগেনষ্টাইনে তেওঁৰ TLP-ত ৰাছেলৰ পৰা সংকেত গ্ৰহণ কৰিছিল। ভাষাৰ তেওঁৰ ব্যাখ্যা কিছুমান অংশত ৰাছেলীয়। ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে, বাক্যৰ উপাদানবোৰ হৈছে তৰ্কীয় সঠিক নাম (logical proper names) । সেইমতে, ক'ব পাৰি যে ভাষা হৈছে বাক্যৰ সমষ্টি আৰু বাক্যৰ উপাদানবোৰ হৈছে যুক্তিসংগত সঠিক নাম। ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে, এটা নামে এটা বস্তুক সূচায় আৰু নামৰ অৰ্থ হৈছে বস্তুটোৰ অৰ্থ। যদি এটা নামে

বস্তুক সূচাব নোৱাৰে, তেন্তে তাক নাম হিচাপে গণ্য কৰা নহ'ব। গতিকে, নামে বস্তুক সূচোৱাৰ কোনো অবকাশ নাথাকে।

এটা বাক্য গঠন কৰা হয় দুটা বা ততোধিক নাম আৰু এটা সম্বন্ধসূচক পদৰ সহায়ত। সম্বন্ধসূচক পদৰ প্ৰয়োজন কিয়নো এই পদৰ সহায় অবিহনে কোনো বাক্য গঠন কৰিব পৰা নাযায়। গতিকে, দুটা নাম আৰু এটা সম্বন্ধসূচক পদৰ সহায়ত এটা পাৰমাণৱিক বচন গঠন কৰা হয়। প্ৰতিটো পাৰমাণৱিক বাক্যত দুটা নাম আৰু এটা সম্বন্ধসূচক পদ থাকে। পাৰমাণৱিক বাক্যৰ পৰা যৌগিক বা জটিল বাক্য গঠন কৰিব পাৰি। অন্য কথাত ক'ব পাৰি যে ভাষা হৈছে বাক্যৰ সমষ্টি। এটা বাক্য, যদি পাৰমাণৱিক নহয়, তাক পাৰমাণৱিক বাক্যলৈ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। এটা পাৰমাণৱিক বাক্যক নামলৈ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি। নামক আকৌ নামলৈ বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। এটা নামে এটা বস্তুক সূচায়। গতিকে নামক বাক্য বা ভাষাৰ পাৰমাণৱিক উপাদান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এইদৰে ৱিটগেনষ্টাইনে ভাষাক সত্তাৰ চিহ্ন হিচাপে গঠন কৰে।

উইটগেনষ্টাইনৰ বাবে সত্তা হৈছে ঘটনাৰ (facts) সমষ্টি। তেন্তে ঘটনা কি? ঘটনা হৈছে সেইবোৰ যিয়ে বাক্যক সত্য বা অসত্য প্ৰমাণ কৰে। এই সম্পৰ্কে ৱিটগেনষ্টাইনে তেওঁৰ TLP-ত কয়, "জগত হৈছে ঘটনাৰ সমষ্টি, বস্তুৰ নহয়।" ৱিটগেনষ্টাইনে কিয় কয় যে জগত হৈছে ঘটনাৰ সমষ্টি, বস্তুৰ নহয়? বহুতে ক'ব পাৰে যে জগত হৈছে বস্তু বা বস্তুবোৰৰ সমষ্টি। ৱিটগেনষ্টাইনে কিয় ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰে? প্ৰকৃততে ৱিটগেনষ্টাইনে সত্য আৰু অসত্যৰ সৈতে জগতক জানিব বিচাৰে। তেওঁ জগতৰ বিষয়ে জানিবলৈ তেওঁৰ প্ৰসিদ্ধ অৰ্থৰ ছবি তত্ত্ব (picture theory of meaning) বা বাক্য তত্ত্ব আগবঢ়ায়। যদি জগতক বস্তুৰ সমষ্টি হিচাপে গণ্য কৰা হয়, তেন্তে জগতক জানাটো কেৱল এটা বৰ্ণনামূলক কাৰ্য্য হ'ব। কিন্তু তেওঁৰ বাক্যৰ গঠন আৰু বৰ্ণনাৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক নাই। বৰ্ণনাৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁ জগত বা সত্তাক জানিবলৈ যুক্তিসংগত স্থান (logical space)ৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। এই সম্পৰ্কে ৱিটগেনষ্টাইনে কয়, ''যুক্তিসংগত স্থানৰ ঘটনাবোৰেই হৈছে জগত।" বৰ্ণনাত দুৰ্ঘটনাৰ সম্ভাৱনা থাকে, কিয়নো বৰ্ণনা কৰা বস্তুটো প্ৰকৃত বা সঠিক বৰ্ণনা নহ'ব পাৰে। এইটোৱেই সাধাৰণ ভাষাৰ সমস্যা আছিল। অৱশ্যে যুক্তিত, ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে কোনো দুৰ্ঘটনা নাথাকে। তেওঁ কয় যে যদি এটা বস্তুৱে কোনো অৱস্থাত (state of affairs) উপস্থিত হ'ব পাৰে, তেন্তে সেই অৱস্থাৰ সম্ভাৱনা বস্তুটোৰ ভিতৰতেই নিহিত হৈ থাকে। যুক্তিসংগত স্থানত কোনো দুৰ্ঘটনা নাথাকে, কিয়নো নতুন কোনো সম্ভাৱনা পিছত আৱিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰি।

১৫.৫.২বাস্তৱতাৰ এক প্ৰতিমূৰ্তিবা সংৰূপঃ

ৱিটগেনষ্টাইনে বাস্তৱতাৰ প্ৰতিমূৰ্তি হিচাপে ছবিৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল, ভাষা আৰু বাস্তৱতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক তেওঁৰ বচনৰ ছবি তত্ত্বৰ সহায়ত সম্ভৱপৰ হয়। ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে, এটা ছবিয়ে যুক্তিসংগত স্থানত এটা পৰিস্থিতি, অৱস্থাৰ অস্তিত্ব

আৰু অনস্তিত্বক প্রতিনিধিত্ব কৰে। সেয়েহে তেওঁ ছবিক বাস্তৱতাৰ প্রতিমূর্তি হিচাপে গণ্য কৰে।

কিন্তু কি অর্থত ছবিক বাস্তৱতাৰ প্রতিমূর্তি হিচাপে গণ্য কৰা হয়? এই সম্পর্কে ৱিটগেনষ্টাইনে কয় যে ছবি এটা বাস্তৱতাৰ প্রতিমূর্তি কিয়নো ছবি এটা ঘটনা (fact)। এটা ছবিৰ মাধ্যমত এটা ঘটনাই বাক্যক সত্য বা অসত্য প্রমাণ কৰে। অন্য কথাত ক'ব পাৰি যে প্রতিটো বাক্যই এটা ঘটনাক ছবিৰ ৰূপত প্রতিনিধিত্ব কৰে। ছবিৰ প্রতিটো উপাদান আৰু ঘটনাৰ প্রতিটো উপাদানৰ মাজত একৰ পৰা একৰ সম্পর্ক থাকিব লাগে। বাক্যৰ উপাদানবোৰ হৈছে নাম আৰু ঘটনাৰ উপাদানবোৰ হৈছে বস্তু। প্রতিটো নামে এটা বস্তুক সূচায়।

উইটগেনষ্টাইনে কয় যে ''ছবিৰ উপাদানবোৰ নির্দিষ্টভাৱে ইটোৱে সিটোৰ সৈতে সম্পর্কিত হৈ থকাটোৱে প্রকৃততে বস্তুবোৰৰ মাজত একে ধৰণৰ সম্পর্ক থকাটো প্রতিনিধিত্ব কৰে। বাক্যৰ উপাদান আৰু ঘটনাৰ উপাদানৰ মাজত গাঁথনিৰ সমৰূপতা (structural isomorphism) বা গাঁথনিৰ সম্পর্ক থাকিব লাগে। এই ক্ষেত্রত ৱিটগেনষ্টাইনে ছবিৰ ৰূপ (pictorial form) আৰু ছবিৰ সম্পর্ক (pictorial relationship) ৰ ধাৰণা আগবঢ়ায়।

উইটগেনষ্টাইনৰ মতে, ছবিৰ ৰূপ হৈছে সেই সম্ভাৱনা যিয়ে বস্তুবোৰ ছবিৰ উপাদানৰ দৰে ইটোৱে সিটোৰ সৈতে সম্পর্কিত হৈ থকাটো নিশ্চিত কৰে। ছবিৰ সম্পর্কৰ বাবেই ভাষা আৰু বাস্তৱতাৰ মাজৰ সম্পর্ক সম্ভৱপৰ হয়। ছবিৰ উপাদান আৰু ঘটনাৰ উপাদানৰ মাজৰ এই সম্পর্কই ছবিক সম্ভৱপৰ কৰি তোলে। যদি এটা ঘটনা ছবি হ'ব লাগে, তেন্তে ইয়াৰ প্রতিনিধিত্ব কৰা বস্তুৰ সৈতে ইয়াৰ কিছুমান মিল থাকিব লাগে। ছবি আৰু ইয়াৰ প্রতিনিধিত্ব কৰা বস্তুৰ মাজত কিছুমান সাদৃশ্য থাকিব লাগে। ই এটাক আনটোৰ ছবি হিচাপে উপস্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

ৱিটগেনষ্টাইনে কয়, "ছবিয়ে বাস্তৱতাৰ সৈতে যি মিল ৰাখিব লাগে, সেয়া হৈছে ইয়াৰ ছবিৰ ৰূপ। ছবিয়ে ইয়াৰ ছবিৰ ৰূপক প্রতিনিধিত্ব কৰিব নোৱাৰে, ই কেৱল ইয়াক প্রদর্শন কৰে।" যুক্তিসংগত স্থানৰ ধাৰণা আগবঢ়াই ৱিটগেনষ্টাইনে কয় যে যি ছবিৰ ছবিৰ ৰূপ যুক্তিসংগত ৰূপ, তাক যুক্তিসংগত ছবি বোলা হয়। প্রতিটো ছবিয়েই যুক্তিসংগত ছবি কিয়নো ই যিকোনো বস্তু যুক্তিসংগত স্থানতহে প্রতিনিধিত্ব কৰে। কেৱল যুক্তিসংগত ছবিয়েই জগত বা বাস্তৱতা প্রতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে।

ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে, ছবিৰ সত্যতা বা অসত্যতা নির্ধাৰণ কৰিবলৈ ইয়াক বাস্তৱতাৰ সৈতে তুলনা কৰিব লাগিব। বাক্য আৰু ঘটনা পৰস্পৰ স্বাধীন হোৱা হেতুকে কোনো পূর্বনির্ধাৰিত সত্য ছবি নাথাকে। প্রাৰম্ভিক ৱিটগেনষ্টাইনৰ এইদৰে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্ক সম্ভৱপৰ হৈছে।

১৫.৫.৩ষ্ট্ৰ'চনৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ ব্যাখ্যাঃ

পি. এফ. ষ্ট্ৰ'চন এজন উপযোগিতাবাদী । উপযোগিতাবাদী হিচাপে তেওঁ স্বাভাৱিক বা দৈনন্দিন ভাষাৰ সহায়ত ভাষাবিজ্ঞান দৰ্শন অধ্যয়ন কৰিছে। ষ্ট্ৰ'চনৰ বাবে ভাষা মানে স্বাভাৱিক ভাষা আৰু সত্তা হৈছে কেৱল বিশেষবোৰৰ সমষ্টি। তেওঁৰ বিশেষৰ ধাৰণা বস্তুৰ সৈতে একে। এইদৰে তেওঁ জগত বা সত্তাক এক সাধাৰণ বোধৰ দৃষ্টিভংগীৰে বিচাৰ কৰে।

প্ৰাৰম্ভিক ৱিটগেনষ্টাইনৰ দৰে ষ্ট্ৰ'চনে বিশ্বাস নকৰে যে জগত হৈছে ঘটনাৰ সমষ্টি; বৰঞ্চ তেওঁ দাবী কৰে যে জগত হৈছে বিশেষ বা বস্তুবোৰৰ সমষ্টি। তেওঁ ভাষাৰ স্বৰূপ আৰু সত্তাৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে অতি স্পষ্ট আছিল।

ষ্ট্ৰ'চন আছিল ধাৰণাবাদৰ এগৰাকী মুখ্য সমৰ্থক। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ কাণ্টৰ পৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। কাণ্টে বোধৰ এবৰ্গবোৰ (categories of understanding) স্বীকাৰ কৰিছিল যি প্ৰতিগৰাকী মানুহৰ মাজত সচৰাচৰ। ফলত কাণ্টে মানুহৰ এক ঐক্যবদ্ধ ধাৰণামূলক পৰিকল্পনা স্বীকাৰ কৰিছিল। ষ্ট্ৰ'চনে কাণ্টৰ পৰা সংকেত গ্ৰহণ কৰিছিল।

ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে, আমাৰ এক ঐক্যবদ্ধ ধাৰণামূলক পৰিকল্পনা আছে যাৰ ভিত্তিত বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজত সফল যোগাযোগ সম্ভৱপৰ হয়। তেওঁৰ বাবে সত্তা হৈছে বিশেষবোৰৰ সমষ্টি, গতিকে বিশেষবোৰ চিনাক্ত কৰাটোৱেই হৈছে সত্তাক চিনাক্ত কৰা বা জানা। ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে জগত বা সত্তা জানিবলৈ বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজত সফল যোগাযোগৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব লাগে।

দৈনন্দিন ভাষাত বিশ্বাসী হিচাপে ষ্ট্ৰ'চনে কয় যে যোগাযোগ সফল কৰিবলৈ দৈনন্দিন ভাষাই যথেষ্ট। কেতিয়াবা দৈনন্দিন ভাষাৰ সংশোধনৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু এনে সংশোধন একেখন ভাষাৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ থাকে। দৈনন্দিন ভাষাৰ সংশোধনৰ ফলত আমি কৃত্ৰিম ভাষা গঠন কৰিবলগীয়া নহয়।

১৫.৫.৪ষ্ট্ৰ'চনৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্কৰ ব্যাখ্যাঃ

বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজত সফল যোগাযোগ কেনেদৰে সম্ভৱপৰ হয়? ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে, যেতিয়া বক্তাৰ উক্তি শ্ৰোতাই বুজি পায়, তেতিয়া আমি ক'ব পাৰোঁ যে যোগাযোগ সফল হৈছে। কিন্তু যেতিয়া শ্ৰোতাই বক্তাৰ কথাৰ অৰ্থ বুজিবলৈ ব্যৰ্থ হয়, তেনে ক্ষেত্ৰত যোগাযোগ অসফল হ'ব।

বক্তাই কি যোগাযোগ কৰে? যোগাযোগৰ বিষয়বস্তু কি? বক্তাই বিশেষ বস্তুবোৰ সম্পৰ্কে তথ্য যোগাযোগ কৰে। যিহেতু জগত হৈছে বিশেষ বস্তুবোৰৰ সমষ্টি, সেয়েহে বক্তা-শ্ৰোতাৰ যোগাযোগ সদায় বিশেষ বস্তুবোৰৰ বিষয়েই হ'ব। যোগাযোগৰ বিষয়বস্তু বিশেষ বস্তুবোৰৰ হোৱা হেতুকে, যিকোনো সফল যোগাযোগে বিশেষ বস্তুবোৰৰ জ্ঞান নিশ্চিত

কৰিব। ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে, বিশেষ বস্তুৰ জ্ঞান বা চিনাক্তকৰণ হৈছে সত্তাৰ জ্ঞান বা চিনাক্তকৰণৰ সমান।

ষ্ট্ৰ'চনে কেনেকৈ নিশ্চিত কৰে যে বক্তা-শ্ৰোতাৰ যোগাযোগ সদায় সফল হ'ব? ষ্ট্ৰ'চনে অসফল যোগাযোগৰ সম্ভাৱনাক নাকচ কৰে নেকি? যদিও ষ্ট্ৰ'চনৰ ধাৰণাবাদ সফল যোগাযোগৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু তেওঁ দাবী কৰিছে যে বক্তা-শ্ৰোতাৰ সকলো যোগাযোগ সফল হ'ব, তথাপি তেওঁ অসফল যোগাযোগৰ সম্ভাৱনাক সম্পূৰ্ণৰূপে নাকচ কৰা নাই।

ষ্ট্ৰ'চনে বিশেষ বস্তুবোৰক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে: মৌলিক আৰু অমৌলিক বিশেষ। তেওঁ কয় যে মৌলিক বিশেষৰ ক্ষেত্ৰত যোগাযোগ সদায় সফল হ'ব, কিন্তু অমৌলিক বিশেষৰ ক্ষেত্ৰত অসফল হ'ব পাৰে। যেতিয়া যোগাযোগ অমৌলিক বিশেষৰ মাজত সীমাবদ্ধ থাকে, তেতিয়া অসফল যোগাযোগৰ সম্ভাৱনা থাকে। কিন্তু শেষত এই অসফল যোগাযোগক সফল কৰিব পাৰি, কিয়নো ই আন এটা ভাষাৰ সৈতে সংযুক্ত হ'ব য'ত যোগাযোগৰ বিষয়বস্তু হ'ব মৌলিক বিশেষ।

এইদৰে, ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে ভাষাৰ মাধ্যমত সত্তাক জানিবলৈ বক্তা-শ্ৰোতাৰ সফল যোগাযোগেই হৈছে মুখ্য।
বক্তা-শ্ৰোতাৰ যোগাযোগ এটা শৃংখলাৰ দৰে, য'ত এটা বাক্য আন এটা বাক্যৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থাকে। প্ৰতিটো বাক্য বিশেষৰ সৈতে জড়িত, হয় মৌলিক নাইবা অমৌলিক। মৌলিক বিশেষ সকলোৰে বাবে জানিবলগীয়া, গতিকে ইয়াত অসফল যোগাযোগৰ সম্ভাৱনা নাথাকে। ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে, 'P' প্ৰেডিকেট আৰু 'M' প্ৰেডিকেট নামৰ দুটা মৌলিক প্ৰেডিকেট আছে যিবোৰৰ বিষয়ে কাৰো ভুল হ'ব নোৱাৰে। অন্যান্য সকলো প্ৰেডিকেট বা বিশেষ কিছুমান উপায়েৰে এই দুটা মৌলিক প্ৰেডিকেটৰ সৈতে জড়িত।

ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে মৌলিক বিশেষৰ সৈতে জড়িত বাক্যবোৰ কিয় সদায় সফল হ'ব? এই ক্ষেত্ৰত ষ্ট্ৰ'চনৰ ধাৰণাবাদ বুজিব লাগিব। কাণ্টক অনুসৰণ কৰি ষ্ট্ৰ'চনে স্বীকাৰ কৰে যে মানৱ ধাৰণাবাদৰ এক ঐক্যবদ্ধ মূল আছে। সকলো ভাষা ব্যৱহাৰকাৰীৰ মানৱ চিন্তাৰ এক সাধাৰণ ঐক্যবদ্ধ মূল আছে, কিয়নো মূল ধাৰণামূলক চিন্তাই ইয়াক সম্ভৱ কৰি তোলে। এই ঐক্যবদ্ধ মানৱ চিন্তাৰ মূলেই মৌলিক বিশেষৰ সৈতে জড়িত যোগাযোগবোৰ সফল কৰে। এইদৰে ষ্ট্ৰ'চনে ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাবলৈ সক্ষম হয়।

অৱশ্যে, ষ্ট্ৰ'চনৰ এই মতবাদ প্ৰশ্ন উত্থাপন নকৰাকৈ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। ষ্ট্ৰ'চনৰ পিছত বহু ভাষাবিজ্ঞান দাৰ্শনিকে ধাৰণামূলক পৰিকল্পনাৰ ঐক্যবদ্ধ মূলৰ ধাৰণাটো সমালোচনা কৰিছে। ৱিলার্ড ভেন অৰমান কুইন এগৰাকী মুখ্য ধাৰণামূলক আপেক্ষিকতাবাদী যিয়ে ষ্ট্ৰ'চনৰ লগতে কাণ্টকো সমালোচনা কৰিছে। ডেভিডছনও এগৰাকী ধাৰণামূলক আপেক্ষিকতাবাদী আছিল আৰু ষ্ট্ৰ'চনক সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজত সফল যোগাযোগ সম্ভৱ কৰি

তোলাৰ বাবে কোনো ঐক্যবদ্ধ ধাৰণামূলক পৰিকল্পনা নাই। পৰৱর্তী ৰিটগেনষ্টাইন আৰু অষ্টিনৰ মতেও ষ্ট্ৰ'চনক সমর্থন নকৰে।

ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই যে ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ ক্ষেত্ৰত ষ্ট্ৰ'চনৰ ধাৰণাবাদে এক নতুন দিশ মুকলি কৰিছে।

কার্য্যকলাপ ১৫.২

- দার্শনিকসকলে সত্তাক কেনেদৰে বিবেচনা কৰে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা।

  .....

  .

  .....

.

- ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্কৰ বিভিন্ন তত্ত্ব ব্যাখ্যা আৰু বিশ্লেষণ কৰা।

  .....

  .

  .....

  .

অগ্রগতিৰ খতিয়ানঃ

প্রশ্ন ৬: লকৰ মতে, সত্তা হৈছে কেৱল অভিজ্ঞতাৰ সমষ্টি। (সত্য/অসত্য)

.....

প্রশ্ন ৭: ''সত্তা হৈছে বিশ্বত যি আছে সেইবোৰ" — এই উক্তি কোনে কৰিছে?

.....

প্রশ্ন ৮: যুক্তিসংগত স্থানৰ ধাৰণা কোনে আগবঢ়াইছিল?

.....

প্রশ্ন ৯: ৰিটগেনষ্টাইন / ষ্ট্ৰ'চন / কুইনৰ মতে সত্তা হৈছে বিশেষবোৰৰ সমষ্টি।

.....

প্রশ্ন ১০: হাইডেগাৰ / লক / ষ্ট্ৰ'চনৰ মতে সত্তা হৈছে সঁজুলিৰ সমষ্টি।

.....

১৫.৬অধ্যায়টিৰ পৰাআমি কি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়ত আমি ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পৰ্কৰ দুটা ভিন্ন মডেল আলোচনা কৰিলোঁ।
- উইটগেনষ্টাইনৰ পৰমাণুবাদী মডেলকভাষাবিজ্ঞানগত দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতিলিপি হিচাপে গণ্য কৰিব পাৰি। এজন মৌলিক চিন্তাবিদ হিচাপে ৱিটগেনষ্টাইনৰ বাক্যৰ ছবি তত্ত্বই অন্যান্য ভাষাবিজ্ঞানগত দৃষ্টিভংগীক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰিছে।
- সেইদৰে, উপযোগিতাবাদী দৃষ্টিভংগীৰ ভিতৰত ষ্ট্ৰ'চনৰ ধাৰণাবাদে এক অনন্য স্থান দখল কৰিছে। ইয়াৰ দাৰ্শনিক তাৎপৰ্য্য অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।
- ষ্ট্ৰ'চনে কেৱল কাণ্টীয় ধাৰণাবাদক সম্প্ৰসাৰিত কৰাই নহয়, বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰ মাজৰ আন্তঃব্যক্তিগত যোগাযোগে কেনেকৈ সত্তাৰ উপাদান চিনাক্ত কৰাত সফলতা আনে তাকো দেখুৱাইছে।
- ষ্ট্ৰ'চনৰ ধাৰণাবাদৰ পৰৱৰ্তী সময়ত ইয়াৰেই সম্পৰ্কিত আন বহুতো তত্ত্ব বিকশিত হৈছে, যিবোৰ কোনো না কোনো ধৰণে ষ্ট্ৰ'চনৰ তত্ত্বৰ পৰিণাম (corollary) বুলি গণ্য কৰিব পাৰি।

১৫.৭ অধিক জানিবলৈ

১. আহমেদ, হাছেন এ. ২০১১. "ৱিটগেনষ্টাইনৰ চিকিৎসামূলক দৰ্শনৰ এক প্ৰতিফলন," *দাৰ্শনিক পত্ৰ*(দৰ্শন বিভাগ, উত্তৰ বংগ বিশ্ববিদ্যালয়), VIII: ১২২-১২৮।
২. আহমেদ, হাছেন এ. ২০১৫. "ভাষা আৰু যোগাযোগ," *পেপাৰ প্ৰচেছিংছ এল.এল.চি. ২০১৫*, শ্ৰীলংকা: আন্তৰ্জাতিক গৱেষণা আৰু বিকাশ কেন্দ্ৰ, ১৬-১৯
৩. দাস, কান্তি এল. ২০০৬. *ভাষাৰ দাৰ্শনিক প্ৰাসংগিকতা*, নতুন দিল্লী: উত্তৰ পুস্তক কেন্দ্ৰ
৪. দাস, কান্তি এল. আৰু বসাক, জে.চি. (সম্পাদিত). ২০০৬. *ভাষা আৰু সত্তা*, নতুন দিল্লী: উত্তৰ পুস্তক কেন্দ্ৰ।
৫. দাস, কান্তি এল. আৰু মুখাৰ্জী, এ. (সম্পাদিত). ২০০৮. *ভাষা আৰু অস্তিত্বতত্ত্ব*, নতুন দিল্লী: উত্তৰ পুস্তক কেন্দ্ৰ।
৬. প্ৰধান, আৰ.চি. ২০০১. *ৱিশ্লেষণাত্মক দৰ্শনৰ সাম্প্ৰতিক ৱিকাশ*, নতুন দিল্লী: আই.চি.পি.আৰ. ।
৭. ষ্ট্ৰৌল, এ. ২০০৭. *ৱিংশ শতিকাৰ ৱিশ্লেষণাত্মক দৰ্শন*, দিল্লী: মোতিলাল বেনাৰ্ছিদাছ প্ৰকাশক।
৮. ৱিটগেনষ্টাইন, এল. ১৯৬১. *ট্ৰেক্টেটাছ লজিকো-ফিলচফিকাছ*, অনুবাদ: ডি. এফ. পিয়াৰ্ছ আৰু বি. এফ. মেগুইননেছ, লণ্ডন: ৰাউটলেজ আৰু কেগান পল।

১৫.৮অগ্ৰগতিৰখতিয়ান

উত্তৰ ১: সত্য
উত্তৰ ২: লক

উত্তৰ ৩: নোওয়াম চমস্কী
উত্তৰ ৪: দুই।
উত্তৰ ৫: ৰাছেল, প্ৰাৰম্ভিক ৰিটগেনষ্টাইন, ফ্ৰেগে, কার্নাপ, টাৰস্কি আদি আদর্শ ভাষাৰ সমর্থক।
উত্তৰ ৬: সত্য।
উত্তৰ ৭: ৰিলার্ড ভেন অৰমান কুইন।
উত্তৰ ৮ ৰিটগেনষ্টাইন।
উত্তৰ ৯: ষ্ট্ৰ'চন।
উত্তৰ ১০: হাইডেগাৰ।

১৫.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

A. অতি চুটিপ্ৰশ্ন (১-২ বাক্যত উত্তৰ দিয়ক)
প্ৰশ্ন ১. ভাষা কি?
প্ৰশ্ন ২.সত্তাৰ সংজ্ঞা দিয়ক।
প্ৰশ্ন ৩.ট্ৰেক্টেটাছ্ লজিকো-ফিলচফিকাছ্ গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?
প্ৰশ্ন ৪. ৰূপান্তৰমূলক উৎপাদনাত্মক ব্যাকৰণ কি?
প্ৰশ্ন ৫.ৰিটগেনষ্টাইনৰ মতে ঘটনা কি?
প্ৰশ্ন ৬.সাধাৰণ বা স্বাভাৰিক ভাষাৰ সমর্থকসকলৰ নাম লিখক।
প্ৰশ্ন ৭.ৰিটগেনষ্টাইনৰ মতে নাম কি?
প্ৰশ্ন ৮.'ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কক পৰমাণুবাদী বা যুক্তিবাদী ব্যাখ্যা বুলি কোৱা হয়' - এই মত কোনে প্ৰকাশ কৰিছে?
প্ৰশ্ন ৯.মার্টিন হাইডেগাৰে ভাষাৰ বিষয়ে কি কৈছে?
প্ৰশ্ন ১০.কুইন (Quine) এগৰাকী ধাৰণামূলক আপেক্ষিকতাবাদী - এইটো সত্য নে?

B. চুটিপ্ৰশ্ন (১০০-১৫০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):
প্ৰশ্ন ১. ভাষা এটা সঁজুলি, আহিলা নে যোগাযোগৰ মাধ্যম? ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ২.ৰিটগেনষ্টাইনৰ মতে বাক্যৰ বিষয়ে এটা টোকা লিখক।
প্ৰশ্ন ৩.ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ বিভিন্ন তত্ত্বোৰ কি কি?
প্ৰশ্ন ৪. ৰিটগেনষ্টাইনৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ পৰমাণুবাদী মডেলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।
প্ৰশ্ন ৫.''ভাষা হৈছে অস্তিত্বৰ ঘৰ" - এই উক্তিটো ব্যাখ্যা কৰক।
প্ৰশ্ন ৬.ভাষাবিজ্ঞানী আৰু উপযোগিতাবাদীৰ মাজত পার্থক্য দেখুওৱাক।
প্ৰশ্ন ৭.ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ ভাষাবিজ্ঞানগত, উপযোগিতাবাদৰ, জ্ঞানগত আৰু আধিভৌতিক দৃষ্টিভংগীৰ মাজত পার্থক্য দেখুওৱাক।
প্ৰশ্ন ৮.ৰিটগেনষ্টাইনৰ বাক্যৰ ছবি তত্ত্বৰ সহায়ত ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৯.ৱিটগেনষ্টাইনে কিয় কয় যে জগত হৈছে ঘটনাৰ সমষ্টি, বস্তুৰ নহয়? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ১০.ৱিটগেনষ্টাইনে কেনেকৈ ভাষাক সত্তাৰ চিহ্ন হিচাপে গঠন কৰে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

C. দীঘলপ্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক):

প্রশ্ন ১. ভাষা কি? যোগাযোগৰ মাধ্যম হিচাপে ভাষাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ২। ভাষাবিজ্ঞান দর্শন বা বিশ্লেষণাত্মক দর্শনৰ ক্ষেত্রত ভাষাৰ বিভিন্ন স্বৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৩। ভাষিক বিপ্লৱ বা ভাষিক পৰিবর্তনৰ ওপৰত এখন ৰচনা লিখক।
প্রশ্ন৪। ভাষা আৰু সত্তাৰ মাজৰ সম্পর্কবোৰ ব্যাখ্যা আৰু আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৫.ৱিটগেনষ্টাইনৰ ট্রেক্টেটাছ লজিকো-ফিলচফিকাছৰ সৈতে ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্ক ব্যাখ্যা আৰু আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৬.ৱিটগেনষ্টাইনে ঘটনাৰ দ্বাৰা কি বুজায়? ৱিটগেনষ্টাইনৰ মতে কিয় জগত হৈছে ঘটনাৰ সমষ্টি, বস্তুৰ নহয় - ব্যাখ্যা কৰক।
প্রশ্ন ৭.ৱিটগেনষ্টাইনে কিয় ছবিক সত্তাৰ প্রতিমূর্তি হিচাপে গণ্য কৰে? আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৮.ষ্ট্রৱ'চনৰ ভাষা আৰু সত্তাৰ সম্পর্কৰ ব্যাখ্যাটো সমালোচনামূলকভাৱে আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ৯.পি.এফ. ষ্ট্রৱ'চনৰ ধাৰণাবাদ সম্পূর্ণৰূপে আলোচনা কৰক।
প্রশ্ন ১০.সফল যোগাযোগ কি? বক্তা আৰু শ্রোতাৰ মাজত সফল যোগাযোগ কেনেদৰে সম্ভৱ হয়? পি.এফ. ষ্ট্রৱ'চনৰ মতে আলোচনা কৰক।

*****